ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54124

Επιμέλεια έκδοσης: ΙΩΑΝΝΑ-ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Δ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Στοιχειοθεσία: ΟΛΓΑ Θ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ 26
ΤΗΛ. 2310- 219.493

ISSN: 1012-0513

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 26ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Δ. ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης

Το βυζαντινό τοπωνύμιο Σλάνιτσα. Ιστορική, γεωγραφική και γλωσσική θεώρηση

Α. Πρόλογος

Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, το βυζαντινό τοπωνύμιο Σλάνιτσα απαντά για πρώτη φορά το έτος 1070[1], εποχή δηλαδή, κατά την οποία αυτοκράτορας του Βυζαντινού Κράτους είναι ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης (1068-1071).

Έκτοτε, πληθαίνουν οι μαρτυρίες και παρουσιάζεται καταγεγραμμένο με πολλές γλωσσικές μορφές και σε διάφορες γλώσσες: 1. στην ελληνική, 2. στις λατινογενείς, 3. στις σλαβικές γλώσσες (Βλ. παρακάτω το κεφάλαιο: Β. Ιστορικές μαρτυρίες και μορφές του ονόματος Σλάνιτσα).

Εκτός από τις ιστορικές μαρτυρίες, στο τοπωνύμιο αυτό έχουν αναφερθεί, εμμέσως ή αμέσως, αρκετοί ερευνητές με τις δικές τους παρατηρήσεις (ιστορικές, γεωγραφικές, γλωσσικές) και τα δικά τους συμπεράσματα. Ωστόσο, τα προβλήματα περί το τοπωνύμιο παραμένουν ανοιχτά.

Έτσι λοιπόν, στην παρούσα εισήγηση, επιχειρείται και εξετάζεται για το τοπωνύμιο Σλάνιτσα: 1. η ιστορική του παρουσία, 2. η γεωγραφική του οριοθέτηση και 3. η ετυμολογική του προσέγγιση.

Β. Ιστορικές μαρτυρίες και μορφές του ονόματος Σλάνιτσα

Σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, οι ιστορικές και γλωσσικές αναφορές στο όνομα Σλάνιτσα στις διάφορες γλώσσες είναι οι παρακάτω:

Β. 1. Σε ελληνική γλώσσα

1. Σθλανιτζόθεν (1070 ή 1093/1094)

Για τη μορφή αυτή έχουμε την εξής μαρτυρία:

1.1. Ο αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Θεοφύλακτος (±1050/1030-1126) σε επιστολή του εκθέτει τα πάθη του "*Τῷ κυρῷ Μιχαὴλ τῷ Παντεχνῇ*"[2], που είναι για-

1. Θεοφυλάκτου, Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, *P.G.* ἐκδ. J. P. Migne, Turnholti (Belgium), τ. 126, στήλη 321Η΄, Gelzer H., "Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche", *BZ*, 2 (1893), σ. 59, Snegarov I., *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*. Tom. 1. *Ot osnovaneto j do zavladjavaneto na Balkanskija Poliostrov ot Turcite*, Sofia 1924[1], 1995[2] τ. 1, σ. 168, σημ. 5.

2. Theophylacti Achridensis Epistulae. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Consilio Societatis Internationalis Studiis Byzantinis Provehandis Desstinatae Editum. Volumen XVI/2. Recensuit, Callice vertit, notisque instruxit Paulus Gautier. Series Thessalonicensis. Edidit Iohannes Karayannopulos. Apud Societatem Studiorum Byzantinorum Thessalonicae MCMLXXXVI, σ. 294, σ. 295 επιστ. 48, σ. 67-68, σ. 322, σ. 323-324 επιστ. 57. Κουκουλέ Φ., *Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά*, Ἀθῆναι 1950, τ. Α΄, σ. 394-395, τ. Β΄, σ. 277, 278.

τρός. Σ' αυτήν, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: "*Ἤδη δὲ με καὶ ὑπερορίᾳ βάλλουσι, κἂν τῇ 'Αχρίδι καθήμενος ἀπό Γλαβηνίτζης τοξεύομαι, καὶ Βηδινόθεν*[3] *ἢ* ***Σθλανιτζόθεν***"[4].

Το κείμενο σε νεοελληνική απόδοση έχει ως εξής:

"*Ήδη με προσβάλλουν από μέρη μακρινά, κι αν διαμένω στην Αχρίδα, μου ρίχνουν βέλη από την Γλαβηνίτζα, και από τα Βοδενά ή τη Σλάνιτσα*". (Η Γλαβινίτζα πιθανώς είναι πόλη που βρισκόταν στον κόλπο της Αυλώνας, η οποία είναι πόλη της σημερινής Αλβανίας. Βλ. Theophylacti Achridensis Epistulae, σ. 294, υποσ. 2).

Όπως είναι γνωστό, η παραγωγική κατάληξη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας -θεν δηλώνει προέλευση, κίνηση από τόπο ή χρονική αφετηρία. Επομένως, το όνομα θα ήταν τότε γνωστό με τη μορφή Σθλάνιτζα, όπως δηλώνουν και οι μεταγενέστερες μαρτυρίες [Σθλανιτζόθεν < Σθλάνιτζα + κατάληξη -θεν "Από τη Σθλάνιτζα"].

Η παραπάνω επιστολή, κατά μία άποψη, χρονολογείται το έτος 1070 μ.Χ. [Βλ. ενδεικτ. Στουγιαννάκη Ε. Ι., *Ἔδεσσα ἡ μακεδονικὴ ἐν τῇ 'Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 48, Jean N. Kalleris, *Les Ancients Macédoniens. Étude linguistique et historique*, Athens 1998, τ. 1, σ. 311, Αλκμήνη Σταυρίδου - Ζαφράκα, "Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη - κάστρο τής Μακεδονίας", *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου*. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός (Έδεσσα 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου), Έδεσσα 1995, σ. 171-172, Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα, *'Η Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*, 'Αθήνησιν 1896, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 21].

Όμως, ο P. Gautier θεωρεί ότι η επιστολή του αρχιεπισκόπου Θεοφυλάκτου "*Τῷ κυρῷ Μιχαὴλ τῷ Παντεχνῇ*" χρονολογείται κατά τα έτη 1093/1094 μ.χ. (Theophylacti Achridensis Epistulae, σ. 294, σ. 295 επιστολή 48, σ. 67-68, σ. 322, σ. 323-324 επιστολή 57).

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, τα Βοδενά και η Σθλάνιτζα, το έτος 1070 ή 1093/1094, είναι μία και η αυτή εκκλησιαστική περιφέρεια.

3. Δηλαδή από τα Βοδενά, τη σημερινή Έδεσσα.

4. Θεοφυλάκτου, ό.π., τ. 126, στήλη 321, Gelzer, "Ungedruckte", ό.π., σ. 59, Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, ό.π., σ. 168, σημ. 5. Theophylacti Achridensis Epistulae, σ. 295 ἐπιστ. 48, βλ. και σ. 323-324 ἐπιστ. 57.

Όμως, ο P. Gautier τη λέξη "*Βηδηνόθεν*" την αποκαθιστά με τη γλωσσική μορφή "*Βυδηνόθεν*" και στη μετάφρασή του σε γαλλική γλώσσα το αποδίδει ως "*de Vidin*" (Theophylacti Achridensis Epistulae, σ. 294, σ. 295 επιστολή 48, σ. 67-68, σ. 322, σ. 323-324 επιστολή 57), δηλαδή "*από το Βίντιν*" και αναφέρει ότι πρόκειται για την πόλη, η οποία βρίσκεται στον ποταμό Δούναβη και ανήκει στη Βουλγαρία.

Επίσης, και οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι τη γραφή του αρχιεπισκόπου Θεοφυλάκτου την αποδίδουν στη σημερινή πόλη της βορειοδυτικής Βουλγαρίας Vidin (*Bălgarski Etimologičen Rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 143-144, λήμμα Vidin. Βλ. και N. Mičev – P. Koledarov, *Rečnik na selištata i selištnite imena v Bălgarija 1878-1987*, Sofia 1989, σ. 58, λήμμα Vidin, Nikolaj Mičev, *Rečnik na imenata i statuta na naselenite mesta v Bălgarija 1878-2004*, Sofia 2005, σ. 74, λήμμα Vidin).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, εφόσον με τη λέξη "*Βηδηνόθεν*" εννοείται η πόλη Vidin της Βουλγαρίας και όχι η πόλη Βοδενά (Έδεσσα), τότε τα Βοδενά και η Σθλάνιτζα δεν μπορεί να είναι μία και η αυτή εκκλησιαστική περιφέρεια.

2. Σθλάνιτζα (1105 κ.ε.)

Για τη μορφή Σθλάνιτζα γνωρίζουμε τις παρακάτω μαρτυρίες:

2.1. Η βυζαντινή ιστοριογράφος Άννα Κομνηνή (1083-1148) αναφέρει ότι ο πατέρας της, αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) "*πρὸς δὲ γε τοὺς κατὰ τὴν ἑσπέραν ἐνδιατρίβοντας ἡγεμόνας ἑτέρας ἐκπέμπει γραφὰς κατευθὺ* ***Σθλανίτζης*** *τὴν πορείαν ἐντειλάμενος ποιεῖσθαι*"[5]. Τα παραπάνω γεγονότα συμβαίνουν το έτος 1105, μετά τον μήνα Σεπτέμβριο.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σθλάνιτζα αναφέρεται ως πόλη (ή χωριό), χωρίς όμως να ορίζεται και η ακριβής θέση της.

2.2. Ο βυζαντινός λόγιος και νομομαθής Δημήτριος Χωματιανός ή Χωματηνός (12ο -13ος αι.), ο οποίος κατά το χρονικό διάστημα 1215/16-1236/37 είναι αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, μας δίνει τις εξής μαρτυρίες για το όνομα και τη μορφή Σθλάνιτζα:

2.2.1. Σε γνωμοδότηση της συνόδου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, σχετικά με τη διευθέτηση κληρονομικών διαφορών του Βεροιώτη Ιωάννη Πεπαγωμένου[6],

5. Anne Comnene, *Alexiade*, τ. III, βιβλ. XII, σ. 59, στίχ. 23-26, Gelzer, "Ungedruckte", ό.π., σ. 59.

6. Κουκουλέ, *Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά*, ό.π., τ. Β΄ (1950), σ. 283.

ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται και η Σθλάνιτζα ως εξής: "*Ἐπειδὴ δὲ ἀνεγράφησαν παρὰ τῶν πενθερῶν αὐτοῦ εἰς τὰ τῆς προικὸς καὶ τὰ ἡμίση τῶν ζευγηλατείων*[7] *αὐτῶν, τοῦ τε κατὰ* ***Σθλάνιτζαν*** *ὄντος ἐν τῇ Νεμελτζίστῃ καὶ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Βανιάνες μετὰ τῶν διαφερόντων*[8] *αὐτοῖς οἰκημάτων, χωραφίων, ἀμπελίων καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς*"[9].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σθλάνιτζα είναι δυνατόν να εκληφθεί ως πόλη (ή χωριό) ή περιοχή, χωρίς όμως να ορίζεται και η ακριβής θέση της.

2.2.2. Επίσης, σε άλλη γνωμοδότηση της συνόδου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος "*Περὶ ἀκουσίου φονέως καὶ ὁποίοις ἐπιτιμίοις καθαίρεται*", ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται και η Σθλάνιτζα ως εξής: "*Ἡ δεσποτικὴ τοίνυν θεία μεγαλειότης μετά γε τοῦ συνεδριάζοντος αὐτῇ ἐπισκόπου* ***Σθλανίτζης*** *τὰ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης διασκεψαμένη, διέγνω*"[10].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σθλάνιτζα είναι επισκοπή. Και είναι η πρώτη φορά, κατά την οποία η Σθλάνιτσα αναφέρεται ως επισκοπή, χωρίς όμως να μας δίνεται η δυνατότητα από την παραπάνω μαρτυρία να ταυτίσουμε την έδρα της επισκοπής Σθλανίτζης με κάποια σημερινή πόλη ή χωριό. Οπωσδήποτε όμως, ως επισκοπή, έχει έδρα και κάποια τοπικά όρια, μέσα στα οποία αναπτύσσεται η δραστηριότητα του επισκόπου της[11].

Τα δύο παραπάνω αυτά κείμενα (2.2.1 και 2.2.2) χρονολογούνται κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1215/1216-1235/1236, κατά το οποίο ο Δημήτριος Χωματιανός ή Χωματηνός είναι αρχιεπίσκοπος Αχρίδος.

2.2.3. Επίσης, σε άλλη συνοδική πράξη του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματιανού ή Χωματηνού, με ημερομηνία 07 Ιουνίου 1230, πληροφορούμαστε και πάλι για το όνομα και τη μορφή Σθλάνιτζα.

7. Το "ζευγηλατεῖον" / ζευγολατειό είναι: 1. χωράφι καλλιεργήσιμο ή καλλιεργημένο, 2. αγροικία, υποστατικό, τσιφλίκι (Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1980, τ. Ζ΄, σ. 15, λήμμα ζευγηλατείον, Δημητράκου Δ., *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ἀθῆναι 1955, τ. Δ΄, σ. 3191, λήμμα ζευγολατειό).

8. Το ρ. διαφέρω εδώ σημαίνει "ανήκω σε κάποιον" (Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής*, ό.π., τ. Ε΄ (1977), σ. 101, λήμμα διαφέρω).

9. Demetrii Chomateni, *Ponemata Diaphora*, Recensuit Günter Prinzing, Walter de Gruyter Berolini et Novi Eboraci MMII, σ. 333-337, ΡΒ΄, στίχ, 12-15, βλ. και Χωματιανού Δημητρίου, έκδ. J. B. Pitra, ΡΒ΄, στήλη 433, όπου αναφέρεται με τη μορφή Στλάνισταν.

10. Demetrii Chomateni, *Ponemata*, ό.π., σ. 380-381, ΡΙΣΤ΄, στίχ.19-21, βλ. και Χωματιανού Δημητρίου, έκδ. J. B. Pitra, ΡΙΣΤ΄, στήλη 499, στίχ. 30, όπου αναφέρεται με τη μορφή Σθλανίτζα.

11. Βλ. ενδεικτ. Τουσίμη Γ., "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", *Φίλιππος*, Γιαννιτσά 2000, τεύχ. 27, σ. 7-12.

Η συνοδική αυτή πράξη, η οποία αναφέρεται σε γνωμοδότηση για τη λύση διαφοράς ανάμεσα σε νόμιμο ζεύγος, έχει ως εξής: "*Συνοδικὴ πρᾶξις Δημητρίου Χωματιανοῦ, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας, συνεδριαζόντων αὐτῶν ἐν τῷ προτεμενίσματι*[12] *τῆς ἐπισκοπῆς* ***Σθλανίτζης*** *τῶν ἐπισκόπων Μιχαὴλ* ***Σθλανίτζης*** *καὶ Θεοδώρου Γρεβενοῦ, παρισταμένων καὶ θεοφιλεστάτων δεσποτικῶν ἀρχόντων, τῇ 7 Ἰουνίου [1230]*"[13].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σθλάνιτζα αναφέρεται και πάλι ως επισκοπή, χωρίς όμως και η παραπάνω μαρτυρία να μας δίνει τη δυνατότητα να ταυτίσουμε την έδρα της επισκοπής Σθλανίτζης με κάποια σημερινή πόλη ή χωριό.

2.3. Επίσης, σε χρυσόβουλο του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282), το οποίο εναπόκειται στα αρχεία της Ιεράς Μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους και το οποίο χρονολογείται κατά τα έτη 1280/1281, μαρτυρείται δύο φορές η Σθλάνιτζα ως εξής: "*(καὶ) τὸν περὶ //*[26] *τὴν* ***Σθλάνιτζαν*** *τό[πον με]τὰ τῶν διαφερόντων αὐτῷ ἐκεῖ[σε] πλανητῶν*[14] *(καὶ) νομῶν*[15] *[...] (καὶ) τὸν περὶ τ(ὴν) //*[37] ***Σθλάνιτζαν*** *τόπον μετὰ τῶν διαφερόντων αὐτῷ ἐκεῖσε πλανητῶν (καὶ) νομῶν*"[16].

Με το παραπάνω χρυσόβουλο εξασφαλίζονται στον "*πρωτοβεστιαρίτην*[17] *κύριον Δημήτριον τὸν Μουρῖνον*", ανάμεσα στα άλλα, και τα αναφερόμενα παραπάνω προνόμια, σχετικά με τη Σλάνιτσα.

12. Το προτεμένισμα είναι "1. Ο περίβολος τεμένους, 2. η είσοδος στο τέμενος, 3. ο πρόναος ναού όπου φυλασσόταν το νερό του εξαγνισμού" [προτεμένισμα < προ + τεμένισμα "ιερός χώρος ναού" < τεμενίζω "αφιερώνω τέμενος" < τέμενος "ναός οποιασδήποτε θρησκείας" < τέμνω "κόβω, διαιρώ, χωρίζω"] (*Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1992, τ. 51, σ. 403, λήμμα προτεμένισμα)

13. Παπαδοπούλου - Κεραμέως Α., "Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος", *Sbornik v čest Lamanskoga*, Saint Petersbourg 1907, σ. 229, σημ. 1 (δεν μπόρεσα να το δω), Βέη - Σεφερλή Ελένη, "Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη, α. Περιγραφὴ τοῦ κώδικος Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου", *Byzantinische - Neugrichische Jahrbucher* 21 (1971-1976), III part, σ. 38, Νο 183 (Πρόκειται για κώδικα του 13–14 αι., φ. 71β), Τουσίμη Γ., "Ἐπισκοπικὸς κατάλογος Μητροπόλεως Ἐδέσσης", *Ἐδεσσαϊκὰ Χρονικά*, Ἔδεσσα 1972, τεύχ. 2, σ. 8, όπου παραπέμπει J. B. Pitra, VII, σ. 435.

14. Ο πλανήτης, ανάμεσα στα άλλα, σημαίνει: "Ο περιπλανώμενος, ο πλάνης".

15. Η νομή, ανάμεσα στα άλλα, σημαίνει: "1. βοσκή, 2. βοσκότοπος, 3. κατοχή, κυριότητα, 4. επικαρπία, δικαίωμα καρπώσεως, 5. δικαίωμα χρήσης ή εκμετάλλευσης".

16. Archives de l' Athos XIII. *Actes de Docheiariou*. Ed. N. Oikonomidès, Paris 1984, σ. 108, Νο 9, στίχ. 25-26 και 36-37, Κτενᾶ Χρ., "Χρυσόβουλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ Ἱερᾶς Βασιλικῆς, Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου", *ΕΕΒΣ*, Ἀθῆναι 1927, έτ. Δ΄, σ. 310, 311, Νο 11.

17. Αυτοκρατορικός αξιωματούχος με καθήκοντα στρατιωτικά και οικονομικά (Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής*, τ. Δ΄ (1975), σ. 102, λήμμα βεστιαρίτης, Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν*, τ. Η΄ (1958), σ. 6315, λήμμα πρωτοβεστιάριος).

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σθλάνιτζα αναφέρεται ως πόλη (ή χωριό), χωρίς όμως να ορίζεται και η ακριβής θέση της.

2.4. Επίσης, στη Notitia των 12ου - 13ου αιώνων και στο "*Τάξις τῶν θρόνων τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας*", ανάμεσα στους άλλους, αναφέρεται, 17ος στη σειρά, και επίσκοπος με τον τίτλο "*ιζ´ ὁ **Σθλανίτζης***"[18].

2.5. Επίσης, αναφέρεται "*τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς **Σθλανίτζης***"[19].

Σύμφωνα με τις δύο παραπάνω μαρτυρίες (2.4 και 2.5), η Σθλάνιτζα μαρτυρείται ως επισκοπή, χωρίς όμως να μας δίνεται και πάλι η δυνατότητα να οριοθετήσουμε την περιοχή της και να ταυτίσουμε την έδρα της με κάποια πόλη ή χωριό.

3. Στλάνιστα (1215/1216-1235/1236)

3.1. Η γλωσσική αυτή μαρτυρία αναφέρεται σε γνωμοδότηση της συνόδου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, σχετικά με τη διευθέτηση κληρονομικών διαφορών του Βεροιώτη Ιωάννη Πεπαγωμένου. Σ' αυτήν ο βυζαντινός λόγιος και νομομαθής Δημήτριος Χωματιανός ή Χωματηνός (12ος–13ος αι.), ο οποίος κατά το χρονικό διάστημα 1215/16-1236/37 είναι αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: "*ἐπεὶ ἀνεγράφησαν παρὰ τῶν πενθερῶν αὐτοῦ εἰς τὰ τῆς προικὸς καὶ τὰ ἥμισυ τῶν ζευγηλατείων αὐτῶν, τοῦ τε κατὰ Κολάνιτζαν (in marg. **Στλάνισταν**) ὄντος ἐν τῇ Νεμελτζίστῃ, καὶ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Βανίανες μετὰ τῶν διαμενόντων αὐτοῖς οἰκημάτων, χωραφιῶν, ἀμπελίων καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς […]*"[20].

Σε νεότερη έκδοση του παραπάνω κειμένου η μορφή Στλάνιστα διορθώνεται σε Σθλάνιτζα[21] (Βλ. και παραπάνω στο λήμμα Σθλάνιτζα 2.2.1).

4. Σλάνιτζα (12ος αι. κ.ε.)

Για τη μορφή Σλάνιτζα γνωρίζουμε τις παρακάτω μαρτυρίες:

18. Darrouzès J., *Notitiae Episkopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte Critique, Introduction et notes, Institut Français d' Études Byzantines, Paris 1981, σ. 372, notitia 13, appendix 2. Βλ. και Săbev T., *Samostojna Narodnostna Čărkva v Srednovekovna Bălgarija*, Sofia 1987, σ. 281, Κωνσταντίνου ή Τέγου – Στεργιάδου Ευανθία, *Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας σιγίλλια του Βασιλείου Β´*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 59, Τουσίμη, "'Επισκοπικὸς κατάλογος", ό.π., σ. 8, Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 8.

19. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, ό.π., τ. 1, σ. 303, όπου παραπέμπει J. B. Pitra, VII, col. 321.

20. Χωματιανού Δημητρίου, έκδ J. B. Pitra, ΡΒ´, στήλη 433.

21. Demetrii Chomateni, *Ponemata*, ό.π., σ. 333-337, ΡΒ´, στίχ. 13.

4.1. Στη Notitia των 12ου-13ου αιώνων και στο "*Τάξις τῶν θρόνων τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας*", ανάμεσα στους άλλους, αναφέρεται, 19ος στη σειρά, και επίσκοπος με τον τίτλο "*ιθ´ ὁ **Σλανίτζης** ἤτοι Πελλῶν*"[22].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σλάνιτζα μαρτυρείται ως επισκοπή. Η επεξήγηση "*ἤτοι Πελλῶν*" μας βοηθά να οριοθετήσουμε την περιοχή.

Η αρχαία Πέλλη (Πέλλα) μαρτυρείται ως πόλη στο κείμενο του 6ου μ. Χ. αιώνα, το οποίο είναι γνωστό ως "*Ἱεροκλέους γραμματικοῦ Συνέκδημος*"[23]. Επίσης, η αρχαία Πέλλη (Πέλλα) μαρτυρείται και κατά τον 10ο αιώνα στο έργο *Περὶ Θεμάτων* του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ´ Πορφυρογεννήτου (905-959)[24].

Η αναφερομένη στις δύο παραπάνω μαρτυρίες πόλη "*Πέλλη*" βρίσκεται στον σημερινό Νομό Πέλλας, όπου υπάρχουν και σήμερα τα χωριά Παλαιά Πέλλα και Νέα Πέλλα. (Βλ. παρακάτω το κεφάλαιο: Γ. Γεωγραφική οριοθέτηση: Γ.1.1. και Γ.1.2).

4.2. Σε χρυσόβουλο του Σέρβου κράλη Στεφάνου Ούρεση Δ´ Ντουσάν (1331-1355), το οποίο εναπόκειται στην Ιερά Μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους και χρονολογείται το έτος 1349, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "*(καὶ) π(ε)ρὶ //*[4] *τὴν **Σλάνιτζαν** χωρί(ων) τὴν Σφέτιανην*"[25].

Ο αρχιμανδρίτης Χριστόφορος Κτενάς, ο οποίος και είχε εκδώσει το ίδιο χρυσόβουλο, το έτος 1927, το παραπάνω χωριό το αναφέρει ως εξής: "*καὶ περὶ τὴν **Σλάνιτζαν** χωρίον τὴν Σφέστιανην*"[26].

4.3. Επίσης, η μορφή Σλάνιτζα μαρτυρείται σε σημείωμα, το οποίο είναι καταγεγραμμένο σε φύλλο ευαγγελίου από περγαμηνή και το οποίο είχε δωρίσει,

22. Gelzer H., *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, σ. 11, Darrouzès, *Notitiae Episkopatuum*, ό.π., σ. 372, notitia 13, appendix 2. Βλ. και Săbev, *Samostojna Narodnostna Čărkva*, ό.π., σ. 281, Κωνσταντίνου ή Τέγου – Στεργιάδου Ευανθία, *Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας σιγίλλια του Βασιλείου Β´*, ό.π., σ. 59, Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 8.

23. Parthey G., *Hieroclis Synekdemus et Notitiae Graekae Episkopatuum*, Berolini 1866, Burckhard A., *Hieroclis Synekdemus*, Lipsiae 1893, 638, 8, *Grăcki izvori za Bălgarskata Istorija*, Sofia 1958, τ. 2, σ. 90.

24. Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*. Introduzione – Testo critico – Commento. A cura di A. Pertusi, Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana 1952, σ. 88.

25. *Actes de Docheiariou*, ό.π., σ. 182, 183, No 25, στίχ. 3-4, όπου και βιβλιογραφία προηγουμένων εκδόσεων του εγγράφου.

26. Κτενᾶ, "Χρυσόβουλοι λόγοι", ό.π., σ. 290, No 3. Ο Γ. Ι. Θεοχαρίδης θεωρεί ότι "*πρόκειται περὶ ἄλλης μᾶλλον Σλανίτζης παρὰ τὰς Σέρρας, ὅπου καὶ τὸ χωρίον Σφέστιανη*" (Θεοχαρίδου Γ. Ι.,

το έτος 1368, ο τότε επίσκοπος "***Σλανίτζης*** *ἤτοι Πέλλης*" Αντώνιος στην εκκλησία της Αχρίδας "*Παναγία*", δηλαδή στον σημερινό ιερό ναό του Αγίου Κλήμεντος[27].

Το ευαγγέλιο αυτό βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Αχρίδας και σ' αυτό, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρονται και τα παρακάτω: "† *τὸ τοιοῦτον θεῖον ἅγιον εὐαγγέλιον ἦν τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου* ***Σλανίτζης*** *ἤτοι Πέλλης κυροῦ Αντωνίου*"[28].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σλάνιτζα είναι επισκοπή. (Βλ. παραπάνω: 4. Σλάνιτζα, 4.1.).

4.4. Επίσης, η μορφή Σλάνιτζα μαρτυρείται στο "*κατάστιχον*", το οποίο έχει σχέση με το "*ἐκδοτήριον ἔγγραφον*" ή "*ἐκδοτήριον γράμμα*" του έτους 1375, με το οποίο ο "*δεσπότης*" Θωμάς Κομνηνός Πρεάλυμπος ή Πρελιούμποβιτς (1342 έως 23 Δεκεμβρίου 1385) και η γυναίκα του, "*βασίλισσα*" Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα (1351 έως 28 Δεκεμβρίου 1394), αφιερώνουν στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους τον ιερό ναό της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης[29], τον οποίο είχαν ανεγείρει "*ἐκ βάθρων*" στην Έδεσσα[30].

Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας. Συμβολὴ εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Φραγκοκρατίαν χρόνους, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 32, σημ. 1). Επίσης, και ο Μ. Vasmer θεωρεί ότι πρόκειται για τη Σλάνιτσα των Σερρών (Vasmer M., *Die Slaven in Griecheland*, Leipzig 1941 (1970²), σ. 222, λήμματα Σλάνιτζα και Σφέστιανη, όπου παραπέμπει στο παραπάνω χρυσόβουλλο του έτους 1349). Ο Γ. Τουσίμης θεωρεί ότι το χωριό Σφέτιανη είναι το σημερινό χωριό Αγγελοχώρι του Νομού Ημαθίας (Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 10).

27. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, ό.π., τ. 1, σ. 343, όπου παραπέμπει στο *Izvestija Ruskago Arheologičeskago Insituta*, kn. IV, vjip 3 (1899), σ. 134.

28. Subotič G., *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Belgrad 1971, σ. 38-39, Mosin V., "Rakopisi na Narodniot Muzej vo Ohrid", *Zbornik na trudovi posedno izd. po povod 10-godisninata od osvovuvanjeto po Muzejot*, Ohrid 1965, σ. 185, Λάμπρου Σπ., "Σύμμικτα", *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. 8 (1911), σ. 100, όπου παραπέμπει στο Δελτίον Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, IV (1899), σ. 131, Οἰκονόμου Γ. Π., "Πέλλα", *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1914*, Ἀθήνησιν 1915, σ. 133, Στουγιαννάκη Ε. Ι., *Ἔδεσσα ἡ μακεδονικὴ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 273, ο οποίος αναφέρει το όνομα με τη μορφή Σλανίτσης, Τουσίμη, "Ἐπισκοπικὸς", ό.π., σ. 8, ο οποίος αναφέρει το όνομα με τη μορφή Σθλανίτσης, Pros. Lex. Pal., Addenda und Coppigenda zu I. Faszikel 1-8, Vien 1976, σ. 100 (το τελευταίο δεν κατέστη δυνατόν να το δω).

Σ' αυτό το "*κατάστιχον*", ανάμεσα στα άλλα περιουσιακά στοιχεία της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης, τα οποία αφιερώνουν στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας, αφιερώνουν και τα εξής: "*ἐπιτραχήλ(ιν) χρυσοκλαδαρικὸν κ(αὶ) ἐπιμάνικα χρυσοκλαδαρικὰ τοῦ ἐπισκόπου* ***Σλανίτζης***"[31].

Ο μνημονευόμενος επίσκοπος Σλανίτζης είναι ο επίσκοπος Αντώνιος[32].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σλάνιτζα είναι επισκοπή.

4.5. Επίσης, στον κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών (αριθμ. 1382, fol. 256) σε καταγραφή "*περὶ ποῖοι τῶν μητροπολιτῶν ἔχουν τῆς σήμερον ἐπισκοπὰς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρειδῶν*", στον πίνακα "*Αἱ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ μακαριωτάτου αρχιεπισκόπου Ἀχρειδῶν*", ανάμεσα στα άλλα, μαρτυρείται και "*ὁ Βοδενῶν καὶ* ***Σλανίτζης***"[33].

Η παραπάνω μαρτυρία χρονολογείται τον 17ο αιώνα.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σλάνιτζα αποτελεί τμήμα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών και Σλανίτζης, δηλαδή της σημερινής Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας.

4.6. Επίσης, μαρτυρία για το όνομα Σλάνιτζα έχουμε σε επιγραφή του έτους 1865, η οποία βρίσκεται στο υπέρθυρο του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγίας

29. Βλ. ενδεικτ. Παπαζῶτος Θ., "Ὁ Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς καὶ ἡ Μαρία Παλαιολογίνα, κτήτορες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στὰ Βοδενά", *Κληρονομία* 13, τεῦχ. Β (1981), σ. 509-516, Σταλίδης Κ. Γ., "Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση", *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου.* Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995, σ. 185-209, Σταλίδης Κ. Γ., "Το βυζαντινό τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα στην Έδεσσα. Ιστορική και γλωσσική θεώρηση", *Βυζαντιακά, Μνήμη Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. 20, σ. 361-402.

30. Archives de l' Athos, III. *Actes de Lavra, De 1329 á 1500.* Edition diplomatique par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris 1979, σ. 100-104 No 146, σ. 105-107 No 147.

31. *Actes de Lavra*, ό.π., σ. 107 No 147, στ. 9-10.

32. Για τον επίσκοπο Σλανίτζης Αντώνιο βλ. ενδεικτ. Τουσίμη, "Ἐπισκοπικὸς", ό.π., σ. 8, Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 11.

33. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, ό.π., σ. 19-20, No II.4, στίχ. 5, Τουσίμη, "Ἐπισκοπικὸς", ό.π., σ. 8.

Τριάδος[34] στην Έδεσσα και η οποία είχε ανεγερθεί με τις ενέργειες του τότε μητροπολίτη Βοδενών Νικοδήμου Α΄ Κωνσταντινίδη, του Τενεδίου (1859-1870)[35]. Στην επιγραφή, με κεφαλαία γράμματα, αναφέρεται:

"*Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΑΡΧΙΚΗΣ/ ΤΡΙΑΔΟΣ ΥΠΑΡΧΩΝ ΑΠ' ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΕΝ ΤΩΔΕ ΤΩ ΧΩΡΩ ΤΗΣ/ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΕΔΕΣΣΗΣ ΩΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΝ ΑΝΩΡΥΧΘΕΝΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΟΙ ΤΑ/ΦΟΙ ΚΑΙ ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΥΣΙΝ ΥΠΟ ΔΕ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΑΓΝΩΣΤΟΝ ΕΝ ΣΩΡΕΙΑ ΛΙ/ΘΩΝ ΕΡΕΙΠΙΟΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣ ΗΔΗ ΘΕΙΑ ΠΑΝΤΩΣ ΝΕΥΣΕΙ ΑΝΑΚΑΛΥΦΘΕΙΣ ΕΚ/ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΘΕΡΜΟΥΡΓΩ ΖΗΛΩ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗ ΑΔΡΑ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ/ ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΒΟΔΕΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΕ/ΡΙΞ ΚΑΙ ΕΙΣ ΓΕΡΑΡΑΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΝ ΜΟΝΗΝ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ/ ΚΑΘΙΕΡΩΘΗ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΟΔΕ/ΝΩΝ ΚΑΙ* ***ΣΛΑΝΙΤΖΗΣ*** *ΚΥΡΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΤΕΝΕΔΙΟΥ/ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ ΑΩΞΕ*"[36].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σλάνιτζα αποτελεί τμήμα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών και Σλανίτζης.

5. Σθλάβιτζα (14ος αι.)

Ο βυζαντινός αξιωματούχος και λόγιος (ποιητής) της εποχής των Παλαιολόγων Μανουήλ Φιλής (1275-1345), ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει και τη Σλάνι-

34. Σταλίδης Κ. Γ., *Ἡ Ἁγία Τριάδα Ἐδέσσης*, Ἔδεσσα 1979, Παπαδάκης Κωνσταντίνος, "Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος [Έδεσσα]", *Βυζαντινά*, τ. 16, σ. 401-417, Φραγκάκου Ιωήλ (αρχιμ.), *Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος Εδέσσης*, Έδεσσα (χ.χ.).

35. Πρόκειται για τον μητροπολίτη της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών Νικόδημο Α΄ (1859-1870), για τον οποίο βλ. ενδεικτ. Καράντζαλη Τ. Κ. (Αρχιμ.) - Γόνη Δ. Β., "*Κῶδιξ τῆς ἀλληλογραφίας" τοῦ Βοδενῶν Ἀγαθαγγέλου. Ἀγῶνες τοῦ Ἀγαθαγγέλου κατὰ τοῦ βουλγαρισμοῦ (1870-1871)*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 30-31, σημ. 1, Σταλίδης Κ. Γ., "Ο μητροπολίτης Νικόδημος Α΄ Κωνσταντινίδης, ο Τενέδιος (08-02-1859 έως 02-04-1870)", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1583 (31-12-1993), σ. 6, φ. 1584 (08-01-1994), σ. 6.

36. Σταλίδη Κ. Γ., "Ἡ δραστηριότητα τῶν συντεχνιῶν (ἰσναφιῶν) στὴν Ἔδεσσα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας", *Ἐδεσσαϊκὰ Χρονικά*, Ἔδεσσα 1972, τεύχ. 1, σ. 12, Σταλίδης, *Ἡ Ἁγία Τριάδα Ἐδέσσης*, ό.π., σ. 20, Σταλίδης Κ. Γ., *Οἱ συντεχνίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἔδεσσα τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἔδεσσα 1974[1], σ. 44-45, Πίν. 6α, Θεσαλονίκη 1999[2], σ. 59-60, Πίν 6α.

τσα ως εξής: "*Εὐτζάπολιν δὲ συλλαβὼν Μοροβίσδου Σκόπιά τε* ***Σθλάβιτζαν*** *ἐξ εὐανδρίας*"[37].

Εδώ, η Σθλάβιτζα αναφέρεται ως πόλη.

6. Σελάνιτσα/ Σελάνιτζα (1321)

Σε έγγραφο της Ιεράς Μονής Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, του έτους 1321, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "*Οἱ ἔχοντες τὴν ἐνοχὴν*[38] *τῶν περὶ Λαγκαδᾶν, τὸν Βαρδάριον, τὰ Μόγλενα, τὴν* ***Σελάνιτσαν***, *τὸ Ἀνακλίσουρον καὶ τὴν Πελαγονίαν ζευγηλατείων*"[39]. Ο Π. Θεοδωρίδης την αναφέρει ως Σελάνιτζα[40].

7. Βαρδαρόνα (1591)

Έτσι την ονομάζουν οι Τούρκοι.

Το έτος 1591, ο Βενετός Gabriele Cavazza σ' ένα ταξίδι του από τη Βενετία προς την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος περνά κι από την Έδεσσα, μεταξύ των άλλων, αναφέρει:

"*27 Μαΐου Δευτέρα. Εἰς τὰς δύο ὥρας τῆς ἡμέρας ἀνεχωρήσαμεν ἀπὸ τὰ Βοδενά· κατελθόντες τὸν κατάφυτον λόφον καὶ βαδίζοντες πλησίον ἑνὸς βουνοῦ, ποὺ εἶναι ἀντικρὺ τοῦ λόφου τούτου, εἰσήλθομεν εἰς μίαν ἀχανῆ πεδιάδα, ὀνομαζομένην ὑπὸ τῶν Τούρκων* ***Βαρδαρόνα*** *καὶ ὑπὸ τῶν Βουλγάρων Slanizza*"[41].

Η λέξη Βαρδαρόνα είναι μεταφορά λατινογενούς λέξεως, αλλά δεν γνωρίζουμε πώς είναι καταγεγραμμένη στο κείμενο του Βενετού Gabriele Cavazza. Το μεταφέρουμε επομένως, όπως το μετέφρασε ο Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος.

Η Βαρδαρόνα είχε ονομαστεί έτσι από τον ποταμό Βαρδάρη (Αξιός)[42].

37. Philae Manuelis, *Carmina*, ἐκδ. E. Miller, Parisiis MDCCCLXII, τ. 1-2, σ. 254, στίχ. 306-307.

38. Η λέξη *ἐνοχή*, ανάμεσα στα άλλα, σημαίνει "ευθύνη, υποχρέωση" (Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής*, τ. 6 (1978), σ. 66-67, λήμμα ενοχή).

39. Θεοχαρίδου, *Κατεπανίκια*, ό.π., σ. 30, όπου παραπέμπει Petit L.– Korablev B., Actes de l' Athos V : Actes de Chilandar, *Βυζαντινά Χρονικά* 17 (1911), Παράρτημα 1, 68.1.

40. Θεοδωρίδη Π, "Πίνακας τοπογραφίας τοῦ ἁγιορειτικοῦ παραγωγικοῦ χώρου", *Κληρονομία*, Θεσσαλονίκη 1981, τ. 13, τεύχ. Β΄, σ. 418.

41. Μέρτζιου Κ. Δ., *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 130.

42. Στην κοιλάδα του Αξιού και στο ύψος της σημερινής Γευγελής είχαν εγκατασταθεί με τη φροντίδα της Βυζαντινής Κυβερνήσεως τον 10ο αιώνα οι λεγόμενοι "*Βαρδαριῶται Τοῦρκοι*", οι οποίοι ήταν Ούγγροι αιχμάλωτοι των ουγγρικών επιδρομών. Και είναι πιθανόν ότι αυτοί οι ασιατικής καταγωγής Μαγυάροι Ούγγροι ονόμασαν τότε τον Αξιό Bar-Daria, το οποίο σημαίνει "Μέγας Ποταμός", από όπου προήλθε η νέα ονομασία του ποταμού [Βαρδάρης < Βαρδάριος < Bar-

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Βαρδαρόνα, όπως αποκαλείται από τους Τούρκους η Σλάνιτζα, είναι η πεδιάδα, οποία εκτείνεται από την Έδεσσα προς τα Γιαννιτσά.

8. Σκαλανίτζης (μετά το έτος 1679)

Σε χειρόγραφο του 17ου αι. και, συγκεκριμένα, μετά το έτος 1679, το οποίο είχε δημοσιεύσει ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου στην εφημερίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου *'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια* (06-06-1903), κοντά στα άλλα, αναφέρονται και οι επισκοπές της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, την τέταρτη θέση των οποίων κατέχει, όπως αναφέρει, η επισκοπή "*βοδινῶν καὶ σκαλανίτζης*[43]"[44].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η *Σκαλάνιτζα, όπως αναφέρεται η Σλάνιτζα, αποτελεί τμήμα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών και Σλανίτζης.

9. Ισλάνιτζα (1874)

Στο "Αὐτοκρατορικὸν Βεράτιον"[45], το οποίο ο σουλτάνος Αμντούλ Ασίζ (1861-1876) παρέχει στον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ (α. 1860-1863, β. 1873-1878) και το οποίο είχε κομισθεί προς αυτόν από τον καπουκεχαγιά[46], στις 02 Ιουνίου 1874, κοντά στα άλλα, αναφέρεται: "*[...] Οἱ μητροπολῖται, οἱ*

Daria "Μέγας Ποταμός"] (Θεοχαρίδου Γ. Ι., *'Ιστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (235-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 308-309, βλ. και Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. – 1912. Τόμος Πρώτος*, Έδεσσα 1988, σ. 180, σημ. 14. Για την ετυμολογία του ποταμού βλ. ενδεικτ. και 'Αμάντου Κ., "Βαρδάρις", *'Ελληνικά*, τ. 6 (1933), σ. 326-328, Ζακυθηνοῦ Α. Δ., Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, *ΕΕΒΣ*, 'Αθῆναι, έτ. ΙΖ΄ (1941), σ. 209-274, έτ. ΙΗ΄ (1948), σ. 42-62, έτ. ΚΑ΄ (1951), σ. 179-209, σ. 208-209, Κουκουλὲ, *Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά*, ό.π., τ. Β΄ (1950), σ. 330 και σημ. 7.

43. Το όνομα Σκαλανίτζης είναι μάλλον γραμμένο λάθος (αναγνωστικό ή τυπογραφικό), αντί του ορθού Σ(θ)λανίτσης ή Σ(θ)λανίτζης.

44. *'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια*, έτ. ΚΓ΄ (1903), τ. 27, φ. 23 (06-06-1903), σ. 266. Η χρονολογία στο φύλλο 145 του χειρογράφου είναι "*κατὰ τὸ ,αχοθ΄ ὀκτωβρίου ιη*", δηλαδή στις 19 Οκτωβρίου 1679, όπου αναφέρεται "*'Ο Κίτρους 'Ιωακείμ. Νῦν δὲ χάριτι Θεῷ Βερροίας, μετετέθη μοι*". Στο φύλλο 146, χωρίς χρονολογία, δημοσιεύεται το παραπάνω κείμενο, επομένως είναι γραμμένο μετά το "*,αχοθ΄*", δηλαδή το έτος 1679.

45. Το βεράτιο(ν) ή μπεράτι είναι το "διάταγμα του σουλτάνου, με το οποίο επικυρώνεται η εκλογή πατριάρχη ή μητροπολίτη" [< τουρκ. berat].

46. Καπουκεχαγιάς < τουρκ. kapıkâhyası "αντιπρόσωπος αρχής της Υψηλής Πύλης" < kapı "1. θύρα, πύλη, 2. τόπος όπου υπηρετεί κάποιος, 3. κυβερνητικό γραφείο" + kâhya "1. οικονόμος, φροντιστής μιας μεγάλης οικογένειας, 2. αρχηγός συντεχνίας, 3. κεχαγιάς".

ἀρχιεπίσκοποι, ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι, ἱερεῖς, μοναχοὶ καὶ αἱ μοναχαί, καὶ ἅπαξάπαντες ἐν γένει οἱ ὑπήκοοι τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ τοῦ Γραικικοῦ θρησκεύματος μικροί τε καὶ μεγάλοι κάτοικοι [...] θέλουσιν ἀκολουθεῖ ν' ἀναγνωρίζωσι τὸν ῥηθέντα ὡς πατριάρχην αὐτῶν". Και, ανάμεσα στους άλλους κατοίκους των άλλων περιοχών της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβάνονται και οι κάτοικοι "*τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ πρώην πατριαρχείου 'Αχρίδος καὶ τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐξηρτημένων [...] καὶ τῶν ναχιέδων*[47] ***'Ισλανίτζης***, *Καρατζά - 'Οβασί*[48], *Στάροβας, Μογλενῶν*[49]"[50].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Ισλάνιτζα, όπως αναφέρεται η Σλάνιτζα, είναι ναχιγές.

10. Σλανίτσα (1887)

Ο Β. Δ. Ζώτος, Μολοσσός, το έτος 1887, αναφέρει: "*Γενιτσιὲ – Βαρδὰρ = Νεάπολις 'Αξιοῦ ἢ Νέα Πέλλα. Σερβιστὶ* ***Σλανίτσα*** *ἢ Γιαννιτσὰ ἀπὸ τοῦ κακογιάννη καὶ σκυλογιάννη ἀρχηγοῦ τῶν Βουλγάρων κατακτητοῦ*"[51].

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, ο Β. Δ. Ζώτος, Μολοσσός τη Σλανίτσα, όπως αναφέρει τη Σλάνιτσα, την ταυτίζει με τα Γιαννιτσά. Αναφέρεται δηλαδή ως πόλη, και αυτή είναι τα Γιαννιτσά.

11. Σλάνιτσα

1. Ο Αθ. Χαλκιόπουλος, το έτος 1910, περιγράφοντας, ανάμεσα στις άλλες περιοχές της Μακεδονίας, και τη διοικητική περιοχή του τότε καζά Γιαννιτσών, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: "*Χωρία δυτικῶς τῶν Γιανετσῶν ἀποτελοῦντα τὸ*

47. Ο ναχιγές < τουρκ. nahiye "επαρχία, περιφέρεια, κοινότητα".

48. Είναι η περιοχή της σημερινής επαρχίας Αλμωπίας, με πρωτεύουσα την Αριδαία, του Νομού Πέλλας (Βλ. ενδεικτ. Τουσίμη Γ., "Καζάς Καρατζά Αμπάτ - Αλμωπία", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ.1840 (05-12-1998), σ. 10, φ. 1841 (12-12-1998), σ. 10).

49. Τα Μογλενά (Μογλαινά, Μόγλενα) είναι περιοχή, η οποία εκτείνεται βορειοανατολικά - νοτιοανατολικά από την περιοχή της Αριδαίας με κέντρο την περιοχή Εξαπλατάνου [σλαβ. măgla "ομίχλη"].

50. Σταυρίδου Β. Θ., *Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι 1860 - Σήμερον. Α΄ 'Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 120, όπου παραπέμπει στο Παπαδοπούλου Γ. Ι., *'Η Σύγχρονος 'Ιεραρχία τῆς 'Ορθοδόξου 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας*, Κωνσταντινούπολις 1895, σ. 155-164, υποσ. 73, (το οποίο δεν μπόρεσα να δω).

51. Ζώτου Β. Δ., Μολοσσοῦ, 'Ηπειρωτικαὶ Μακεδονικαὶ Μελέται, τόμος Δ΄. *Δρομολόγιον τῆς 'Ελληνικῆς Χερσονήσου ἀρχαιολογικόν, ἱστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν καὶ ἐμπορικόν, τεῦχ. Γ΄, Μακεδονία καὶ Σερβία*, 'Αθῆναι 1887, σ. 274.

*τμῆμα τῆς **Σλάνιτσας**"*[52].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, η Σλάνιτσα είναι περιοχή, η οποία βρίσκεται δυτικά από την πόλη Γιαννιτσά και αποτελεί τμήμα του καζά Γιαννιτσών.

2. Ο Γ. Π. Οικονόμου, το έτος 1915, αναφέρει: "*Μέχρι πρὸ τινος δὲ ἀκόμη, ὡς παρετήρησα ἐν τῇ ἀνακαινιστικῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἐν 'Εδέσσῃ μονῆς τῆς 'Αγίας Τριάδος, ἦτο ἐν χρήσει ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ ἡμῶν ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου 'Εδέσσης ὡς 'Εδέσσης καὶ Σλανίτσης*"[53]. Όμως, στην αναφερομένη επιγραφή ο τίτλος δεν είναι "*'Εδέσσης καὶ Σλανίτσης*", όπως αναφέρει ο Οικονόμου, αλλά "*ΒΟΔΕΝΩΝ ΚΑΙ **ΣΛΑΝΙΤΖΗΣ***" (Βλ. παραπάνω την επιγραφή στο: 4. Σλάνιτζα, 4.6.).

3. Ο Σταμ(άτιος) Σταμ(ατίου), το έτος 1936, αναφέρει: "*Περάσαν πέντε - ἔξη χρόνια ἀπὸ τότε, ὅταν ἕνα πρωΐ ἔφτασε μιὰ εἴδησις στὴν Ἔδεσσα ὅτι "μετατίθεται ὁ Μητροπολίτης Βοδενῶν καὶ Σλανίτσης (αὐτὸς ἦταν τότε ὁ τίτλος τοῦ μητροπολίτου Βοδενῶν) 'Ιωακεὶμ καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔρχεται νέος ἱεράρχης καλούμενος Μελέτιος*"[54].

Η πληροφορία του Σταμ. Σταμ. για τον τίτλο "*Βοδενῶν καὶ Σλανίτσης*" παραπέμπει στο χρονικό διάστημα 1832-1848, κατά το οποίο μητροπολίτες της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών είναι ο 'Ιωακείμ Α΄('Ιανουάριος 1832-'Ιανουάριος 1840)[55] και ο Μελέτιος Γ΄(1840-1848)[56].

52. Χαλκιοπούλου 'Αθ., *'Η Μακεδονία. 'Εθνολογικὴ στατιστικὴ τῶν βιλαετίων Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου*, ἐν 'Αθήναις 1910, σ. 30-32.

53. Οἰκονόμου Γ. Π., "Πέλλα", *Πρακτικὰ τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας τοῦ ἔτους 1914*, 'Αθήνησιν 1915, σ. 133, όπου παραπέμπει και στο Περιοδικὸν 'Ρωσσικοῦ 'Αρχαιολογ. 'Ινστιτούτου Κων/πόλεως, σ. 131 και στον Λάμπρου, "*Σύμμικτα*", ό.π., σ. 100.

54. Σταμ. Σταμ., "'Ιστορίες τοῦ παληοῦ καιροῦ. 'Ο Βοδενῶν... ντελὴ - Μελέτιος", *Μπουκέτο*, (05-11-1936), βλ. και Σταμ. Σταμ., "'Ο Βοδενῶν Μελέτιος", ἐφ. *'Εδεσσαϊκή*, φ. 1927 (05-08-2000), σ. 10.

55. Βλ. ενδεικτ. Σταλίδης Κ. Γ., "Ο μητροπολίτης Ιωακείμ (1831-1840)", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1525 (14-11-1992), σ. 6.

56. Βλ. ενδεικτ. Σταλίδης Κ. Γ. "Ο μητροπολίτης Μελέτιος Γ΄(1840-1848), εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1527 (28-11-1992), σ. 6, φ. 1528 (05-12-1992), σ. 6, φ. 1529 (12-12-1992), σ. 6, φ. 1529 (αντί 1530, 19-12-1992), σ. 6.

Β.2. Σε λατινογενείς γλώσσες

1. Sthlaniza (1204)

Κατά την τέταρτη σταυροφορία και την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (12 Απριλίου 1204), το Βυζαντινό Κράτος είχε καταλυθεί και έγινε διανομή του Κράτους από τους νικητές. Ο Ιταλός αρχηγός της τέταρτης σταυροφορίας Βονιφάτιος Μομφερατικός (1154-1207), σύμφωνα με τις αποφάσεις που έλαβαν οι σταυροφόροι στην Κέρκυρα τον Μάιο του έτους 1203 και κατά τη συμφωνία του Μαρτίου 1204, παίρνει την περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, όπου ιδρύεται βασίλειο, το οποίο όμως δεν αναγνωρίζει ως επικυρίαρχο τον Γάλλο αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουίνο[57].

Εν συνεχεία, προς το τέλος του ίδιου έτους, ο Βονιφάτιος Μομφερατικός καταλαμβάνει τη Βέροια[58] και την περιοχή της Σλάνιτσας.

Κατά την εποχή αυτή (1204), κατά την οποία τις περιοχές αυτές τις κατέχει ο Βονιφάτιος Μομφερατικός, η Βέροια διοικητικώς είναι "*θέμα*", ενώ η Σλάνιτσα είναι "*χαρτουλαρᾶτον*"[59].

Τα παραπάνω τα γνωρίζουμε από το κείμενο Partitio Romaniae[60] του έτους 1204.

Η Partitio Romaniae είναι ένας πίνακας διανομής των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των Σταυροφόρων, μετά την κατάληψη της Κων-

57. 'Αμάντου Ι. Κ., *'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους 867-1204 μ.Χ.*, 'Αθῆναι 1977^2, τ. 2, σ. 370-382.

58. Χιονίδη Γ. Χ., *'Ιστορία τῆς Βεροίας. Τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Τόμος δεύτερος. Βυζαντινοὶ χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 29-32.

59. Το "χαρτουλαρᾶτον" είναι διοικητική υποδιαίρεση, πολιτική, στρατιωτική και οικονομική, μικρότερη από το βυζαντινό θέμα και υποκείμενη σ' αυτό, του οποίου την ευθύνη έχει ο χαρτουλάριος, ο οποίος και εκτελεί τα καθήκοντά του κάτω από τις διαταγές του στρατηγού του θέματος. Επίσης, ο χαρτουλάριος είναι και εκκλησιαστικό αξίωμα. Βλ. ενδεικτ. Πηλιλῆ 'Ιακώβου, 'Επισκόπου Κατάνης, *Τίτλοι, ὀφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ*, 'Αθῆναι 1985, σ. 205-208, Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., έτ. ΙΑ (1948), σ. 48-49, ΚΑ΄(1951), σ. 200, *Υδρία, Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1988, τ. 54, σ. 157, λήμμα χαρτουλάριος, όπου και βιβλιογραφία, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, Λαρούς Μπριτάννικα*, Αθήνα 1994, τ. 60, σ. 459, 554, λήμμα χαρτουλάριος [χαρτουλαρᾶτον "1. Το αξίωμα του χαρτουλαρίου, 2. η περιοχή δικαιοδοσίας του χαρτουλαρίου" < χαρτουλάριος + κατάλ. -ᾶτον < λατιν chartularius "αρχειοφύλακας" < λατιν. chartula "χαρτί, μικρό χαρτί" < λατιν. charta "χαρτί" < ελλην. χάρτης].

60. Βλ. ενδεικτ. Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., έτ. ΚΑ΄(1951), σ. 179-209, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

σταντινουπόλεως απ' αυτούς, το έτος 1204.

Η Partitio Romaniae είναι γραμμένη σε λατινική γλώσσα της εποχής και χωρίζεται σε έξι μέρη, στα οποία αναφέρονται ονομαστικά τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τα οποία επιδικάζονται: 1. στον Δούκα και την Κοινότητα της Βενετίας, 2. στον Λατίνο Αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως και 3. στους Σταυροφόρους.

Στην Partitio Romaniae, ανάμεσα στα άλλα μέρη της τότε διαμελισθείσης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αναφέρεται και η Σλάνιτσα, η οποία σε σχετικό απόσπασμα μνημονεύεται ως εξής: "*Provintia Vardarii, provintia Verye cum cartularatis tam Dobrochubisti quam et* ***Sthlaniza****, pertimentia Girocomion, Ostrovos, provintia Moliscu et Moglenon, provintia Prilapi et Pelagonie cum Stano, provintia Presepe, provintia Servion, provintia Castorie et provintia Deavoleos*"[61], δηλαδή "*Επαρχία Βαρδαρίου, επαρχία Βεροίας με τα χαρτουλαράτα τόσο της Δοβροχουβίστας*[62]*, όσο και της* ***Σθλάνιτζας***[63]*, επίσκεψις Γηροκομείου, Οστρόβου*[64]*, επαρχία Μολυσκού και Μογλένων (ή Μογλενών ή Μογλαινών), επαρχία Πριλάπου και Πελαγονίας με τον Στανό, επαρχία Πρεσπών, επαρχία Σερβίων, επαρχία Καστορίας και επαρχία Δεαβόλεως*"[65].

Όπως παρατηρεί κανείς, η Σλάνιτσα και η Δοβροχουβίστα είναι χαρτουλαράτα, τα οποία, σύμφωνα με την Partitio Romaniae, περιλαμβάνονται, το έτος 1204, στο θέμα της Βέροιας, η οποία είχε αναδειχθεί σε ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια κατά τον 11ο αιώνα[66].

61. Carile A., "Partitio terrarum imperii Romanie", *Studi Veneziani*, 7, 1965, σ. 221, Tafel Th. - Thomas G., *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedik*. I (814-1205), Vienna 1856, σ. 264, Ζακυθηνού, "Μελέται", ό.π., ετ. ΚΑ΄ (1951), σ. 206, Χιονίδη, *Ιστορία της Βεροίας*, ό.π., τ. 2 (1970), σ. 30, 79, 82.

62. Για το χαρτουλαράτο της Δοβροχουβίστας βλ. ενδεικτ. Χιονίδη, *Ίστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2 (1970), σ. 81-82.

63. Ο Th. Tafel διορθώνει τα αναφερόμενα χαρτουλαράτα *Dobrochubisti* (Δοβρουχουβίστας) και *Sthlaniza* (Σθλανίτζης) σε χαρτουλαράτα Δρογουβιτίας και Σκλαβίτζης αντιστοίχως. Τη διόρθωση αυτή δέχεται και ο Στίλπων Π. Κυριακίδης (Κυριακίδου Π. Στ., "Βυζαντιναί Μελέται, IV. Βολερόν", *ΕΕΦΣΠΘ*, 3 (1939), τεύχ. 3, σ. 334).

64. Ο Οστροβός ή το Όστροβο(ν) είναι η παλαιά ονομασία της σημερινής κωμοπόλεως του Νομού Πέλλας Άρνισσα, η (*Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων*. 37 Νομός Πέλλης, Ἀθῆναι 1962, σ. 154-155 [< σλαβ. ostrov "νησί"].

65. Ζακυθηνού, "Μελέται", ό.π., ετ. ΚΑ΄ (1951), σ. 206.

66. Βλ. ενδεικτ. Ζακυθηνού, "Μελέται", ό.π., ετ. ΚΑ΄ (1951), σ. 208-209, ειδικότερα δε Χιονίδη, *Ἱστορία τῆς Βεροίας*, τ. 2 (1970), ό.π., σ. 77-92.

2. Sthlaniça (1204)

Ο Antonio Carile τη μορφή Sthlaniza, η οποία υπάρχει στην Partitio Romaniae του έτους 1204, την αποδίδει με τη μορφή Sthlaniça: "*Provintia Vardarii / Provintia Verie, cum chartulatis tam Dobrochubista quam et* ***Sthlaniça***"[67] (Βλ. το παραπάνω λήμμα 1. Sthlaniza).

3. Slanizza (1591)

Στις 27 Μαΐου 1591, ο Βενετός Gabriele Cavazza σ' ένα ταξίδι του από τη Βενετία προς την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος περνά κι από την Έδεσσα, μεταξύ των άλλων, αναφέρει:

"*27 Μαΐου Δευτέρα. Εἰς τὰς δύο ὥρας τῆς ἡμέρας ἀνεχωρήσαμεν ἀπὸ τὰ Βοδενά· κατελθόντες τὸν κατάφυτον λόφον καὶ βαδίζοντες πλησίον ἑνὸς βουνοῦ, ποὺ εἶναι ἀντικρὺ τοῦ λόφου τούτου, εἰσήλθομεν εἰς μίαν ἀχανῆ πεδιάδα, ὀνομαζομένην ὑπὸ τῶν Τούρκων Βαρδαρόνα καὶ ὑπὸ τῶν Βουλγάρων* ***Slanizza***"[68].

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία η Slanizza, όπως αναφέρεται η Σλάνιτσα, είναι πεδιάδα, η οποία εκτείνεται από την Έδεσσα προς τα Γιαννιτσά.

4. Sclavitsa (1859)

Ο M. Delacoulonche αναφέρει, το έτος 1859, τη λέξη ως Sclavitsa (Σκλαβίτσα)[69].

5. Slanitza

Ο Β. Νικολαΐδης, το έτος 1859, μας δίνει τις παρακάτω πληροφορίες για τον τίτλο της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών: "*L' archeveque prend le titre de metropolitain de Vodina,* ***Slanitza*** *(Yenidjé), exarque de la Macédoine Superieure etc., e.t.c.*"[70]. (Δηλαδή, ο αρχιεπίσκοπος φέρει τον τίτλο Βοδενών, Σλανίτζης (Γιαννιτσών), έξαρχος Άνω Μακεδονίας κ.τ.λ., κ.τ.λ.).

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία η Slanitza, όπως αναφέρεται, είναι

67. Carile, "Partitio terrarum imperii Romanie", ό.π., σ. 221.

68. Μέρτζιου, *Μνημεῖα*, ό.π., σ. 130.

69. Delacoulonche M., *Memoire sur le berceau de la puissance macedonienne, de bors de l' Haliacmon a ceux de l' Axius*, Paris 1859 τ. VII. Βλ. και Χατζής Χρ., *Τα Γιαννιτσά στην Ιστορία*, Θεσσαλονίκη (χ.χ.), σ. 25, όπου αναφέρει για Σκλαβίτσα.

70. Nicolaidy B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Paris 1859, σ. 294.

τμήμα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών και Σλανίτζης και ταυτίζεται με τα Γιαννιτσά.

6. Sclavistie (1867)

Ο J. G. von Hahn, αναφέρει, το έτος 1867, τη Σλάνιτσα με τη μορφή **Sclavistie**[71].

7. Slawochóra ή Slawistia (1908)

Ο Adolf Struck, το έτος 1908, αναφέρει: "*Wir befinden uns hier in dem im Gegensatze zu Gräkochora (o. S. 26)* ***Slawochóra*** *oder* ***Slawistia*** *genannten Teile der Kampania*[72] (Δηλαδή: Βρισκόμαστε εδώ, όπου σε αντίθεση με την Σλαβοχώρα ή Σλαβίστια, γνωστά ως τμήματα της Καμπανίας).

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, η Σλάνιτσα (*Slawochóra oder Slawistia*) αναφέρεται ως περιοχή, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στα Γιαννιτσά και την Έδεσσα.

8. Επίσης, οι διάφοροι μελετητές και μεταφραστές του ονόματος Σλάνιτσα το αποδίδουν σε λατινική γραφή ως εξής: Sthlanitza[73], Slanizza[74], Slanitza[75], Slanitsa[76], Stlanitza[77].

Β. 3. Σε σλαβικές γλώσσες

Στις σλαβικές γλώσσες οι μαρτυρίες είναι νεότερες. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

1. *Сланица* (Slánica)[78].
2. *Сланишка* (епархия) (Slániška epárhija), δηλαδή επαρχία της περιοχής

71. Hahn J. G. von, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien 1867, σ. 439, σημ. 4.

72. Struck A., *Makedonischen Fahrten. II. Die Makedonische Niederlande*, Sarajevo 1908, σ. 66.

73. Anne Comnene, *Alexiade*, τ. III, βιβλ. XII, σ. 59, στίχ. 23-26, Gelzer, "Ungedruckte", ό.π., σ. 59, Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, ό.π., σ. 10, 20, No II.4, Bromberg J., "Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudzja, Bessarabia and Moldo - Wallachia", *Βυζάντιον*, τ. XIII (1938), επαν. Vaduz 1964; σ. 48.

74. Μέρτζιου, *Μνημεία*, ό.π., σ. 130.

75. *Actes de Docheiariou*, ό.π., σ. 183, No 25, Kravari Vasiliki, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, σ. 89-90.

76. Kravari Vasiliki, *Villes*, ό.π., σ. 89-90.

77. Θεοφυλάκτου, ό.π., τ. 126, σ. 321.

78. Βλ. ενδεικτ. Šopov, *Iz života i položenieto na Bălgarite v vilaetite*, Plovdiv 1893, σ. 189-190, 201, Kănčov V., *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofia 1900¹, 1996², σ. 77, Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, ό.π., τ. 1, σ. 168, 343, Zlatarski V. I., *Istorija na Bălgarkata Dăržava prez srednite vekove*, τ. 2, Sofia 1934¹, (1972² φωτοτ. επανέκδοση), σ. 332, Tomoski T., "Beleški za nekolku malku poznati mesta vo srednovekovna Makedonija", *Istorija*, Skopje 1981, τ. 17/2, σ. 82-85, Săbev, *Samostojna Narodnostna Čărkva*, ό.π., σ. 281.

Σλάνιτσα[79].

3. *Сланице* (Slánice)[80].

Γ. Γεωγραφική οριοθέτηση

Γ. 1. Γεωγραφικές πληροφορίες και προτάσεις για τη θέση της Σλάνιτσας

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και αργότερα, η ακριβής θέση και τα ακριβή όρια του τοπωνυμίου Σλάνιτσα δεν μαρτυρούνται στις γνωστές ιστορικές πηγές[81] και όσοι έχουν ασχοληθεί, αμέσως ή εμμέσως, με την οριοθέτηση αυτού του βυζαντινού τοπωνυμίου καταλήγουν σε διαφορετικές απόψεις και συμπεράσματα, σχετικά με τη θέση και τα όρια του τοπωνυμίου Σλάνιτσα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

1. Σε κείμενο του 6ου μ. Χ. αιώνα, το οποίο είναι γνωστό ως "*'Ιεροκλέους γραμματικοῦ Συνέκδημος*", αναφέρονται οι πόλεις και οι πολιτικές επαρχίες, οι οποίες υπάγονταν στην τότε Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Ανάμεσα στις επαρχίες αυτές περιλαμβάνεται και η "*'Επαρχία 'Ιλλυρικοῦ, α΄ Μακεδονία*", η οποία διοικείται "*ὑπό κονσιλάριον*"[82].

Στις πόλεις αυτές περιλαμβάνεται, όγδοη στη σειρά, και η Έδεσσα, ως εξής: "*'Επαρχία 'Ιλλυρικοῦ, α Μακεδονία, ὑπὸ κονσιλάριον, πόλεις λβ΄ 2. Θεσσαλονίκη, 3.* ***Πέλλη****, 4. Εὔρωπος, 5. Δίος, 6. Βέρροια, 7. 'Εορδέα, 8.* ***Ἔδεσσα****, 9. Κέλλη, 10* ***'Αλμωπία****, 11. Λάρισα*"[83].

Στην παραπάνω μαρτυρία δεν μνημονεύεται ως πόλη η Σλάνιτσα, μνημο-

79. Βλ. ενδεικτ. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, ό.π., τ. 1, σ. 193, 195, 339, Zlatarski, *Istorija na Bălgarkata Dăržava*, ό.π., τ. 2, σ. 333, Săbev, *Samostojna Narodnostna Čărkva*, ό.π., σ. 281, ο οποίος θεωρεί ότι βρίσκεται στην Αλβανία.

80. Subotič G., *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Belgrad 1971, σ. 39.

81. Βλ. ενδεικτ. Kravari Vasiliki, *Villes*, ό.π., σ. 89-90, Taseva Lora, *Bălgarska toponimija ot grăcki i srăbski sredovekovni dokumenti*, Sofia 1998, σ. 261, Κωνσταντακοπούλου 'Αγγελική, *'Ιστορική γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος - 6ος αἰώνας)*, 'Ιωάννινα 1984, σ. 157-158, 181, 216, 393.

82. Κονσιλάριος < κονσιλιάριος "σύμβουλος" < λατιν. consiliarius "1. συμβουλευτικός, 2. σύμβουλος" < λατιν. consilium "1. συμβουλή, 2. συμβούλιο".

83. Parthey, *Hieroclis Synekdemus*, ό.π., *Grăcki izvori*, ό.π., τ. 2, σ. 90.

νεύονται όμως οι δύο σημερινές πόλεις του Νομού Πέλλας, δηλαδή η "*Πέλλη*", όπως αναφέρεται, και η "*Έδεσσα*". Επίσης, δεν μνημονεύεται και το όνομα Μογλενά (τα) ούτε ως περιοχή ούτε ως πόλη, μνημονεύεται όμως η Αλμωπία, ως πόλη, ενώ σήμερα αυτή είναι περιοχή του Νομού Πέλλας με σημερινή πρωτεύουσα την Αριδαία.

2. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (905-959) στο έργο του *Περί Θεμάτων*, καθορίζοντας τα όρια και τις πόλεις των θεμάτων του τότε Βυζαντινού Κράτους αναφέρει "2. *Δεύτερον θέμα Μακεδονίας // Ἐπαρχία Μακεδονίας <α'>. ὑπὸ κονσιλάριον, πόλεις λ[β']· Θεσσαλονίκη,* ***Πέλλη****, Εὔρωπος, Δίος, Βέρροια, Ἐορδαία,* ***Ἔδεσσα****, Κέλλη,* ***Ἀλμωπία****, Ἡράκλεια Λάκκου, Ἀντανία, Γέμινδος, Νικεδής, Διόβουρος, Ἰδομένη, Βράγυλος, Πρίμανα, Μαρώνεια, Ἀμφίπολις, Νεάπολις, Ἀπολλωνία, Τόπειρος τὸ νῦν Ῥούσιον, Νικόπολις, †Ἰθάπολις†, Ἄκανθος, Κερεόπυργος, Βέρπη, Ἄραλος, Διοκλητιανούπολις, Σεβαστούπολις*"[84].

Στο παραπάνω βυζαντινό θέμα του 10ου αιώνα αναφέρονται 32 πόλεις, οι οποίες εμπεριέχονται στα όρια του βυζαντινού θέματος της Μακεδονίας. Ανάμεσα σ' αυτές συμπεριλαμβάνονται και οι πόλεις "*Θεσσαλονίκη, Πέλλη, Εὔρωπος, Δίος, Βέρροια, Ἐορδαία, Ἔδεσσα, Κέλλη, Ἀλμωπία*", ονόματα και πόλεις, οι οποίες μαρτυρούνται στους σημερινούς νομούς Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Πιερίας, Ημαθίας, Φλώρινας.

Οι αναφερόμενες πόλεις "*Πέλλη*" και "*Έδεσσα*" βρίσκονται στον σημερινό Νομό Πέλλας. Επίσης, στον Νομό Πέλλας βρίσκεται και η Αλμωπία, αλλά όχι ως πόλη, όπως αναφέρεται παραπάνω, αλλά ως περιοχή του Νομού Πέλλας με σημερινή πρωτεύουσα την Αριδαία.

Στην παραπάνω μαρτυρία δεν αναφέρεται και πάλι ούτε το όνομα Μογλενά ούτε το όνομα Σλάνιτσα, τα οποία εμφανίζονται στον σημερινό Νομό Πέλλας από τον 11 αιώνα και εντεύθεν και τα οποία μαρτυρούνται ότι αποτελούσαν το μεν πρώτο ξεχωριστό βυζαντινό θέμα (το έτος 1198), το δε δεύτερο ως τμήμα, δηλαδή "*χαρτουλαρᾶτον*", στο θέμα της Βέροιας (έτος 1204).

3. Ο Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, σε μελέτη του[85], σχετικά με τη διοικητική διαίρεση στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αναπαριστά τα όρια κάθε περιοχής κατά τα έτη 1198 και 1204.

Στη μελέτη του αυτή στηρίζεται στις εξής δύο πηγές της εποχής:

3.1. Στο χρυσόβουλλο του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ (1195-1203), με το οποίο παραχωρούνται δικαιώματα στους Βενετούς. Σ' αυτό, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρονται ονομαστικά σε λατινική γλώσσα και οι τόποι, στους οποίους οι Βενετοί αποκτούν τα παραχωρηθέντα δικαιώματα.

Σύμφωνα με το χρυσόβουλο του Αλεξίου Γ΄ (1195-1203), τον Νοέμβριο του έτους 1198 δεν αναφέρεται το τοπωνύμιο Σλάνιτσα ούτε ως αυτοτελής διοικητική περιφέρεια, αλλά ούτε και ως τμήμα των αναφερομένων δύο θεμάτων Μογλενών και Βεροίας, τα οποία μνημονεύονται με τα ονόματα ως εξής: "*Provincia Prilapi et Pelagonie ac Molyscii, nec non et* ***Mogrenon***", δηλαδή "*Επαρχία Πριλάπου, Πελαγονίας, Μολυσκού και* ***Μογλένων*** *(ή Μογλαινών)*", και "*Provincia Verias cum katepanicio Cetri*", δηλαδή "*Επαρχία Βεροίας με το κατεπανίκιο Κίτρους*"[86], ανάμεσα στα ευρύτερα όρια των οποίων τοποθετείται η Σλάνιτσα, σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές.

3.2. Στη λεγομένη Partitio Romaniae του έτους 1204, η οποία είναι ένας πίνακας διανομής των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των Σταυροφόρων, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως απ' αυτούς, το έτος 1204, και την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Στην Partitio Romaniae του έτους 1204 μνημονεύεται η Σλάνιτσα ως εξής: "*Provintia Vardarii, provintia Verye cum cartularatis tam Dobrochubisti quam et* ***Sthlaniza****, pertimentia Girocomion, Ostrovos, provintia Moliscu et* ***Moglenon****, provintia Prilapi et Pelagonie cum Stano, provintia Presepe, provintia Servion, provintia Castorie et provintia Deavoleos*", δηλαδή "*Επαρχία Βαρδαρίου, επαρχία Βεροίας με τα χαρτουλαράτα τόσο της Δοβροχουβίστας, όσο και της* ***Σθλάνιτζας***[87]*, επίσκεψις Γηροκομείου, Οστρόβου, επαρχία Μολυσκού και Μογλαίνων (ή Μογλενών) επαρχία Πριλάπου και Πελαγονίας με τον Στανό, επαρχία Πρεσπών,*

84. Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*, ό.π., σ. 88. Βλ. και Κονιδάρη Γερ. Ι., *Αἱ μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ "Τάξις" αὐτῶν. Τόμος Α΄. Τεῦχος Α΄*, Athen 1934, σ. 94, όπου τα ονόματα Ἐδέσσης, Πέλλης, ως επισκοπών.

85. Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., ἔτ. ΙΖ΄(1941), σ. 209-274, ἔτ. ΙΗ΄(1948), σ. 42-62, ἔτ. ΚΑ΄(1951), σ. 179-209, σ. 208-209.

86. Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., ἔτ. ΙΖ΄(1941), σ. 232-238. Ο Γ. Ι. Θεοχαρίδης θεωρεί ότι η λέξη *Mogrenon* δεν αντιστοιχεί προς τη λέξη Μογλένων (Μογλαίνων, Μογλαινών), αλλά ότι αντιστοιχεί, και έτσι πρέπει να αποδοθεί, με τη λέξη *Μοκρηνῶν*. (Θεοχαρίδου, *Κατεπανίκια*, ό.π., σ. 31-32, σημ. 1.).

87. Βλ. και Κυριακίδου, "Βυζαντιναὶ Μελέται, IV. Βολερόν", ό.π., σ. 334, όπου αποδίδει τη λέξη *Sthlaniza* ως χαρτουλαράτο "*Σκλαβίτζης*").

επαρχία Σερβίων, επαρχία Καστορίας και επαρχία Δεαβόλεως"[88].

Όπως παρατηρεί κανείς, η Σλάνιτσα όπως και η Δοβροχουβίστα, είναι χαρτουλαράτα, τα οποία, σύμφωνα με την Partitio Romaniae, το έτος 1204, περιλαμβάνονται στο θέμα Βεροίας, η οποία κατά τον Δ. Α. Ζακυθηνό, είχε αναδειχθεί σε ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια κατά τον 11ο αιώνα[89].

4. Σε χρυσόβουλο του Σέρβου κράλη Στεφάνου Ούρεση Δ΄ Ντουσάν (1331-1355), το οποίο χρονολογείται το έτος 1349, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "*(καὶ) π(ε)ρὶ τὴν **Σλάνιτζαν** χωρί(ων) τὴν Σφέτιανην*"[90].

Ο αρχιμανδρίτης Χριστόφορος Κτενάς το παραπάνω χωρίο το αναφέρει ως εξής: "*καὶ περὶ τὴν **Σλάνιτζαν** χωρίον τὴν Σφέστιανην*"[91].

Άρα, σύμφωνα με το παραπάνω χρυσόβουλο, γνωρίζουμε ότι μέσα στα όρια της περιοχής Σλάνιτσα περιλαμβάνεται το χωριό Σφέ(σ)τιανη, το οποίο ο Γ. Τουσίμης το ταυτίζει με το σημερινό χωριό Αγγελοχώρι του Νομού Ημαθίας[92], ενώ ο Γ. Χ. Χιονίδης για το χωριό Αγγελοχώρι αναφέρει το όνομα Βέτιστα[93].

Και αυτή είναι η πρώτη πληροφορία για τη θέση της περιοχής Σλάνιτσα.

5. Κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την πρώτη ενδεικτική μαρτυρία για τη θέση και τα όρια της περιοχής Σλάνιτσα μας την δίνει, το έτος 1591, ο Βενετός Gabriele Cavazza σ' ένα ταξίδι του από τη Βενετία προς την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος περνά κι από την Έδεσσα και ο οποίος, μεταξύ των άλλων, αναφέρει: "27 *Μαΐου Δευτέρα. Εἰς τὰς δύο ὥρας τῆς ἡμέρας ἀνεχωρήσαμεν ἀπὸ τὰ Βοδενὰ κατελθόντες τὸν κατάφυτον λόφον καὶ βαδίζοντες πλησίον ἑνὸς βουνοῦ, ποὺ εἶναι ἀντικρὺ τοῦ λόφου τούτου, εἰσήλθομεν εἰς μίαν ἀχανῆ πεδιάδα, ὀνομαζομένην ὑπὸ τῶν Τούρκων **Βαρδαρόνα** καὶ ὑπὸ τῶν*

88. Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., έτ. ΚΑ΄ (1951), σ. 206.

89. Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., έτ. ΚΑ΄ (1951), σ. 208-209.

90. *Actes de Docheiariou*, ό.π., σ. 182, 183, Νο 25.

91. Κτενᾶ Χρ., "Χρυσόβουλοι λόγοι", ό.π., έτ. Δ΄ (1927), σ. 290, Νο 3.

92. Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 10. Οι Καραθανάσης και Σατραζάνης ονομάζουν Φέτισσα «Πολλά Νερά», Βέστισσα «Πολυπλάτανος» Ημαθίας (Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 118-123), ενώ ο Δημ. Πλαταρίδης αναφέρει: "*Βέστισσα 21/2 ὥρας ἀνατολικῶς τῆς Ναούσης, τσεφλίκιον κατοικούμενον ὑπὸ 8 ὀθωμανικῶν οἰκογενειῶν καὶ 15 χριστιανικῶν μὲ ἐκκλησίαν τῆς 'Αγίας Παρασκευῆς*" (Πλαταρίδου Δ., *Ἔκθεσις τῆς κατά τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν διανοητικῆς ἀναπτύξεως*, 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1874, σ. 18).

93. Χιονίδη, *'Ιστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2 (1970), σ. 159. Ο γεωπόνος Κωνσταντίνος Τεστέμπασης σε προφορικό λόγο ονομάζει το χωριό Αγγελοχώρι Φέστιτσα (14-07-2005), ενώ το χωριό Πολυπλάτανος το ονομάζει Φέτιτσα (13-09-2005).

*Βουλγάρων **Slanizza***"[94].

Φυσικά, όπως προκύπτει από άλλες μεταγενέστερες μαρτυρίες[95], με τα δύο αυτά ονόματα Βαρδαρόνα και Slanizza δεν δηλώνεται μία και η αυτή περιοχή, αλλά δύο και ότι η μία, δηλαδή η Βαρδαρόνα, είναι συνέχεια της περιοχής Σλάνιτσα και εκτείνεται, ως συνέχεια αυτής της περιοχής, από τα Γιαννιτσά προς Θεσσαλονίκη, ενώ η Σλάνιτσα εκτείνεται από την Έδεσσα έως τα Γιαννιτσά. Εκεί δηλαδή που τελειώνει η περιοχή Σλάνιτσα, περίπου στην περιοχή ανατολικά από τη σημερινή πόλη Γιαννιτσά, αρχίζει η περιοχή Βαρδαρόνα.

Σύμφωνα με την παραπάνω μαρτυρία, ο Gabriele Cavazza δεν μας δίνει τα πλήρη και ακριβή όρια της περιοχής Σλάνιτσα, αλλά μόνο την αρχή των ορίων της. Και τα όρια αυτά αρχίζουν από την Έδεσσα και εκτείνονται ανατολικά σε μια αχανή πεδιάδα, όπως τονίζει, χωρίς να μας δίνει και το τέλος των ορίων αυτής της αχανούς πεδιάδας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Gabriele Cavazza από την Έδεσσα "*κατέρχεται στην πεδιάδα, κατά πάσα πιθανότητα, από τους λόφους που βρίσκονται στις βόρειες παρυφές της πόλης, από την περιοχή που ονομάζεται Γαβαλιώτισσα*[96]. *Εκεί, υπήρχε και παλιός τουρκικός δρόμος, ο οποίος θα πρέπει να ακολουθούσε τα ίχνη της αρχαίας Εγνατίας Οδού*"[97].

Ο λόφος, τον οποίο αναφέρει ο Gabriele Cavazza, είναι, κατά πάσα πιθανότητα, η περιοχή του λόφου, επάνω στον οποίο είχε ανεγερθεί, το έτος 1921, ο ιερός ναός του Αγίου Λουκά[98], που βρίσκεται στην περιοχή Λόγγος της Έδεσσας. Ο λόφος αυτός βρίσκεται, ως συνέχεια, απέναντι από τις παρυφές του επικλινούς λόφου Γαβαλιώτισσα. Το απέναντι βουνό, το οποίο αναφέρει, είναι το βουνό Κόπαρνο (το)[99], στις βορειοανατολικές υπώρειες του οποίου, μετά από έναν χείμαρρο με τα νερά του Εδεσσαίου ποταμού, εκτείνεται το χωριό Ριζάρι

94. Μέρτζιου, *Μνημεῖα*, ό.π., σ. 130.

95. Βλ. ενδεικτ. šopov, *Iz života*, ό.π., σ. 189, Kănčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 77, Kănčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2 (1970), σ. 372-373.

96. Βλ. ενδεικτ. Σταλίδης, "Το βυζαντινό τοπωνύμιο Γαβαλιώτισσα στην Έδεσσα", ό.π., σ. 361-402.

97. Σταλίδης Γ. Κ., "Δρόμοι στην Έδεσσα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών", ΙΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1997), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 56.

98. Εφ. *Νέα Έδεσσα*, φ. 04 (23-07-1921), σ. 3, φ. 05 (30-07-1921), σ. 2.

99. Σχινᾶ Ν. Θ., *'Οδοιπορικαί σημειώσεις*, 'Εν Αθήναις 1886, τεύχ. Β΄, σ. 166. Το βουνό στην καθημερινή ζώσα γλώσσα αναφέρεται και ως Κόπρανο (το), Κόπρενο (το), Κόπρανος (ο), Κόπρε-

του Νομού Πέλλας, το οποίο διασχίζει η εθνική οδός Έδεσσα - Θεσσαλονίκη.

Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, η Σλάνιτσα καταγράφεται ως περιοχή, τα δυτικά όρια της οποίας αρχίζουν από την ανατολική ενδοχώρα της Έδεσσας και εκτείνονται, ανατολικά, μετά το σημερινό χωριό Ριζάρι, προς τα Γιαννιτσά.

6. Ο Β. Νικολαΐδης, το έτος 1859, μας δίνει τις παρακάτω πληροφορίες για τον τίτλο της Ιεράς Μητροπόλεως Βοδενών: "*L' archeveque prend le titre de metropolitain de Vodina, **Slanitza** (Yenidjé), exarque de la Macédoine Superieure etc., e.t.c.*"[100].

Δηλαδή ο Β. Νικολαΐδης ταυτίζει τη Σλάνιτσα με την πόλη των Γιαννιτσών.

7. Ο Β. Δ. Ζώτος, Μολοσσός, το έτος 1887, αναφέρει: "*Γενιτσιὲ – Βαρδὰρ = Νεάπολις Ἀξιοῦ ἢ Νέα Πέλλα. Σερβιστὶ **Σλανίτσα** ἢ Γιαννιτσὰ ἀπὸ τοῦ κακογιάννη καὶ σκυλογιάννη ἀρχηγοῦ τῶν Βουλγάρων κατακτητοῦ*"[101]. Δέχεται δηλαδή ότι η Σλάνιτσα είναι η πόλη των Γιαννιτσών.

8. Ο W. Tomaschek, το έτος 1887, δέχεται ότι η Σλάνιτσα είναι χωριό και ότι βρισκόταν νοτιοανατολικά από την πόλη Κίτρος, κοντά στη λιμνοθάλασσα Τούζλα[102].

9. Εκείνος όμως, ο οποίος ορίζει ακριβέστερα τα όρια της περιοχής Σλάνιτσα είναι ο Βούλγαρος Α. Šopov, ο οποίος, ταξιδεύοντας από τα Γιαννιτσά προς την Έδεσσα, ανάμεσα στα άλλα, το έτος 1893, αναφέρει: "*Είπαμε ότι η πεδιάδα ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και τα Γιαννιτσά φέρει το όνομα Vardárija. τώρα πάλι πληροφορήθηκα από τον συνταξιδιώτη μου ότι (η περιοχή) ανάμεσα στα Γιαννιτσά και την Έδεσσα ονομάζεται **Σλάνιτσα**. Μακριά, από την αριστερά μας πλευρά, κυάνιζε μια αλυσίδα από βουνά με τα ονόματα Νίτσος*[103]*, Καρατάσι*[104]*, Ντούρλα*[105]*, οι περιοχές της Βέροιας και της Νάουσας, και από τα δεξιά μας, αμέσως κοντά στα Γιαννιτσά, υπήρχαν οι κορυφές Τσούκα και Πάινα (η).*

100. Nicolaidy, *Les Turcs*, ό.π., σ. 294.

101. Ζώτου, *'Ηπειρωτικαί*, ό.π.,σ. 274.

102. Tomaschek W., Zur Kunde der Hämus – Halbinsel. II. Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabes Idrîsî. Wien 1887, σ. 70 (από Zlatarski, *Istorija na Bălgarkata Dăržava*, ό.π., σ. 332 σημ. 2).

103. Νίτσος είναι το βουνό Βόρας (Καϊμάκτσαλαν) του Νομού Πέλλας.

104. Καρατάσι είναι μια από τις κορυφές του όρους Βέρμιο του Νομού Ημαθίας.

105. Ντούρλα (η) είναι μια από τις κορυφές του όρους Βέρμιο του Νομού Ημαθίας.

κο"[106].

Επίσης, ο ίδιος, περιγράφοντας τη θέση της Έδεσσας, αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, ότι περιβάλλεται από μια αλυσίδα ορέων, τα οποία αποτελούν τον φράχτη των εύφορων περιοχών Σλάνιτσα και Vardárija[107].

Ακόμη, αναφερόμενος στην πεδιάδα Σλάνιτσα, τονίζει ότι "*Η πεδιάδα από τα Γιαννιτσά μέχρι την Έδεσσα είναι πιο πλούσια σε βλάστηση, πράσινο και χειμάρρους από όσο από τη Θεσσαλονίκη ως τα Γιαννιτσά*"[108].

Επομένως, σύμφωνα με τον Α. Šopov, η Σλάνιτσα είναι περιοχή και οριοθετείται ανάμεσα στα Γιαννιτσά (προς δυσμάς) και στην Έδεσσα (προς ανατολάς).

10. Ο Βούλγαρος Vasil Kănčov, το έτος 1900, αναφέρει ότι η περιοχή Σλάνιτσα βρίσκεται ανάμεσα στη λίμνη των Γιαννιτσών, τη Βέροια και τη Νάουσα, ενώ την περιοχή Vardárija, όπως την αποκαλεί, την περικλείει "*περίπου ο νότιος ρους του ποταμού Αξιού και ο παραπόταμός του Καρά Ασμάκ*[109]"[110].

11. Ο H. Gelzer, το έτος 1902, ταυτίζει τη Σλάνιτσα με τα Γιαννιτσά[111].

12. Ο A. Struck, το έτος 1908, αναφέρει ότι η περιοχή από τα Γιαννιτσά προς Έδεσσα ονομάζεται Sclawochora oder Slawistia (Σλαβοχώρα (Σλαβόχωρα) ή Σλαβίστια)[112].

13. Ο Σπυρ. Π. Λάμπρου, το έτος 1911, αναφέρεται σε σημείωμα ευαγγελίου του έτους 1368, στο οποίο, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "*Τὸ τοιοῦτον θεῖον ἅγιον Εὐαγγέλιον ἦν τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου **Σλανίτζης** ἤτοι Πέλλης κυροῦ Ἀντωνίου*"[113].

Με αφορφή τα παραπάνω, αναφέρει: "*Ἐκτινος σημειώματος Εὐαγγελίου τῆς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης 'Ρουκοπίσα τοῦ ἔτους 1368 μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐν Μακεδονίᾳ Πέλλα ἐκαλεῖτο τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα διὰ τοῦ σλαβικοῦ ὀνόματος Σλάνιτζα*"[114].

106. šopov, *Iz Života*, ό.π., σ. 189-190.

107. šopov, *Iz Života*, ό.π., σ. 201.

108. šopov, *Iz Života*, ό.π., σ. 190.

109. Το Καρά – Ασμάκ είναι ο ποταμός Λουδίας του Νομού Πέλλας. Το όνομά του οφείλεται στις μεγάλες πλημμύρες του ποταμού. [τουρκ. kara "μαύρος" και azmak "υπερβαίνω το όριο, πλημμυρίζω ως ποταμός"].

110. Kănčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 77, Kănčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 372-373. (Στον καζά Γρεβενών υπήρχε το χωριό Slenica (Snica), βλ. Kănčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 277, Kănčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 577).

111. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, ό.π., σ. 10.

112. Struck, *Makedonischen Fahrten*, ό.π., σ. 66 και χάρτης.

113. Λάμπρου, "Σύμμικτα", ό.π., σ. 100.

114. Λάμπρου, "Σύμμικτα", ό.π., σ. 100.

14. Ο Αθ. Χαλκιόπουλος, το έτος 1910, μάς οριοθετεί ακριβέστερα τη θέση και τα όρια της περιοχής Σλάνιτσα με τα χωριά, τα οποία εμπεριέχονται στην περιοχή αυτή.

Ο Αθ. Χαλκιόπουλος, περιγράφοντας, ανάμεσα στις άλλες περιοχές της Μακεδονίας, και τη διοικητική περιοχή του τότε καζά Γιαννιτσών, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: "*Χωρία δυτικῶς τῶν Γιανετσῶν ἀποτελοῦντα τὸ τμῆμα τῆς* ***Σλάνιτσας***"[115].

Στον παραπάνω πίνακα, προκειμένου ο Αθ. Χαλκιόπουλος να απαριθμήσει τα χωριά της περιοχής Σλάνιτσα, για τα οποία μας δίνει διάφορες πληροφορίες, αρχίζει από τα δυτικά των Γιαννιτσών και, ακολουθώντας δυτική πορεία προς Έδεσσα, αναφέρει με το παλαιό τους όνομα τα παρακάτω χωριά ως εξής: Εσκιτζέ (ή Βέτκι Πάζαρ, το Ποντοχώρι)[116], Μπαλίτσα (ή Μπάλιτζα, το Μελίσσι), Πούργας (Πυργάρι), Καρυγιώτισσα (Καρυώτισσα), Πλούγαρ (Λουδίας, δεν υπάρχει σήμερα), Πρίζνα (ή Πρίσνα ή Πρόσνα ή Βραστή, τμήμα της Κρύας Βρύσσης), Βρες (ή Βρεζ ή Βρέσι, ο Άγιος Λουκάς), Πλασνίτσεβο (Πλάσνα, τμήμα της Κρύας Βρύσης)[117], Γκόλο – σέλο (ή Γκολοσέλο, Γυμνά, Ακρολίμνη), Γενίκιοϊ (ή Νόβο – σέλο, Πλεύρωμα), Πέρα Βλάσι ή Έξω Βλαχ και Εδώθε Βλάσι ή Έσω Βλαχ (τα Εσώβαλτα), Τσίτσιγιτς (ή Τσίτσιγκας ή Τσιτσιγκάς ή Τσίτσιγες, το Σταυροδρόμι), Κροσάρι (ή Άνω Κρουσάρι και Κάτω Κρουσάρι, Έσω Αχλαδοχώρι και Έξω Αχλαδοχώρι), Αρμουντζί – Κροσάρι (Κρουσιάρι ή Αρμουτζή, οι Αμπελιές, Αρμουτζή ή Κρουσιάρι Βάλτου, κοντά στο Λιπαρό, δεν υπάρχει σήμερα), Λιπαρίνον (ή Λιπαρίνοβο, το Λιπαρό), Κολιμπαλάρ (ή Καλύβες, τα Καλύβια), Δόρτ – Αρμούτ (ή Ντορτ Αρμούντ, ο Άγιος Γεώργιος), Καδίνοβον (ή Σουγιουτλή ή Σουιτλή ή Σουκιουτζή, οι Γαλατάδες), Γρόπινον (Βαλτολίβαδο, Δάφνη), Σενδάλτσεβο (ή Σίνδελ ή Σέντελ ή Σιντέλ, το Σανδάλι), Καραχαμζά (ή Καράμζα ή Καράμψα, η Καλλίπολη), Καδήκιοϊ (ή Τριφούλσεβο(ν), το Τριφύλλι), Λοζάνοβον (Παλαίφυτο), Γιούψοβο (Γυψοχώρι), Αρμουντζί (Αρμουτζή ή Κρουσιάρι Βάλτου, πλησίον του Λιπαρού, δεν υπάρχει σήμερα), Κισαλάρ (ή Κιοσαλάρ ή Κασιλάρ, Μανδαραί, Αχλαδοχώρι), Παλαιόκα-

115. Χαλκιοπούλου, *'Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 30-32.

116. Μέσα στις παρενθέσεις αναφέρεται, εάν υπάρχει, και άλλη μορφή του ονόματος καθώς και το σημερινό όνομα κάθε χωριού του τότε καζά Γιαννιτσών, τα οποία ο Αθ. Χαλκιόπουλος τα αναφέρει με το παλαιό τους όνομα.

117. Για την Πρίσνα και Πλάσνα της Κρύας Βρύσης βλ. ενδεικτ. Καραπάνου Χρ., "Τα κονάκια του Βάλτου της Κρύας Βρύσης", *Φίλιππος*, Γιαννιτσά 2005, τεύχ. 46, σ. 37-40.

στρον (Κύρρος, Αραβησσός), Καλλύνστα (ή Καλήνιτσα ή Καλλίνιτσα ή Γιαγιάκιοϊ, η Καλή), Ασάρ βέη (ή Ασάρμπεη, το Δροσερό), Νερδίτσι (ή Νεδίρ ή Νιδίρ, το Άνυδρο), Ισπερλί (ή Ισπερλίκ ή Σπιριλίτ, το Πλαγιάρι), Μπάμπιανη (η Λάκκα), Μανδάλεβο (ή Μαντάλοβο, το Μάνδαλο), Μαυρένοβον (ή Μαύριανη, το Μαύρο ή Μαυρομάνδαλο), Άγιοι Θεόδωροι (ή Τόντορτσι, το Θεοδωράκι), Πόποβο σέλο (;)[118].

Τα χωριά αυτά εκτείνονται στην πεδιάδα, η οποία αρχίζει ανατολικά από την Έδεσσα και τελειώνει στα δυτικά των Γιαννιτσών (Χάρτης 1), συμπεριλαμβάνονταν δε μέσα στα όρια του τότε καζά Γιανιτσών, στη σημερινή δηλαδή επαρχία Γιαννιτσών[119].

Συγκεκριμένα, στον πίνακα αυτόν δεν συμπεριλαμβάνονται (από ανατολικά προς νοτιοανατολικά, δηλαδή από Έδεσσα προς Γιαννιτσά), τα σημερινά χωριά Ριζάρι (Οριζάρι)[120], Μαυροβούνι (Τρέμπολιτς), Σκύδρα (Βερτεκόπ), Λιποχώρι (Λιπόρ), Πετριά (Κάμενικ), Αρσένι (Άρσεν), Επισκοπή και Βέτσιστα (ή Βέτιστα, Πολυπλάτανος[121]), τα οποία συμπεριλαμβάνονταν μέσα στα όρια του τότε καζά Βοδενών, στη σημερινή δηλαδή επαρχία της Έδεσσας.

Άρα, σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, τις οποίες μας δίνει ο Αθ. Χαλκιόπουλος, μπορούμε να καθορίσουμε τα όρια, μέσα στα οποία εμπεριέχεται η περιοχή Σλάνιτσα. Και τα όρια αυτά είναι τα παρακάτω:

Η περιοχή περιλαμβάνει την πεδιάδα, η οποία εκτείνεται ανατολικά από την Έδεσσα έως τα Γιαννιτσά. Σ' αυτήν δεν συμπεριλαμβάνονται τα σημερινά χωριά του Νομού Πέλλας Ριζάρι, Μαυροβούνι (Τρέμπολιτς), Σκύδρα (Βερτεκόπ)

118. Μέσα στις παρενθέσεις, δίπλα στα παλαιά ονόματα, δίνονται τα νέα ονόματα των χωριών, για τα οποία βλ. ενδεικτ. Πλαταρίδου, *Ἔκθεσις*, ό.π., *Στοιχεῖα συστάσεως. 37 Νομὸς Πέλλης*, ό.π., Σινοπούλου Ν. 'Αθ., *Πέλλα, Ἔδεσσα, Γιαννιτσά, 'Αρδέα*, 1948 (χ.τ), σ. 206-212, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 118-123, Τιμοθεάδης Τιμ. Ι., *Η παιδεία στον καζά Γιαννιτσών (Περιφέρεια Γιαννιτσών και Γουμενίσσης 1870-1912)*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 256, Χατζής Χρ., *Τα Γιαννιτσά στην Ιστορία*, Θεσσαλονίκη (χ.χ.), σ. 139, Χατζηβρέττας Δ.,"Από τον Καζά του Γενιτζέ (Βαρντάρ) στην Επαρχία των Γιαννιτσών", *Φίλιππος*, Γιαννιτσά 1999, τεύχ. 23, σ. 17-21, όπου και τα παλαιά ονόματα και χάρτης με τα σημερινά ονόματα. Όπου υπάρχει κενό μέσα στις παρενθέσεις τα παλαιά ονόματα δεν υπάρχουν σε αντίστοιχο νέο όνομα.

119. Βλ. και Χατζηβρέττας,"Από τον Καζά του Γενιτζέ", ό.π., σ. 19, όπου χάρτης της επαρχίας Γιαννιτσών.

120. Τα ονόματα μέσα στις παρενθέσεις είναι, όπως τα δίνει ο Αθ. Χαλκιόπουλος (Χαλκιοπούλου, *'Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 24).

121. Χιονίδη, *'Ιστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2 (1970), σ. 159.

Λιποχώρι (Λιπόρ), Πετριά (Κάμενικ), Αρσένι (Άρσεν), καθώς επίσης και τα χωριά Επισκοπή και Βέτσιστα (Πολυπλάτανος), τα οποία σήμερα υπάγονται στον Νομό Ημαθίας. Όλα αυτά τα χωριά, τα οποία εκτείνονται νοτιοανατολικά από την Έδεσσα, ανήκουν, την εποχή αυτή, διοικητικώς όχι στον καζά Γιαννιτσών, αλλά στον καζά Βοδενών.

Τα χωριά αυτά, τα οποία ο Αθανάσιος Χαλκιόπουλος τα αναφέρει ως ανήκοντα στην περιοχή Σλάνιτσα του καζά Γιαννιτσών, ο Βούλγαρος Vasil Kǎnčov, το έτος 1900, τα εντάσσει επίσης στον καζά Γιαννιτσών[122], ενώ τα χωριά Σκύδρα, Ριζάρι, Μαυροβούνι, Λιποχώρι (Λιπόρ), Πετριά (Κάμενικ), Αρσένι (Άρσεν) και Επισκοπή τα εντάσσει στον καζά Βοδενών[123], όπως και ο Αθ. Χαλκιόπουλος, ενώ το χωριό με το όνομα Vjíštica (Βγίστιτσα), δηλαδή τη Βέτσιστα (Πολυπλάτανος), το εντάσσει στον καζά της Βέροιας[124], όπως και ο Αθ. Χαλκιόπουλος[125].

15. Ο J. Bromberg, το έτος 1938, αναιρεί την άποψη του Bruun ότι η Σλάνιτσα (και η Βέροια) βρίσκεται στην περιοχή της Δοβρουτσάς και δέχεται ότι η Σλάνιτσα (και η Βέροια) βρίσκεται στην ελληνική Μακεδονία[126].

16. Ο Γ. Ι. Θεοχαρίδης, εξετάζοντας, το έτος 1954, διάφορες πηγές, θεωρεί ότι το τοπωνύμιο Σλάνιτσα (Σελάνιτζα ή Σθλάνιτζα), όπως αναφέρει, "*εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ σλαβικὸν ὄνομα τῆς ἀρχαίας Πέλλης*"[127]. Δηλαδή, ο Γ. Ι. Θεοχαρίδης ταυτίζει τη Σλάνιτσα με την Πέλλα.

17. Ο Γ. Χ. Χιονίδης για τη θέση Σλάνιτσα, το έτος 1970, αναφέρει τις εξής δύο εκδοχές:

17.1. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρει: "*Τὸ τοπωνύμιον Σθλάνιτζα καὶ τὸ ὁμώνυμον χαρτουλαρᾶτον ἔκειτο ἐνδεχομένως ὅπου σήμερα τὸ χωρίον Χρυσὴ τῆς Ἀλμωπίας (Ἀρδέας), τοῦ νομοῦ Πέλλης, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο, μέχρι τὸ 1926, Σλάτινα*"[128].

122. Kǎnčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 146-148, Kǎnčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 446-448.
123. Kǎnčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 148-151, Kǎnčov, *Izbrani proizvedenija*, ό.π., τ. 2, σ. 448-451.
124. Kǎnčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 144.
125. Ο Αθ. Χαλκιόπουλος αναφέρει δύο ομόηχα και πλησιόχωρα χωριά: 1. Το χωριό Βέσιστα, το οποίο το εντάσσει στον τότε καζά της Βέροιας, και είναι το ίδιο, το οποίο αναφέρει και ο V. Kǎnčov, 2. Το χωριό Βέτσιστα, το οποίο εντάσσει στον τότε καζά Βοδενών, το οποίο δεν αναφέρει ο V. Kǎnčov, και είναι αυτό, το οποίο ανήκει στην περιοχή Σλάνιτσα (Χαλκιοπούλου, *Ἡ Μακεδονία*, ό.π., σ. 20, 24).
126. Bromberg, "Toponymical", ό.π., σ. 48, όπου παραπέμπει Bruun, "Notices", σ. 21.
127. Θεοχαρίδου, *Κατεπανίκια*, ό.π., σ. 31-32, σημ. 1.
128. Χιονίδη, *Ἱστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2, σ. 82.

17.2. Επίσης, ο ίδιος στη δεύτερη εκδοχή, ορίζοντας τα όρια του θέματος της Βέροιας[129], αναφέρει ότι προς βορράν θα έφτανε "*μέχρι καὶ τῆς Πέλλης, ὅπου ἔκειτο ἡ Σλάνιτζα*"[130], τοποθετεί δηλαδή, στην περίπτωση αυτή, την περιοχή Σλάνιτσα, όχι στην περιοχή του χωριού Σλάτινα, αλλά στο σημερινό χωριό Πέλλα[131], το οποίο βρίσκεται ανατολικά από τα Γιαννιτσά.

18. Ο Σωκράτης Λιάκος, το έτος 1971, αναφέρει: "*ΣΛΑΝΙΤΣΑ. Ἔτσι καλοῦνταν καὶ ὥς τὰ 1912 περιοχὴ τῆς ἀρχαιομακεδονικῆς πόλης Κύρρου, δηλαδὴ ἡ Κυρρηστικὴ κατὰ τοὺς ἀρχαίους Μακεδόνες, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ Γιαννιτσά, μέχρι τὴν Σκύδρα καὶ ἀπὸ τὴν ρίζα τοῦ βουνοῦ Πάϊκου ὡς τὴν παληὰ κοίτη τοῦ Μογλενίτικου*[132] *(περίπου στὴν σημερινὴ ὁδὸ Γιαννιτσὰ-Σκύδρα*")[133].

19. Ο T. Tomoski, το έτος 1981, δέχεται ότι το όνομα της περιοχής προέρχεται, πιθανώς, από τη μεσαιωνική πόλη Σλάνιτσα, ότι η επαρχία Σλάνιτσα, χωρίς αμφιβολία, πήρε το όνομά της από την έδρα του επισκόπου και ότι, ίσως, η (πόλη) Σλάνιτσα είναι τα σημερινά Γιαννιτσά. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η πόλη είναι γνωστή με το όνομα Pazar και ότι, με το πέρασμα των αιώνων, το νέο όνομα Pazar είχε αντικαταστήσει το όνομα Σλάνιτσα[134].

20. Ο Π. Θεοδωρίδης, το έτος 1981, αναφέρει ότι η "Σελάνιτζα", όπως την ονομάζει, είναι "*ἡ περιοχὴ τῆς Πέλλας*"[135].

21. Ο N. Oikonomidès, επιμελητής των Actes de Docheiariou, αναφέρει, το έτος 1984, ότι η Σλάνιτσα θα μπορούσε να είναι η σημερινή πόλη Γιαννιτσά[136].

22. Ο Βούλγαρος Todor Săbev, το έτος 1987, σε δύο ένθετους χάρτες (Νο 2 και Νο 4), τους οποίους περιλαμβάνει χύδην στο βιβλίο του και οι οποίοι καθορίζουν τα όρια της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος κατά το χρονικό διάστημα από το έτος 1019 έως τις αρχές του 15ου αιώνα ο πρώτος (Νο 2) και από το έτος

129. Χιονίδη, *Ἱστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2, σ. 80-81.
130. Χιονίδη, *Ἱστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2, σ. 81.
131. *Στοιχεῖα [...] Νομὸς Πέλλης*, ό.π., σ. 132-133.
132. Είναι χείμαρρος, ο οποίος διασχίζει την περιοχή Μογλενά, από την οποία πήρε και το όνομά του, και χύνεται στον ποταμό Λουδίας του Νομού Πέλλας.
133. Λιάκου Ν. Σωκρ., *Τί πράγματι ἦσαν οἱ Σκλαβῆνοι (= ASSECLAE) ἔποικοι τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης. (Δραγουβῖται - Ρυγχῖνοι - Σαγουδάτοι)*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 33.
134. Tomoski T., "Beleški za nekolku malku poznati mesta vo srednovekovna Makedonija", *Istorija*, Skopje 1981, τ. 17/2, σ. 85.
135. Θεοδωρίδη, "Πίνακας τοπογραφίας", ό.π., σ. 418, 420.
136. *Actes de Docheiariou*, ό.π., σ. 106, 183.

1186 έως το έτος 1393 ο δεύτερος (Νο 4), αναφέρει τη Σλάνιτσα ως επισκοπή της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και την ταυτίζει με την πόλη Γιαννιτσά[137].

23. Η Vasiliki Kravari, το έτος 1989, θεωρεί ότι η Σλάνιτσα είναι μεσαιωνική πόλη, αλλ' ότι η θέση αυτής της πόλης είναι άγνωστη. Επίσης, αναφέρει ότι το τοπωνύμιο διατηρείται και ότι Σλάνιτσα είναι το όνομα της πεδιάδας, η οποία εκτείνεται ανάμεσα στην Έδεσσα και τα Γιαννιτσά[138].

24. Ο Γ. Τουσίμης, το έτος 2000, γράφει: "*Ενδιαφέρον θα ήταν να ερευνηθεί το θέμα του εντοπισμού της έδρας της επισκοπής Σθλανίτσης (Πέλλης). Σχετικά έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Από τα χρυσόβουλα της μονής Δοχειαρίου και από την πράξη του Χωματιανού, που αναφέρθηκε παραπάνω, επιβεβαιώνεται αναντίρρητα ότι το χωρίον Φέστιτσα (σημερινό Αγγελοχώρι) και το χωρίον Βανίανη – Μπάνια – Λουτροχώρι ήταν εντός της επισκοπής Σθλανίτσης. Δεδομένου δε ότι τα χωρία αυτά βρίσκονται πλησίον της σημερινής Επισκοπής, με επιφύλαξη μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι, εφόσον και το χωριό Επισκοπή βρίσκεται εντός της δικαιοδοσίας της Σθλανίτσης, πιθανόν η ονομασία του είναι επηρεασμένη από τον εκκλησιαστικο-διοικητικό του ρόλο εντός της επισκοπής ως έδρα αυτής*"[139].

Γ. 2. Γεωγραφικό συμπέρασμα:

1. Σύμφωνα με τις παραπάνω μαρτυρίες, η αρχική θέση της Σλάνιτσας, ως πόλης, δεν επιβεβαιώνεται ιστορικώς στις βυζαντινές πηγές (1070 κ.ε.). Στις ιστορικές όμως πηγές της Τουρκοκρατίας, και συγκεκριμένα του 19ου αιώνα, αναφέρεται η Σλάνιτσα ως πόλη και ταυτίζεται με τη σημερινή πόλη Γιαννιτσά. Το ίδιο κάνουν και διάφοροι ερευνητές, ταυτίζουν δηλαδή τη Σλάνιτσα με τα Γιαννιτσά.

2. Αντιθέτως, στις βυζαντινές και τις μεταγενέστερες πηγές, η Σλάνιτσα επιβεβαιώνεται ιστορικώς και γεωγραφικώς ως περιοχή, της οποίας είναι δυνατόν να καθορισθούν τα γεωγραφικά της όρια.

Έτσι, η Σλάνιτσα είναι η περιοχή, η οποία εκτείνεται δυτικά από τα Γιαννιτσά και ανατολικά από την Έδεσσα. Περιλαμβάνεται δε και εκτείνεται ανάμεσα στις εξής περιοχές (και διοικητικές μονάδες) του σημερινού Νομού Πέλλας:

137. Sãbev, *Samostojna Narodnostna Cãrkva*, ό.π.
138. Kravari Vasiliki, *Villes*, ό.π., σ. 89-90.
139. Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 10.

1. Γιαννιτσά (βορειοδυτικά, νοτιοδυτικά), 2. Έδεσσα (βορειοανατολικά, νοτιοανατολικά), 3. Αριδαία (Καρατζόβα) (νοτιοανατολικά) και 4. Εξαπλάτανος (περιοχή Μογλενών, νότια). Δηλαδή, η περιοχή Σλάνιτσα συνόρευε με το βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του καζά Βοδενών (Έδεσσα), εκάλυπτε το βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό τμήμα του καζά Γιαννιτσών, συνόρευε με τα νότια τμήματα των ναχιγιέδων Καρατζόβας (πεδιάδα της Αριδαίας) και Μογλενών (πεδιάδα της περιοχής Εξαπλατάνου) και με τα βορειοανατολικά τμήματα του καζά της Βέροιας, ένα τμήμα του οποίου (από το βορειοανατολικό) εκάλυπτε (Χάρτης 1).

Οι καζάδες Γιαννιτσών, Βέροιας και Βοδενών (Έδεσσας) υπάγονταν όλοι τότε στο βιλαέτι και το σαντσάκι της Θεσσαλονίκης[140].

Την περιοχή αυτή, δηλαδή την περιοχή από την Έδεσσα έως τα Γιανιτσά, στην καθημερινή ομιλία, εκτός από Σλάνιτσα, όσοι ήξεραν το σλαβόφωνο ιδίωμα την ονόμαζαν *Παζάρσκο Πόλε* "Κάμπος των Γιαννιτσών" (< Pázar "Γιαννιτσά" και σλαβ. póle "κάμπος, πεδιάδα"), όσοι γνώριζαν τα κουτσοβλαχικά την ονόμαζαν ***Kâmpu de Yanitsá*** (Κâμπου ντε Γιαννιτσά) "Κάμπος των Γιαννιτσών" και οι ελληνόφωνοι την ονόμαζαν *Κάμπος των Γιαννιτσών* ή *Πεδιάδα των Γιαννιτσών*[141].

Δ. Ετυμολογία του ονόματος Σλάνιτσα

Δ. 1. Προταθείσες ετυμολογίες και παρατηρήσεις σ' αυτές

Αρκετοί ερευνητές έχουν προσπαθήσει, κατά καιρούς, να ετυμολογήσουν, αμέσως ή εμμέσως, το όνομα Σλάνιτσα. Ενδεικτικώς, αναφέρουμε:

1.1. Ο Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός, το έτος 1887, αναφέρει: "*Γενιτσιὲ – Βαρδὰρ = Νεάπολις Ἀξιοῦ ἢ Νέα Πέλλα. Σερβιστὶ* ***Σλανίτσα*** *ἢ Γιαννιτσὰ ἀπὸ τοῦ κακογιάννη καὶ σκυλογιάννη ἀρχηγοῦ τῶν Βουλγάρων κατακτητοῦ*"[142].

Όπως παρατηρούμε, ο Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός θεωρεί ότι η προέλευση της λέξης Σλανίτσα, όπως την αναφέρει, είναι σερβική, αλλά δεν μας δίνει περισσότερα στοιχεία για την προέλευση της λέξης και την ετυμολογία του ονόματος.

1.2. Ο Σπυρ. Π. Λάμπρου, το έτος 1911, αναφερόμενος σε πληροφορία του

140. Βλ. ενδεικτ. Kãnčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 140 κ.ε., Χαλκιοπούλου, *'Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 1 κ.ε.
141. Πληροφορίες: Απόστολος Βλάχου, κάτοικος της Έδεσσας (02-01-2005).
142. Ζώτου, *'Ηπειρωτικαί*, ό.π., σ. 274.

έτους 1368, η οποία είναι καταγεγραμμένη σε φύλλο ευαγγελίου, σημειώνει: "*Ἔκτινος σημειώματος Εὐαγγελίου τῆς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης 'Ρουκοπίσα τοῦ ἔτους 1368 μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐν Μακεδονίᾳ Πέλλα ἐκαλεῖτο τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα διὰ τοῦ σλαβικοῦ ὀνόματος Σλάνιτζα*"[143]. Δέχεται δηλαδή ότι το όνομα Σλάνιτσα είναι σλαβική λέξη, αλλά δεν μας δίνει την ετυμολογία του.

1.3. Ο Γ. Π. Οικονόμου, το έτος 1914, αναφερόμενος στην Πέλλα, αναφέρει ότι "*'Εν μεταγενεστέροις χρόνοις ἡ τοπωνυμία ἐκσλαβίζεται*", χωρίς να μας δίνει την ετυμολογία της λέξης Σλάνιτσα[144].

1.4. Ο Max Vasmer[145], το έτος 1941, αναφέρει ότι το τοπωνύμιο είναι σλαβικό και αποδίδει τη λέξη Σλάνιτσα με το γερμανικό "Salzquelle", δηλαδή "αλιπηγή"[146], η οποία (αλιπηγή) σημαίνει "*ιαματική πηγή, το νερό της οποίας περιέχει άλατα*"[147]. Όμως, δεν μας δίνει περισσότερα στοιχεία για την προέλευση της λέξης και την ετυμολογία του ονόματος.

1.5. Ο Κ. Δ. Μέρτζιος, το έτος 1947, καταγράφει τη λέξη Σλάνιτσα ως *Slanizza* και την αποδίδει ως "*Slanizza = ἁλμυρά*"[148], παράγει δηλαδή τη λέξη Σλάνιτσα από τα σλαβικά sol, so, sóli solj "αλάτι" και τα ομόρριζά του[149] (Βλ. παρακάτω το κεφάλαιο Δ. 2: 2.2. Τα γεωμορφικά χαρακτηριστικά της επιφάνειας της περιοχής).

Όμως, το αρμυρό τοπίο δεν υπάρχει στην περιοχή Σλάνιτσα, ώστε να την ερμηνεύσει ο Κ. Μέρτζιος ως "*Slanizza* = ἁλμυρά". Και αυτό, επειδή δεν είναι περιοχή, όπου, λόγω εκτεταμένων εκτάσεων με αλμύρες, θα μπορούσε να ονομαστεί Σλάνιτσα. Ούτε υπάρχουν και τέτοιες περιοχές σήμερα. Αντιθέτως, όπως αναφέρει, το έτος 1893, ο Βούλγαρος Šopov, η περιοχή Σλάνιτσα, δηλαδή "*Η πεδιάδα από τα Γιαννιτσά μέχρι την Έδεσσα είναι πιο πλούσια σε βλάστηση, πράσινο και χειμάρρους από όσο από τη Θεσσαλονίκη ως τα Γιαννιτσά*"[150]. Είναι δηλαδή η Σλάνιτσα πεδιάδα εύφορη, με βλάστηση, με νερά και όχι με (εκτεταμένες) αρμύρες.

143. Λάμπρου, "*Σύμμικτα*", ό.π., σ. 100.

144. Οἰκονόμου Γ. Π., "Πέλλα", *Πρακτικὰ τῆς ἐν 'Αθῆναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας τοῦ ἔτους 1914*, 'Αθήνησιν 1915, σ. 133, όπου παραπέμπει στο Περιοδικὸν 'Ρωσσικοῦ 'Αρχαιολογ. 'Ινστιτούτου Κων/πόλεως, σ. 131 και στον Λάμπρου, "Σύμμικτα", ό.π., σ. 100.

145. Vasmer, *Die Slaven in Griecheland*, ό.π., σ. 201, αριθμ. 76, βλ. και σ. 202, αριθμ. 88.

146. Τσουκανά Αλ. Α., *Νέον Γερμανο – Ελληνικόν, Ελληνο – Γερμανικόν Λεξικόν*, Αθήναι 1961, σ. 338.

147. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σ. 121.

148. Μέρτζιου, *Μνημεῖα*, ό.π., σ. 130.

149. Βλ. ενδεικτ. *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, σ. 1260-1261, Βογιατζή Άννας, *Σερβοκροατικό – Ελληνικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 659, Mandeson, *Σύγχρονον Ελληνορωσικόν Λεξικόν*, Moskva 1961, σ. 43, Mandeson, *Σύγχρονον Ρωσοελληνικόν Λεξικόν*, Moskva 1966, σ. 327, 1114, 1115, Čukalov S., *Rusko-Bălgarski Rečnik*, Moskva 1986, σ. 773, 774 στα ανάλογα λήμματα.

1.6. Ο Γ. Ι. Θεοχαρίδης, το έτος 1954, θεωρεί ότι το τοπωνύμιο Σλάνιτσα "*εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ σλαβικὸν ὄνομα τῆς ἀρχαίας Πέλλης*"[151], δέχεται δηλαδή ότι είναι σλαβικό όνομα, χωρίς όμως να το ετυμολογεί.

1.7. Ο Γ. Χ. Χιονίδης, το έτος 1970, προσπαθώντας να ετυμολογήσει το τοπωνύμιο Σλάνιτσα, αναφέρει τα εξής: "*Τὸ τοπωνύμιον Σθλάνιτζα καὶ τὸ ὁμώνυμον χαρτουλαρᾶτον ἔκειτο ἐνδεχομένως ὅπου σήμερα τὸ χωρίον Χρυσῆ τῆς 'Αλμωπίας ('Αρδέας), τοῦ νομοῦ Πέλλης, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο, μέχρι τὸ 1926, Σλάτινα*[152]*. Προφανῶς ἐγένετο ἀποβολὴ καὶ ἀντιμεταχώρησις τῶν συμφώνων ν καὶ τ (= Σθλάνιτζα, Σλάνιτζα, Σλάνιτσα, Σλάνιτα, Σλάτινα)*"[153].

Για την παραπάνω προτεινόμενη ετυμολογία μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

1. Στην ελληνική γλώσσα δεν παρατηρούνται τέτοιες φωνητικές μεταβολές.

2. Το όνομα του χωριού, σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, παρουσιάζεται, κατά χρονολογική σειρά, με τη γραπτή μορφή Σλάτινον[154], Slátino (βουλγαρικά)[155], Σλάτινα[156], Ζλάτινα[157], Σλάτινο[158] και γλωσσικά είναι δυνατόν να προέλθει:

2.1. Η μορφή Ζλάτινα είναι δυνατόν να προέλθει από τη βουλγαρική (σλαβική) λέξη zláten, zlátna, zlátno "1. χρυσός, χρυσαφένιος" < zláto "χρυσός, χρυ-

150. šopov, *Iz života*, όπ., σ. 190.

151. Θεοχαρίδου, *Κατεπανίκια*, ό.π., σ. 32, σημ 1.

152. Με το ίδιο όνομα Slátina ή Slátino υπάρχουν διάφορα χωριά στη Βουλγαρία (Mičev I. – Koledarov P., *Rečnik na selištata i selištnite imena v Bălgarija 1878-1987*, Sofia 1989, σ. 247).

153. Χιονίδη, *'Ιστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2, σ. 82.

154. Πλαταρίδου, *Ἔκθεσις*, ό.π., σ. 22, Καραθανάσης – Σατραζάνης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 103.

155. Kănčov, *Makedonija*, ό.π., σ. 148.

156. Χαλκιοπούλου, *'Η Μακεδονία*, ό.π., σ. 27, Χιονίδη, *'Ιστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2, σ. 82.

157. *Στοιχεῖα[...]. Νομός Πέλλης*, ό.π., σ. 217, 224, 66-67, Κωνσταντακοπούλου 'Αγγελική, *'Ιστορικὴ γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος - 6ος αἰῶνας)*, 'Ιωάννινα 1984, σ. 187.

158. Τουσίμη, "Καζάς Καρατζά Αμπάτ - Αλμωπία", ό.π., σ. 10, Καρατζόγλου Τ., *Ο τόπος μας. Γνωριμία με το Δήμο Εξαπλατάνου*, Δήμος Εξαπλατάνου, Φθινόπωρο 2003, σ. 61.

σάφι"[159]. Με βάση αυτό, το χωριό Ζλάτινα έχει μετονομασθεί ως Χρυσή.

2.2. Επίσης, η μορφή Σλάτινα ή Σλάτινο είναι δυνατόν να προέλθει από τη βουλγαρική (σλαβική) λέξη slátina "1. πηγή, από την οποία το νερό δεν αναβλύζει δυνατά, αλλά αργά, 2. χαμηλό έδαφος, όπου ρέουν τα γύρω νερά, 3. αρμυρή γη, 4. πηγή, η οποία αναβλύζει και μυρίζει θειούχο υδρογόνο, 5. πηγάδι". Επίσης, η μορφή slátinj σημαίνει "πηγή", ενώ η μορφή slátini σημαίνει "μεταλικό νερό". Με τη μορφή Slátina ή Slátino υπάρχουν πολλά τοπωνύμια, χωριά κυρίως, σε διάφορα μέρη της σημερινής Βουλγαρίας[160]. Και, φυσικά, το χωριό του Νομού Πέλλας Σλάτινα έχει ονομαστεί έτσι από τη λέξη slátina και όχι από τη λέξη zláto. Άλλωστε, με τη μορφή Zlátina δεν υπάρχει τοπωνύμιο στη Βουλγαρία, ενώ με διάφορες άλλες μορφές, οι οποίες παράγονται από τη λέξη zláto, υπάρχουν διάφορα τοπωνύμια[161].

3. Το όνομα Ζλάτινα ή Σλάτινα, ως σλαβογενές, ακολουθεί τους γλωσσικούς κανόνες της σλαβικής και όχι της ελληνικής γλώσσας, στους κανόνες της οποίας είναι δυνατόν να προσαρμοσθεί, αφού πρώτα εξελληνισθεί, εισέλθει στον καθημερινό γλωσσικό (νεο)ελληνικό πολιτισμό και γίνει γλωσσικό κτήμα του ελληνικού λαού.

4. Τα τοπωνύμια Σλάτινα και Σλάνιτσα είναι δύο διαφορετικά τοπωνύμια. Ως ονόματα παρουσιάζονται διαφορετικά μέσα στον χρόνο και συνυπάρχουν σε διαφορετικά μέρη. Το πρώτο, στο όνομα του χωριού Χρυσή της περιοχής Αλμωπίας του Νομού Πέλλας, ενώ το δεύτερο στην περιοχή ανάμεσα περίπου στα Γιαννιτσά και την Έδεσσα.

5. Δεν γνωρίζουμε ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες να μας δίνουν τη δυνατότητα, ώστε να ταυτίσουμε τα δύο τοπωνύμια Σλάνιτσα και Σλάτινα.

1.8. Ο Σωκράτης Ν. Λιάκος[162], το έτος 1971, αναφέρει για τη λέξη Σλάνιτσα ότι "*οἱ Σέρβοι θὰ μποροῦσαν νὰ τὴν διεκδικήσουν ἀπὸ τὴ λέξι slanats = πηγὴ μὲ*

159. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 644-645, λήμμα zlato, όπου και βιβλιογραφία, παρατιθέμενες μορφές λέξεων (προσηγορικά, τοπωνύμια κ.ά.) στη βουλγαρική και σε άλλες σλαβικές γλώσσες. Βλ. και *Rečnik na Bălgarskija ezik*, τ. 5 (1987), σ. 927-929, λήμμα zlato.

160. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 856-857, λήμμα slátina, όπου βιβλιογραφία, παρατιθέμενες μορφές λέξεων (προσηγορικά, τοπωνύμια κ.ά.) στη βουλγαρική και σε άλλες σλαβικές και μη γλώσσες.

161. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 644-645, λήμμα zlato, όπου και βιβλιογραφία, παρατιθέμενες μορφές λέξεων (προσηγορικά, τοπωνύμια κ.ά.) στη βουλγαρική και σε άλλες σλαβικές γλώσσες. Βλ. και *Rečnik na Bălgarskija ezik*, Sofia 1987, τ. 5, σ. 927-929, λήμμα zlato.

162. Λιάκου, *Τί πράγματι ἦσαν οἱ Σκλαβῆνοι*, ό.π., σ. 35-40.

ἁλμυρὸ νερό, ἢ μπάρα (μικρὸ τέλμα) τῆς ὁποίας ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βυθοῦ καλύπτεται ἀπὸ ἐπίστρωμα μεταλλικῶν ἁλάτων ὅταν κατὰ τὸ θέρος ἀποξηραίνονται", αλλ' όμως δεν δέχεται την προέλευση της λέξης Σλάνιτσα από τη λέξη slanats. Κι αυτό, γιατί υπάρχουν, όπως τονίζει, στη λατινική "*οἱ ταυτόσημες λέξεις Salinae, Salinaciae, Salnaciae, Salinege κ.τ.λ., ὅθεν καὶ ἕνα σωρὸ παράγωγες σὲ ὅλες τὶς ρωμανικὲς (νεολατινικὲς) γλῶσσες*".

Επίσης, τονίζει ακόμη ότι "*ἡ τοπωνυμία Σλάνιτσα ἦταν εὔκολο νὰ προκύψη καὶ ἀπὸ τὴ Ρουμάνικη, αλλὰ μόνο στὶς περιπτώσεις ποὺ συναντᾶται σὰν ὄνομα οἰκισμοῦ. Τοῦτο διότι ἡ λέξι Slanitsa σημαίνει τὸ τάρσωμα, ἤτοι τὸ κλαδόπλεγμα, μὲ τὰ ὁποῖα κατασκευάζονταν οἰκήματα, ὀχυρώματα, τάλαροι καὶ διάφορα ἄλλα οἰκιακὰ σκεύη*".

Ακόμη, δίνει τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιοχής: 1. Τα νερά της Κύρρου, τα οποία αρδεύουν όλη την περιοχή. 2. Τα δέντρα ιτιές, οι οποίες κάλυπταν όλο το νότιο τμήμα της περιοχής Σλάνιτσα. 3. Η προσηλιακή τοποθεσία της περιοχής Σλάνιτσα.

Έτσι, συμπεραίνει ότι κάποιο απ' αυτά τα τρία χαρακτηριστικά έδωσε το όνομα Σλάνιτσα, το οποίο ήταν δυνατό και εύκολο να προκύψει: "'*Ἀπὸ μετάφρασι τοῦ Κύρρος (= πηγή), μὲ τὴν ταυτόσημη λατινικὴ Salientes [...]. 'Ἀπὸ τὸ Salignus = ἰτέϊνος καὶ Sealan = ἰτέα ('Ιρλανδιστὶ) [...] Τέλος ἀπὸ λέξεις παράγωγες τῆς λατινικῆς sol = ἥλιος*".

Και ο Σωκράτης Ν. Λιάκος, συνοψίζοντας, αναφέρει ως τελικό συμπέρασμα: "*Πάντα ταῦτα μᾶς ἀποδεικνύουν πεντακάθαρα, ὅτι ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Βυζαντινῶν ἐπικρατοῦσα ὀνομασία Σλάνιτσα τῆς Κυρρηστικῆς τῶν Μακεδόνων, δὲν καθιερώθηκε ἀπὸ Σλαβόγλωσσους ἀποίκους*" και ότι "*ὅλες οἱ λέξεις αὐτὲς ὅμως εἶναι ἄσχετες πρὸς τὴν Σλάβικη γλῶσσα, ἡ ὁποία συνεπῶς δὲν δικαιοῦται νὰ διεκδικῇ τὴν Δραγουβίτικη μετωνομασία Σλάνιτσα τῆς Κυρρηστικῆς*".

Από τα παραπάνω δηλαδή, ο Σωκράτης Ν. Λιάκος αποκλείει την προέλευση της λέξης Σλάνιτσα από τα σλαβικά και δέχεται γενικώς ότι η λέξη είναι λατινογενής, χωρίς όμως να εξειδικεύει τη γλωσσική – ετυμολογική προέλευση.

Έτσι, συμπερασματικά, τονίζουμε ότι όλοι οι παραπάνω ερευνητές δεν δίνουν άμεση ετυμολογία του ονόματος Σλάνιτσα.

Δ. 2. Προτεινόμενη ετυμολογία

Κατά τη γνώμη μας, στην εξεύρεση του ετύμου του ονόματος Σλάνιτσα είναι δυνατόν να μας οδηγήσουν: 1. Τα φυσικά – καιρικά φαινόμενα της περιοχής. 2.

Τα γεωμορφικά χαρακτηριστικά της επιφάνειας της περιοχής, 3. Οι σλαβικές γλώσσες.

2.1. Τα φυσικά - καιρικά φαινόμενα

Η περιοχή, η οποία οριοθετείται μέσα στα όρια του τοπωνυμίου Σλάνιτσα, δηλαδή η πεδιάδα, η οποία εκτείνεται από τα Γιαννιτσά ως την Έδεσσα περίπου, τις πρώτες πρωινές ώρες πιάνει:

2.1.1. Πολλή ομίχλη, δηλαδή "το καιρικό φαινόμενο που προκαλείται, όταν τα υδροσταγονίδια της ατμόσφαιρας συμπυκνώνονται με τη μορφή νέφους σε μικρή απόσταση από το έδαφος, περιορίζοντας την ορατότητα"[163].

2.1.2. Πολλή πάχνη, δηλαδή υγρασία, που πέφτει το πρωί και κρυσταλλοποιείται ως δροσιά[164].

Τα παραπάνω, δηλαδή ομίχλη και πάχνη, είναι ένα σύνηθες και σχεδόν καθημερινό φυσικό καιρικό φαινόμενο στην περιοχή Σλάνιτσα σε όλες σχεδόν τις εποχές του έτους.

Από τα παραπάνω καιρικά φαινόμενα έχουν προκύψει διάφορα τοπωνύμια. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

1. Ελληνικά: Πάχνη, οικισμός στον Νομό Ξάνθης[165], Δροσιά, διάφοροι οικισμοί και κοινότητες σε πολλούς νομούς της Ελλάδας. Με το όνομα Δροσιά (παλαιό όνομα Δρούσκα, Ντρούσκα) υπάρχει και χωριό στον Νομό Πέλλας, το οποίο βρίσκεται ΒΔ από την Έδεσσα[166].

2. Βουλγαρικά: Măglíž, Mâglice, Măgleník κ.ά., τα οποία παράγονται από τη λέξη măglá "ομίχλη"[167].

Επίσης, έχουν προκύψει και τα τοπωνύμια Rósen, Rósene, Roséniса, Róseno, Rósina, Rosíca, Rósno κ.ά., τα οποία παράγονται από τη λέξη rosá "δροσιά"[168].

3. Τουρκικά: Sis "Ομίχλη", Sisorta "Ομίχλη, που βρίσκεται στο μέσον, στο κέντρο", Sisdaği "Βουνό με ομίχλη" κ.ά., τα οποία προέρχονται από την τουρκική λέξη sis "ομίχλη"[169].

2.2. Τα γεωμορφικά χαρακτηριστικά της επιφάνειας της περιοχής

Ορισμένα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, τμήματα γης (χωράφια κ.ά.) ονομάζονται αλμύρες ή αρμύρες. Η αλμύρα ή αρμύρα, εκτός από τις άλλες σημασίες που έχει, είναι "1. το λεπτό επίστρωμα αλατιού που καλύπτει μια επιφάνεια, 2. το τμήμα της γης ή το χωράφι, στο οποίο έχει πιάσει επίστρωμα αλατιού και, ως εκ τούτου, δεν καλλιεργείται".

Έτσι, από το μέρος, στο οποίο έχουμε εφαλάτωση ή χαρακτηριστικό γνώρισμα αλατιού, έχουν προκύψει και διάφορα τοπωνύμια. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

1. Ελληνικά: Αλατόπετρα στον νομό Γρεβενών[170], Αλμυροπόταμος στον νομό Εύβοιας[171], Αλμυρός στον νομό Μαγνησίας[172], Αλμυρό στον νομό Μεσηνίας[173], Αλμυρίδα στον νομό Χανίων[174], Αλμυρή (Άνω και Κάτω) στον νομό Κορινθίας κ.ά.[175].

2. Βουλγαρικά: Slan dol "Αλμυρή ρεματιά, λαγκαδιά", Sláni dol "Αλμυρή ρεματιά, λαγκαδιά", Slánski dol "Αλμυρή ρεματιά, λαγκαδιά", Slánik "Αλμύρα", Slánnik "Αλμύρα", Slankámen "Αλατόπετρα", Sláni geréni "Αλμυρά πηγάδια", Slánite "Οι Αλμύρες", Slaništeto "Η Αλμύρα", Slána "Αλμύρα", Slána bára "Αλμυρό αυλάκι, τέλμα, ρυάκι", Slanеštica "Αλμύρα", Slanotrăn "Αλμυρότοπος με αγκάθια". Επίσης, υπάρχουν και τα ομόηχα τοπωνύμια Slannitsa και Slanitsa "Αλμύρα". Όλα τα παραπάνω τοπωνύμια παράγονται από τη λέξη slan "αλατισμένος, αλμυρός"[176].

3. Ρουμανικά: Slănic, το οποίο είναι χωριό, ποταμός και λεκανοπέδιο, στο

163. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σ. 1264, λήμμα ομίχλη, όπου και ετυμολογία της λέξης.

164. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σ. 1373, λήμμα πάχνη, όπου και ετυμολογία της λέξης.

165. *Λεξικὸν τῶν δήμων, κοινοτήτων καὶ οἰκισμῶν τῆς 'Ελλάδος*, 'Αθῆναι 1974, σ. 294.

166. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 48, 217, *Στοιχεῖα[...]. Νομὸς Πέλλης*, ὁ.π., σ. 154-155.

167. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 1995, τ. 4, σ. 369-370, λήμμα măglá.

168. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 325-328, λήμμα rosá.

169. *Turkey. Official standard names approved by the United States Board on Geographic Names. Prepared in the Office of Geography, Department of the Interion*, Washington, D.C., March 1960, σ. 565.

170. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 12, 186.

171. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 14, 187.

172. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 14, 187.

173. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 187.

174. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 187.

175. *Λεξικὸν τῶν δήμων*, ὁ.π., σ. 187.

176. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852, λήμμα slan.

οποίο υπάρχει πηγή, από την οποία αναβλύζει αρμυρό νερό[177].

4. Τουρκικά: Tuz "Αλάτι, Αλμύρα", Tuz Burnu "Αλμυρό Ακρωτήριο", Tuz Gölü "Αλμυρή Λίμνη", Tuzhisar "Αλμυρόκαστρο, Αλατόκαστρο", Tuzköy "Αλατοχώρι", Tuzla "Αλυκή", Tuzla Deresi "Αλμυρός Χείμαρρος, Χείμαρρος με αλυκές", Tuzla Köy "Αλυκοχώρι", Tuzluca "Αλμυρός, Αλμυρούτσικος", Tuzlu Göl "Αλμυρή Λίμνη", Tuzlu Tepe "Αλμυρός Λόφος" κ.ά.[178].

Όλα τα παραπάνω τουρκικά τοπωνύμια παράγονται από τη λέξη tuz "αλάτι, αλμύρα, άρμη".

2. 3. Οι σλαβικές γλώσσες

2.3.1. Η λέξη slan (Βλ. και παραπάνω το κεφάλαιο Δ. 2: 2.2. Τα γεωμορφικά χαρακτηριστικά της επιφάνειας της περιοχής).

Στα βουλγαρικά η λέξη slan σημαίνει "αλατισμένος, αλμυρός".

Από την παραπάνω λέξη προέρχονται πολλές άλλες βουλγαρικές λέξεις, οι οποίες εμπεριέχουν την έννοια του αλατιού, του αλμυρού, του αλατισμένου. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: slánik "ορυκτό αλάτι", slánim "αλατίζω", slanína "αλατισμένο, παστωμένο χοιρινό λίπος, λαρδί", slanjác "πηγάδι", slaník "νησί".

Επίσης, ομόρριζες και με την ίδια σημασία λέξεις υπάρχουν και στις γλώσσες των άλλων σλαβικών λαών. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: σερβοκροατικά slān, ρωσικά solënji, ουκρανικά solónji, λευκορωσικά solënji, τσεχικά slanú, σλοβακικά slanú, πολωνικά slonú κ.ά.[179].

Επίσης, από τη βουλγαρική (σλαβική) λέξη slan, εκτός από διάφορες άλλες ομόρριζες λέξεις, προέρχονται και πολλά βουλγαρικά τοπωνύμια, τα οποία και αυτά εμπεριέχουν την έννοια του αλατιού, του αλμυρού, του αλατισμένου. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: Slan dol, Sláni dol, Slánski dol, Slánik, Slánnik, Slankámen, Sláni geréni, Slánite, Slaníšteto, Slána, Slána bára, Slanéštica, Slanotrăn.

Βεβαίως, υπάρχουν στη Βουλγαρία και τα ομόηχα προς την εξεταζόμενη

177. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852, λήμμα slan.

178. *Turkey. Official standard names*, ό.π, σ. 610-611. Όσοι κάτοικοι στην Έδεσσα και την περιοχή της γνωρίζουν τουρκικά δεν ταυτίζουν κάποια περιοχή του Νομού Πέλλας με κάποιαν από τις παραπάνω τουρκικές λέξεις tuz "αλάτι, αλμύρα, άρμη" sis "ομίχλη", ώστε, ταυτίζοντας τη λέξη Σλάνιτσα με τις παραπάνω τουρκικές λέξεις, οι οποίες δίνουν τοπωνύμια, να μας βοηθήσουν στην ετυμολογία της λέξης Σλάνιτσα.

179. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852, λήμμα slan.

Σλάνιτσα τοπωνύμια Slannitsa και Slanitsa, τα οποία οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι τα παράγουν από τη λέξη slan "1. αλατισμένος, παστός, 2. αλμυρός"[180].

Η βουλγαρική παραγωγική υποκοριστική κατάληξη -íca μάς δίνει τοπωνύμια. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: Bož-íca [< Bog "Θεός"], Bren-íca [< brené "λάσπη, ακαθαρσία"][181], En-íca [< τουρκ. en "πλάτος, φάρδος"] κ.ά.[182].

Επίσης, από τη λέξη slan [< διαλεκτ. *slánik] προέρχονται και βουλγαρικά επώνυμα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: Slánikov, Solníkov[183].

2.3.2. Η λέξη slaná / sláne

2.3.2.1. Στα βουλγαρικά η λέξη slaná / slána σημαίνει "πάχνη"[184], "παγωμένη δροσιά"[185]: π.χ. slaná gi popári" η πάχνη τα έκαψε"[186]. Επίσης, και οι λέξεις slanj και sláne σημαίνουν "πάχνη"[187], ενώ η λέξη oslanjávane σημαίνει "πάχνιασμα, κάψιμο από πάχνη"[188].

Επίσης, στη βουλγαρική γλώσσα, παράγωγα της λέξης slaná[189] είναι και οι παρακάτω λέξεις: slanjáv "παχνιασμένος, που έχει πάχνη", slanovít "που έχει πάχνη" (για νύχτα), slanjésva "παχνιάζει, καίγεται από πάχνη", slanív "βρεγμένος, μουσκεμένος από πάχνη".

Επίσης, έχουμε τις παρακάτω λέξεις, οι οποίες αποδίδουν μεταφορικά τις χρωματικές ιδιότητες της πάχνης: slánest "με ψαρά μαλλιά" (για άνθρωπο), "ψαρός, παρδαλός με άσπρες τρίχες" (για κατσίκα, πρόβατο, άλογο), slanesta "ψαρή, παρδαλή με άσπρες τρίχες" (για κατσίκα), slánes "με ψαρά μαλλιά" (για άνθρωπο), slánjes "με γκρίζα μαλλιά" (για άνθρωπο), slánist "αυτός, του οποίου αρχίζουν να ασπρίζουν τα μαλλιά του" (για άνθρωπο), slánuša "που είναι με γκρίζα τρίχα" (για κατσίκα).

180. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852, λήμμα slan.

181. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 1971, τ. 1, σ. 77, λήμμα brené.

182. *Gramatika na Săvremennija Bălgarski Knižoven Ezik. Tom II. Morfologija*, Sofia 1983, σ. 67, 71, 75, Λαμψίδη Ι. Θ., *Γραμματική τῆς Βουλγαρικῆς Γλώσσης*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 42, 48.

183. Ilčev Stefan, *Rečnik na ličnite i familni imena y Bălgarite*, Sofia 1969, σ. 455, 458.

184. *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, σ. 1241, *Λεξικό Ελληνοβουλγαρικό*, σ. 400.

185. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852, Poromanska St., *Ελληνο – Βουλγαρικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 635.

186. *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, σ. 1241.

187. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 852.

188. *Rečnik na Bălgaskija Ezik*, Sofia 2002, τ. 11, σ. 814, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, σ. 767.

189. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 767, 852.

Ακόμη, υπάρχουν και τα ρήματα slaní (γ΄ενικό πρόσωπο), που σημαίνει "πέφτει πάχνη", slanásva ή slanésva "παχνιάζει, καίει (η πάχνη)", slanósvam ή slanósam "παχνιάζω, καίω", slanjésva "παχνιάζει, καίει", slanjésva ή slanjása "σκεπάζεται με πάχνη", slanjásvam ή slanjásam "αρρωσταίνω, επειδή βόσκησα παχνιασμένο χόρτο" (για πρόβατα), oslanjávam "παχνιάζω, καίω": π.χ. slaná oslaní cvetjáta "η πάχνη έκαψε τα άνθη"[190].

2.3.2.2. Με τη μορφή slána και την ίδια σημασία "πάχνη" απαντά στα ρωσικά, σερβοκροατικά, σλοβενικά[191]. Επίσης, το προσλαβικό *salnā, το οποίο προέρχεται από το βαλτοσλαβικό *sal-, σημαίνει "κρυώνω, ξεπαγιάζω, παγώνω". Παρόμοια είναι και το λιθουανικό šalnà "πάχνη, παγωνιά", τα λετονικά salna, sals "παγωνιά", salts "κρύος, ψυχρός", το ολλανδικό hol "παγωμένο έδαφος", το παλαιοϊσλανδικό hēla "πάχνη", το οσετικό sald "δροσιά, δρόσος, δροσερός αέρας, ελαφρό ψύχος, ψύχρα". Και, φυσικά, το ινδοευρωπαϊκό 'kel, που σημαίνει "1. κρυώνω, ξεπαγιάζω, παγώνω, 2. κρύος"[192].

2.3.2.3. Επίσης, με τη μορφή σλανά (slaná) ονομάζουν την πάχνη και οι Πομάκοι της Θράκης, ενώ με τη μορφή σλάνα (slána) ονομάζουν το παχνί[193].

2.3.2.4. Επίσης, όσοι στην Έδεσσα και την περιοχή της γνωρίζουν το σλαβόφωνο ιδίωμα ονομάζουν την πάχνη "*σλάνα*, η" (slána), την ομίχλη "*μἄγκλα*, η" (mắgla)[194] και τη δροσιά "*ρόσα*, η" (rósa)[195], τρία δηλαδή φυσικά καιρικά φαινόμενα της περιοχής Σλάνιτσα: padná slána "έπεσε πάχνη", padná măgla "έπεσε ομίχλη", padná rósa "έπεσε δροσιά"[196].

2.3.2.5. Εκτός από όλες τις παραπάνω ομόρριζες λέξεις στις διάφορες γλωσσικές τους μορφές, υπάρχει στα βουλγαρικά και η μορφή slánica, που είναι υποκοριστικό παράγωγο της λέξης slaná "πάχνη". Μάλιστα, υπάρχει και η

190. *Rečnik na Bălgaskija Ezik*, Sofia 2002, τ. 11 (2002), σ. 814, *Βουλγαροελληνικόν Λεξικόν*, σ. 767.

191. Βογιατζή Άννας, *Σερβοκροατικό – Ελληνικό Λεξικό*, σ. 646.

192. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852.

193. Θεοχαρίδης Π. Δ., *Πομακοελληνικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 573, λήμματα σλανά και σλάνα.

194. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. ενδεικτ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σ. 1264, λήμμα ομίχλη, *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 1995, τ. 4, σ. 369-370, λήμα măglá. Οι δύο λέξεις ομίχλη και măglá έχουν κοινή Ι.Ε ρίζα.

195. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. ενδεικτ. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, τ. 6 (2002), σ. 325-328, λήμα rosá.

196. Πληροφορίες: Τρύφων Λυμπάρης, Έδεσσα (17-11-2004), Κωνσταντίνος Θεοδώρου, Άρνισσα (02-12-2004).

βουλγαρική παροιμία "*Mládičku katú slánica*"[197], η οποία σημαίνει "η νεότης, τα νιάτα είναι σαν την πάχνη".

Επίσης, με πρώτο συνθετικό τη λέξη slaná παράγονται και οι βουλγαρικές λέξεις slanopážda "αχλάδι", slanopágia "αχλάδι" (pirus amygdaliformis), επειδή ωριμάζουν με τις πάχνες [slanopážda / slanopágia < slaná "πάχνη" και pádam "πέφτω"][198].

2.3.2.6. Σύμφωνα δηλαδή με τα παραπάνω, από τη βουλγαρική (σλαβική) λέξη θηλυκού γένους slaná, με την υποκοριστική βουλγαρική (σλαβική) κατάληξη -ica[199], η οποία προστίθεται σε βουλγαρικά ονόματα θηλυκού γένους (π.χ. žená "γυναίκα" > žen-íca "γυναικούλα", glavá "κεφάλι" > glav-íca "κεφαλάκι", stája "δωμάτιο, αίθουσα" > stá-ica "δωματιάκι, αιθουσούλα" κ.ά), προήλθε η λέξη slán-ica, η οποία σημαίνει "πάχνη" και από την οποία προήλθε το τοπωνύμιο Σλάνιτσα, λόγω του φυσικού φαινομένου της πάχνης, που πιάνει η περιοχή κατά τις πρωινές ώρες [Σλάνιτσα < slán-ica < slaná "πάχνη" + υποκοριστική κατάληξη –ica].

2.3.2.7. Η ετυμολογική αυτή πρόταση ενισχύεται και από το ότι η νοτιοανατολική περιοχή της Αριδαίας του Νομού Πέλλας προς τον Εξαπλάτανο ονομάζεται Μογλενά (τα), λέξη η οποία προέρχεται από τη σλαβική λέξη măglá "ομίχλη", επειδή και η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται από τα ίδια καιρικά φαινόμενα, πιάνει δηλαδή πολλή ομίχλη.

Δ. 3. Η γλωσσική διαφοροποίηση του τοπωνυμίου Σλάνιτσα

3.1. Η γλωσσική μορφή Σθλάνιτζα

Για τη μορφή Σθλάνιτζα ισχύουν τα εξής:

Στην Ελληνική Γλώσσα (και στα γλωσσικά νεοελληνικά ιδιώματα) έχουμε το γλωσσικό φαινόμενο, κατά το οποίο το γλωσσικό σύμπλεγμα **σλ** μετατρέπεται σε **σθλ**. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Ο λόγιος βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (905-959) στο έργο του *Περί Θεμάτων* (53-54), αναφερόμενος στην Πελοπόννη-

197. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 851-852. Στα σερβοκροατικά η λέξη slanica σημαίνει "αλατιέρα" (Βογιατζή Άννας, *Σερβοκροατικό – Ελληνικό Λεξικό*, σ. 646).

198. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 853, λήμμα slanopážda.

199. *Gramatika. Tom 2/ Morfologija*, ό.π., σ. 67, βλ. και σ. 67, 71, 75, Λαμψίδη, *Γραμματική τῆς Βουλγαρικῆς Γλώσσης*, ό.π., σ. 42, 48.

σο γράφει ότι "***ἐσθλαβώθη*** *πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην, ὁπηνίκα Κωνσταντῖνος ὁ τῆς κοπρίας ἐπώνυμος τὰ σκῆπτρα τῆς τῶν Ρωμαίων διεῖπεν ἀρχῆς, ὥστε τινὰ τῶν ἐκ Πελοποννήσου μέγα φρονοῦντα ἐπὶ τῇ αὐτοῦ εὐγείᾳ ἵνα μὴ λέγω δυσγενείᾳ. Εὐφήμιον ἐκεῖνον τὸν περιβόητον γραμματικὸν ἀποσκῶψαι εἰς αὐτὸν τουτοῖ τὸ θρυλούμενον ἰαμβεῖον. Γαρασδοειδὴς ὄψις* ***ἐσθλαβωμένη****. Ἦν δὲ οὗτος Νικήτας ὁ κηδεύσας ἐπὶ θυγατρὶ Σοφίᾳ Χριστοφόρον τὸν υἱὸν τοῦ καλοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἀγαθοῦ βασιλέως*"[200].

2. Επίσης, σε πράξη του ηγουμένου της Ιεράς Μονής Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, Ιωαννικίου, του έτους 1294, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρεται: "*[...] //[7] καὶ ἡγούμενον τῆς μον(ῆς)* ***Σθλαβανδρέου*** *[...] //[51] † Σίγν(ον) μοναχοῦ Θεοδόσι τοῦ* ***Σθλαβ(αν)δρέου***"[201].

3. Επίσης, οι λέξεις 1. *μουσουλμανεῖον*, η οποία σημαίνει "το σύνολο των μουσουλμάνων, οι μωαμεθανοί" και 2. *μουσουλμανίζω*, η οποία σημαίνει "1. ασπάζομαι τον μωαμεθανισμό, γίνομαι μουσουλμάνος, τουρκεύω, κάνω κάποιον οπαδό του μουσουλμανισμού, εξισλαμίζω", μετατρέπονται σε *μουσθλουμανεῖον, μουσθλουμανίζω*. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

3.1. "*εἶναι (ενν. ο αφέντης ο σουλτάνος) εἰς μεγάλην ἀφεντίαν, μονοκράτωρ τοῦ* ***μουσθλουμανείου***".

3.2. "*ἐδέκτησαν (ενν. ο Ρεκουνιάτος και ο Αντρόνικος) τὸν θάνατον εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, παρὰ... νὰ 'χαν* ***μουσθλουμανίσειν***".

3.3. "*ἐβάλαν τὰ παιδία οἱ Σαρακηνοὶ νὰ μάθουν γράμματα σαρακήνικα καὶ εἰς ὀλίγες ἡμέρες* ***ἐμουσθλουμανίσαν*** *τα*"[202]"[203]. [μουσουλμάνος < τουρκ. müsulman < περσ. musliman "πιστοί"].

200. Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*, ό.π., σ. 91, βλ. και Δημάγγελος Ν. Στυλ., "Γαρασδοειδὴς ὄψις ἐσθλαβωμένη", *Ονόματα*, Αθήνα 1999/2002, τ. 16, σ. 91-95.

201. *Actes de Chilandar*, ό.π., σ. 150-158, Νο 14, στίχ. 7, 51. Βλ. και Κουκουλέ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά*, τ. 2 (1950), ό.π., σ. 285, όπου αναφέρει Σκλάβος ή Σθλάβος, Σθλαβόπετρος.

202. Βουστρωνίου Γ., *Διήγησις*, με σχολιασμό Άντρου Παυλίδη, Λευκωσία 1989, έκδ. Φιλόκυπρος, σ. 44, παράγρ. 46.

203. Βλ. για τα παραπάνω παραδείγματα, Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1990, τ. ΙΑ΄, σ. 71-72, λήμματα μουσουλμανείον, μουσουλμανίζω, Καζάζης Ι. Ν., Καραναστάσης Τ. Α., Ζερβού Ε., Κεσόγλου Μ., Πασσαλής Χ., Μαυρομματίδου Π., Δεληγιαννόπουλος Α, *Επιτομή του Λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 2003, τ. Β΄, σ. 186, λήμματα

4. Τα διάφορα σλαβικά φύλα ονομάζονται: Σκλαυηνοί ή Σκλαβηνοί, Σθλαβηνοί, Σκλάβοι, Σθλάβοι, Slaveni, Sthlaveni, Sclavi, Stlavi. Η χώρα τους ονομάζεται Σκλαβηνία[204].

5. Επίσης, "*Αἱ λέξεις Σθλαβοπιάστης καὶ Σθλαβοπώλης, καθὼς καὶ ἡ σημασία τῆς λέξεως Σθλάβος = σκλάβος δεικνύουν ὅτι πολλοὶ ἦσαν οἱ Σλάβοι δοῦλοι εἰς τὸ Βυζάντιον*"[205].

3.2. Η γλωσσική εναλαγή: Σλάν-ιτσα / Σλάν-ιτζα

Επίσης, η εναλλαγή του ονόματος με τις γλωσσικές μορφές Σλάνιτζα ή Σλάνιτσα οφείλεται στο ότι στα νεοελληνικά γλωσσικά ιδιώματα τα συμπλέγματα **τζ** και **τσ** πολλάκις εναλλάσσονται. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

1. **ατζάλι / ατσάλι**: "*σίδερον* ***ἀτζάλην***"[206].

2. **Γάτζος**[207] **/ Γάτσος**[208]: "*'Ορκιστήκαμε εἰς αὐτὸ ὁ Καρατάσιος, ὁ* ***Γάτζος*** *κι' ἐγὼ νὰ εἴμαστε σύνφωνοι κι' ἀχώριστοι διὰ τὴν πατρίδα καὶ θρησκεία κατὰ τὸν ὅρκον ὁποὺ κάμαμε ὅταν πρωτοσηκωθήκαμεν διὰ τὴν λευτερίαν μας*"[209], "*Γενναιότατε κ.* ***Γάτσο*** *[...] Γενναῖε κ.* ***Γάτσο***"[210].

3. **να κάτζω / να κάτσω, ἐκατζα / ἐκατσα**: "*καὶ οἱ ἀφένταις ἀποῦ 'σαν εἰς τὴν Κερινίαν* ***ἐκάτζαν*** *εἰς βουλὴν*"[211], "*καὶ μοναῦτα ὁ ρήγας ἔπεψεν τὸν ἀδελφὸν του τὸν πρίντζην μὲ πολλοὺς λᾶς*[212] *τῶν ἀρμάτων ἀπεζοὺς καὶ καβαλλάριδες νὰ* ***παρακάτζουν*** *τῆς 'Αταλείας, καὶ ἐπῆγεν ὁ λαὸς μὲ τὸν πρίντζην [...] ἦρτεν ὁ ρήγας καὶ τὸ δελοιπὸν φουσάτον καὶ* ***ἐπαρακάτζαν*** *τοῦ κάστρου ἀποῦ παντό-*

μουσουλμανείον, μουσουλμανίζω. Βλ. και Παπαγγέλου Ρόης, *Το Κυπριακό Ιδίωμα*, Αθήνα 2001, σ. 720, λήμα μουσθλουμανίον.

204. Ζακυθηνοῦ Διον. Α., *Βυζαντινὴ 'Ιστορία. 324-1071*, 'Αθήνα - Γιάννινα 1989, σ. 97.

205. 'Αμάντου Ι. Κ., *'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους 867-1204 μ.Χ.*, 'Αθῆναι 1977[2], τ. 2, σ. 227.

206. Βουστρωνίου, *Διήγησις*, ό.π., σ. 46, παράγρ. 53.

207. Οπλαρχηγός κατά την Επανάσταση του 1821, ο οποίος καταγόταν από το χωριό Σαρακηνοί του Νομού Πέλλας.

208. Βλ. ενδεικτ., Σταλίδης Κ. Γ., "Το ονοματεπώνυμο του Αγγελή Γάτσου. Γλωσσικές μορφές και ετυμολογία", *Φίλιππος*, Γιαννιτσά 2003, τεύχ. 38, σ. 13-25.

209. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1998, έκδ. Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, σ. 337, βλ. και σ. 349, 350, 700.

210. Περραιβοῦ Χρ., *'Απομνημονεύματα Πολεμικά*, 'Αθῆναι 1956, σ. 148.

211. Βουστρωνίου, *Διήγησις*, ό.π., σ. 58, παράγρ. 74.

212. Στρατιώτες.

θεν"[213], *"καὶ ἐπῆρὰν τον ὀμπρὸς τοῦ ρηγὸς καὶ* ***ἐκάτσαν*** *τον εἰς τὰ σπιτία"*[214], *"δὲν ἤθελα νὰ* ***κάτζω*** *[...]* ***Ἔκατζα*** *μὲ συμφωνίες ὅτι ἐγὼ ὡς δοῦλος δὲν κάθομαι"*[215]".

4. **ετζάκιζε / ετσάκισε**: *"ἔπεψεν ὁ ρήγας καὶ* ***ἐτζάκισεν*** *τὸ σπίτιν τοῦ Νικολῆ Καντία"*[216], *"καὶ (τὸ κάτεργον) [...]* ***ἐτζακίστη****"*[217], *"Ἦταν γιορτὴ καὶ παγγύρι*[218] *τ' Ἁγιαννιοῦ. Πήγαμεν εἰς τὸ παγγύρι· μὄδωσε τὸ ντουφέκι του νὰ τὸ βαστῶ. Ἐγὼ θέλησα νὰ τὸ ρίξω,* ***ἐτζακίστη***"[219].

5. **τζη / τση** "της": *"καὶ τ' ὄνομά* ***τζη*** *τὸ γλυκὺ τὸ λέγαν Ἀρετούσα, / οἱ ὀμορφιὲς* ***τς*** *ἦσαν πολλές, τὰ κάλλη* ***τς*** *ἦσαν πλούσα"*[220], *"σὰν ποιὸ νά' ναι τὸ βάρος* ***τση****, ποιὸ νά' ναι τὸ κακὸ* ***τζη***"[221].

3.3. Η γλωσσική μορφή Ισλάνιτζα

Η μορφή Ισλάνιτζα είναι επηρρεασμένη από την τουρκική γλώσσα, σύμφωνα με την οποία οι Τούρκοι προσθέτουν το μόρφημα ι- σε ξένες λέξεις, οι οποίες αρχίζουν από διάφορα σύμφωνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Ipsara < Ψαρά, Iskandinavya < Σκανδιναβία, Iskoçya < Σκωτία, Işkodra < Σκόδρα, Islav < Σλάβος, Islovak < Σλοβάκος, Isloven < Σλοβένος, Isparta < Σπάρτη, Ispartali < Σπαρτιάτης, Istanbul < Κωνσταντινούπολη, Πόλη, Istanköy < Κως, istavroz < σταυρός, Istifa < Θήβα, Isveç < Σουηδία, Isviçre < Ελβετία, Izmir < Σμύρνη, Iznik < Νίκαια, iskorbüt < σκορβούτο, iskorpit < σκορπίδι, σκορπίνα, σκορπιός, ispari ή isparya < σπάρος, σαργός, ispirto < σπίρτο, izmarit < σμαρίς (μαρίδα) κ.ά.[222].

213. Μαχαιρᾶ Λ., *Χρονικόν*, μετάφρ. Άντρου Παυλίδη, Λευκωσία 1995, έκδ. Φιλόκυπρος, σ. 90, παράγρ. 121.

214. Βουστρωνίου, *Διήγησις*, ό.π., σ. 60, παράγρ. 74, βλ. και παράγρ. 75, σ. 70, παράγρ. 92.

215. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 180.

216. Βουστρωνίου, *Διήγησις*, ό.π., σ. 46, παράγρ. 50.

217. Βουστρωνίου, *Διήγησις*, ό.π., σ. 50 παράγρ. 58, βλ. και σ. 56 παράγρ. 72.

218. Το πανηγύρι.

219. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 179.

220. Κορνάρου Β., *'Ερωτόκριτος*, 'Αθῆναι 1952, έκδ. Γ. Παπαδημητρίου, τ. Α΄, σ. 61, στίχ. 61-62, passim.

221. Κορνάρου, *'Ερωτόκριτος*, ό.π., τ. Β΄, σ. 6, στίχ. 28, passim.

222. Βλ. ενδεικτ. Θεοφυλακτίδου Αντ. Β., *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν*, (Κωνσταντινούπολις) 1960, σ. 301-333, *Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Κέντρο Ανατολικών Σπουδών, Αθήνα 2000, σ. 320-360, *Tursko-Bălgarski Rečnik*, Sofia 1962, σ. 234-267, Tuğlacı P., *Grand Dictionnaire Turc-Français*, Istanbul 1984, σ. 345-372.

Ε. Επίλογος – Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα οποία έχουν εκτεθεί στην εισήγηση αυτή, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

1. Ιστορικά συμπεράσματα

1.1. Πρώτη γνωστή ιστορική μαρτυρία

Σύμφωνα με τις γνωστές πηγές, η πρώτη γνωστή ιστορική μαρτυρία για το όνομα Σλάνιτσα ανάγεται στον 11ο μ. Χ. αιώνα και, συγκεκριμένα, το έτος 1070[223]. Επομένως, το τοπωνύμιο έχει διαμορφωθεί είτε κατά τον 11ο αιώνα ή και πριν απ' αυτόν (terminus ante quem).

1:2. Διοικητική ένταξη και οργάνωση:

Σύμφωνα με τις αναφερθείσες μαρτυρίες, η Σλάνιτσα διοικητικώς:

1.2.1. Κατά τη βυζαντινή περίοδο (έτος 1204), εμφανίζεται ως "*χαρτουλαρᾶτον*", το οποίο ανήκει στο θέμα Βεροίας[224].

1.2.2. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (έτος 1874), υπήρξε ναχιγιές[225] (κυρίως στο βορειοδυτικό και εν μέρει στο νοτιοδυτικό τμήμα) του καζά Γιαννιτσών, ο οποίος ανήκε στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης και στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης.

Με τα σημερινά διοικητικά δεδομένα, και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις υπήρξε διοικητικό τμήμα του σημερινού Νομού Πέλλας.

1.3. Εκκλησιαστική ένταξη και οργάνωση:

Και κατά τη βυζαντινή περίοδο και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (βλ παραπάνω το κεφάλαιο: Β. Ιστορικές μαρτυρίες και μορφές του ονόματος Σλάνιτσα), με οποιοδήποτε όνομα και τίτλο κι αν παρουσιάζεται, απετέλεσε άλλοτε τμήμα της τότε Ιεράς Μητροπόλεως Μογλενών (1018 κ.ε.), άλλοτε ξεχωριστή επισκοπή (11ος-12ος αι. κ.ε.) και άλλοτε τμήμα της τότε Ιεράς Μητρο-

223. Θεοφυλάκτου, ό.π., τ. 126, στήλη 321, Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, ό.π., τ. 1, σ. 168, σημ. 5, Gelzer, *Ungedruckte*, ό.π., σ. 59.

224. Tafel – Thomas, *Urkunden*, ό.π., σ. 484, 485, Ζακυθηνοῦ, "Μελέται", ό.π., έτ. ΚΑ΄ (1951), σ. 206, Carile, "Partitio terrarum imperii Romanie", ό.π., σ. 221, βλ. και Χιονίδη, *Ἱστορία τῆς Βεροίας*, ό.π., τ. 2, σ. 30, 79. 82.

225. Σταυρίδου, *Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι*, ό.π., σ. 120.

πόλεως Βοδενών (13ος-14ος αι. κ.ε.)[226]. Και, με τα σημερινά δεδομένα, αποτελούσε τμήμα (βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά από την Έδεσσα προς Γιαννιτσά) της σημερινής Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας.

2. Γεωγραφικά συμπεράσματα

2.1. Η γεωγραφική περιοχή Σλάνιτσα εκτείνεται στην πεδιάδα, η οποία οριοθετείται περίπου ανάμεσα στα Γιαννιτσά (δυτικά, βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά) και την Έδεσσα (ανατολικά, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά) (Χάρτης 1).

2.2. Από τις γνωστές πηγές της βυζαντινής περιόδου δεν βεβαιώνεται ιστορικώς ως όνομα πόλεως και, ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν να το εντοπίσουμε ή να το ταυτίσουμε στα βυζαντινά χρόνια.

Οι ανασκαφές στο χωριό Νέα Πέλλα του Νομού Πέλλας μας απεκάλυψαν, το έτος 1997, ναό της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, ο οποίος εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μνημειακό συγκρότημα και μπορεί να χρονολογηθεί εξελικτικά με τις διάφορες κατασκευές, καταστροφές, ανακατασκευές κ.ά.τ. στο χρονικό διάστημα από το β΄ μισό του 5ου αιώνα έως και τον 7ο αιώνα[227]. Επίσης, και οι γνωστές πηγές βεβαιώνουν ότι το χωριό Πέλλα μνημονεύεται και προηγουμένως, αλλά κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο[228]. Παρ' όλο που δεν διαθέτουμε μεταγενέστερες μαρτυρίες και παρ' όλες τις ιστορικές μεταβολές (αβαροσλαβικές επιδρομές κ.ά.[229]), επειδή όμως στα χρόνια της παλαιοχριστιανικής

226. Βλ. ενδεικτ. Τουσίμης, "'Επισκοπικός", ό.π., σ. 5-17, Τουσίμη Γ., "Άγιος Ιλαρίων, Επίσκοπος Μογλενών", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1843 (24-12-1998), σ. 10, Τουσίμη Γ., "Τα Μογλενά κατά την Τουρκοκρατία. Επισκοπή Μογλενών και Μολεσχών", εφ. *Εδεσσαϊκή*, φ. 1885 (16-10-1999), σ. 10, Τουσίμη, "Επισκοπή και Επίσκοποι Σθλανίτσης", ό.π., σ. 7-12. Τουσίμη Γ., "Διαχρονική τιτλοφορία και εκκλησιαστική τάξη της Μητροπόλεως Εδέσσης και Πέλλης", *Φίλιππος*, Γιαννιτσά 2001, τεύχ. 30, σ. 31-34.

227. Πέτκος Αντ. Σ., "Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Νέας Πέλλας. Οι πρώτες εκτιμήσεις", *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ιστορία – Αρχαιολογία – Τέχνη στο Νομό Πέλλας. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 63-79.

228. Papazoglou Fanoula, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje 1957, σ. 108-110, 112-115, Papazoglou Fanoula, "Les villes de Macédoine a l' époque Romaine", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, Suppl. XVI, Athens – Paris 1988, σ. 140-141.

229. Κωνστανταχοπούλου 'Αγγελική, *'Ιστορική γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος- 6ος αἰώνας)*, 'Ιωάννινα 1984, σ. 82 κ.ε.

και πρώιμης βυζαντινής περιόδου υπήρχε επισκοπή Πέλλης[230], πιθανώς αυτά τα στοιχεία και, λόγω του παλαιού μεγαλείου, να δίνουν τη δυνατότητα να οριστεί η Πέλλα ως αρχική έδρα της περιοχής Σλάνιτσα. Κι αυτό έγινε μετά την εγκατάσταση των νέων κατοίκων στην περιοχή, οι οποίοι ως σλαβόφωνοι έδωσαν στην περιοχή, λόγω των ειδικών συνθηκών, το νέο όνομα Σλάνιτσα. (Βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: 2.3. Οι σλαβικές γλώσσες).

Όμως, μεταγενέστερες μαρτυρίες, κυρίως από τον 19ο αι. κ.ε., μας πληροφορούν, όπως αναφέραμε παραπάνω, ότι η Σλάνιτσα είναι η σημερινή πόλη Γιανιτσά.

3. Γλωσσικά - ετυμολογικά συμπεράσματα

Για το τοπωνύμιο Σλάνιτσα, το οποίο εξετάζουμε και το οποίο άντεξε μέσα στον χρόνο, τουλάχιστον έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, δεν γνωρίζουμε ποια είναι η πρώτη και αρχική γλωσσική του μορφή. Μπορεί η πρώτη του γλωσσική αρχή να είναι προελληνική ή ελληνική ή λατινογενής κ.ο.κ.[231].

Όμως, η τελευταία γλωσσική μορφή Σλάνιτσα, με την οποία έχει διασωθεί και παρουσιάζεται το τοπωνύμιο, είναι δυνατόν να προέλθει:

1. Από τη σλαβική λέξη slan "αρμυρός"[232].

Η πρόταση αυτή ενισχύεται από το ότι πολλά βουλγαρικά τοπωνύμια, ανάμεσα στα οποία και τα τοπωνύμια Slanica, Slannica, έχουν προέλθει, όπως υπο-

230. Κωνσταντακοπούλου 'Αγγελική, *'Ιστορική γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, ό.π., σ. 157-158.

231. Πάντως, όσοι γνωρίζουν το κουτσοβλαχικό ιδίωμα στην Έδεσσα και την περιοχή ονομάζουν: 1. την πάχνη "*μπρούμα*" [< λατιν. pruina, ae "πάχνη" / bruma, ae "χειμώνας, κακοκαιρία"], 2. την ομίχλη "*νέγκουρα*" [< negură "ομίχλη, νέφος" < λατιν. nebula "νέφος"] και 3. τη δροσιά "*αράου*" [< rău / arăo "δροσιά, πάχνη" < λατιν. ros, roris "δροσιά"]. Έτσι, δεν μπορεί οι παραπάνω λατινογενείς λέξεις να έδωσαν το τοπωνύμιο Σλάνιτσα. Τις ζώσες πληροφορίες για τα παραπάνω ονόματα μού τις έδωσε ο Εδεσσαίος Απόστολος Βλάχου, ο οποίος γνωρίζει την κουτσοβλαχική (12-10-2004). Βλ. και Νικολαΐδου Κ., *'Ετυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς Γλώσσης*, 'Εν 'Αθῆναις 1909, σ. 332 λήμμα *μπρούμα*, σ. 339-340 λήμμα *νέγκουρα*, σ. 453-454 λήμμα *ράου / αράο*, Κολτσίδας Μιχ. Αντ., *Κουτσόβλαχοι. Οι βλαχόφωνοι Έλληνες. Εθνολογική, λαογραφική και γλωσσολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 361-362 λήμμα *μπρούμα*, σ. 364 λήμμα *νέγκουρα*, σ. 387-388 λήμμα *(α)ράου*, Papahagi T., *Dicționarul dialectului aromân. Dictionnaire aroumain (Macédo-Roumain)*, BucureŞti 1974, σ. 285 λήμμα brúmă, σ. 871 λήμμα négură, σ. 191 λήμμα arăŭ, Κατσάνη Αθ. Ν., *Ονομαστικό Νυμφαίου (Νέβεσκας). Ιστορική εισαγωγή – Ιδίωμα, Ανθρωπωνύμια – Τοπωνύμια – Φυτωνύμια – Ζωωνύμια*, Θεσσαλονίκη (Ε.Μ.Σ.) 1990, σ. 23 λήμμα negură, σ. 106 λήμμα burmacă (brúmă).

232. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 850-851, λήμμα slan.

στηρίζουν οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι, από την παραπάνω λέξη slan "αρμυρός".

Η πρόταση αυτή προϋποθέτει ότι υπήρχε μια αρμύρα, οπωσδήποτε μικρή έκταση, από την αλμυρότητα της οποίας να έχει προέλθει το υποκοριστικό τοπωνύμιο Slanica, το οποίο στα ελληνικά πήρε τη γλωσσική μορφή Σλάνιτσα (βλ. παραπάνω το κεφάλαιο: Β. Ιστορικές μαρτυρίες και μορφές του ονόματος Σλάνιτσα).

Επίσης, υπάρχει στη Βουλγαρία το τοπωνύμιο Slana, το οποίο είναι βάλτος, έλος στην πεδιάδα του Κοσλοντούι, το οποίο οι Βούλγαροι γλωσσολόγοι το ετυμολογούν επίσης από τη λέξη slan "αρμυρός"[233] και το οποίο συνειρμικά οδηγεί στο βάλτο των Γιαννιτσών [Σλάνιτσα < slánica < slan "αρμυρός" + υποκοριστική κατάληξη –ica][234].

2. Από τη σλαβική λέξη slánica, λέξη η οποία είναι υποκοριστικό της λέξης slaná / slána, η οποία σημαίνει "πάχνη"[235].

Κι αυτό, επειδή, όπως προαναφέραμε, η περιοχή, η οποία οριοθετείται μέσα στα όρια του τοπωνυμίου Σλάνιτσα, δηλαδή ανάμεσα στην Έδεσσα και τα Γιαννιτσά, τις πρώτες πρωινές ώρες πιάνει πολλή ομίχλη και πολλή πάχνη, δηλαδή υγρασία που πέφτει το πρωί και κρυσταλλοποιείται ως δροσιά.

Κι αυτό είναι ένα σύνηθες και σχεδόν καθημερινό φυσικό φαινόμενο στην περιοχή Σλάνιτσα, το οποίο και έδωσε, εν τέλει, το όνομά του στο τοπωνύμιο αυτό (περιοχή).

Η παραπάνω ετυμολογική πρόταση (2) ενισχύεται από το ότι και η περιοχή, η οποία εκτείνεται νότια από τις πόλεις Αριδαία και Εξαπλάτανος του Νομού Πέλλας ονομαζόταν κατά τη βυζαντινή εποχή, κατά την Τουρκοκρατία, αλλά και ονομάζεται μέχρι σήμερα Μογλενά (τα), λέξη η οποία προέρχεται από τη σλαβική λέξη măgla "ομίχλη", η οποία έχει κοινή γλωσσική ρίζα με την ελληνική λέξη ομίχλη, και οι οποίες έχουν κοινή γλωσσική ινδοευρωπαϊκή ρίζα *mighlā / *meigh"ομίχλη, σύννεφο"[236].

233. *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 2002, τ. 6, σ. 850-851, λήμμα slan.

234. *Gramatika. Tom 2/ Morfologija*, ό.π., σ. 67, 71, 75, Λαμψίδη, *Γραμματικὴ τῆς Βουλγαρικῆς Γλώσσης*, ό.π., σ. 42, 48.

235. Βλ. και Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. – 1912. Τόμος Πρώτος*, Έδεσσα 1988, σ. 180, σημ. 15.

236. Chantraine P., *Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque. Histoire des mots*, Paris 1999, σ. 798, λήμμα ὀμίχλη, *Bălgarski etimologičen Rečnik*, Sofia 1995, τ. 4, σ. 369-370, λήμμα măglá., Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998, σ. 1264, λήμμα ομίχλη.

Κατά τη γνώμη μας λοιπόν, η δεύτερη ετυμολογική πρόταση είναι η πιο ισχυρή, ώστε τελικά το όνομα Σλάνιτσα να έχει προέλθει ως εξής: Σλάνιτσα < slán-ica < slána / slaná "πάχνη" + υποκοριστική κατάληξη –ica[237].

237. *Gramatika. Tom 2/ Morfologija*, ό.π., σ. 67, 71, 75, Λαμψίδη, *Γραμματικὴ τῆς Βουλγαρικῆς Γλώσσης*, ό.π., σ. 42, 48.

Ανδρέας Ε. Γκουτζιουκώστας

Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού φορολογικού μηχανισμού: Η περίπτωση του χρυσοτελή

Ένας από τους λιγότερο γνωστούς υπαλλήλους του βυζαντινού κράτους είναι ο *χρυσοτελής*, για τον οποίο γίνονται αποσπασματικές αναφορές από νεότερους μελετητές με αφορμή τη δημοσίευση σφραγίδων ή την ενασχόλησή τους με την οικονομική και διοικητική οργάνωση του Βυζαντίου. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι ο προσδιορισμός της λειτουργίας του υπαλλήλου και η παρουσίαση μίας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τον *χρυσοτελή* από εκείνη που παρουσιάζει έως σήμερα η νεότερη έρευνα.

Για τον *χρυσοτελή* πρώτη έκανε λόγο η H. Glykatzi-Ahrweiler, στη μελέτη της για τη διοικητική οργάνωση του βυζαντινού κράτους από τον 9ο έως τον 11ο αιώνα. Η ερευνήτρια στηρίζεται αποκλειστικά σε δύο επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού, με τις οποίες μεσολαβεί για κάποιους γνωστούς του *χρυσοτελείς* που δραστηριοποιούνται στα *θέματα*. Η πρώτη από αυτές, στην οποία δεν δηλώνεται ο παραλήπτης της, αποστέλλεται πιθανότατα σε κάποιον *κριτή θέματος*, ενώ η δεύτερη απευθύνεται στον *κριτή του θέματος Οψικίου*. Σε αυτές σημειώνεται: «...*μαρτυρεῖ γάρ σε τοῦτο ὁ τοῦ θέματος χρυσοτελής, ὑπὲρ οὗ ἐγώ σε φθάσας ἱκέτευσα... Ἔστω οὖν σοι καὶ αὖθις διὰ φροντίδος ὁ χρυσοτελής, καὶ ᾗ κατεβάλου δι' ἡμᾶς εἰς αὐτὸν ἀρχῇ, ἀνάλογον ἐπίθες τέλος*»[1], «*Ὁ γοῦν χρυσοτελὴς τοῦ σοῦ θέματος τῆς πρός με οἰκειώσεως καὶ φιλίας τετυχηκώς, αἰτεῖται καὶ τὴν σὴν εὐτυχῆσαι δι' ἐμὲ ἡμερότητα καὶ εὐμένειαν. Οἶδα μὲν οὖν ὡς ἀρκέσεις τούτῳ φυσικῶς ταῦτα ἐπιδιδούς· εἰ δὲ παρὰ τοὺς ἄλλους φανείης αὐτῷ ἡμερώτερος καὶ χρηστότερος, τὴν τῆς ἐμῆς ἀξιώσεως ἐνταῦθα οὗτος προσθήκην γνώσεται*»[2]. Κατά την ερευνήτρια θα πρέπει να εντάξουμε τον *χρυσοτελή* στους οικονομικούς υπαλλήλους του *θέματος* που λειτουργούν υπό τις διαταγές του *κριτή*[3].

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω για άλλη μια φορά την καθηγήτριά μου κυρία Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της.

1. Μιχαὴλ Ψελλού, *'Επιστολαί*, ἐκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας* (Bibliotheca Graeca Medii Aevi), τ. 5: Μιχαὴλ Ψελλού, 'Ιστορικοὶ λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα, ἐν Παρισίοις 1876 (ανατύπωση 'Αθῆναι 1972) (στο εξής: Μιχαὴλ Ψελλού, *'Επιστολαί*), αρ. 21, σ. 258-259.

2. Μιχαὴλ Ψελλού, *'Επιστολαί*, αρ. 43, σ. 276.

3. Βλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - XIe siècles, *Bulletin de Correspondance Hellènique*, 84. Athènes/Paris 1960, σ. 1-109 (=H. Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, VR*, London 1971, αρ. VIII) (στο εξής: H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches), σ. 71.

Μετά τη μελέτη της H. Glykatzi – Ahrweiler προέκυψαν νέα δεδομένα σχετικά με τον χρυσοτελή, ύστερα από τη δημοσίευση ορισμένων σφραγίδων. Συγκεκριμένα ο V. Laurent δημοσίευσε οκτώ σφραγίδες[4], στις οποίες μνημονεύονται ο *κουβουκλ(ε)ίσιος καὶ βασιλικὸς κουράτωρ τῆς θείας χρυσο{ε}τελείας* Θεόδωρος (αρ. 676, αρχές 11ου αιώνα)[5], ο *χρυσοτελὴς* Χριστόφορος (αρ. 677, 10ος/11ος αι. [β΄ ήμισυ]), ο *πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, θεσμογράφος καὶ βασιλικὸς χρυσοτελὴς* Ευθύμιος (αρ. 678, β΄ ήμισυ 11ου αι.), ο *ἀσηκρῆτις καὶ χρυσοτελὴς* Ρωμανός (αρ. 679, 11ος αι.), ο *σπαθαροκανδιδάτος, πρωτονοτάριος καὶ χρυσοτελὴς* Μιχαήλ (αρ. 680, 11ος αι.), ο *πρωτοσπαθάριος καὶ χρυσοτελὴς* Μιχαήλ (αρ. 681, 11ος αι.), ο *χρυσοτελὴς* Μιχαήλ Κυνοχωρίτης (αρ. 682, τέλη 11ου αι.) και ο *κουροπαλάτης καὶ βασιλικὸς χρυσοτελὴς* Νικηφόρος Τζουρούλλης (αρ. 683, 11ος / 12ος αι.). Ωστόσο η ανάγνωση της τελευταίας σφραγίδας από τον V. Laurent είναι εσφαλμένη. Στη σφραγίδα αναγράφεται: «Κύριε βοήθει Νικηφόρῳ κουροπαλάτῃ τῷ Χρυσοτζεφούδῃ», όπως επιβεβαιώνουν άλλες οκτώ όμοιες σφραγίδες που προέρχονται από το αυτό βουλλωτήριο του *κουροπαλάτη* Χρυσοτζεφούδη (ύστερος 11ος αι.)[6]. Όσον αφορά τη σφραγίδα του Θεόδωρου *κουβουκλ(ε)ισίου* (εκκλησιαστικό αξίωμα) και *κουράτωρα τῆς θείας χρυσο{ε}τελείας* του 11ου αιώνα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι δεν είναι βέβαιη η ορθή ανάγνωσή της από τον V. Laurent[7]. Εξάλλου οι J. Nesbitt και N. Οικονομίδης προτείνουν μία διαφορετική ανάγνωση της σφραγί-

4. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2: *L'administration centrale*, Paris 1981 (στο εξής: V. Laurent, *Corpus*), αρ. 676-683.

5. Βλ. και V. Laurent, *Les sceaux byzantins du médaillier Vatican*, Città del Vaticano 1962 (στο εξής: V. Laurent, *Vatican*), αρ. 19.

6. Βλ. I. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav* (971-1088), [Monumenta slavico-byzantina et mediaevalia Europensia 2], Sofia 1993, αρ. 77. – Του ιδίου, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, τ. 2: Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006, Sofia 2006, αρ. 760-766. – W. Seibt, *BZ* 89.1 (1996) 135. – Του ιδίου, Probleme mit mittelbyzantinischen Namen (besonders Familliennamen) auf Siegeln, *Studies in Byzantine Sigillography* 8, έκδ. J.-Cl. Cheynet – Claudia Sode, München – Leipzig 2003, σ. 1-7, και εδώ 6 και σημ. 31. – V. Šandrovskaja – W. Seibt unter Mitarbeit von N. Seibt, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familliennamen, 1. Teil, Sammlung Lichačev – Namen von A bis I*, Wien 2005, αρ. 68.

7. Ο V. Laurent, όταν δημοσίευσε για πρώτη φορά τη σφραγίδα (*Vatican* αρ. 19), ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός για την ανάγνωση «*τῆς θείας χρυσετελείας*» και θεωρούσε ότι η τελευταία λέξη μάλλον έπρεπε να αναφέρεται σε κάποια τοποθεσία. Μάλιστα υποστήριζε ότι σε κάθε περίπτωση ο Θεόδωρος ανήκε στη διοίκηση ενός τμήματος των αυτοκρατορικών κτημάτων. Όμως, όταν δημοσίευσε αργότερα και άλλες σφραγίδες που ανήκαν σε *χρυσοτελείς*, ο ερευνητής θεώρησε ότι και ο Θεόδωρος της παραπάνω σφραγίδας ήταν *χρυσοτελής*.

δας: «Θεοδώρῳ κουβουκλησίῳ καὶ βασιλικῷ κουράτορι τ[ῆ]ς θ(είας) χρ(υσοῦ)
ἐψ(ήσεως) ἢ χρ(υσο)εψ(ήσεως)»[8]. Ο V. Laurent δημοσίευσε και μία σφραγίδα
στην οποία μνημονεύεται ο *πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὴ*
(sic) τῶν χρυσοτελῶν καὶ βαρβάρων Νικηφόρος, ωστόσο η επιγραφή της σφρα-
γίδας δεν είναι ευκρινής και η ανάγνωση *ἐπὴ τῶν χρυσοτελῶν* είναι υποθετική,
όπως παρατηρεί ο W. Seibt[9].

Σύμφωνα με τον V. Laurent σε κάθε *θέμα* υπήρχε ένας *χρυσοτελής*, υπεύθυ-
νος για τη συλλογή της *χρυσοτέλειας*, δηλαδή ενός τέλους ή ενός φόρου που
πληρωνόταν ή υπολογιζόταν σε χρυσό. Επιπρόσθετα ο ερευνητής θεωρεί ότι
παράλληλα με τους *χρυσοτελείς* που δραστηριοποιούνταν στις επαρχίες, υπήρ-
χε και ένας *χρυσοτελής* στην πρωτεύουσα, υπεύθυνος για τη συλλογή και τον
έλεγχο των ποσών που συγκεντρώνονταν, για να τροφοδοτήσουν το θησαυρο-
φυλάκιο του *ειδικού*, όπου φυλάσσονταν οι θησαυροί του στέμματος[10]. Από τις

8. Βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the*
Fogg Museum of Art, τ. 1, Washington 1991, τ. 2, Washington 1994, τ. 3, Washington 1996 (στο εξής:
J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*), τ. 1, αρ. 12.6, όπου δημοσιεύεται και η σφραγίδα του Λέο-
ντα (;) *βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρίου, χρυσεψητοῦ καὶ κομμερκιαρίου Δύσεως καὶ Δυρραχίου* (10ος
αι.). Βλ. και N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972 (στο
εξής: N. Oikonomidès, *Listes*), 317 και σημ. 176. – A.-K. Wassiliou – W. Seibt, *Die byzantinischen*
Bleisiegel in Österreich, 2. Teil: *Zentral- und Provinzialverwaltung*, [Österreichische Akademie der
Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommision für Byzantinistik II/2], Wien 2004 (στο εξής: A.-
K. Wassiliou – W. Seibt, *Bleisiegel*), αρ. 155, όπου δημοσιεύεται η σφραγίδα του Ιωάννη *χρυσεψη-*
τοῦ (;), *παραφύλακος Ἀβύδου καὶ κομμερκιαρίου Θεσσαλονίκης* (περίπου 3ο τέταρτο του 9ου αι-
ώνα). Οι ερευνητές αναπτύσσουν τη βραχυγραφία (☧) ως *χρυσεψητής* και προτείνουν ως εναλλα-
κτική αλλά λιγότερο πιθανή την ανάπτυξη της βραχυγραφίας ως *χρυσοτελής*. Πράγματι η χρονο-
λόγηση της σφραγίδας περίπου το 3ο τέταρτο του 9ου αιώνα ενισχύει την πρόταση των μελετητών,
ότι ο Ιωάννης ήταν μάλλον *χρυσεψητής*.

9. Βλ. V. Laurent, *Corpus* αρ. 528.

10. Βλ. V. Laurent, *Corpus* 349: «Etymologiquement le terme chrysoteleia designe un redevance
ou une taxe payable ou calculée su la base d'or. Le fonctionnaire chargé de la percevoir s'appelait ὁ
χρυσοτελής; il y en avait un dans chaque thème. La caisse de l'État avait aussi le sien préposé à la
perception et au contrôle des sommes collectées et destinées à alimenter le trésor de l'eidikon» και σ.
304, όπου ο *χρυσοτελής* χαρακτηρίζεται ως χορηγός, προμηθευτής του ταμείου του ειδικού
(«pourvoyer de la caisse de l'eidikon»). Για το ταμείο του *ειδικού*, που φρόντιζε για τη φύλαξη των
χρημάτων για ορισμένες δαπάνες, όπως τη ρόγα των συγκλητικών, και τη φύλαξη πολύτιμων αντι-
κειμένων κυρίως από χρυσό και μετάξι, βλ. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen*
Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, [Byzantinisches Archiv 9], Leipzig 1927
(ανατύπωση Darmstadt 1960) (στο εξής: F. Dölger, *Finanzverwaltung*), σ. 35-39. – J. B. Bury, *The*
Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of the Kletorologion of

παραπάνω σφραγίδες οι υπ' αριθμόν (αρ. 676, 678, 680, 681) ανήκουν σύμφωνα με τον ερευνητή σε αξιωματούχους κεντρικής υπηρεσίας, όπως δείχνει η ανάγνωση των σφραγίδων και η θέση των κατόχων τους στην ιεραρχία, και συγκεκριμένα σε εκείνη του *ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ*. Αντίθετα οι υπ' αριθμόν 677 και 679 σφραγίδες μπορεί να ανήκουν σε όργανα της επαρχιακής διοίκησης σύμφωνα με τον μελετητή[11]. Επομένως κατά τον V. Laurent εκτός από τους *χρυσοτελείς* που λειτουργούσαν στα *θέματα* υπήρχε και ένας *χρυσοτελής* στην πρωτεύουσα που αναλάμβανε τη συγκέντρωση του χρυσού που συνέλεγαν οι επαρχιακοί *χρυσοτελείς* και προοριζόταν για το ταμείο του *ειδικού*. Τις απόψεις του ερευνητή φαίνεται ότι ακολουθεί και ο G. Zacos, ο οποίος δημοσιεύει δύο σφραγίδες που ανήκουν σε *χρυσοτελείς*: Λέων *βασιλικὸς νοτάριος καὶ χρυσοτελὴς* και Στέφανος *βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος καὶ χρυσοτελὴς Πελοποννήσου*[12]. Ο μελετητής δεν κάνει λόγο για τις αρμοδιότητες του *χρυσοτελή*, για τις οποίες παραπέμπει σε όσα αναφέρει ο V. Laurent.

Με τον *χρυσοτελή* συνδέεται από τους ερευνητές και ένα χωρίο από τον Βίο του Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε[13], όπου λέγεται χαρακτηριστικά: «*Ἔτι δὲ τούτου* (ενν. τοῦ προεστῶτος τῆς μονῆς Γρηγορίου) *τῷ Βυζαντίῳ περινοστοῦντος πέμπεταί τις παρὰ βασιλέως κουβικουλάριος τῆς οὕτω λεγομένης τῇ κοινῇ καὶ συνήθει διαλέκτῳ χρυσοτελοῦς εἰσπράξεως ἕνεκεν. Καὶ ἐπεὶ πάσας τὰς ἐν αὐτῇ τῇ Πέλοπος νήσῳ χώρας διῄει ταυτησὶ τῆς λειτουργίας ἕνεκα, κατέλαβε καὶ τὴν Λακεδαίμονα, καὶ ἦν δι' ὄχλου πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ αὐτῇ γενόμενος τῇ μονῇ, ἅτε λίαν ἐρασιχρήματος ὢν καὶ λημμάτων αἰσχρῶν ἐκτόπως*

Philotheos, [The British Academy Supplemental Papers I], London 1911 (ανατύπωση New York 1958) (στο εξής: J. B. Bury, *Administrative System*), σ. 98-100. – R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les Logothètes, *REB* 29 (1971) 5-115 (στο εξής: R. Guilland, Logothètes), σ. 85-100. – N. Oikonomidès, *Listes* 316-317. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β΄ 1 (610-867)², Θεσσαλονίκη 1998, τ. Β΄ 2 (867-1081)², Θεσσαλονίκη 1997, (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*), τ. Β΄ 1, σ. 296-297.

11. Βλ. V. Laurent, *Corpus* σ. 349.

12. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* (Compiled and edited by J. W. Nesbitt), [Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης 3], τ. 2, Berne 1984 (στο εξής: G. Zacos, *Seals*), αρ. 556 και 714 αντίστοιχα.

13. Οι δύο νεότερες εκδόσεις του Βίου του Νίκωνος είναι του Οδ. Λαμψίδη, *'Ο ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*. (Κείμενα-σχόλια), Αθήνα 1982 (στο εξής: Οδ. Λαμψίδης, *'Ο ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων*) και του D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Text, Translation and Commentary, Brookline, Massachusetts 1987 (στο εξής: D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ 'Αγίου Νίκωνος*).

ἡττώμενος»[14]. Οι μοναχοί, επειδή «*μηδ' ἐναπόθετον ἦν αὐτοῖς χρυσίον*», παρακάλεσαν τον *κουβικουλάριο* να μην εμμείνει στις απαιτήσεις του. Όμως ο φορολογικός υπάλληλος όχι μόνο δεν υποχώρησε στις παρακλήσεις τους, αλλά προέβη και σε συλλήψεις («*εἶτα καὶ φρουρᾷ αὐτοὺς παρεδίδου*»). Σχεδίαζε μάλιστα «*τὰ τῆς μονῆς ἐπὶ πλέον κυκῆσαι καὶ παντοίως λυμήνασθαι*»[15]. Ωστόσο, ύστερα από τις δεήσεις των μοναχών προς τον όσιο, ο άγιος Νίκων εμφανίστηκε στον ύπνο του *κουβικουλαρίου* και τον απείλησε για τη ζωή του, αν δεν άφηνε ελεύθερους τους κρατουμένους. Τότε ο φορολογικός υπάλληλος ελευθέρωσε αμέσως όσους είχε θέσει υπό περιορισμό, ζήτησε συγγνώμη από τον άγιο και ορκίστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή και να χαρίσει στην πόλη της Σπάρτης τον φόρο που είχε εισπράξει («*τὸ εἰσπραττόμενον χρυσίον*»), όπως και έγινε. Επιπλέον δώρισε στη μονή μία λίτρα χρυσού, δηλαδή 72 χρυσά νομίσματα. Τα χρήματα αυτά στάλθηκαν στον ηγούμενο της μονής Γρηγόριο που βρισκόταν στην Κωσταντινούπολη. Με αυτά ο Γρηγόριος αγόρασε λειτουργικά σκεύη, τα οποία είχε ανάγκη η μονή[16]. Φαίνεται, όπως παρατηρεί η Μαρία Γερολυμάτου, ότι ο αυτοκράτορας, που είχε στο μεταξύ συναντηθεί με τον ηγούμενο της μονής, έδωσε εντολή στον *κουβικουλάριο*, που βρισκόταν ακόμα στη Σπάρτη, να επιστρέψει στην πόλη τον φόρο που είχε εισπράξει και να δωρίσει στη μονή μία λίτρα χρυσού[17]. Ο D. F. Sullivan θεωρεί ότι ο *κουβικουλάριος* που ανέλαβε κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής τη *χρυσοτελῆ εἴσπραξιν* ίσως ήταν *χρυσοτε-*

14. Οδ. Λαμψίδης, *'Ο ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων* 110.7-15, 214.5-11. – D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ 'Αγίου Νίκωνος* 184.10-18.

15. Πβλ. Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος-11ος αι.), στο *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 14], επιμέλεια Β. Κόντη, Αθήνα 2004 (στο εξής Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές), σ. 37-53, και εδώ 49-50, η οποία διερωτάται «μήπως ο *κουβικουλάριος* ήθελε να εφαρμόσει την πρακτική της *ικανώσεως*, δηλαδή του ελέγχου της ύπαρξης αντιστοιχίας ανάμεσα στην ακίνητη περιουσία κάποιου και τον καταβαλλόμενο φόρο», καθώς δεν αρκέστηκε στην είσπραξη φόρου, αλλά θέλησε να διερευνήσει περισσότερο τα οικονομικά της μονής («*τὰ τῆς μονῆς ἐπὶ πλέον κυκῆσαι καὶ παντοίως λυμήνασθαι*»). Για την *ἱκάνωσιν* βλ. ενδεικτικά F. Dölger, *Finanzverwaltung* 115.2-12 και 132-134. – N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, [Institut de Recherches Byzantines. Monographies 2], Athènes 1996 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Fiscalité*), σ. 26-28, 58, 77, 124.

16. Οδ. Λαμψίδης, *'Ο ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων* 110.15 κ.ε., 214.13 κ.ε. – D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ 'Αγίου Νίκωνος* 184.20 κ.ε. Πβλ. Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές 49-50.

17. Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές 50.

λής[18], ο υπεύθυνος για τη συλλογή της *χρυσοτέλειας*, για την οποία παραπέμπει στον V. Laurent[19].

Οι J. Nesbitt και N. Οικονομίδης είναι σχεδόν βέβαιοι για την ταύτιση του παραπάνω *κουβικουλαρίου* που αναλαμβάνει τη *χρυσοτελῆ εἴσπραξιν* με τον *χρυσοτελή*. Οι ερευνητές παρατηρούν ότι ο σπάνια μνημονευόμενος *χρυσοτελής*, που εμφανίζεται στις αφηγηματικές πηγές γύρω στο 1000, δηλαδή στον Βίο του Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε[20], είναι προφανώς υπάλληλος που εισπράττει τους φόρους (tax collector) ή έναν ειδικό φόρο (a specific tax: τη *χρυσοτελῆ εἴσπραξιν*) σε χρυσά νομίσματα και υφιστάμενος του *κριτή του θέματος*[21]. Οι ερευνητές δημοσιεύουν τέσσερις σφραγίδες, οι οποίες ανήκουν σε *χρυσοτελείς*. Πρόκειται για τις σφραγίδες του Νικολάου *σπαθαροκανδιδάτου καὶ χρυσοτελοῦς τῶν Θρακησίων* (10ος/11ος αι.)[22], του Νικολάου *χαρτουλαρίου καὶ χρυσοτελοῦς τῶν Θρακησίων* (11ος αι.)[23], του Νικολάου *σπαθαροκανδιδάτου καὶ χρυσοτελοῦς Σάρδεων* (11ος αι.)[24] και του Βασιλείου *σπαθαροκανδιδάτου, ἀσηκρῆτις καὶ χρυσοτελοῦς τοῦ ᾿Ανατολικοῦ* (11ος αι.)[25]. Τελευταία δημοσιεύτηκαν μία σφραγίδα του Ιωάννη *σπαθαροκουβικουλαρίου καὶ χρυσοτελοῦς τοῦ Χαρσιανού* (11ος αιώνας)[26] και δύο όμοιες, προερχόμενες από το ίδιο

18. D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ ῾Αγίου Νίκωνος* 295-296. Προς την άποψη αυτή φαίνεται ότι κλίνει και η Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές 49 σημ. 70.

19. V. Laurent, *Corpus* 349.

20. Το περιστατικό που αναφέρεται στον Βίο του Νίκωνος χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 11ου αιώνα με βάση το γεγονός ότι ο *κουβικουλάριος* δεν μαρτυρείται μετά τα μέσα αυτού του αιώνα (βλ. N. Oikonomidès, *Listes* 301). Βλ. D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ ῾Αγίου Νίκωνος* 294-295. Βλ. και Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές 45. Αντιθέτως βλ. Οδ. Λαμψίδης, *῾Ο ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων* 369, 443-444, ο οποίος χρονολογεί το περιστατικό λίγο πριν τα μέσα του 12ου αιώνα, οπότε έλαβε χώρα η συγγραφή του τρίτου τμήματος του Βίου, άποψη που μάλλον δεν είναι πιθανή.

21. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, αρ. 32.1, 86.15.

22. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, 2.4.

23. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, 2.5.

24. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, 32.1.

25. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, 86.15. Βλ. και Ι. Κολτσίδα - Μακρή, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, αρ. 4], Αθήνα 1996, αρ. 15, η οποία δημοσιεύει μία όμοια, προερχόμενη από το ίδιο βουλλωτήριο, σφραγίδα, η οποία βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση από εκείνη που δημοσιεύουν οι J. Nesbitt και N. Oikonomides. Πβλ. και τη βιβλιοκρισία του W. Seibt για το παραπάνω έργο των J. Nesbitt - N. Oikonomides, *BZ* 99.2 (1999) 541 (86.15).

26. E. McGeer - J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 4, Washington 2001 (στο εξής: E. McGeer - J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*), αρ. 40.6.

βουλλωτήριο, σφραγίδες του Λέοντος *χρυσοτελοῦς Χαρσιανοῦ* (11ος αιώνας)[27].

Αντίθετα οι J.-Cl. Cheynet, C. Morisson και W. Seibt, με αφορμή τη δημοσίευση της σφραγίδας του *χρυσοτελή Κολωνίας* Μιχαήλ, την οποία χρονολογούν στις αρχές του 11ου αιώνα, παρατηρούν ότι πρόκειται για έναν φορολογικό υπάλληλο που εξαρτάται από τον *κριτή του θέματος*, αλλά επισημαίνουν ότι οι αρμοδιότητες του *χρυσοτελή*, που δεν απαντά στα Τακτικά του 10ου αιώνα, δεν έχουν επακριβώς προσδιοριστεί[28].

Συνεπώς θα πρέπει να διερευνηθεί αν πράγματι ο υπάλληλος ήταν αποκλειστικά υπεύθυνος για τη *χρυσοτελῆ εἴσπραξιν* ή τη *χρυσοτέλεια*, αν αυτοί οι όροι προσδιορίζουν κάποιον ειδικό φόρο και αν ο *χρυσοτελής* ανήκει σε κάποια κεντρική οικονομική υπηρεσία, καθώς η θεώρηση του V. Laurent για τον *χρυσοτελή* και τη σχέση του με το *εἰδικόν* δεν αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής και σχολιασμού από τους νεότερους ερευνητές.

Καταρχάς πρέπει να σημειώσουμε ότι η διατύπωση στον Βίο του Νίκωνος του Μετανοείτε πως ο *κουβικουλάριος* είχε ως αποστολή «*τῇ κοινῇ καὶ συνήθει διαλέκτῳ χρυσοτελῆ εἴσπραξιν*» δηλώνει ότι η *χρυσοτελὴς εἴσπραξις* δεν αποτελεί έναν αυστηρά τεχνικό και επίσημο όρο της βυζαντινής διοίκησης, αλλά μια φράση της καθομιλουμένης. Επομένως στη συγκεκριμένη περίπτωση η *χρυσοτελὴς εἴσπραξις* δεν σημαίνει κάποιον ειδικό φόρο αλλά γενικά την είσπραξη των χρυσών νομισμάτων που καταβάλλονταν για την πληρωμή των φορολογικών οφειλών[29]. Άλλωστε, όπως είχε επισημάνει παλαιότερα και ο Ν. Σβορώνος, με τον όρο *χρυσοτελὴς εἴσπραξις* εννοείται στη συγκεκριμένη περίπτωση η είσπραξη σε *χάραγμα*, δηλαδή σε χρυσό νόμισμα[30].

27. E. McGeer - J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue* αρ. 40.7.

28. J.-Cl. Cheynet - Cécile Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, αρ. 176.

29. Πβλ. D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ ῾Αγίου Νίκωνος* 295. Βλ. και Μαρία Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές 49-50, ο οποία επισημαίνει ότι η *χρυσοτελής εἴσπραξις* μάλλον αποτελεί όρο χωρίς τεχνικό περιεχόμενο και αναφέρεται στον κανονικό φόρο.

30. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles : le cadastre de Thèbes, *Bulletin de Correspondance Hellènique* 83, Paris /Athènes 1959, σ. 1-166 (=N. Svoronos, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Variorum Reprints, London 1973, αρ. III) (στο εξής: N. Svoronos, Cadastre), σ. 85: «Il est intéressant de noter que le payment en or, c'est-à-dire manifistement en *charagma*, est désigné ici par l'expression: *χρυσοτελὴς εἴσπραξις*». – A. Kazhdan, Chrysoteleia, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, New York - Oxford 1991 (στο εξής: A. Kazhdan, Chrysoteleia), σ. 455. – N. Oikonomidès, *Fiscalité* 54 σημ. 33.

Ούτε και ο όρος *χρυσοτέλεια* που μαρτυρείται αργότερα δηλώνει κάποιον ειδικό φόρο. Τούτο φαίνεται από το Τυπικόν της μονής Κεχαριτωμένης (12ος αιώνας), όπου στο παράρτημα (appendicem) απαντά ο όρος *χρυσοτέλεια* και δηλώνει το σύνολο των χρυσών νομισμάτων που εισέπραττε η μονή από τη μίσθωση των ακινήτων της[31]. Ο όρος μνημονεύεται επίσης σε πρακτικό του 1420 από το αρχείο της μονής της Λαύρας, όπου η *χρυσοτέλεια* αντιστοιχεί στο *στιχικόν τέλος* των παροίκων[32]. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η *χρυσοτελὴς εἴσπραξις* και η *χρυσοτέλεια* που απαντούν στις παραπάνω πηγές μάλλον δεν έχουν σχέση με τη *χρυσοτέλεια (των ιούγων)* της πρώιμης βυζαντινής περιόδου[33].

Ο απεσταλμένος του αυτοκράτορα *κουβικουλάριος* που αναφέρεται στον Βίο του Νίκωνος μνημονεύεται και ως *βασιλικός*[34]. Το επίθετο *βασιλικός (άνθρωπος)* χρησιμοποιείται, για να δηλώσει τους αυτοκρατορικούς υπαλλήλους που αποστέλλονταν σε εντεταλμένη υπηρεσία, η οποία μπορούσε να αφορά σε κάθε είδους υποθέσεις μεταξύ των οποίων και οικονομικές[35]. Παράλληλα ο

31. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, έκδ. P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, *REB* 43 (1985) 5-165, σ. 150.17-18: «Ἡ χρυσοτέλεια τῆς μονῆς ἡμῶν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης· τὰ ἐκτὸς εἰς τὴν αὐλὴν ἡμῶν...», αυτόθι σ. 151.41-42: «Ἡ χρυσοτέλεια τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης τὰ ἐκτὸς χρονικὰ ἰνδικτιῶνος α΄...». Πβλ. J. Thomas και A. Constantinides Hero with the assistance of G. Constable, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. 2, Washington D.C. 2000, σ. 712-713, 719. Πβλ. και Ch. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Paris 1688 (ανατύπωση Paris 1943), col. 1771.

32. *Actes de Lavra*, τ. 1 (Des origines à 1204), έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, avec la collaboration de Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Athos V], Paris 1970 (στο εξής: *Actes de Lavra*), αρ. 165.15-16: «(Ὁμοῦ) τὰ τῆς χρυσοτελείας (νομίσματ)α τριάκοντα...». Πβλ. N. Svoronos, Cadastre 114-115 σημ. 3.

33. Πβλ. N. Svoronos, Cadastre 85 σημ. 1. – Μ. Γερολυμάτου, Πελοποννησιακές μονές 49 σημ. 70. Για τη *χρυσοτέλεια* της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, για την οποία έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις: α) πρόκειται για έναν νέο φόρο που αντικατέστησε το χρυσάργυρον, β) αποτελεί μία μετατροπή της *annona* (είδος) σε χρηματική πληρωμή, γ) θεωρείται ως ο απαργυρισμός της φορολογικής στρατολογίας που διήρκεσε λίγο χρονικό διάστημα επί Αναστασίου Α΄, βλ. J. Karayannopulos, Die Chrysoteleia der Iuga, *BZ* 49 (1956) 72-84. – Του ιδίου, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, [Südosteuropäische Arbeiten 52], München 1958 (στο εξής: J. Karayannopulos *Finanzwesen* 137), ο οποίος υποστηρίζει την τρίτη από τις παραπάνω απόψεις. – A. Kazhdan, Chrysoteleia 455.

34. Οδ. Λαμψίδης, *ʽΟ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων* 112.1-2, 215.4. – D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ ʽΑγίου Νίκωνος* 58.51: «...ἐπαπειλησάμενος τῷ βασιλικῷ».

35. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου - Π. Κατσώνη, λ. *βασιλικός*, στο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί Όροι*, τ. Α΄, σ. 183. – D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ ʽΑγίου Νίκωνος* 296.

όρος *βασιλικός* χρησιμοποιείται, για να δηλώσει έναν συγκεκριμένο υπάλληλο που έχει δικαστικές και οικονομικές αρμοδιότητες και δραστηριοποιείται στα *θέματα* σύμφωνα με την H. Glykatzi-Ahrweiler[36]. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο φορολογικός υπάλληλος που στάλθηκε από τον αυτοκράτορα στο *θέμα Πελοποννήσου* δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με τον *χρυσοτελή*[37], αν λάβουμε υπόψη και το γεγονός ότι σε μία σφραγίδα, πιθανόν του 11ου αιώνα, μνημονεύεται *χρυσοτελής Πελοποννήσου*[38]. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι στη *χρυσοτελῆ εἴσπραξιν*, δηλαδή στην είσπραξη των χρυσών νομισμάτων που αντιστοιχούσαν στον καταβαλλόμενο φόρο, θα μπορούσε να προβεί οποιοσδήποτε φορολογικός υπάλληλος. Συνεπώς ο *χρυσοτελής* δεν είναι υπεύθυνος για τη συλλογή ενός ειδικού φόρου που ονομαζόταν *χρυσοτελὴς εἴσπραξις* ή *χρυσοτέλεια*.

Ο *χρυσοτελής* απαντά και στην Πείρα, μία συλλογή αποσπασμάτων από δικαστικές αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις που συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1040 και 1050[39]: «*Ὅτι ὁ κουράτωρ τοῦ δισακκᾶ ἐπῆλθε*

36. Βλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, Administration 72-74. Για τον *βασιλικό* βλ. επίσης G. Weiss, *Oströmische Beamte im Spiegel der Michael Psellos*, [Miscellanea Byzantina Monacensia 16], München 1973 (στο εξής: G. Weiss, *Beamte*) σ. 132-133. – A. Kazhdan, Basilikoi anthropoi, *ODB*, τ. Α΄, σ. 266. – N. Oikonomidès, *Listes* 356. – Του ιδίου, *Fiscalité* 280-282. Βλ. ενδεικτικά για τις μαρτυρίες των σφραγίδων V. Laurent, *Documents de Sigillographie Byzantine. La collection C. Orghidan*, [Bibliothèque byzantine. Documents 1], Paris 1952, αρ. 213 (στο εξής: V. Laurent, *Orghidan*). – G. Zacos, *Seals* αρ. 88. – J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 2, αρ. 8.3, 38.3, 54.1, τ. 3, αρ. 39.1, 71.2.

37. Βλ. D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ ʽΑγίου Νίκωνος* 295-296, όπου ο ερευνητής σημειώνει ότι με τον όρο *βασιλικός* μπορεί να προσδιορίζεται ο υφιστάμενος του *κριτή* του *θέματος* υπάλληλος, που έχει οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Ωστόσο ο D. F. Sullivan θεωρεί πιθανότερο ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο *βασιλικός* ταυτίζεται με τον *χρυσοτελή*. Αντίθετα βλ. Οδ. Λαμψίδης, *ʽΟ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων* 445, ο οποίος επισημαίνει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο *βασιλικός* είναι ο οικονομικός υπάλληλος, για τον οποίο κάνει λόγο η H. Glykatzi-Ahrweiler.

38. G. Zacos, *Seals* αρ. 714.

39. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, [Wissenschaft und Gegenwart. Juristische Reihe, Heft 4], Frankfurt a.M. 1973, σ. 7 (ελλην. μετάφρ. Ι. Κονιδάρης: *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Αθήνα 1982, σ. 8). – G. Weiss, Hohe Richter in Konstantinopel, *JÖB* 22 (1973) 117-143, και εδώ 117. – N. Oikonomides, The «Peira» of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *Fontes Minores* VII (1986) (=N. Oikonomides, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*. Studies, Texts, Monuments, Variorum Collected Studies Series, Hampshire, Brookfield 1992, αρ. XII), σ. 162-192, και εδώ 169. – N. van der Wal – J.-A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 101. – Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή² 1999, σ. 215.

χρυσοτελῆ μετὰ λαοῦ, καὶ οὐκ ἐφόνευσε μέν τινα, πληγὰς δὲ ἐπέθηκε πολλοῖς, καὶ διαρπαγὴ γέγονε χρυσίου. καὶ προσφυγόντα ἐκεῖνον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὡρίσθη τὴν ἅπασαν αὐτοῦ περιουσίαν μὴ ὑποκειμένην στρατείᾳ δοῦναι πρὸς τὸν χρυσοτελῆ. τὴν δὲ γυναῖκα αὐτοῦ μόνην τὴν προῖκα ἀπολαβεῖν, μὴ μέντοι θεώρετρον ἢ ὑπόβολον, διὰ τὸ δημόσιον εἶναι τὸ ἀπωλεσθὲν χρυσίον καὶ νικᾶν τὸν δημόσιον τὴν γυναῖκα...»[40]. Από τη μαρτυρία της Πείρας φαίνεται ότι ο *χρυσοτελής* που δέχτηκε την επίθεση του *κουράτωρος* είχε στην κατοχή του χρυσά νομίσματα, τα οποία προφανώς προέρχονταν από την είσπραξη φόρου για το δημόσιο ταμείο.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παραθέσουμε ακόμη μία μαρτυρία σχετικά με τον *χρυσοτελή*, η οποία δεν έχει αξιοποιηθεί έως σήμερα από τη νεότερη έρευνα. Σε απόσπασμα από τον Codex Vaticanus Palatinus Gr. 367 (α΄ μισό 14ου αιώνα) (fol. 88v στ. 1-3), που δημοσίευσε ο E. Schilbach και σχετίζεται με το πρώτο μέρος της Παλαιάς και Νέας Λογαρικής που αφορά τα ισχύοντα πριν από το 1109[41], ο *χρυσοτελής* μνημονεύεται μαζί με τον *διοικητή*: «*Τὰ ἐπερωτήματα τῆς λογαρικῆς τοῦ σεκρέτου τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου· ἵνα κατὰ τὴν ἀπαίτησιν τοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ χρυσοτελοῦς ἐπὶ τῶν ιβ΄ μιλιαρησίων ἀπαιτῶσιν τὸ νόμισμα ὡσαύτως καὶ εἰσκομίζουσιν οὗτοι ἐν τῷ αὐτῷ σεκρέτῳ*»[42]. Τα έσοδα των φόρων που συλλέγουν οι παραπάνω αξιωματούχοι προσκομίζονται στο *γενικό λογοθέσιο*. Το προαναφερθέν κείμενο δείχνει ότι ο *χρυσοτελής* δεν υπηρετεί στο ταμείο του *ειδικού*, όπως υποστήριξε ο V. Laurent, αλλά ότι είναι υπάλληλος του *λογοθεσίου του γενικού* όπως και ο *διοικητής*.

Το *λογοθέσιο του γενικού*, που εμφανίζεται στα τέλη περίπου του 7ου αιώνα, ήταν υπεύθυνο για τη βεβαίωση των φόρων στις διοικητικές περιφέρειες,

40. *Πεῖρα ἤγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου*, Ι. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum* (ανατύπωση από K. E. Zachariä von Lingenthal με προσθήκες), τ. 1-8, Ἀθῆναι 1931 (ανατύπωση Aalen 1962) (στο εξής: *JGR*), τ. 4, σ. 1-260, 66.26. Πβλ. D. F. Sullivan, *Βίος τοῦ Ἁγίου Νίκωνος* 295, όπου ο ερευνητής αναφέρεται στο συγκεκριμένο χωρίο της *Πείρας* ως παράδειγμα της απληστίας των φορολογικών αξιωματούχων.

41. Βλ. *JGR* 1, σ. 326-333, και εδώ 326 α΄. Πβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*. 2. Teil (1025-1204) zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, München 1995, αρ. 1245. – E. Schilbach, *Byzantinische metrologische Quellen*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 19], Θεσσαλονίκη 1982 (στο εξής: E. Schilbach, *Quellen*), σ. 33-34.

42. E. Schilbach, *Quellen* 140.5-6.

την είσπραξή τους και την τήρηση των φορολογικών καταλόγων[43]. Για τη διεκπεραίωση του έργου του ο *λογοθέτης του γενικού* διέθετε έναν αριθμό υπαλλήλων, μεταξύ των οποίων ήταν οι *χαρτουλάριοι τῶν ἀρκλῶν* ή *ἔξω χαρτουλάριοι*, οι *ἐπόπται*, οι *ἐξισωταί* και οι *διοικηταί*, που στέλνονταν στις επαρχίες[44]. Εκτός από τις στρατιωτικο-διοικητικές περιφέρειες των *θεμάτων* η βυζαντινή επικράτεια διαιρούνταν και σε *διοικήσεις*, δηλαδή φορολογικές περιφέρειες, τα όρια των οποίων δεν συνέπιπταν πάντοτε με εκείνα των *θεμάτων*, καθώς άλλοτε περιελάμβαναν μικρότερες περιφέρειες, ακόμη και πόλεις με τη γύρω τους περιοχή, και άλλοτε μεγαλύτερες από τα *θέματα*[45]. Στις *διοικήσεις* αρμόδιος για την είσπραξη των φόρων ήταν ο *διοικητής*[46], ο οποίος αντικαταστάθηκε στις αρχές του 12ου αιώνα σύμφωνα με τον F. Dölger από τον *πράκτορα*[47].

43. Για το *λογοθέσιο του γενικού* και τον *γενικό λογοθέτη* βλ. J. B. Bury, *Administrative System* 86-90. – F. Dölger, *Finanzverwaltung* 19-21. – N. Oikonomidès, *Listes* 313-314. – R. Guilland, *Logothètes* 11-24. – V. Laurent, *Corpus* σ. 129-130. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 278 και Β΄2 σ. 295. – Της ιδίας, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004 (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*), σ. 109-110, 229. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*[4], Θεσσαλονίκη 2001 (στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*), σ. 384. – W. Brandes, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt a.M. 2002 (στο εξής: W. Brandes, *Finanzverwaltung*), σ. 180-181.

44. Βλ. *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 65-235 (στο εξής: *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*), και εδώ σ. 113.26-114.4.

45. Βλ. ενδεικτικά *Actes d'Iviron*, τ. II (Du milieu du XIe siècle à 1204), έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachrysanthou, avec la collaboration de Vassiliki Kravari et d'Hélène Métrévéli, [Archives de l'Athos XVI], Paris 1990, αρ. 48.1-2: «Ἐν τ(ῇ) διοι(κήσει) Βολερ(οῦ) (καὶ) Στρυμόν(ος), θέμ(α)τ(ι) Στρυμόνο(ς), ἐνορ(ία) Ζαβαλτ(ίας)...Χωρίον Ραδολύβους». Πβλ. N. Svoronos, Cadastre 56-57. – F. Dölger, *Finanzverwaltung* 70. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί* 163. – Χ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής: Χ. Κυριαζόπουλος, *Θράκη*), σ. 221.

46. Βλ. ενδεικτικά Νεαρές Λέοντος Στ΄, έκδ. P. Noailles - A. Dain, *Les novelles de Leon VI le Sage*, Paris 1944, αρ. 61, σ. 229.4-6: «τοὺς ἐπὶ συλλογὴν τῶν δημοσίων φόρων καθισταμένους διοικητὰς ἡ συνήθης ὁμιλία καλεῖν οἶδε». – F. Dölger, *Finanzverwaltung* 70-71 και 122.21 κ.ε. – N. Oikonomidès, *Listes* 313. – Του ιδίου, *Fiscalité* 79, 88. – Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, τ. Α΄: *Αὐτοκρατορικά*, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών], Ἀθῆναι 1980. Α΄29 σχ. 4. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* 388. – W. Brandes, *Finanzverwaltung* 153-160.

47. F. Dölger, *Finanzverwaltung* 71-73.

Οι *διοικητές* συνεργάζονταν με τους *κριτές των θεμάτων*, τους σημαντικότερους πολιτικούς αξιωματούχους της περιοχής όπου έδρευαν κατά τον 11ο αιώνα[48], για τη συλλογή των φόρων[49], αλλά δεν ανήκαν στην υπηρεσία τους, καθώς ήταν υπάλληλοι της κεντρικής οικονομικής υπηρεσίας του *λογοθεσίου του γενικού*. Έτσι και ο *χρυσοτελής*, ο οποίος ανήκει στο *λογοθέσιο του γενικού*, όπως προκύπτει από το απόσπασμα του Codex Vaticanus Palatinus Gr. 367, στέλνεται στα *θέματα* ή ακόμη και σε πόλεις που αποτελούν οικονομικά κέντρα, όπως οι Σάρδεις[50], με αρμοδιότητα την είσπραξη των φόρων. Κάτι ανάλογο ίσχυε και για τους *διοικητές*, όπως αναφέραμε παραπάνω, καθώς εκτός από εκείνους που λειτουργούσαν στις ευρύτερες φορολογικές περιφέρειες[51], υπήρχαν και *διοικητές* που δραστηριοποιούνταν σε μικρότερες φορολογικές περιφέρειες[52]. Το δικαίωμα είσπραξης των φόρων σε χρυσά νομίσματα δεν ανήκε βέβαια αποκλειστικά στον *χρυσοτελή*, αλλά και στους υπόλοιπους φορολογικούς υπαλλήλους, όπως τον *διοικητή*. Άλλωστε ο βασικός έγγειος φόρος (*δημόσιος κανών, δημόσιον*), το *καπνικόν* και τα *παρακολουθήματα* (συμπληρωματικοί φόροι) πληρώνονταν σε χρυσά νομίσματα[53]. Επομένως ο όρος *χρυσοτελής* δηλώνει την εισπρακτική λειτουργία του υπαλλήλου.

48. Πβλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, *Administration* 69-70. – Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985 (στο εξής: Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή*), σ. 83.

49. Βλ. για παράδειγμα Μιχαήλ Ψελλός, *'Επιστολαί*, αρ. 33, σ. 268: «'Αλλ' οὗτος (ενν. ὁ διοικητὴς τῶν 'Αθηνῶν)...πείθειν οὐκ οἶδε τὴν 'Ελλάδα τὰ δημόσια τούτῳ καταβάλλειν χρέα· πεῖσον γοῦν αὐτός, εἰ μὲν βούλει λόγοις, εἰ δ' οὖν ἔργοις καὶ ἀπειλαῖς, καὶ ἀπόδος ἡμῖν τὸν ἄνθρωπον, μὴ πάνυ τὴν 'Ελλάδα μισήσαντα...». Βλ. και αυτόθι αρ. 100, σ. 343: «Χρυσέ μου βεστάρχα, ὁ διοικητὴς οὗτος πρωτόζευκτός ἐστι πῶλος εἰς τὰς ἀπαιτήσεις, νῦν γὰρ πρώτως ὑπὸ τῷ ἅρματι τῶν εἰσπράξεων γέγονε· δεῖται οὖν ἡνιόχου ἀκριβοῦς τε καὶ ἐπιστήμονος...». – Μιχαήλ Ψελλός, *Επιστολές*, έκδ. E. Kurtz - F. Drexl, *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita*, τ. II, Milano 1941, αρ. 83, σ. 112.19-22: «'Ο διοικητὴς 'Αγκύρας ἐμοὶ καὶ τῶν εὐπόρων καὶ τῶν δικαίων, ὡς οἶμαι, ἀπαιτητῶν. δεῖται δὲ τῆς σῆς ἀντιλήψεως εἰς τὴν τῶν δημοσίων εἴσπραξιν. καὶ τετύχηκε μὲν ταύτης, ὥς γε γεγράφηκε, δεῖται δὲ καὶ αὖθις...». Πβλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, Administration 71. – Α. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος – 12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, σ. 289 και σημ. 1297.

50. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, αρ. 32 (σ. 46).

51. Βλ. και J.-Cl. Cheynet, Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin, Paris 2001, αρ. 24, όπου δημοσιεύει τη σφραγίδα του Ιωάννη *βασιλικοῦ σπαθαρίου καὶ διοικητοῦ Κιλικίας* (10ος/11ος αι.).

52. Βλ. ενδεικτικά V. Laurent, *Orghidan* αρ. 255 (*διοικητής Αττάλειας* 11ος-12ος). Πβλ. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 1, αρ. 64. Βλ. και J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 1, αρ. 59.2 (*διοικητής Ραιδεστού* [10ο/11ος]), τ. 3, αρ. 69.1 (*διοικητής Ρυνδάκου*, 11ος αι.), όπου σημειώνεται ότι πολλοί *διοικητές* έχουν δικαιοδοσία σε ένα *θέμα* ή σε μία σημαντική πόλη, όπως η Αδριανούπολη, το Εξαμίλιον, η Ραιδεστός, η Μυτιλήνη και η Σταυρούπολη (βλ. τ. 1, αρ. 44.6, 54.1, 59.2-4, τ. 2, αρ. 51.1-2, 66.1-2). τ. 4, 31.1 [*διοικητής Σινώπης και Ιονόπολης* (;), 11ος αι.]. – McGeer

Με βάση τις λίγες μαρτυρίες που διαθέτουμε για τον *χρυσοτελή*, σε αντίθεση προς τον *διοικητή* που απαντά ήδη τρεις αιώνες νωρίτερα, πιθανολογούμε ότι πρόκειται για ανάλογο με τον *διοικητή* υπάλληλο, ο οποίος είναι επίσης υπεύθυνος για τη συλλογή των φόρων. Ωστόσο δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες, ώστε να εντοπίσουμε κάποιες ενδεχόμενες διαφορές στα καθήκοντά τους και να διασαφηνίσουμε την ιεραρχική θέση μεταξύ τους, αν και στη μαρτυρία του Codex Vaticanus Palatinus Gr. 367 που αναφέραμε παραπάνω προηγείται ο *διοικητής* του *χρυσοτελούς*.

– J. Nesbitt and N. Oikonomides†, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 5, Washington 2005, αρ. 7.2 (*διοικητής Δεκαπόλεως* [δέκα πόλεων βόρεια και βορειοδυτικά της Σελεύκειας] (10ος/11ος αι.). - Σφραγίδα δημοπρασίας Schulten (18-20 Οκτωβρίου 1989) αρ. 1222: «Καλοκυρῷ βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ διοικητῇ Μαδύτου» (μέσα 11ου αι.). Βλ. *Studies in Byzantine Sigillography* 3, έκδ. N. Oikonomides, Washington D.C. 1993, σ. 200. – G. Schlumberger, Sceaux byzantins inédits (cinquième série), *Revue Numismatique*, Série IV, 9 (1905) 321-354, αρ. 209, όπου δημοσιεύεται η σφραγίδα του Κωνσταντίνου *στρατηγοῦ Θρακησίων καὶ διοικητοῦ Μύρων* (10ος-11ος αι.). Πβλ. Β. Βλυσίδου, Θέμα Θρακησίων, στο Β. Βλυσίδου – Ε. Κουντούρα-Γαλάκη – Στ. Λαμπάκης – Τ. Λουγγής – Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας* (7ος-11ος αι.), [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα 1998, σ. 69-111 και 407-424, και εδώ σ. 413, αρ. 38. Βλ. και A.-K. Wassiliou – W. Seibt, *Bleisiegel* αρ. 131 (*διοικητής Μασταύρων*, β΄ τέταρτο 11ου αιώνα αι.). – *Βίος Λαζάρου του Γαλησιώτου, AASS* Nov. III, Bruxellis 1910, 540B, όπου μνημονεύεται ο Ιωάννης Μίτας ως *διοικητής 'Εφέσου καὶ ἀρτοκοπείου*. Βλ. και R. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion*, (introduction, translation, and notes), Washington D.C 2000, σ. 195 και σημ. 450 και 451. Πβλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, αρ. 14 (σ. 30). – Β. Βλυσίδου, Θέμα Θρακησίων, *ό.π.* σ. 230, 232 σημ. 282). – Μιχαήλ Ψελλός, *'Επιστολαί*, αρ. 33, σ. 268, όπου γίνεται λόγος για τον *διοικητή Αθηνών*. Βλ. και παραπάνω σημ. 49. – M. Grünbart, Varia Sigillographica, *Studies in Byzantine Sigillography* 9, έκδ. J.-Cl. Cheynet - Cl. Sode, München - Leipzig 2006, σ. 227-229, και εδώ σ. 228-229. Πβλ. και F. Dölger, *Finanzverwaltung* 70.

53. N. Svoronos, Cadastre 81-83. – N. Oikonomides, *Fiscalité* 35-36, 48-49, 54. – Του ιδίου, The Role of the Byzantine State in the Economy, στο *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, έκδ. A. E. Laiou, τ. 1-3, Washington D.C. 2002, τ. 3, σ. 973-1058, και εδώ σ. 995.

Όσον αφορά το εύρος των επαρχιών στις οποίες λειτουργούν, πρέπει να σημειωθεί ότι ο *χρυσοτελής* δραστηριοποιείται από περιοχές πόλεων μέχρι τα όρια ενός *θέματος*, ενώ η λειτουργία του *διοικητή* σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβαίνει το *θέμα*, καθώς στις *διοικήσεις* μπορούν να υπάγονται περιπτωσιακά τον 11ο αιώνα περισσότερα του ενός *θέματα* σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών[54].

Ενδεικτικά αναφέρουμε ακόμη ότι στις σφραγίδες μαρτυρείται τόσο *διοικητής Ανατολικών* όσο και *χρυσοτελής Ανατολικών* κατά τον 11ο αιώνα[55]. Απαντούν επίσης στις σφραγίδες *χρυσοτελής Πελοποννήσου*[56] (πιθανόν 11ος αι.) αλλά και *διοικητής Πελοποννήσου* (10ος και 11ος αι.)[57]. Ακόμη κατά τον 10ο/11ο αιώνα μνημονεύεται *χρυσοτελής Θρακησίων*[58], εκεί όπου παλαιότερα

54. Βλ. *Actes de Lavra* 36.5-6 (1074): «[ἐπὶ] του[τοις δ]ὲ κ[αὶ τὸν δ]ιοικητ(ὴν) [Β]ολε[ροῦ Στρυμόν]ος καὶ Θ[εσσ]αλονί[κης] ἀνα[στα]λῆναι [τοῦ] μὴ ἀπαιτεῖν προσόδιον ἀπὸ τοῦ προαστείου τῆς ρηθείσ(ης) μονῆς τ(ῆς) Βράτζεβας...», αυτόθι 36.16. Πβλ. P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'Archéologie*, [Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 158], Paris 1945. 162. – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή* 9 και σημ. 314. – Χ. Κυριαζόπουλος, *Θράκη* 212. Βλ. και παραπάνω σημ. 45.

55. Βλ. παραπάνω σημ. 25. – Σώζονται επίσης τέσσερεις όμοιες, από το αυτό βουλλωτήριο, σφραγίδες ενός Θεοφάνη [...], διοικητοῦ 'Ρυντάκου καὶ τῶν 'Ανατολικῶν (11ος αι.). – Βλ. A. Szemioth – T. Wasilewski, Sceaux byzantins du Musée National de Varsovie, *Studia Zrodtoznawcze, Commentationes* 11 (1966) αρ. 45. – I. Jordanov, *Corpus of the Byzantine seals from Bulgaria*, τ. 1: *Byzantine seals with geographical names*, Sofia 2003, αρ. 66.1. Πβλ. βιβλιοκρισία W. Seibt, *BZ* 98.1 (2005) 133 (66.1), κατά τον οποίο η σύνδεση της Ρυνδάκου (ανάγνωση που δεν είναι βέβαιη) με το *θέμα Ανατολικών* ως πεδίο αρμοδιότητας ενός *διοικητή* πρέπει μάλλον να αποκλειστεί.

56. G. Zacos, *Seals* αρ. 714.

57. A.-K. Wassiliou – W. Seibt, *Bleisiegel* αρ. 132, όπου δημοσιεύεται η σφραγίδα ενός Ιωάννη *σπαθαροκανδιδάτου, ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν καὶ διοικητοῦ Πελοποννήσου* (940/970). – V. Laurent, *Vatican* αρ. 111, όπου δημοσιεύει τη σφραγίδα του Ιωάννη Ξηρού *διοικητοῦ Πελοποννήσου καὶ κουράτωρος Δύσεως καὶ Λαγουβαρδίας* (β΄ μισό 11ου αι.). Οι J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 2, αρ. 8.24 δημοσιεύουν μία σφραγίδα του Ιωάννη (;) Ξηρού (?) *πρωτοσπαθαρίου* (;) καὶ *κριτοῦ 'Ελλάδος* (10ος/11ος αι.). Ο W. Seibt στη σχετική βιβλιοκρισία του, *BZ* 90.2 (1997) 460-464 (8.24), παρατηρεί ότι η ανάγνωση του τίτλου *πρωτοσπαθάριος* δεν είναι βέβαιη και ότι σε περίπτωση που ο τιμητικό τίτλος είναι *μάγιστρος*, τότε η σφραγίδα θα πρέπει να χρονολογηθεί περίπου στο δεύτερο τέταρτο του 11ου αι. Εάν μάλιστα η ανάγνωση του ονόματος στην παραπάνω σφραγίδα είναι σωστή, τότε δεν αποκλείεται ο Ιωάννης Ξηρός να ταυτίζεται με τον Ιωάννη *διοικητοῦ Πελοποννήσου* καὶ *κουράτωρα Δύσεως* καὶ *Λαγουβαρδίας* σύμφωνα με τον W. Seibt.

58. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, αρ. 2.4-5.

μαρτυρείται *διοικητής*[59]. Επιπρόσθετα απαντά τον 11ο αιώνα *χρυσοτελής Σάρδεων*, όπως αναφέραμε, ενώ εκεί δραστηριοποιούνταν παλαιότερα *διοικητές* σύμφωνα με τις μαρτυρίες σφραγίδων (9ος/10ος αι.)[60]. Επιπλέον μνημονεύεται στον Βίο του Λαζάρου του Γαλησιώτου *διοικητής Εφέσου* και σε μία σφραγίδα *διοικητής Μασταύρων*[61], πόλεων που ανήκουν, όπως και οι Σάρδεις, στο *θέμα Θρακησίων*. Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε ότι τον 11ο αιώνα οι *χρυσοτελείς* δραστηριοποιούνται κυρίως στα μικρασιατικά *θέματα* (*Ανατολικών, Χαρσιανού, Κολωνείας, Θρακησίων*), ενώ στη Βαλκανική δραστηριοποιούνται στο *θέμα Πελοποννήσου*. Οι λίγες μαρτυρίες των σφραγίδων, οι οποίες σημειωτέον δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια, δεν μας επιτρέπουν την εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων για τη σχέση και την ιεραρχία μεταξύ των *διοικητών* και των *χρυσοτελών*.

Οι *χρυσοτελείς* που μαρτυρούνται στις σφραγίδες (β΄ ήμισυ 10ου αι. - τέλη του 11ου αι.) δεν συνοδεύονται πάντοτε από κάποιον γεωγραφικό προσδιορισμό, ενώ σε μία από αυτές ο *χρυσοτελής* προσδιορίζεται από το επίθετο βασιλικός[62], κάτι που δεν είναι ασυνήθιστο για υπαλλήλους των κεντρικών υπηρεσιών του κράτους, όπως για παράδειγμα τους *νοταρίους*[63].

Συμπερασματικά οι *χρυσοτελείς* ήταν υπάλληλοι της κεντρικής οικονομικής υπηρεσίας του *γενικού λογοθεσίου* και στέλνονταν στις επαρχίες, στα *θέματα* ή και σε πόλεις που αποτελούσαν οικονομικά κέντρα, προκειμένου να συλλέξουν τους φόρους που πληρώνονταν σε χρυσά νομίσματα.

59. J.-Cl. Cheynet, Les sceaux byzantins du musée de Selçuk, *Revue Numismatique* 155 (1999) 317-352, αρ. 15 (8ος αιώνας). Πβλ. *Studies in Byzantine Sigillography* 8, έκδ. J.-Cl. Cheynet – Cl. Sode, München-Leipzig 2003, σ. 164.

60. Βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, αρ. 32.2, όπου μνημονεύεται ο Βασίλειος *βασιλικὸς κανδιδάτος καὶ διοικητὴς Σάρδεων* (9ος/10ος αι.) και 32.3, όπου δημοσιεύεται η σφραγίδα ενός Γεωργίου *διοικητοῦ Σάρδεων* (9ος αι.).

61. Βλ. παραπάνω σημ. 52.

62. V. Laurent, *Corpus* αρ. 678.

63. Βλ. *Κλητορολόγιον Φιλοθέου* 121.5, 121.17, 123.3, 123.7, 123.13, 153.21-23, 153.25, 169.4. – *Le Taktikon du cod. Scorialensis* Gr. R-II-11, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 255-277, και εδώ 277.2.

Summary

The *chrysoteles* was an officer rarely mentioned in the primary sources, mainly in the seals (second half of the 10th century-11th century). The *chrysoteles* was sent to the *themata* and to the cities of the Empire, in order to collect taxes, which were payed in gold. From this particular responsibility probably derives the name *chrysoteles*. The term *chrysoteleia* does not designate a special tax, as it has been proposed, but generally the payment of taxes in gold. It has been supported that the *chrysoteles* was a subordinate of the *judge of a theme* or that he was an official of the *eidikon*. In my estimation, the *chrysoteles* belonged to the *genikon logothesion*, as it is indicated by the information of the Codex Vaticanus Palatinus Gr. 367 (fol. 88v l. 1-3). His duties were similar to those of a *dioiketes*, who also belonged to the *genikon logothesion*.

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου

Οφφικιάλιοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης[1]

Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης, όπως άλλωστε όλες οι επαρχιακές έδρες, διοικούνταν έχοντας ως πρότυπο οργάνωσης και λειτουργίας το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως[2]. Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης αποτελούσε το λειτουργικό και διοικητικό κέντρο της μητρόπολης[3], που όπως και η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως αποκαλούνταν Μεγάλη Εκκλησία. Οι υπηρεσίες της μητρόπολης στελεχώνονταν από έναν μεγάλο αριθμό εκκλησιαστικών οφφικιαλίων,

1. Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου θα μας απασχολήσουν τα προσωπογραφικά των εκκλησιαστικών αξιωματούχων που ανήκαν στις υπηρεσίες της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού. Σε χωριστή μελέτη θα παρουσιάσουμε τους οφφικιάλιους που υπηρετούσαν στους υπόλοιπους ναούς και τις επισκοπές που υπάγονταν στην πνευματική δικαιοδοσία του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.

Θά ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή την καθηγήτρια κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, που με παρότρυνε να ασχοληθώ με το ζήτημα. Επίσης την ευχαριστώ για τον χρόνο που αφιέρωσε να μελετήσει το κείμενό μου και για τις πολύτιμες συμβουλές της.

2. Βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les Οφφίκια de l'église byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien 11 - Institut Français d'Etudes Byzantines] Paris 1970, σ. 117-118 (στο εξής: *Οφφίκια*). - Judith Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas und Peloponnesos, 1180-1200, *DOP* 29 (1975) 253-287, σ. 260 (στο εξής: Provincial Government). - G. T. Dennis The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike, Symposium on Late Byzantine Thessalonike, *DOP* 57 (2003) 255-26, σ. 262 (στο εξής: Metropolitans). – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Από την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους της Ηπείρου – Εκκλησιαστικά οφφίκια και υπηρεσίες του κλήρου τον 13ο αι., στα *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την βυζαντινή Άρτα και την περιοχή της, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002* (υπό έκδοση, στο εξής: Εκκλ. οφφίκια). – Πρβ. Denise Papachryssanthou, Histoire d'un évêché byzantin : Hiérissos en Chalcidique, *TM* 8 (1981) 373-396, σ. 385 (στο εξής: Hiérissos).

3. Για την Αγία Σοφία βλ. τις πιο πρόσφατες μελέτες, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη και η προγενέστερη βιβλιογραφία: Καλλιόπη Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα*, [Διδακτορική διατριβή - Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 52] Αθήνα 1994. - Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα προβλήματα του χώρου νότια από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονικέων πόλις*, Θεσσαλονίκη 1997, τ. 1 σ. 62-71. - Ευτέρπη Μαρκή, Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, *Θεσσαλονικέων πόλις*, τ. 1 σ. 54-61. - Γ. Βελένης, Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα, *Θεσσαλονικέων πόλις*, τ. 1, σ. 70-77 και *Μεσοβυζαντινή Ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003, σ. 62 κ.ε. - Α. Μέντζος, Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 21 (1981) 201-220. – Του ιδίου, Αγία Σοφία ή Άγιος Μάρκος, *Βυζαντινά* 21 (2000) 583-587 (Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου). Οι απόψεις των μελετητών διΐστανται σχετικά με τη χρονολόγηση του μνημείου που τοποθετείται από τις αρχές του 7ου έως τα μέσα του 8ο αι. – Για το ότι η Αγία Σοφία αποτέλεσε τον μητροπολιτικό ναό της Θεσσαλονίκης αδιάλειπτα ως το 1523-1524, οπότε μετετράπη σε τζαμί, καθώς και για το επισκοπείο βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η Αγία Σοφία ως μητροπολιτικός ναός και το επισκοπείο, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 549-559 (στο εξής: Αγία Σοφία).

προκειμένου να βοηθείται ο μητροπολίτης στην άσκηση των διοικητικών του καθηκόντων. Επίσης αρκετοί κληρικοί που ανήκαν στον μητροπολιτικό ναό είχαν αξιώματα με τελετουργικά βοηθητικά καθήκοντα ή και διοικητικές-πειθαρχικές αρμοδιότητες. Βέβαια προφανώς δεν απαρτίζονταν οι υπηρεσίες της μητρόπολης και ο μητροπολιτικός ναός με εξίσου μεγάλο αριθμό αξιωματούχων προς εκείνων των πατριαρχικών σεκρέτων και της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Επίσης δεν αποκλείεται ορισμένα οφφίκια και υπηρεσίες να μην υφίσταντο καν[4].

Στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής που εκπονήσαμε υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας κ. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα με τίτλο *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – Εκκλησιαστική περιφέρεια – Διοικητική οργάνωση*, παρουσιάσαμε τις υπηρεσίες της μητρόπολης και την οργάνωσή τους. Επίσης έγιναν ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που στελέχωναν τις υπηρεσίες ή που υπηρετούσαν στον μητροπολιτικό ναό, και κυρίως σχετικά με την ιεραρχία τους, τον τρόπο προαγωγής τους, τους τίτλους που είχαν και τις προσφωνήσεις που τους απέδιδαν, την επιτέλεση έκτακτων υπηρεσιών που δεν ανήκαν στις καθ' ύλην αρμοδιότητές τους, την αξιοποίησή τους σε αποστολές ως απεσταλμένων του μητροπολίτη, της μητροπολιτικής συνόδου, του μεικτού δικαστηρίου, καθώς και για το κοινωνικό τους κύρος. Πληροφορίες αντλήσαμε κυρίως από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα των αρχείων των μονών του Αγίου Όρους, από δικαστικές αποφάσεις των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης και ομόρων αρχιερέων (Σερρών, Αχρίδος), από πατριαρχικές αποφάσεις και επιστολές, από αυτοκρατορικούς ορισμούς και χρυσόβουλλα, από δικαστικές αποφάσεις των διοικητών Θεσσαλονίκης και των καθολικών κριτών, λειτουργικά κείμενα, χειρόγραφα, σφραγίδες, από τις σημειώσεις οικονομικού περιεχομένου ενός ανώνυμου οφφικιαλίου της μητρόπολης του α΄ μισού του 15ου αι. (1419-1437) και από άλλες πηγές[5].

4. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 117-118: «Les métropoles tendaiet à reproduire le système donnè en modèle par la Grande Église, mais il s'en faut de beaucoup que la hiérarchie complète fût accessible à toutes les métropoles et aux simples évêchés. Seule peut-être Thessalonique avait les moyens de rivaliser avec la capitale». – Βλ. και Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe], Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σ. 12-13 (στο εξής: *Εκκλ. Αξιώματα*). - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

5. Βλ. σχετικά Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – Εκκλησιαστική περιφέρεια – Διοικητική οργάνωση*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 235 κ.ε. (στο εξής: *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*).

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε συνοπτικά ότι μέσα από το πλήθος των μαρτυριών που συγκεντρώσαμε διαγράφεται η οργάνωση της υπηρεσίας του *χαρτοφυλακίου*, της γραμματείας της μητρόπολης, καθώς μνημονεύεται συχνότατα ο *χαρτοφύλαξ*, καθώς και αρκετοί υφιστάμενοι αξιωματούχοι, όπως ο *πρωτονοτάριος*, ο *λογοθέτης*, ο *ὑπομνηματογράφος*, ο *ἱερομνήμων*, ο *βιβλιοφύλαξ*, οι *νοτάριοι* και οι *ἐπισκοπειανοί*. Επίσης μαρτυρείται το αξίωμα του *ρεφερενδαρίου*, του *ἐπὶ τῶν δεήσεων* και του *ὑπομιμνήσκοντος*, για τους οποίους ο J. Darrouzès[6] θεωρεί πιθανό ότι ανήκαν επίσης στην υπηρεσία του *χαρτοφυλακίου*.

Στις πηγές μαρτυρούνται ακόμη ο *οἰκονόμος*, ο *σακελλάριος*, ο *σκευοφύλαξ*, ο *σακελλίου* και ο *πρωτέκδικος*, που ήταν οι επικεφαλής των υπόλοιπων υπηρεσιών της μητρόπολης. Από το σέκρετο του *σακελλαρίου* μνημονεύεται ο *ἄρχων τῶν μοναστηρίων*, από το σέκρετο του *σακελλίου* ο *ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν*, ενώ σώζονται και αρκετές μαρτυρίες *ἐκδίκων*. Τέλος απαντούν στις πηγές και *χαρτουλάριοι*, χωρίς όμως να αναφέρεται σε ποια από τις παραπάνω υπηρεσίες απασχολούνταν.

Πέρα από τους οφφικιαλίους που στελέχωναν τα σέκρετα της μητρόπολης απαντούν και άλλοι ανώτεροι και κατώτεροι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι με λειτουργικές και διοικητικές ή/και πειθαρχικές αρμοδιότητες, όπως ο *κουβουκλήσιος*, ο *ὀρφανοτρόφος*, ο *κανστρίσιος*, ο *ἐπὶ τῶν γονάτων*, ο *πρωτοπρεσβύτερος*, ο *ἀρχιδιάκονος*, ο *δευτερεύων* των πρεσβυτέρων και ο *δευτερεύων* των διακόνων, ο *κατηχητής*, ο *δεποτάτος*, οι *ὀστιάριοι*. Επίσης σε λειτουργικά κείμενα του Συμεών Θεσσαλονίκης απαντούν οι τελετουργικών καθηκόντων αξιωματούχοι *ἐπὶ τῆς ἱερᾶς καταστάσεως*, *δομέστικος*, *πρωτοκανονάρχης*, *ἄρχων τῶν κοντακίων* και *ἐπὶ τῆς εὐταξίας*[7].

Ορισμένα εκκλησιαστικά οφφίκια και αξιώματα εμφανίζονται και σε άλλους ναούς της Θεσσαλονίκης, όπως ο *οἰκονόμος*[8], καθώς σύμφωνα με το κα-

6. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 373-375, 378-379.

7. Βλ. Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 236 κ.ε., όπου και οι σχετικές πηγές. - Το γεγονός ότι δεν μαρτυρούνται αρκετά από τα εκκλησιαστικά αξιώματα που γνωρίζουμε ότι υφίσταντο στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δεν αποτελεί argumentum e silentio, καθώς οι πληροφορίες των πηγών είναι περιστασιακές και αποσπασματικές. Επιπλέον περιορισμό αποτελεί το γεγονός ότι οι μαρτυρίες στην πλειονότητά τους προέρχονται από τον 11ο αι. κ.ε., ενώ ελάχιστες ανάγονται στον 9ο και 10ο αι.

8. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Vatopedi, t. I : Des origines à 1329*, έκδ. J. Bompaire – J. Lefort - Vassiliki Kravari – C. Giros, [Archives de l'Athos XXI], Paris 2001 (στο εξής: A. Va. I.), στ. 44.27, 31 (1310).

νονικό δίκαιο το αξίωμα έπρεπε να υφίσταται σε κάθε εκκλησιαστικό ίδρυμα, ο *σκευοφύλαξ*[9], ο *βιβλιοφύλαξ*[10], ο *πρωτοπαπᾶς*[11], ο *ἀρχιδιάκονος*[12], ο *δομέστικος*[13], ο *πρωτοκανονάρχης*[14], ο *ἄρχων τῶν κοντακίων*[15], *χαρτουλάριοι*[16]. Άλλα βέβαια αξιώματα είτε διοικητικών είτε λειτουργικών καθηκόντων, όπως ο *χαρτοφύλαξ*, ο *σακελλίου*, ο *ἄρχων τῶν μοναστηρίων*, ο *ἐπὶ τῶν δεήσεων* κ.ά., λόγω των καθ' ύλην αρμοδιοτήτων που το αξίωμα συνεπαγόταν, δεν μπορούσαν εξ ορισμού να απαντούν σε ενοριακούς, ιδιωτικούς και μοναστηριακούς ναούς. Ωστόσο ένας κληρικός, που ως οφφικιάλιος ανήκε στον μητροπολιτικό ναό ή σε ένα από τα σέκρετα της μητρόπολης, δεν αποκλείεται να προσέφερε τις λειτουργικές ή και διοικητικές του υπηρεσίες σε έναν άλλο ναό. Έτσι ο Γεώργιος Καταλλακτάς (1315) ως *ἔκδικος* υπαγόταν στο *πρωτεκδικεῖον* της μητρόπολης, ενώ παράλληλα ήταν *πρωτοπαπᾶς* στον ναό του Αγίου Δημητρίου[17].

Όπως επισημαίνει ο J. Darrouzès σχετικά με την ιεραρχική κατάταξη των οφφικιαλίων, οι πατριαρχικοί αξιωματούχοι χωρίζονταν σε τρεις τάξεις[18]. Στην πρώτη τάξη ανήκαν οι *ἐξωκατάκοιλοι*, δηλαδή ο *οἰκονόμος*, ο *σακελλάριος*, ο *σκευοφύλαξ*, ο *σακελλίου* και – από τα τέλη του 12ου αι. - ο *πρωτέκδικος*[19]. Στη δεύτερη τάξη εντάσσονται ο *πρωτονοτάριος*, ο *κανστρίσιος*, ο *λογοθέτης*, ο *ρεφερενδάριος* και ο *ὑπομνηματογράφος*, ενώ στην τρίτη τάξη εντάσσονται όλοι οι υπόλοιποι αξιωματούχοι[20]. Στα λίγα έγγραφα από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης του 13ου αι. κ.ε., από τα οποία είναι δυνατό να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με την ιεραρχία των οφφικιαλίων, παρατηρούμε ότι σχεδόν απαρέγκλιτα τηρείται η καθιερωμένη για την εποχή ιεραρχική τάξη μεταξύ των ανώτατων οφφικιαλίων[21]. Ωστόσο τον 14ο αι. ορισμένοι ανώτατοι οφφικιάλιοι της μητρόπολης Θεσσαλονίκης κατείχαν παράλληλα το αξίωμα του δι-

9. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Lavra, τ. I : Des origines à 1204*, έκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos, με τη συνεργασία της Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Athos V] Paris 1970 (στο εξής: A. La. I.), στ. 59.84 (1110).

10. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Xénophon*, έκδ. Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Athos XV], Paris 1986 (στο εξής: A. Xén.), στ. 30.11, 37 (1364).

11. Βλ. ενδεικτικά A. Xén. 10.1 (1315).

12. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès, [Archives de l'Athos XIII] Paris 1984 (στο εξής: A. Doch.), στ. 3.69, 78 (1112).

13. Βλ. ενδεικτικά A. Doch. 14.12 (1314).

14. Βλ. ενδεικτικά A. Va. I. 65.8 (1327).

15. Βλ. ενδεικτικά *Actes de Chilandar*, έκδ. L. Petit – B. Korablev, [Actes de l'Athos V], 1ère partie : actes grecs, *VV* 17 (1911), παράρτημα αρ. 1, ανατύπωση Amsterdam 1975 (στο εξής: Chil.), στ. 7.26, 30 (1265).

16. Βλ. ενδεικτικά S. Kugéas, Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, *BZ* 23 (1914-1919) 143-163 (στο εξής: Notizbuch), αρ. 6 (1419).

17. Βλ. κατωτ. σ. 125.

18. Βλ. J. Darrouzès, Ekthésis Néa. Manuel des pittakia du XIV siècle, *REB* 27 (1969) 1-127, σ. 51, σημ. 30 (στο εξής: Ekthésis Néa)· *Οφφίκια* 100 κ.ε., 122-123. – Πρβ. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe] Αθήνα 1986, σ. 156 (στο εξής: *Οικονομικά*). - Judith Herrin, Provincial Government 261 σημ. 29. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπο έκδοση), που αναφέρουν τις τρεις τάξεις ως «πεντάδες» σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποιείται στους καταλόγους εκκλησιαστικών αξιωματούχων της ύστερης κυρίως περιόδου.

19. Για τους λεγόμενους *ἐξωκατακοίλους* βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 59-60, 101 κ.ε., 123, 124, 134, 186. - Β. Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 11-12, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

20. Βλ. σχετικά J. Darrouzès, Ekthésis néa κεφ. 30, στ. 51.20-28 (τέλη 14ου αι.): *Ὅπως γράφουσιν οἱ μητροπολῖται τοῖς ἄρχουσι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· «Τιμιώτατε μέγα χαρτοφύλαξ τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας, ἥδιστε καὶ ποθεινότατέ μοι ἀδελφέ, διάκονε κῦρι ὁ δεῖνα.». Οὕτω μὲν γράφουσι τοῖς ἐξωκατακήλοις· ἀπὸ δὲ τοῦ πρωτονοταρίου μέχρι αὐτοῦ τοῦ ὑπομνηματογράφου θεοφιλέστατοι λέγονται, καὶ οὐκ ἀδελφοί, ἀλλ' υἱοί· ἀπὸ δὲ τοῦ ἱερομνήμονος καὶ καθεξῆς, ἐντιμότατοι.* – Πρβ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* App. 1: A (1156), C (1170), D (1191)· App. 4 (Ιωάννης Κίτρους, τέλη 13ου αι.)· App. 5: Liste A (956), C (β΄ μισό – τέλη 13ου αι.), Liste D (τέλη 13ου αι.), Liste-Notice E (13ος αι.), Notice F (γ΄ τέταρτο 13ου αι.), Notice G (13ος αι.), Notice H (α΄ μισό 13ου αι.), Notice I (13ος αι.), Notice J (13ος-αρχές 14ου αι.), Notice K[1], Liste-Notice K[2], Notice K[3] (13ος αι.), Notice L (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.), Notice M (αρχές 14ου αι.), Notice N (α΄ μισό - μέσα 14ου αι.), Notice O (τέλη 14ου αι.)· Liste P[1-2] (τέλη 14ου αι.), Notice R (α΄ μισό 15ου αι.). – J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, v. I: Les actes des patriarches, fasc. VI: Les regestes de 1377 à 1410*, [Le Patriarcat Byzantin, Recherches de Diplomatique, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1979 (στο εξής: *Reg.* VI), αρ. 3066 (Υποτύπωσις πατριάρχη Ματθαίου Α΄, έτ. 1397-1398). - Βλ. και H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, ανατυπωση 1977, σ. 106, 108, 109, 112, 115, 119 (στο εξής: *Kirche*). – Ι. Πηλίλης, Επίσκοπος Κατάνης, *Τίτλοι, Οφφίκια και αξιώματα εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη χριστιανική ορθοδόξω Εκκλησία*, Αθήναι 1985, σ. 55, 60, 62, 65, 66 (στο εξής: *Οφφίκια*). – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

21. Βλ. ενδεικτικά *Actes d'Iviron, τ. III: De 1204 à 1328*, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou, με τη συνεργασία των Vassiliki Kravari - Hélène Mètrèvéli, [Archives de l'Athos XVIII] Paris 1994 (στο εξής: A. Iv. III.), στ. 65.24-27 (ca. 1290)· 67.5-8, 130-137 (1295). – *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, T. 2 (1337-1350)*, έκδ. H. Hunger – O. Kresten – E. Kislinger – C. Cupane u.a., Wien 1995 (στο εξής: RPK II), στ. 111.2-5· J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, v. I: Les actes des patriarches, fasc. V: Les regestes de 1310 à 1376*, [Le Patriarcat Byzantin, Recherches de Diplomatique, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1977. 1979 (στο εξής: *Reg.* V), αρ. 2176 (1337-1338). – A. Doch. 49.47-48 (1384)· 54.verso 3-4 (1414). - A. Xén. 32.44-47 (1419). – Πρβ.

καιοφύλακος, με συνέπεια να προηγούνται όλων των εκκλησιαστικών οφφικιαλίων διαταράσσοντας με αυτόν τον τρόπο την ιεραρχική κατάταξη[22]. Πάντως σε καμία περίπτωση δεν παρεισφρύει ανώτερος ή κατώτερος εκκλησιαστικός αξιωματούχος μεταξύ των οφφικιαλίων της ανώτατης τάξης[23].

Όσον αφορά τους τίτλους των οφφικιαλίων των σεκρέτων και του καθεδρικού ναού της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, σημειώνουμε ότι ακολουθείται πιστά, από ό,τι φαίνεται, το πρότυπο της Κωνσταντινούπολης. Καταρχάς, η προσφώνηση *μέγας*, που ήδη από τα τέλη του 11ου αι. αποδίδεται στον *οἰκονόμο*, τον *σακελλάριο* και τον *σκευοφύλακα* του πατριαρχείου, και από το 1328 κ.ε. και στον *χαρτοφύλακα*, υιοθετείται από τους αντίστοιχους ανώτατους οφφικιάλιους της μητρόπολης. Ο J. Darrouzès σημειώνει ότι ο τίτλος είναι μόνο τιμητικός και δεν επηρεάζει τη δικαιοδοσία του οφφικιάλιου. Η υιοθέτησή του εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας των επαρχιακών εδρών να μιμηθούν την οργάνωση των υπηρεσιών του πατριαρχείου[24]. Ο τίτλος δεν τους αποδιδόταν μόνο εντός των ορίων της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, αλλά και εκτός αυ-

Actes de Lavra, τ. III: De 1329 à 1500, [Archives de l'Athos X] Paris 1979 (στο εξής: A. La. III.), στ. 156.44-50 (1404), όπου πρώτα υπογράφουν ο *μέγας οἰκονόμος*, ο *μέγας σκευοφύλαξ* και ο *σακελλίου* και τελευταίος ο *χαρτοφύλαξ* κλείνοντας το έγγραφο ως συντάκτης του. Η μοναδική αδικαιολόγητη απόκλιση από την καθιερωμένη ιεραρχική τάξη σημειώνεται σε *διαθηκῶον* έγγραφο του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Θεόδωρου Κεραμέα του 1284, όπου ο *χαρτοφύλαξ* μνημονεύεται πριν από τον *μεγάλο σακελλάριο*. Η Hélène Ahrweiler (L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, *TM* 1 (1965) 1-204 = *Byzance: les pays et les territoires*, VR, London 1976, αρ. IV, σ. 103, στο εξής: Smyrne) αποδίδει περιπτώσεις διατάραξης στην ιεραρχία των οφφικιαλίων ως ένδειξη σεβασμού προς έναν γηραιότερο αξιωματούχο που όμως δεν ήταν ιεραρχικά πολύ κατώτερος από εκείνον που του παραχωρούσε τη θέση. Ο J. Darrouzès (*Οφφίκια* 95, 127) επισημαίνει ότι αυτού του είδους οι αβρότητες μπορούσαν να συμβούν μεταξύ οφφικιαλίων που ανήκαν στην ίδια τάξη, καθώς ήταν σχεδόν ισότιμοι. - Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 251 κ.ε.

22. Chil. 112.145-152 (1327)· 117.166-167 (1328). – Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 253-254.

23. A. La. I. 64.11-112 (1162)· 75.8-9 (1284). – A. Iv. III. 65.24-27 (ca. 1290). - Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 252.

24. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 120: «Sur ce point, les archontes de province cherchent à se modeler sur ceux de la capitale ; ... le titre est honorifique et n'ajoute rien à la juridiction»· σ. 120, σημ. 1: «le titre doit se propager par initiatives individuelles des métropolites et des archontes» και σ. 135. – Βλ. επίσης Β. Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 369: «Ο τελευταίος (ενν. τον επίσκοπο Βεροίας και *οἰκονόμο* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης) χαρακτηρίζεται ως "μέγας" ίσως κατά μίμηση του οικονόμου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αν και δεν είναι απόλυτα σαφές πότε ακριβώς δόθηκε στον τελευταίο η προσωνυμία».

τής, όχι όμως και από την πατριαρχική γραμματεία[25]. Επίσης τον Αύγουστο του 1347 όλοι οι ανώτατοι οφφικιάλιοι της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης τιμήθηκαν από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό και τον πατριάρχη Ισίδωρο με την τιμητική διάκριση να φέρουν στο σκιάδιό τους σταυρό και να αποκαλούνται *σταυροφόροι*, όπως δηλαδή και οι πατριαρχικοί αξιωματούχοι της πρώτης τάξης[26]. Στα τέλη μάλιστα του 14ου αι. απαντούν και με τον χαρακτηρισμό *ἐξωκατάκοιλοι*, που αποδιδόταν στους ανώτατους πατριαρχικούς οφφικιαλίους τουλάχιστον από τα τέλη του 11ου αι.[27]

Κατά την Η. Ahrweiler (Smyrne 111 σημ. 177) μέγας ονομάζεται ο *οἰκονόμος*, ο *σακελλάριος*, ο *σκευοφύλαξ* των μεγάλων μητροπόλεων, στην περίπτωση που έχει ως βοηθούς του απλούς *οἰκονόμους, σακελλαρίους, σκευοφύλακες* αντίστοιχα για την επιτέλεση των σχετικών καθηκόντων. Η άποψη αυτή μάλλον κλονίζεται από το γεγονός ότι και στη μητρόπολη Βεροίας απαντά *μέγας σακελλάριος* (βλ. A. Va. I. 64.13, έτ. 1325. - Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Μια διαθήκη και μια δίκη βυζαντινή. Ανέκδοτα Βατοπεδινά έγγραφα του ΙΔ΄ αιώνος περί της μονής Προδρόμου Βεροίας*, [Μακεδονικά, παράρτημα 2] Θεσσαλονίκη 1962 (στο εξής: *Βατοπ. Έγγραφα*), αρ. 2, στ. 28.11α, έτ. 1326), παρότι δεν θεωρείται από τις μεγάλες μητροπόλεις και πιθανότατα δεν είχε ανάγκη να απασχολεί πολλούς *σακελλαρίους*.

Έγγραφο του 1309 συντάσσεται *ἐκ προτροπῆς τοῦ πανεντιμοτάτου 'Αγιοδημητρίτου δευτέρου σκευοφύλακο(ς) καὶ ταβουλλαρίου κυ(ροῦ) Βασιλείου τοῦ Βεάσκου* (βλ. A. Chil. I. 25.43-44). Οι εκδότες (σ. 193) σημειώνουν ότι με τη φράση αυτή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ήταν α) *δευτερεύων*, δηλαδή αναπληρωτής *ἀρχιδιακόνου* ή *πρωτοπρεσβυτέρου* και παράλληλα *σκευοφύλαξ* ή β) *δεύτερος σκευοφύλαξ*. Στη δεύτερη περίπτωση ενισχύεται η άποψη της Η. Ahrweiler. Η Β. Λεονταρίτου (*Εκκλ. αξιώματα* 652) πάντως θεωρεί ότι ο *χαρτοφύλαξ* και ο *σκευοφύλαξ* κάθε εκκλησιαστικής έδρας ήταν ένας κάθε φορά. Ειδικά για τους *σκευοφύλακες*, σημειώνει ότι, όπου απαντούν περισσότεροι του ενός, θα πρέπει να εκληφθούν ως *χαρτουλάριοι* του *σκευοφυλακίου*. – Βλ. και J. Darrouzès, *Οφφίκια* 61-62, που υποστηρίζει ότι λ.χ. υπήρχε ένας μόνο *σακελλάριος* ή ένας *σκευοφύλαξ* στο σέκρετο. Ο τίτλος ήταν τιμητικός, δεν αποσκοπούσε στο να διακριθεί ο *μέγας σακελλάριος* από απλούς *σακελλαρίους* και δεν επηρέαζε με κάποιο τρόπο τη δικαιοδοσία του.

25. Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 242-244, όπου και πηγές.

26. Βλ. RPK II, 162· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2286· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, 5. Teil: Regesten von 1341-1453*, München-Berlin 1965 αρ. 2924 (1347). - J. Darrouzès, Ekthésis néa κεφ. 33, στ. 53.45-46 (τέλη 14ου αι.) και σχ. 33 (σ. 53), σχ. 27 (σ. 73). – Βλ. και Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Οι σταυροφόροι άρχοντες της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955) 379-381. - J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique*, Paris 1971, σ. 195 και σημ. 66. – Του ιδίου, *Οφφίκια* 352 σημ. 4. – Του ιδίου, Listes synodales et notitiae, *REB* 28 (1970) 57-96, σ. 90. – Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 12, 548. - Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 241-242.

27. Βλ. Λ. Σωφρόνιος, Γράμμα του Θεσσαλονίκης Γαβριήλ επιδικάζον δύο χωρία της επισκοπής Αρδαμερίου τω επισκόπω Λιτής και Ρεντίνης, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 1 (1917) 40-45 (κείμενο: 41-45), στ. 43.12-13 (έτ. 1416, στο εξής: Γράμμα Γαβριήλ Θεσσαλονίκης). - Ι. Φουντούλης, Μαρ-

Ωστόσο οι οφφικιάλιοι της μητρόπολης διαφοροποιούνται από τους πατριαρχικούς αξιωματούχους, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο προσφωνούνταν. Πιο συγκεκριμένα, στο πατριαρχείο η προσφώνηση των οφφικιαλίων ήταν ανάλογη της ιεραρχικής τους κατάταξης. Οι οφφικιάλιοι πρώτης τάξης προσφωνούνταν *τιμιώτατοι*, της δεύτερης τάξης *θεοφιλέστατοι* και της τρίτης τάξης *έντιμότατοι*[28]. Η προσωνυμία *τιμιώτατοι* δεν χρησιμοποιείται για τους ανώτατους οφφικιαλίους της μητρόπολης, καθώς τόσο οι ανώτατοι όσο και ανώτεροι οφφικιάλιοι που απαντούν σε δικαιοπρακτικά, δικαστικά και εκκλησιαστικά έγγραφα, τα οποία συντάσσονται εντός της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης, αποκαλούνται *θεοφιλέστατοι*. Για τους κατώτερους οφφικιαλίους δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες[29]. Η ίδια προσφώνηση χρησιμοποιείται επίσης, όταν αναφέρονται οι οφφικιάλιοι ως σύνολο[30]. Ωστόσο στην περίπτωση που ο μητροπολίτης απουσίαζε από την έδρα του και απηύθυνε επιστολή προς τους οφφικιαλίους του ή αναφέρεται σε κάποιον ανώτατο εκκλησιαστικό

τυρίαι του Θεσσαλονίκης Συμεών περί των ναών της Θεσσαλονίκης, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 21 (1976) 123-186 (στο εξής: Μαρτυρίαι), Δ4: *πάντων παρισταμένων αὐτῷ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, αὐτῶν τε τῶν ἐξωκατακήλων καί τῶν ἄλλων*. - Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 241.

28. Βλ. J. Darrouzès, Ekthésis néa σ. 51, σημ. 30· *Οφφίκια* 100 κ.ε., 122-123.

29. A. Iv. III. 60.25 (1264). – *Actes de Chilandar, τ. I: Des origines à 1319*, έκδ. Mirjana Živojinović - Vassiliki Kravari - C. Giros, [Archives de l'Athos XX] Paris 1998 (στο εξής: A. Chil. I.), στ. 7.26-27 (1265). – *Actes de Lavra, τ. II : De 1204 à 1328*, έκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos, με τη συνεργασία της Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Athos VIII] Paris 1977 (στο εξής: A. La. II.), στ. 75.54-55 (1284). - A. Iv. III. 67.87, 89 (1295). - A. Chil. I. 16.34-35 (1296). - B. Katsaros, Documents relatifs à la metropole de Thessalonique datant de la fin du XIIIe siècle-début du XIVe, *Βυζαντινά* 15 (1989) 401-429 (στο εξής: Documents), αρ. 7, στ. 15-16 (τέλη 13ου αι.). - A. Iv. III. 76.48 (ca. 1320)· 78.46-47 (1320). – Γράμμα Γαβριήλ Θεσσαλονίκης στ. 44.33-34 (1416). – *Actes de Saint Pantéléèmon*, έκδ. P. Lemerle – G. Dagron – Sima Ćircović, [Archives de l'Athos XII] Paris 1982 (στο εξής: A. Pantel.), στ. 18.4-5 (1419). - Εξαίρεση αποτελεί *σακελλάριος* και *ταβουλλάριος* Ιερεμίας Χειμαδάς, που σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1217 προσφωνείται από τον γραφέα του *θειότατος* και ο *πρωτέκδικος* Νικηφόρος Μαλλέας, που σε επιστολή του κεφαλατικεύοντα της Θεσσαλονίκης το 1266 αποκαλείται *ἐντιμότατος*. - Βλ. MM 3, στ. 238.33-34 *Actes de Zographou*, έκδ. W. Regel – E. Kurtz – B. Korablev, [Actes de l'Athos IV] *VV* 13 (1907), παράρτημα αρ. 1 (στο εξής: A. Zo.), στ. 7.135-136, έτ. 1267. - Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 245.

30. A. Iv. III. 67.5-8 (1295). – Βλ. και A. La. II. 75.7-9 (1284). - B. Katsaros, Documents αρ. 5.3-4 (τέλη 13ου αι.). - Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 245. - Ο J. Darrouzès (*Οφφίκια* 99, 123, 124) επισημαίνει ότι, όταν αναφέρονται οι πατριαρχικοί οφφικιάλιοι ως σύνολο, επίσης αποκαλούνται *θεοφιλέστατοι*.

αξιωματούχο, τότε χρησιμοποιεί την προσφώνηση *τιμιώτατοι*[31].
Οι κληρικοί και οι αξιωματούχοι του μητροπολιτικού ναού και των μητρο-
πολιτικών σεκρέτων αποκαλούνται ή υπογράφουν ως *ἁγιοσοφίτες / τῆς 'Αγίας*
Σοφίας / τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἐνυποστάτου θεοῦ λόγου τῆς 'Αγίας Σοφίας
/ τῆς τῶν Θεσσαλονικέων καθολικῆς πρώτης ἐκκλησίας / τῆς καθ' ἡμᾶς 'Εκκλη-
σίας[32]. Το 943 στην πράξη χάραξης των ορίων μεταξύ των κατοίκων της Ιερισ-

31. B. Katsaros, Documents αρ. 1, στ. 57-58 (τέλη 13ου αι.): ... *τῷ τιμιωτάτῳ χαρτοφύλακι τῆς*
καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ... - D. Balfour, *Politico-Historical Works of*
Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429), Critical Greek Text with Introduction and
Commentary, Wien 1979, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für
Byzantinistik Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien – Wiener
Byzantinistische Studien, Band XIII], Wien 1979, B5, στ. 70.9-10: *τοῖς ἐν τῇ πόλει τιμιωτάτοις τῆς*
ἐκκλησίας ἄρχουσιν. Η συγκεκριμένη ομιλία παραδίδεται με τον εξής τίτλο: *ὁμιλία τε καὶ ἀπολο-*
γία ἐν τῷ μέλλειν ἀπέρχεσθαι πρὸς Κωνσταντινούπολιν. – Πρβ. Ekthésis néa κεφ. 53, στ. 59.17-18
και τίτλος (τέλη 14ου αι.): *"Όπως γράφει ὁ μητροπολίτης ἀποδημῶν ... πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς*
ἄρχοντας. «Τιμιώτατοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτης μητροπόλεως τῆσδε ...».
– Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 245-246.
Επίσης οι οφφικιάλιοι της μητρόπολης Θεσσαλονίκης στους οποίους είχε αποδοθεί το αξίωμα
του *δικαιοφύλακος* προσφωνούνται *τιμιώτατοι* τόσο από την πατριαρχική γραμματεία όσο και
εντός της περιφέρειας της μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Ο J. Darrouzès (*Οφφίκια* 125) επισημαίνει
ότι η περίπτωσή τους είναι διαφορετική, διότι ο χαρακτηρισμός μάλλον οφείλεται στο κοσμικό και
όχι στο εκκλησιαστικό τους αξίωμα. – Βλ. RPK II, 111.2-3· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2176 (1337-
1338). - A. Doch. 23.9, verso 1-3 (1344). - Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλο-*
νίκης 244 σημ. 3, 255.
Ο κρατικός αξιωματούχος *δικαιοφύλαξ* εμφανίζεται τον 11ο αι. με δικαστικές αρμοδιότητες.
Στις πηγές του 13ου αι. κ.ε. ανώτατοι πατριαρχικοί αξιωματούχοι εμφανίζονται συχνά να κατέ-
χουν το εν λόγω αξίωμα. Κατά τον J. Darrouzès (*Οφφίκια* 287) τον 14ο αι. φαίνεται ότι αποτελού-
σε τιμητική διάκριση χωρίς αρμοδιότητες. Αντιθέτως ο H-G. Beck (*Kirche* 115) θεωρεί ότι με την
πάροδο του χρόνου έγινε εκκλησιαστικό αξίωμα, ενώ η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (Τα βυζα-
ντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι΄ - ΙΑ΄, *Δίπτυχα* 4, 1986-1987, 163-177, σ. 177) επισημαίνει ότι
δεν είναι βέβαιο αν ο *δικαιοφύλαξ* ασκούσε υπηρεσία πραγματική, κρατική ή εκκλησιαστική, ή αν
επρόκειτο για τιμητικό τίτλο. - Για τον *δικαιοφύλακα* βλ. και Α. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δι-*
καιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της
πρωτεύουσας, [ΚΒΕ – Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37] Θεσσαλονίκη 2004, σ. 217 κ.ε. (στο εξής:
Απονομή δικαιοσύνης), όπου οι πηγές και επιπλέον βιβλιογραφία. – Βλ. και κατωτ. σημ. 103.
32. *Actes d'Iviron, τ. I: Des origines au milieu du XIe siècle*, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès –
Denise Papachryssanthou, με τη συνεργασία της Hélène Mètrèvèli, [Archives de l'Athos XIV] Paris
1985 (στο εξής: A. Iv. I.), στ. 26.34 (1042): *διὰ χειρὸ(ς) Νικήτ(α) βιβλιοφύλ(ακος) τῆς τῶν Θε(σσα-*
λονικέων) καθολι(κῆς) (πρώ)τ(ης) ἐκκλη(σίας). – *Actes de Dionysiou*, έκδ. N. Oikonomidès,
[Archives de l'Athos IV] Paris 1968 (στο εξής: A. Dion.), στ. 1.40-41, 50 (1056). - A. Doch. 3.75 (1112):
Θεόδωρο(ς) Κων(σταντῖνος) (πρω)τεκδυκος (καὶ) διακονος της Αγι(ας) Σοφη(ας)· 4.100 (1117):

σού και των Αθωνιτών μοναχών ο *οἰκονόμος* της μητρόπολης αναφέρεται ως *Θεόδωρος κληρικὸς καὶ οἰκονόμος τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Θεσσαλονίκης*[33]. Τουλάχιστον από το β΄ μισό του 12ου αι. ο συνηθέστερος τρόπος με τον οποίο οι οφφικιάλιοι των σεκρέτων και του καθεδρικού ναού της μητρόπολης αποκαλούνται είναι *ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*[34]. Αναφέρουμε το εξής χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το 1295 ο πρωτοασηκρήτις Μανουήλ Νεοκαισαρίτης συνεκάλεσε στον ναό του Αγίου Δημητρίου μεικτό δικαστήριο με μέλη τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιάκωβο, τον επίσκοπο Κίτρους Ιωάννη Σηκοντηνό, τον Πέτρας Ιωάννη Περατικό, τον Βαρδαρίου Ιωάννη Κοντοπετρή και τον Λιτής και Ρεντίνης Λέοντα. Η υπόθεση

δ(ιά)κο(νος), κληρ(ικὸς) (καὶ) δευτερεῦον τ(ῆς) Αγι(ας) Σοφι(ας) ο Ψύκτ(ης). - A. La. II. 70.50 (1240): *'Ο ἁγιοσοφίτ(ης) κ(αὶ) μ(ε)γ(α)λ(ο)ναΐτ(ης) δομέστ(ικος) 'Ιω(άννης) ὁ Πλαδῆς ... ὑπέγραψα.* - A. Chil. I. 31.30, verso 62 (1314): *τὰ δίκαια διενεργοῦντα τοῦ ἁγιοσοφιτικοῦ κλήρου* 32.24-25, verso 57-58 (1314). - Γράμμα Γαβριήλ Θεσσαλονίκης στ. 44.33-34 (1416): *ἀπεστείλαμεν ἐκεῖσε τὸν θεοφιλέστατον Πρωτονοτάριον τῆς καθ' ἡμᾶς 'Εκκλησίας διάκονον κὺρ Μανουὴλ τὸν Μάζαριν.* – S. Kugéas, Notizbuch αρ. 5 (1419): *ὁ χαρτουλάριος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἐνυποστάτου θεοῦ λόγου τῆς 'Αγίας Σοφίας.*

33. *Actes du Prôtaton*, έκδ. Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Athos VII], Paris 1975 (στο εξής: A. Prôt.) 6.13-14 (943).

34. Βλ. A. La. I. 64.111-112 (1162). - *Δημήτριος Χωματηνός, Πονήματα διάφορα*, έκδ. G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, [CFHB 38] Berlin 2002 (στο εξής: Δημ. Χωματηνός, *Πονήματα*), αρ. 106.175-177 (13ος αι.). – A. Iv. III. 60.34 (1264). - A. Chil. I. 7.31 (1265). - A. Zo. 7.36-37, 135-136, 173-174 (1267). - A. La. II. 75.8, 55-59, 61 (1284). - A. Iv. III. 65.24-27 (περ. 1290)· 67.130-137 (1295). - A. Chil. I. 16.34-35 (1296)· 31.31, verso 62-63 (1314)· 32.25, verso 57-58 (1314)· 78.46-47, 50 (1320). – Chil. 97.62-64, 67-69 (1324). - A. Zo. 25.128-129, 132-134 (1327). - Chil. 112.147-152 (1327)· 117. 168-169, 170-177 (1328)_ 28.133-134 (1330). – Chil. 126.51-55 (1335): *+ ὁ μέγας σακελλάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Νικόλαος διάκονος ὁ Συναδηνὸς αἰτηθεὶς ὑπογράψαι τὴν παροῦσαν τοῦ γράμματος βούλησιν παρὰ τοῦ τιμιωτάτου καθηγουμένου κυροῦ Γερβασίου ὑπέγραψα καὶ αὐτὸς δι' ἀσφάλειαν +.* - A. Xén. 24.36, 38 (1336). - RPK II, 111.4-5· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2176 (1337-1338). - Chil. 129.75-76 (1339). - A. La. III. App. XII. 43-44, 46-47 (1341). – A. Doch. 23.9, verso 1-3 (1344). – *Actes de Xéropotamou*, έκδ. J. Bompaire, [Archives de l'Athos III] Paris 1964 (στο εξής: A. Xér.), στ. 26.104 (1349). – A. Xén. 30.11, 36-37 (1364). – *Actes du Pantocator*, έκδ. Vassiliki Kravari, [Archives de l'Athos XVII] Paris 1991 (στο εξής: A. Pantocr.), στ. 7.26 (1368). - A. Zo. 43.96-97 (1369). - A. La. III. 156.47-50 (1404). - A. Doch. 54.verso 3-4 (1414): *+ 'Ο σακελλίου τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θ(εσσα)λ(ο)ν(ίκης) διάκονος Δημήτριος ὁ 'Αλμυριώτ(ης) +.* - A. Xén. 32.44-47 (1419). - A. Doch. 49.48 (α΄ τέταρτο του 15ου αι., επικύρωση ἴσου εγγράφου του 1384)· 57.31 (1419). – A. Iv. IV. 97.85 (1421). - Λ. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1825-2500*, Αθήνα 1991 (στο εξής: *Κατάλογος χειρογράφων*), σ. 134, χφ. 2096 (12ος αι.), φ. 113ν: μονοκονδυλιά 14ου-15ου αι.: *'Ο μέγας σακελλάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Δημήτριος ἱερεὺς ὁ ...δᾶς.*

αφορούσε μια χρονίζουσα κτηματική διαφορά ανάμεσα στη μονή Ιβήρων και τον ιερέα Πλατυσκαλίτη, ο οποίος έπειτα από επανειλημμένες εφέσεις απευθύνθηκε τελικά στον αυτοκράτορα, που απέστειλε στη Θεσσαλονίκη τον Νεοκαισαρίτη[35]. Στο δικαστήριο συμμετείχαν ως *συμπαρόντες*, δηλαδή ως βοηθητικά και συμβουλευτικά μέλη χωρίς δικαίωμα ψήφου[36], πέντε *θεοφιλέστατοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες*. Επίσης παρίσταντο και κοσμικοί, έγκριτα πρόσωπα της πόλης, όπως ο *πανσέβαστος σεβαστός* Ιωάννης Σπαρτηνός, ο γνωστός *δικαιοφύλαξ* Γεώργιος Φοβηνός[37] και πολλοί άλλοι. Μάλιστα έπειτα από αίτημα του διαδίκου Πλατυσκαλίτη το δικαστήριο ανέθεσε στον *μεγάλο σκευοφύλακα* και τον *πρωτονοτάριο* της μητροπολεως καθώς και στον *πριμμικήριο των ταβουλλαρίων* και τον *δικαιοφύλακα* να καταμετρήσουν τη διαφιλονικούμενη κτηματική περιουσία[38]. Η απόφαση του δικαστηρίου ήταν αθωωτική για τη μο-

35. Πρβ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Απονομή δικαιοσύνης* 299-300 και σημ. 1346.

36. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 138· πρβ. ό.π. σ. 158-160.

37. Ο *δικαιοφύλαξ* Γεώργιος Φοβηνός αναφέρεται στο PLP ως διάκονος, ενώ με επιφύλαξη διατυπώνεται το ενδεχόμενο να ταυτίζεται με τον *χαρτοφύλακα* Φοβηνό της αρχιεπισκοπής Αχρίδος (βλ. PLP 12, 30002, 30004). Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο J. Darrouzès (Βιβλιοκρισία «P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Actes de Lavra, II. De 1204 à 1328; III. De 1329 à 1500, [Archives de l'Athos VIII et X] Paris 1977, 1979», *REB* 38, 1980, 297-299, σ. 298), σε κανένα έγγραφο δεν απαντά ο Γεώργιος Φοβηνός ως κληρικός. Η κοσμική του ιδιότητα θεωρούμε ότι φαίνεται ξεκάθαρα στο συγκεκριμένο δικαστικό έγγραφο του 1295, όπου αρχικά οι συμμετέχοντες στο μεικτό δικαστήριο εκκλησιαστικοί οφφικιάλιοι και οι κοσμικοί άρχοντες μνημονεύονται χωριστά ως διακριτές ομάδες (βλ. A. Iv. III. 67.5-12), ενώ προς το τέλος του εγγράφου οι κοσμικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες, που εστάλησαν για να καταμετρήσουν την αμφισβητούμενη κτηματική περιουσία, μνημονεύονται εναλλάξ, ίσως για να δοθεί έμμεσα έμφαση στην αξιοπιστία του πορίσματος της μεικτής ομάδας πραγματογνωμόνων (βλ. το χωρίο στην επόμενη σημείωση). Συνεπώς μάλλον εσφαλμένα αποδίδεται στον Γεώργιο Φοβηνό η ιδιότητα του διακόνου από τον συντάκτη του σχετικού λήμματος στο PLP, ενώ δεν θα πρέπει πιθανότατα να ταυτιστεί με τον *χαρτοφύλακα* Φοβηνό της αρχιεπισκοπής Αχρίδος. Ως εκ τούτου δεν θα συμφωνήσουμε ούτε και με τον Κ. Κωνσταντινίδη (Πνευματική ακμή 138-139, 142), που εντάσσει τον Γεώργιο Φοβηνό στους οφφικιαλίους της μητρόπολης Θεσσαλονίκης. – Βλ. και Ελισάβετ, Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 254 σημ. 4.

38. A. Iv. III. 67.86-89 (1295): *... πάντες ἡμεῖς ἐκεῖσε παραγενόμενοι, εὐυπολήπτους (καὶ) ἐπιστήμονας τοὺς μετρητὰς συνηγάγομεν, ἤγουν τὸν θεοφιλέστατον μέγαν σκευοφύλακα κῦ(ρ) Πέτρον τὸν Βουλξάνον, τὸν ἐντιμότ(α)τ(ον) πριμμικήριον τῶν ταβουλλ(α)ρ(ίων) κῦ(ρ) Πέτρον τὸν Σπαστρικόν, τὸν θεοφιλέστατον πρωτονοτάριον κῦ(ρ) Δημήτρ(ιον) τὸν 'Ερμογένην (καὶ) τὸν λογιώτ(α)τ(ον) κῦ(ρ) Γεώργ(ι)ον τὸν Φοβηνόν.* - Η ίση αναλογία κοσμικών και εκκλησιαστικών πραγματογνωμόνων είναι μάλλον σκόπιμη· φαίνεται ότι ο δικαστής επιθυμούσε να διασφαλίσει κατά το δυνατόν μια αξιόπιστη γνωμάτευση και να αποφύγει πιθανές αμφισβητήσεις εκ μέρους των διαδίκων. Επίσης είναι ενδεικτική της ίσης αναγνώρισης, που ετύγχανον οι εκκλησιαστικοί και πολιτικοί αξιωματούχοι, τουλάχιστον κατά την ύστερη περίοδο. – Για επιπλέον περιπτώσεις βλ. A. Zo. 7.35-36 και 134-136 (1267). - A. Doch. 54.41-44, verso 1-4 (1414)· 55.9-10 (1416) και σ. 282, 286. – Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 263-264, 267-268.

νή Ιβήρων. Ο μητροπολίτης και οι επίσκοποι υπογράφουν στο verso, ενώ ακολουθούν και οι υπογραφές των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, που παρίσταντο στη δίκη, οι οποίοι υπέγραψαν με την καθιερωμένη διατύπωση:

+ Ὁ μέγας οἰκονόμος τ(ῆς) ἁγιωτάτ(ης) μ(ητ)ροπό[λεως] Θεσσαλον(ίκης) Δημήτρ(ι)ος διάκονος ὁ Βε[άσ]κος

+ Ὁ μέγ[ας σκ]ευοφύλαξ τ(ῆς) ἁγιωτά[της] μ(ητ)ροπόλ[εως] Θεσσαλον(ίκης) Πέτρο(ς) διάκονος ὁ Βουλξᾶ[νος +]

+ Ὁ σακελλίου τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπό(λεως) Θ(εσσαλονίκης) Ἰω(άννης) διάκονο(ς) ὁ Περδι[κάριος +]

+ Ὁ πρωτέκδικο(ς) τ(ῆς) αὐτ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπό(λεως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) Πέτρο(ς) διάκο[νος ὁ] Τζίσκος +

+ Ὁ πρωτονοτ(ά)ρ(ι)ος τῆς ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) Δημήτρ(ι)ος διάκονος ὁ Ἑρμογένης +[39].

Σε ορισμένες περιπτώσεις βέβαια η διατύπωση είναι ελλειπτική, καθώς μνημονεύεται μόνο το οφφίκιο. Στις περισσότερες περιπτώσεις ωστόσο είτε δεν μπορεί να προκύψει σύγχυση με αντίστοιχο αξιωματούχο που υπηρετούσε σε άλλο ναό της Θεσσαλονίκης λόγω της προσθήκης του τίτλου *μέγας*[40], είτε είναι προφανές ότι ανήκει σε σέκρετο της μητρόπολης ή στον μητροπολιτικό ναό, καθώς το αξίωμα δεν απαντά σε άλλους ναούς (όπως ο *χαρτοφύλαξ*, ο *πρωτέκδικος*, ο *ἔκδικος*, ο *ὑπομνηματογράφος*, ο *κανστρίσιος*, ο *ἐπὶ τῶν δεήσεων*, ο *ἱερομνήμων*, ο *κουβουκλήσιος*)[41].

Κλείνοντας αξίζει να αναφερθούμε στην παρατήρηση του J. Darrouzès, ότι

39. A. Iv. III. 67.1-12, 112-137 (το χωρίο: στ. 130-136, έτ. 1295). – Πρβ. *Actes d'Esphigménou*, έκδ. J. Lefort, [Archives de l'Athos XVI] Paris 1973 (στο εξής: A. Esph.), στ. 4.13 (1078), όπου απλώς παραλείπεται το *ἁγιωτάτη*. – Βλ. όμως και *Actes de Kutlumus*, έκδ. P. Lemerle, [Archives de l'Athos II²] Paris 1988 (στο εξής: A. Kutl.), στ. 32.38-39 (1375): *Διάγνωσις τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος Θεσσαλονίκης*. - M. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6 Vindobonae 1860-1890, ανατύπωση Αθήνα-Aalen 1968 (στο εξής: MM), τ. 2, αρ. 664, στ. 526.15-16· J. Darrouzès, *Reg.* VI, αρ. 3149 (Ιούλ. 1400): *παρὰ τοῦ μεγάλου οἰκονόμου Θεσσαλονίκης*. - A. Dion. 14.31 (1415): *+ Ὁ ΠΡΩΤΕΚΔΙΚΕΥΩΝ Θ(ΕΣΣΑ)Λ(Ο)Ν(ΙΚΗΣ) ΔΙΑΚΟΝΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Ὁ ΧΩΝΕΙΑΤ(ΗΣ) ΣΥΜΜ(Α)Ρ(ΤΥΡ)ΩΝ ΥΠ(ΕΓΡΑΨ)Α ++ · ό.π. 19.41 (1420): + Ὁ ἹΕΡΟΜΝΗΜΩΝ ΘΕ(ΣΣΑ)Λ(Ο)Ν(ΙΚΗΣ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ ΧΟΝΡΟΧΕΙΛ(ΗΣ) +.*

40. A. La. II. 98.57 (1304). - Chil. 117.166-167 (1328). - A. La. II. 156.46 (1404).

41. A. Prôt. 4.37 (942). - Σ. Κίσσας, Μολυβδόβουλλα από τα υπερώα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *BSB* 2 (1990) 185-202 (στο εξής: Μολυβδόβουλλα), αρ. 8 (μάλλον β΄ μισό του 10ου αι.) = I. Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται - ΚΒΕ], Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση, στο εξής: *Μολυβδόβουλλα*), αρ. 74

από τον 12ο αι. κ.ε. οι εκκλησιαστικοί άρχοντες ήταν κατά κανόνα διάκονοι, αν και αυτό δεν ισχύει πάντοτε στις επαρχιακές εκκλησιαστικές έδρες[42]. Βάσει των στοιχείων που συγκεντρώσαμε από τις διάφορες μαρτυρίες οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι που ανήκαν στα σέκρετα ή τον καθεδρικό ναό της μητρόπολης Θεσσαλονίκης με βαθμό ιεροσύνης διακόνου μάλλον αποτελούσαν την πλειονότητα[43]. Βέβαια τον 15ο αι., όπως άλλωστε και στην πρωτεύουσα, ο κανόνας αυτός δεν τηρείται απόλυτα[44].

Οι πληροφορίες που αντλούμε από την εξέταση των πηγών μάς επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα σχετικά με τα σέκρετα της μητρόπολης και τη στελέχωσή τους από τους διάφορους οφφικιαλίους, ενώ περιστασιακά εντοπίζουμε και μαρτυρίες αρκετών αξιωματούχων που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον μητροπολιτικό ναό. Εκτός από τις μαρτυρίες των λειτουργικών κειμένων, όπου περιγράφονται τα τελετουργικά καθήκοντα των διαφόρων οφφικιαλίων κατά την τέλεση των ιερών ακολουθιών, σε ελάχιστες περιπτώσεις εμφανίζονται οι αξιωματούχοι σε σχέση με τις υποχρεώσεις που ανήκαν στον κύκλο των καθηκόντων τους. Οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι εμφανίζονται συνηθέστερα σε διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα, τα οποία υπογράφουν συνήθως ως μάρτυρες, λόγω του ότι θεωρούνταν αξιόπιστα και έντιμα πρόσωπα. Αρκετοί οφφικιάλιοι αποτελούν τους συντάκτες των εγγράφων, είτε διότι παράλληλα φέρουν την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου* (συμβολαιογράφου), είτε ως εγγράμματοι τους οποίους εμπιστεύονταν οι συναλλασσόμενοι. Ορισμένοι

(β΄ μισό του 10ου αι.). - A. Esph. 4.14 (1078). - A. La. I. 59.82, 88 (1110). - A. Doch. 4.108 (1117). - A. La. II. 70.45, 55 (1240)· 75.8, 55, 61 (1284). - A. Xér. 12.43 (1295). – A. Va. I. 28.25, 30 (1299). - A. La. II. 98.61 (1304). – A. Zo. 25.30, 80-81 (1327). - Chil. 154.56-57 (1374). - A. La. III. 156.46 (1404). – Βλ. και *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἐπιστολαί*, έκδ. Σ. Ευστρατιάδης, *Γρηγορίου του Κυπρίου, οικουμενικού πατριάρχου επιστολαί και μύθοι*, Αλεξάνδρεια 1910, επ. 14, 20, 21, 23, 28, 76, 77, 82, 99, 106 (στο εξής: Γρηγ. Κύπριος, *Επιστολαί*).

42. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 106, 122, 125, 157. – Βλ. και Judith Herrin, Provincial Government 262. - Hélène Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Athènes 1992, σ. 112 (στο εξής: *Notariat*).

43. Βλ. Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 248 κ.ε.

44. Βλ. A. Xén. 32.44 (1419). – A. Doch. 49.48 (ca. 1420, επικύρωση *ἴσου* εγγράφου του 1384). - S. Kugéas, Notizbuch αρ. 5 (1419). - Σ. Λάμπρος, Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη, *ΝΕ* 7 (1910) 113-313 (στο εξής: Ενθυμήσεις), αρ. 105 (1423). - Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη - Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών αρ. 7] Θεσσαλονίκη 1947, σ. 83-84 (στο εξής: *Μακεδονική ιστορία*). - Λ. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων* σ. 134, χφ. 2096 (12ος αι.), φ. 113v (μονοκονδυλιά 14ου-15ου αι.).

αποστέλλονται από τη μητροπολιτική σύνοδο, τον μητροπολίτη, τον πολιτικό διοικητή ή το μεικτό δικαστήριο, προκειμένου να πραγματοποιήσουν την προκαταρκτική εξέταση σε μια δικαστική υπόθεση ή να κάνουν την επιτόπια έρευνα, ώστε βάσει του πορίσματός τους να εκδοθεί η δικαστική απόφαση ή προκειμένου να διευθετήσουν τις ιδιωτικές αντιδικίες με την επίτευξη συμβιβασμού μεταξύ των διαδίκων. Άλλοι τέλος εμφανίζονται ως διάδικοι σε αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου, ως αποδέκτες ή αποστολείς ιδιωτικών επιστολών, ως κωδικογράφοι ή υμνογράφοι και μελουργοί[45].

Πάντως η μελέτη των δικαιοπρακτικών εγγράφων που περιέχονται στα αρχεία των μονών του Αγίου Όρους σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες άλλων πηγών μπορεί να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας σχετικά με τη βυζαντινή προσωπογραφία της Θεσσαλονίκης από τον 10ο αι. και εφεξής, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο. Έτσι είμαστε σε θέση όχι μόνο να συντάξουμε έναν εκτενή προσωπογραφικό κατάλογο εκκλησιαστικών αξιωματούχων από τα μητροπολιτικά σέκρετα και τον καθεδρικό ναό της Θεσσαλονίκης, αλλά και να ανασυνθέσουμε ως ένα βαθμό τη σταδιοδρομία ορισμένων ανωτέρων και ανωτάτων οφφικιαλίων.

οἰκονόμος

Το εκκλησιαστικό οφφίκιο του *οἰκονόμου* απαντά ήδη από το α΄ μισό του 4ου αι., ενώ σύμφωνα με τον 26ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου και τον 11ο της Ζ΄ Οικουμενικής συνόδου ήταν υποχρεωτικός ο διορισμός του σε κάθε επισκοπική έδρα ως διαχειριστή της εκκλησιαστικής της περιουσίας. Βάσει του προστάγματος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του 1094 ο *μέγας οἰκονόμος* του πατριαρχείου αποτελούσε έναν από τους πέντε *ἐξωκατακοίλους* εκκλησιαστικούς άρχοντες κατέχοντας ιεραρχικά την πρώτη θέση. Σύμφωνα με την άποψη της Β. Λεονταρίτου, ο τίτλος *μέγας* αποδόθηκε στον *οἰκονόμο* της Μεγάλης Εκκλησίας μεταξύ 1032 και 1078, και πιθανότατα το 1057[46]. Κατά το πρότυπο της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως ο τίτλος υιοθετείται στις μεγάλες μητροπόλεις, αν και όχι πάντα κατά απόλυτο και καθιερωμένο τρόπο. Στη Θεσσαλονίκη πάντως όλοι οι *οἰκονόμοι* της μητρόπολης αποκαλούνται

45. Βλ. Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 235-236.

46. Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 369-372.

εφεξής με τον εν λόγω τίτλο[47].

Το αξίωμα του *οἰκονόμου* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης απαντά για πρώτη φορά στις πηγές το 943. Πιο συγκεκριμένα, ο **Θεόδωρος** *κληρικὸς καὶ οἰκονόμος τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Θεσσαλονίκης* παρίστατο ως μάρτυρας κατά τη χάραξη των ορίων μεταξύ της *ἐνορίας* της Ιερισσού και των Αθωνιτών μοναχών από τον στρατηγό του θέματος Θεσσαλονίκης Καταχαλών, τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γρηγόριο και τον κριτή του θέματος Ζωήτο[48].

Ο επόμενος *οἰκονόμος* που γνωρίζουμε από τις μαρτυρίες των πηγών είναι ο **Νικήτας** (1078). Ο Νικήτας απαντά σε *πρακτικόν* του πρωτοσπαθαρίου Νικολάου, όπου λόγω της ιδιότητάς του ως *οἰκονόμου* εκπροσωπεί τα δίκαια της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, προκειμένου να καθοριστούν τα όρια ανάμεσα σε κτηματική περιουσία της μητρόπολης και της μονής Εσφιγμένου στην περιοχή της Πορταρέας. Η περίπτωσή του είναι ιδιάζουσα, δεδομένου ότι ήταν ταυτόχρονα και επίσκοπος Βεροίας. Προφανώς ο Νικήτας διατήρησε το οφφίκιο που κατείχε, προτού προωθηθεί στην επισκοπή Βεροίας. Εξάλλου δεν αποτελεί τη μόνη περίπτωση μητροπολιτικού αξιωματούχου που εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε επίσκοπος σε κάποια από τις υποκείμενες επισκοπικές έδρες[49]. Επίσης είναι ο πρώτος οφφικιάλιος της μητρόπολης που φέρει τον τίτλο *μέγας*[50].

Για δύο περίπου αιώνες δεν απαντά στις πηγές κανένας *οἰκονόμος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ώσπου γύρω στο 1290 ο *μέγας οἰκονόμος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης* **Γεώργιος Καβάσιλας** υπογράφει ως μάρτυ-

47. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του εκκλησιαστικού αξιώματος του οικονόμου, *ΠΑΑ* 7 (1932) 4-10. - H.-G. Beck, *Kirche* 100-101, 106-107, 119-120. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 16-17, 35-39, 60-61 και σημ. 4, 303 κ.ε. - Ελευθερία Παπαγιάννη, Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου, *Πρακτικά του Δ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 145-166, σ. 153 (στο εξής: Κοσμικές ενασχολήσεις)· *Οικονομικά* 23 κ.ε.. - I. Πηλίλης, *Οφφίκια* 53 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 352 κ.ε. - J. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, σ. 316 (στο εξής: *Church*). - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

48. A. Prôt. 6.13-14 (943).

49. Βλ. επίσης κατωτ. σ. 123-124 την περίπτωση του Δημητρίου Ερμογένη. – Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 258-259.

50. A. Esph. 4.8 (1078): *άιρουμ(έν)ου τοῦτο τοῦ μέρους τ(ῆς) μ(ητ)ροπ[ό(λεως)], ἤγουν τοῦ ἐν αὐτῷ οἰκονομοῦν[τ]ο(ς) τοῦ θεοφιλεστάτ(ου) επισκόπου Βεροίας* … , και στ. 12-13: *[Οὕ]τως τοῦ [παρεκ]βολ(ίου) διαλαμβάν(ον)το(ς), παραλαβῶν ἀπὸ τοῦ μέρους τ(ῆς) μ(ητ)ροπ(όλεως) Νικήτ(αν) τὸν θεοφιλέστατ(ον) ἐπίσκοπον Βεροίας κὰι μέγαν οἰκ(ονόμ)ον τῆς μ(ητ)ροπ(όλεως) Θεσσαλο[νίκ(ης)*, … . – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 369.

ρας δικαιοπρακτικό έγγραφο. Δεν γνωρίζουμε πολλά για αυτόν πέραν του ότι ανήκε στη γνωστή οικογένεια των Καβασίλων[51].

Άμεσος διάδοχός του ήταν ο διάκονος και γνωστός λόγιος **Δημήτριος Βεάσκος**. Ο Δημήτριος αρχικά μαρτυρείται ως *ρεφερενδάριος*, γύρω στο 1290 ως *πρωτέκδικος* και το 1295-1299 ως *μέγας οἰκονόμος*. Επίσης συνέθεσε ένα στιχηρό στον άγιο Δημήτριο και ένα ποίημα στη μνήμη του ιδρυτή της μονής Ακαπνίου Φωτίου, τα οποία μελοποίησε ο *χαρτοφύλαξ* της μητρόπολης Ιωάννης Σταυράκιος. Ο Δημήτριος φαίνεται ότι ανήκε στον κύκλο των διανοουμένων της εποχής, καθώς είχε αλληλογραφία με τον μετέπειτα πατριάρχη Γρηγόριο Β΄ Κύπριο καθώς και με τον Θεσσαλονικέα Ιωάννη Πεδιάσιμο, *χαρτοφύλακα* της αρχιεπισκοπής Αχρίδος και πρώην *ὕπατο τῶν φιλοσόφων* στην Κωνσταντινούπολη[52].

Το 1336-1338, πενήντα περίπου χρόνια ύστερα από τον Γεώργιο Καβάσιλα,

51. A. Iv. III. 65.24 (ca. 1290): *[+] Ὁ μέγ(ας) οἰκον(ό)μο(ς) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) Γεώργιος ὁ Καβάσιλ(ας) ὑπ(έγραψ)α [+].* – Βλ. και A. Xér. σ. 199. – Γ. Θεοχαρίδης, Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας, *Ελληνικά* 17 (1962) 1-23, σ. 14 σημ. 3 (στο εξής: Καβάσιλας). - E. Trapp – R. Walther – H.-V. Beyer u.a., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τ. 1-12, [Österreichische Akademie der Wissenschaften] Wien 1976-1996 (στο εξής: PLP), τ. 5, αρ. 10077. - A. Αγγελόπουλος, Το γενεαλογικόν δέντρον της οικογένειας των Καβασίλων, *Μακεδονικά* 17 (1977) 367-396, σ. 370 (στο εξής: Καβάσιλες).

52. A. Iv. III. 67.5-6 (1295): *συμπαρόντων (καὶ) θεοφιλεστάτων ἐκκλησιαστ(ικῶν) ἀρχόντων, τοῦ μεγ(ά)λ(ου) οικονόμου κυ(ροῦ) Δημητρ(ίου) τοῦ Βεάσκου* ... , και στ. 130-131: *+ Ὁ μέγας οἰκονόμος τ(ῆς) ἁγιωτάτ(ης) μ(ητ)ροπό[λεως] Θεσσαλον(ίκης) Δημήτρ(ι)ος διάκονος ὁ Βε[άσ]κος.* - A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ιωάννης Σταυράκιος και Δημήτριος Βεάσκος, *VV* 13 (1907) 493-495, σ. 494 (τίτλος): *Ποίημα κυρίου Δημητρίου ἱεροδιακόνου καὶ μεγάλου οἰκονόμου μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, οὗ τὸ ἐπώνυμον Βεάσκος*, σ. 495 (σε ώα χφ.): *Οἱ μὲν λόγοι Δημητρίου Βεάσκου οἰκονόμου Θεσσαλονίκης* (1299). – Γρηγ. Κύπριος, *Επιστολαί* επ. 7. – M. Treu, *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant*, Programm des Victoria-Gymnasiums zu Potsdam, Potsdam 1899, επ. 2, σ. 45 (στο εξής: Theodorus Pediasimus). – I. και A. Σακκελίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήναι 1892, σ. 159, αρ. 884 (στο εξής: *Κατάλογος χειρογράφων*).

Για τον Δημήτριο Βεάσκο βλ. και L. Petit, Le Synodicon de Thessalonique, *EO* 18 (1916-1919) 236-254, σ. 247. – Σ. Ευστρατιάδης, *Γρηγορίου του Κυπρίου, οικουμενικού πατριάρχου επιστολαί και μύθοι*, Αλεξάνδρεια 1910, σ. ιδ΄ (στο εξής: *Γρηγόριος Κύπριος*). – Του ιδίου, Θράκες Μουσικοί, *ΕΕΒΣ* 12 (1936) 46-75, σ. 75 (στο εξής: Μουσικοί). - A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in Libraries of Italy*, Urbana – Chicago – London 1972, τ. I, σ. 75-77. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 120 και σημ. 1. - A. Iv. III. σ. 124. - PLP 2, 2541· 11, 26708. - A. Xér. σ. 100. - C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, (1204 - ca. 1310)*, Nicosia 1982, σ. 118 σημ. 30, σ. 120-121, 127 (στο εξής: *Higher Education*). – Του ιδίου, Οι απαρχές της πνευματικής ακμής στη Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αι., *Δωδώνη* 21A (1992) 133-150, σ. 139-140 (στο εξής: Πνευματική ακμή).

Σε σημείωμα διαζυγίου που παραδίδεται ως τύπος διαζυγίου, το οποίο όμως πιθανότατα εκ-

ένας άλλος Καβάσιλας, πιθανόν απόγονός του, ανέλαβε το ίδιο αξίωμα. Πρόκειται για τον **Δημητριο Κανίσκη Καβάσιλα**, για τον οποίο έχουμε αρκετές πληροφορίες. Εμφανίζεται αρχικά να κατέχει το αξίωμα του *μεγάλου σακελλαρίου* (1328), ενώ παράλληλα έφερε και το αξίωμα του *δικαιοφύλακος* (1327-1328). Επίσης γνωρίζουμε ότι ήταν υμνογράφος και αριστοτέχνης κωδικογράφος. Γύρω στο 1336 εξαπολύθηκαν συκοφαντικές κατηγορίες εις βάρος του, όπως και εις βάρος του *χαρτοφύλακος* Ιωάννη Στρυμβάκωνα και του *σακελλίου* Βρυέννιου, λόγω προσωπικής έχθρας που έτρεφε για τους συγκεκριμένους εκκλησιαστικούς άρχοντες ο κατήγορος. Το 1337/1338 κρίθηκε από το πατριαρχικό δικαστήριο παρουσία και του αυτοκράτορα και απαλλάχθηκε οριστικά από τις κατηγορίες. Μεταξύ του Σεπτεμβρίου του 1343 και του Ιουλίου του 1344 ο Καβάσιλας τέθηκε υπό κράτηση. Προφανώς ο λόγος της φυλάκισής του ήταν πολιτικός δεδομένης της έκρυθμης κατάστασης στη Θεσσαλονίκη εξαιτίας του κινήματος των Ζηλωτών. Το γεγονός ότι τον Σεπτέμβριο του 1344 το αξίωμα του *δικαιοφύλακος* κατέχεται πια από τον *σακελλίου* Ιωάννη Βρυέννιο[53], οπωσδήποτε σχετίζεται με τη δυσμένεια στην οποία περιέπεσε ο Κανίσκης. Κατά τον H.-V. Beyer μάλιστα δεν αποκλείεται ο Κανίσκης να πέθανε στη φύλακη, καθώς οι Ζηλωτές σκλήρυναν τη στάση τους μετά το θέρος του 1345[54].

Άλλοι γνωστοί *οἰκονόμοι* της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης είναι ο **Γεώργιος**

δόθηκε από τον Ιωάννη Κίτρους κατά την απουσία του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιακώβου στην Κωνσταντινούπολη, ο *μέγας οἰκονόμος* αναφέρεται ως Δημήτριος ο Δυν( ) (βλ. P. Canart, *Codices Vaticani graeci 1745-1962*, Vaticano 1970, τ. 1, σ. 526. - B. Katsaros, Documents αρ. 5.4-5, κριτικό υπόμνημα). Δεδομένου ότι το έγγραφο τοποθετείται γύρω στα τέλη του 13ου αι. (βλ. B. Katsaros, ό.π. σ. 404), ο J. Darrouzès (*Οφφίκια* 174 σημ. 2) θεωρεί πιθανό να πρόκειται για τον Δημήτριο Βεάσκο (βλ. και P. Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manu Scripti Recensiti. Codices Vaticani graeci, Codices 1745-1962, τ. 2 : Introductio Addenda Indices*, Vaticano 1973, σ. LIV).

53. A. Doch. 23.9, verso 1-3 (Σεπτέμβριος 1344): *+ Ὁ δικαιοφύλ(αξ) τοῦ εὐαγοῦς βασιλ(ικοῦ) σεκρέτου (καὶ) σακελλ(ίου) τῆς ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θεσσαλονίκης Ἰω(άννης) εὐτελὴς διάκονος ὁ Βρυέννιος : + +Εδέθη παρ' ἐμοῦ τοῦ δικαιοφύλ(ακος) μηνὶ (καὶ) (ἰνδικτιῶνι) τ(οῖς) ἐμπερι[ειλημμένοις].*

54. Βλ. PRK II, 111.2-5: *κατὰ τοῦ τιμιωτάτου δικαιοφύλακος καὶ οἰκονόμου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης διακόνου τοῦ Καβάσιλα*, ... , και στ. 17-19, 44-45 (1337-1338). – A. Turyn, *Codices graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, Vaticano 1964, σ. 143 κ.ε. (στο εξής: *Codices graeci*). – Του ιδίου, *Dated Manuscripts* σ. 196 κ.ε. - Βλ. και H.-G. Beck, *Kirche* 798. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 138. – A. Αγγελόπουλος, Καβάσιλες 377-378. - H.-V. Beyer, Demetrios Kabasilas. Freund und späterer gegner des Gregoras, *JÖB* 39 (1989) 135-177, σ. 141-142 (στο εξής: Kabasilas). - PLP Add. 1-8, 92225. – Βλ. και κατωτ. σ. .... και σ. ....

Πρβ. R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927, σ. 316-317 (στο εξής:

Ρωμαίων (1327)[55], ο **Θεόδωρος Τρίτρεας** (1328)[56], ο **Δημήτριος Σταυράκιος** (1404-1405)[57], ο **Γεώργιος Σεναχηρείμ** (1419)[58] και ο **Δημήτριος Αλμυριώτης** (1420)[59]. Αξίζει να σημειωθεί ότι εκτός από τον Σεναχηρείμ, που έχει τον ιερατικό βαθμό του πρεσβυτέρου, όλοι οι υπόλοιποι είναι διάκονοι. Επίσης μαρτυρείται ένας **ανώνυμος** επί β΄ πατριαρχίας του Καλλίστου (1355-1363),

Grégoras). - G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290 - nach 1350), τ. I: Einleitung, Adressaten, Regesten Register*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für Byzantinistik Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien - Wiener Byzantinistische Studien 10/1] Wien 1973, σ. 38-39. - P. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae*, τ. II, Matino 1982 σ. 191, 192, 356, που επισημαίνουν ότι ο Δημήτριος Καβάσιλας που είχε αλληλογραφία με τους Μιχαήλ Γαβρά και Νικηφόρο Γρηγορά βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα ανήκε στο άμεσο περιβάλλον του αυτοκράτορα. Δεν θα πρέπει λοιπόν να συγχέεται με τον Δημήτριο Κανίσκη Καβάσιλα. - Βλ. και A. Turyn, *Codices graeci* 145. - H.-V. Beyer, Kabasilas 140 κ.ε. - PLP Add. 1-8, 92223, 92225. - Αντιθέτως βλ. V. Laurent, Notes critiques, II : La correspondance de Grégoras, *EO* 26 (1927) 350-361, σ. 357 (στο εξής: Grégoras). - Α. Αγγελόπουλος, Καβάσιλες 378 σημ. 3, οι οποίοι ταυτίζουν τον Θεσσαλονικέα οφφικιάλιο Δημήτριο Κανίσκη Καβάσιλα με τον Δημήτριο Καβάσιλα, που είχε αλληλογραφία με τον Γρηγορά. - Βλ. και Γ. Θεοχαρίδης, Καβάσιλας 10, 11, 23, που θεωρεί ότι ο Δημήτριος Καβάσιλας που είχε επαφές με τον Νικηφόρο Γρηγορά και τον Γαβρά ταυτίζεται με τον οφφικιάλιο της μητρόπολης Δημήτριο Κανίσκη Καβάσιλα.

Επίσης, κατά τον V. Laurent (La correspondance de Démétrius Cydonès, *EO* 30, 1931, 339-354, σ. 347. - Γ. Θεοχαρίδης, Καβάσιλας 10, 23. - Α. Αγγελόπουλος, Καβάσιλες 378 σημ. 2 κ.ά.) ο Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας είναι ο αποδέκτης επιστολής του Νικηφόρου Χούμνου, με την οποία τον επαινεί για τις ικανότητές του ως καλλιγράφου (βλ. *Νικηφόρου τοῦ Χούμνου, Ἐπιστολαί*, έκδ. J. Boissonade, *Anecdota nova*, Paris 1844, επανέκδοση Hildesheim 1962, σ. 1-190, αρ. 144). Ωστόσο ορισμένοι μελετητές διατηρούν τις επιφυλάξεις τους (βλ. H.-V. Beyer, Kabasilas 143-144. - PLP Add. 1-8, 92223).

55. Chil. 112.147-148 (1327): *+ ὁ μέγας οἰκονόμος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Γεώργιος διάκονος ὁ Ῥωμαίων +*. – Βλ. και PLP 10, 24475.

56. Chil. 117.168-169 (1328): *+ ὁ μέγας οἰκονόμος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Θεόδωρος διάκονος ὁ Τρίτρεας +*. – Ο Θεόδωρος Τρίτρεας είχε προηγουμένως διατελέσει *μέγας σακελλάριος*. – Βλ. PLP 12, 29333 και κατωτ. σ. 105.

57. A. La. III. 156.46 (1404) και σ. 138. – S. Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain 1942 (στο εξής: *Xéropotamou*), σ. 278 (ανέκδοτο, έτ. 1405). – Βλ. και PLP 11, 26707. – Πιθανόν να ανήκε στην ίδια οικογένεια με τον διάκονο Ιωάννη Σταυράκιο, χαρτοφύλακα της μητρόπολης το 1284 (βλ. κατωτ. σ. 110).

58. A. Xén. 32.44 (1419): *+ ὁ μέγ(ας) οἰκονόμος τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θ(εσσα)λον(ίκης) Γεώργιος ἱερεὺς ὁ Σεναχηρείμ +*. – A. Doch. 49.48 (επικύρωση *ἴσου* εγγράφου έτ. 1384) και σ. 259. – Βλ. και PLP 10, 25148.

59. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 87 (1420): *ἔλαβεν ὁ Ἁλμυριώτης οἰκονόμος … .* – Ο Δημήτριος Αλμυριώτης απαντα αρχικά ως *σακελλίου* (1414), στη συνέχεια ως *μεγάλος σακελλάριος* (1419-1421), ενώ το 1420 εμφανίζεται να κατέχει ταυτόχρονα και το οφφίκιο του *οἰκονόμου*. - Βλ. κατωτ. σ. 106, 120 και PLP Add. 1-8, 91136.

γύρω στο 1360-1361[60], και ένας ακόμη **ανώνυμος** επί αρχιερατείας του Ισιδώρου Γλαβά (1380-1396), ο οποίος παράλληλα ήταν και *οἰκονόμος* της μονής Οδηγήτριας[61].

σακελλάριος

Το εκκλησιαστικό αξίωμα του *σακελλαρίου* απαντά με βεβαιότητα από τον 7ο αι. Ήταν προϊστάμενος της *σακέλλης*, όπου φυλάσσονταν έγγραφα που περιείχαν τα περιουσιακά δικαιώματα της εκκλησίας. Από τα μέσα του 11ου αι. είχε επίσης την εποπτεία των μονών. Στο αυτοκρατορικό πρόσταγμα του 1094 ο *σακελλάριος* του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μνημονεύεται με την προσωνυμία *μέγας* μεταξύ των *ἐξωκατακοίλων* αρχόντων. Ο τίτλος υιοθετήθηκε και από τους σακελλαρίους της μητρόπολης Θεσσαλονίκης[62].

Ο πρώτος *σακελλάριος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης που μαρτυρείται στις πηγές είναι ο διάκονος **Ιερεμίας Χειμαδάς**, που συνδυάζει την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου* και εποπτεύει το 1217 τη σύνταξη δικαιοπρακτικού εγγράφου[62α]. Ο επόμενος *σακελλάριος* είναι ο διάκονος Ιωάννης Πόθος, που απαντά από το 1284 έως περίπου το 1290[63]. Στα τέλη του 13ου αι. – αρχές του 14ου αι. σε απόφαση (*λύσις, ἐπίλυσις*) του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης μνημονεύεται **ανώνυ-**

60. PG 151, col. 711C· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2430 (1360/1361).

61. MM 2, αρ. 664, στ. 526.15-16· J. Darrouzès, *Reg.* VI, αρ. 3149 (Ιούλ. 1400): *ὁμοίως δὲ ἐξεδόθη καὶ παρὰ τοῦ μεγάλου οἰκονόμου Θεσσαλονίκης καὶ οἰκονόμου τῆς Ὁδηγητριανῆς ἀδελφότητος … .* Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι στο συγκεριμένο χωρίο, που προέρχεται από πατριαρχική επιστολή του πατριάρχη Ματθαίου προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριήλ, ο *οἰκονόμος* της μητρόπολης αποκαλείται *μέγας*. – Πρβ. ανωτ. σ. 90-91.

62. Βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 108-109, 119-120. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 59, 60, 62, 310 κ.ε. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 60. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 515 κ.ε., 523. - J. Hussey, *Church* 316. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

62α. MM 3, στ. 238.33-34, 239.8-10.

63. A. La. II. 75.8, 56-57 (1284): *ὁ μέγας σακελλ(ά)ρ(ι)ο(ς) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θεσσαλονίκης Ἰω(άνν)(ης) διάκονο(ς) ὁ Πόθο(ς) τῷ διαθηκώω ἐγγράφω παρὼν καὶ μαρτυρ(ῶν) ὑπ(έγραψα)*. - A. Iv. III. 65.25 (ca. 1290) και σ. 124: *[+] ὁ μέγ(ας) σακελλ(ά)ρ(ιος) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) Ἰωάνν(ης) διάκονο(ς) ὁ Πόθος ὑπ(έγραψα) +*. – Βλ. και PLP 10, 23446.

Ο A. Turyn (*Dated Manuscripts* 77) με διστακτικότητα διατύπωσε την άποψη ότι ο *σακελλάριος* της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Πόθος μπορεί να ταυτίζεται με τον *ὕπατο τῶν φιλοσόφων* (t.a.q. ± 1280) και μετέπειτα *χαρτοφύλακα* της αρχιεπισκοπής Αχρίδος Ιωάννη Πεδιάσιμο Πόθο («It's just barely possible … it would be only a tentative guess»). Ο Κ. Κωνσταντινίδης (*Higher Education* 116

μος *σακελλάριος* της μητρόπολης[64]. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για τον Ιωάννη Πόθο. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο συγκεκριμένο έγγραφο περιγράφεται η αρμοδιότητα του *σακελλαρίου* σχετικά με τις μονές. Πιο συγκεκριμένα, μια

κ.ε. - Του ιδίου, Πνευματική ακμή 142-144) δέχεται σχεδόν ανεπιφύλακτα ως ορθή την υπόθεση του A. Turyn (βλ. και PLP 9, 22235). Ωστόσο ο μελετητής βασίζεται μόνο σε πιθανολογίες και υποθέσεις, γεγονός που καθιστά αδύναμη την επιχειρηματολογία του:

α) Το γεγονός ότι ο Ιωάννης Πεδιάσιμος εκφράζει σε επιστολή του προς τον φίλο και παλαιό συμμαθητή του Γεώργιο Κύπριο τα παράπονά του σχετικά με το αφιλόξενο περιβάλλον στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι ζήτησε και κατόρθωσε να μετατεθεί στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, όταν ο Γεώργιος προωθήθηκε στον πατριαρχικό θρόνο ως Γρηγόριος Β΄ (1283-1289).

β) Το ότι είχε φιλική σχέση με τον *μεγάλο οἰκονόμο* Δημήτριο Βεάσκο και τον *ἱερομνήμονα* Πέτρο Τζίσκο και αλληλογραφία μαζί τους, όσο ήταν στην Αχρίδα, δεν αποδεικνύει την υπόθεση ότι αργότερα μετατέθηκε στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης.

γ) Το γεγονός ότι πέντε επιστολές του Πεδιάσιμου βρίσκονται σε χειρόγραφο που ανήκε σε λόγιο Θεσσαλονικέα και ότι τα Σχόλιά του στον Αριστοτέλη εντοπίζονται σε αθωνικό χειρόγραφο δεν ενισχύει την εν λόγω υπόθεση. Όλα τα παραπάνω στοιχεία (α, β, γ) αποδεικνύουν απλώς ότι ο Πεδιάσιμος είχε δεσμούς με λόγιους και εκκλησιαστικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης.

δ) Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, υιός του Γεώργιου Ακροπολίτη, σε επιστολή του, που πιθανόν χρονολογείται στο 1310-1314, προς έναν αρχιερέα, που πιθανόν να ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, αναφέρει ότι πέθανε στη Θεσσαλονίκη ένας ανώνυμος *ὕπατος*, που πιθανόν ταυτίζεται με τον Πεδιάσιμο, επίσης δεν αποδεικνύει ότι ο Πεδιάσιμος έκλεισε τη σταδιοδρομία του ως οφφικιάλιος της μητρόπολης. Χωρίς να αμφισβητήσουμε το ενδεχόμενο ο εν λόγω ύπατος να είναι ο πρώην ύπατος των φιλοσόφων Ιωάννης Πεδιάσιμος, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Καταρχάς, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι ο Πεδιάσιμος ούτως ή άλλως κάποια στιγμή, πιθανόν γηραιός πλέον, επέστρεψε στον τόπο όπου μεγάλωσε και με τον οποίο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του διατηρούσε στενούς δεσμούς. Δεύτερον, αν ο αποδέκτης της επιστολής του Ακροπολίτη ήταν ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, αν ο αναφερόμενος ύπατος ήταν ο Ιωάννης Πεδιάσιμος Πόθος και αν πράγματι ταυτιζόταν ο Πεδιάσιμος με τον *σακελλάριο* Ιωάννη Πόθο είναι αξιοπερίεργο που μνημονεύεται μόνο το κοσμικό αξίωμα του εκλιπόντος και όχι και το εκκλησιαστικό του οφφίκιο.

ε) Τέλος, η υπόθεση ότι ο Ιωάννης Πεδιάσιμος ταυτίζεται με τον *μεγάλο σακελλάριο* της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Πόθο, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί με απόλυτη βεβαιότητα, γεννά το εύλογο ερώτημα γιατί ο Ιωάννης ως οφφικιάλιος της μητρόπολης Θεσσαλονίκης χρησιμοποιεί το επώνυμο Πόθος και όχι Πεδιάσιμος.

Για τον Ιωάννη Πεδιάσιμο Πόθο βλ. A. Turyn, *Dated Manuscripts* 74 κ.ε., με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στη σ. 75. – Βλ. επίσης A. Schminck, Der Traktat Περί γάμων des Johannes Pediasimos, *FM* 1 (1976) 126-174. – R. B. Todd, The Manuscripts of John Pediasimus' Quotations from Dio Cassius, *Byzantion* 56 (1986) 275-284, που αναφέρονται στον Πεδιάσιμο χωρίς να κάνουν λόγο για ενδεχόμενη ταύτιση με τον οφφικιάλιο της μητρόπολης Θεσσαλονίκης Ιωάννη Πόθο. Αντιθέτως ο F. Tinnefeld (Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike, *DOP* 57, 2003, 153-172, σ. 155· στο εξής: Intellectuals) χαρακτηρίζει ως πειστική την επιχειρηματολογία του Κ. Κωνσταντινίδη και αποδέχεται την πρότασή του.

64. B. Katsaros, Documents αρ. 7, στ. 16.

ανώνυμη μοναχή υπέβαλε αίτηση (*ὑπόμνησις*, *αἴτησις*), προκειμένου να αναλάβει εφ' όρου ζωής τη φροντίδα και διοίκηση της γυναικείας μονής του Αγίου Δημητρίου, της επωνομαζομένης της Κεφαληνίας, *μετὰ πάντων τῶν ὑπ' αὐτὴν καὶ περὶ αὐτήν*. Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, που, όπως επεσήμανε ο εκδότης των εγγράφων Β. Κατσαρός, μάλλον ταυτίζεται με τον Ιάκωβο (1289/1293-1299/1305)[65], ενέκρινε την αίτηση της μοναχής. Η μοναχή όφειλε να παρουσιάσει τη μητροπολιτική απόφαση στον *μεγάλο σακελλάριο*, ο οποίος στη συνέχεια μαζί με τους υφισταμένους υπαλλήλους στην υπηρεσία του θα της παρέδιδε τη διοίκηση της μονής κατατοπίζοντάς την σχετικά: '*Η παροῦσα οὖν ἐπίλυσις τῆς ἡμῶν μετριότητος μετὰ τὸ καταστρωθῆναι συνήθως ἐμφανισθήτω τῷ θεοφιλεστάτῳ μεγάλῳ σακελλαρίῳ, ὡς ἂν οὗτος ἅμα τοῖς ἑαυτῷ εἰς τοῦτο τεταγμένοις ποιήσῃ παράδοσιν πρὸς σὲ κατὰ τὸ σύνηθες*[66].

Τον 14ο αι. οι *μεγάλοι σακελλάριοι* που μνημονεύονται στις πηγές είναι οι εξής. Το 1327 ο **Θεόδωρος Τρίτρεας** υπογράφει δικαιοπρακτικό έγγραφο ως μάρτυρας, ενώ το επόμενο έτος προάγεται σε *οἰκονόμο*[67]. Τη θέση του καταλαμβάνει ο **Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας**, που παράλληλα φέρει και το αξίωμα του *δικαιοφύλακος*· δέκα έτη αργότερα κατέχει πλέον το οφφίκιο του *οἰκονόμου*[68]. Το 1335-1339 *μέγας σακελλάριος* της μητρόπολης είναι ο διάκονος **Νικόλαος Συναδηνός**. Ο Συναδηνός ήταν έμπειρος αξιωματούχος, καθώς είχε διατελέσει προηγουμένως *λογοθέτης* της μητρόπολης (1327) και *πρωτέκδικος* (1328)[69]. Το 1364 *σακελλάριος* της μητρόπολης είναι ο **Πασηδόνης**, ο οποί-

65. Βλ. B. Katsaros, Documents 405, 407. – Για την περίοδο της αρχιερατείας του Ιακώβου βλ. M. L. Rautman, Notes on the metropolitan succession of Thessaloniki, c. 1300, *REB* 46 (1988) 147-159, σ. 150-152 (στο εξής: Succession). - Στ. Νταγιούκλας, Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341. Θεσμοί και πρόσωπα, *Μακεδονικά* 30 (1995-1996) 115-137, σ. 129-130 (στο εξής: Διοίκηση). - G. Dennis, Metropolitans 256. – Πρβ. PLP 4, 7905, 7906.

66. Βλ. B. Katsaros, Documents αρ. 6, 7.

67. Chil. 112.143-150 (1327): *ἡ ἐμπεριειλημμένη διάπρασις ἐπεγράφη καὶ παρ' ἐμοῦ εἰς βεβαίωσιν τῶν ἐξωνησάντων +. ... + ὁ μέγας σακελλάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Θεόδωρος διάκονος ὁ Τρίτρεας +*. – Βλ. ανωτ. σ. 102.

68. Chil. 112.143-146 (1327): *ἡ ἐμπεριειλημμένη διάπρασις ἐπεγράφη καὶ παρ' ἐμοῦ εἰς βεβαίωσιν τῶν ἐξωνησάντων. + ὁ δικαιοφύλαξ Δημήτριος διάκονος Κανίσκης ὁ Καβάσιλας +*· 117.166-167 (1328): *+ ὁ δικαιοφύλαξ Δημήτριος διάκονος μέγας σακελλάριος Θεσσαλονίκης Κανίσκης ὁ Καβάσιλας +*. - Βλ. και ανωτ. σ. 100-101.

69. Chil. 126.51-55 (1335): *+ ὁ μέγας σακελλάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Νικόλαος διάκονος ὁ Συναδηνὸς αἰτηθεὶς ὑπογράψαι τὴν παροῦσαν τοῦ γράμματος βούλησιν παρὰ τοῦ τιμιωτάτου καθηγουμένου κυροῦ Γερβασίου ὑπέγραψα καὶ αὐτὸς δι' ἀσφάλειαν +*· 129.75-76 (1339). - A. Xén. 24.36, 38 (1336) και σ. 181. – Βλ. και Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Άγνωστα τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης εξ ανεκδότου εγγράφου της εν αγίω όρει μονής Διονυσίου, *Μακεδονικά* 5 (1962-

ος είχε αλληλογραφία με τον Νικόλαο Καβάσιλα Χαμαετό[70].

Το 1419-1421 ως *σακελλάριος* μαρτυρείται ο διάκονος **Δημήτριος Αλμυριώτης**[71]. Ο Αλμυριώτης είχε αναλάβει το αξίωμα του *σακελλίου*, προτού προαχθεί σε *σακελλάριο*. Η περίπτωσή του είναι ξεχωριστή· αποτελεί το μόνο γνωστό παράδειγμα οφφικιαλίου της μητρόπολης Θεσσαλονίκης που κατέχει ταυτοχρόνως δύο αξιώματα, καθώς το 1420 απαντά και ως *οικονόμος*[72]. Τέλος στο verso χειρογράφου του 12ου αι. υπάρχει η υπογραφή του *μεγάλου σακελλαρίου* ιερέα **Δημήτριου (...)δά**, η οποία χρονολογείται στον 14ο-15ο αι.[73]. Το γεγονός ότι ως τις αρχές του 15ου αι. οι *σακελλάριοι*, όπως και οι υπόλοιποι ανώτατοι και ανώτεροι αξιωματούχοι της μητρόπολης που μαρτυρούνται στις πηγές, φέρουν συνηθέστερα τον βαθμού του διακόνου μας ωθεί να τον εντάξουμε στον 15ο αι. και πιθανόν κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

σκευοφύλαξ

Πρόκειται για τον υπεύθυνο του *σκευοφυλακίου*, όπου φυλάσσονταν τα ιερά σκεύη, βιβλία, άμφια, ιερά κειμήλια και τα επίσημα δικαιοπρακτικά και προνομιακά έγγραφα, που περιείχαν τα περιουσιακά δικαιώματα της μητρόπολης.

1963) 1-14, σ. 3 και σημ. 1 (στο εξής: Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης). - A. Xér. σ. 100. – C. Hannick - G. Schmalzbauer, Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie, *JÖB* 25 (1976) 125-161, σ. 143, αρ. 33 (στο εξής: Synadenoi). – PLP 11, 27143. – Βλ. και κατωτ.

70. P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, *BZ* 46 (1953) 18-46 (στο εξής: Nikolaos Kabasilas), επ. 9 (1364). – Βλ. και R.-J. Loenertz, Chronologie de Nicolas Cabasilas, 1345-1354, *Byzantina et Franco-Graeca*, [Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi 118] Roma 1970 (στο εξής: *Byzantina et Franco-Graeca*), σ. 303-328 (= *OCP* 21, 1955, 205-231), ιδίως σ. 313 (στο εξής: Nicolas Cabasilas). - PLP 9, 21987.

71. A. Xén. 32.45 (1419): + *'Ο μέγας σακελλάριος τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θ(εσσαλο)ν(ίκης) διάκονος Δημήτριος ὁ 'Αλμυριώτ(ης) +*. - S. Kugéas, Notizbuch αρ. 31 (1420), 34, 37 (1421· βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, Οι πανηγύρεις των ναών της Θεσσαλονίκης και τα έσοδά τους στις αρχές του 15ου αιώνα, στο *Β΄ Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία», Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία, Θεσσαλονίκη 26-28 Νοεμβρίου 1999*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη αρ. 95] Θεσσαλονίκη 2003, σ. 143-153, ιδίως σ. 149 σημ. 45 (στο εξής: Πανηγύρεις). – Βλ. επίσης A. Doch. σ. 281. - PLP Add. 1-8, 91136.

72. Βλ. ανωτ. σ. 102. - Βλ. και Ελευθερία Παπαγιάννη, Πανηγύρεις σ. 149 σημ. 45. – Βλ. επίσης PLP Add. 1-8, 91136. – Για το φαινόμενο κατοχής περισσοτέρων του ενός εκκλησιαστικών αξιωμάτων βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 679-680.

73. Βλ. Λ. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων* σ. 134, χφ. 2096 (12ος αι.), φ. 113v: μονοκονδυλιά 14ου-15ου αι.: *ὁ μέγας σακελλάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Δημήτριος ἱερεὺς ὁ ...δᾶς*. – Βλ. και PLP Add. 1-12, 93424.

Στο *σκευοφυλάκιο* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, όπως και του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καταχωρούνταν επίσης τα πρωτότυπα έγγραφα ιδιωτών και μονών με στόχο την ασφαλή φύλαξή τους[74]. Ο *σκευοφύλαξ* είχε και τελετουργικά καθήκοντα, σχετικά με το αξίωμά του, όπως να κρατεί τον σταυρό της εκκλησίας προς προσκύνηση. Το 1094 ο *σκευοφύλαξ* του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μνημονεύεται με την προσωνυμία *μέγας* μεταξύ των ἐξωκατακοίλων αρχόντων[75]. Τον τίτλο υιοθέτησαν και οι αξιωματούχοι της μητρόπολης Θεσσαλονίκης.

Οι αξιωματούχοι της μητρόπολης Θεσσαλονίκης που μαρτυρούνται στις πηγές να κατέχουν το εν λόγω οφφίκιο είναι οι διάκονοι **Πέτρος Βουλξάνος** (1295)[76], **Ιωάννης Περδικάριος** (1304)[77], ο οποίος αρχικά εμφανίζεται ως *σακελλίου* (1295), ενώ παράλληλα είχε και την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου*[78], **Μιχαήλ Καλόθετος** (1404-1405)[79]. Το 1429 το αξίωμα του *σακελλαρίου* κατέχεται από τον πρεσβύτερο **Μανουήλ Μάζαρι**, ο οποίος ταξίδευσε στη Βενετία συμμετέχοντας σε τετραμελή πρεσβεία. Η πρεσβεία παρέδωσε ψήφισμα της 14ης Ιουλίου 1429, με το οποίο οι Θεσσαλονικείς υπέβαλαν τριάντα ένα αιτήματα προς ενίσχυση των πολιορκουμένων από τους Οθωμανούς. Μεταξύ αυτών ένα αφο-

74. Βλ. A. Doch. 4.93-95 (1117): *Ὡσαύτως ἀντεστράφησ(αν) (καὶ) σοὶ τῷ καθηγουμ(έ)ν(ῳ) παρ' ἡμ(ῶν) τὰ συνβαλλόμ(ε)ν(α) δικαιώμ(α)τ(α) ἐπὶ τῷ εἰρημ(έν)ῳ προ(ασ)τ(είῳ) τοῦ 'Ρουσέου, ἤγ(ουν) ἡ ἐκτεθεῖσα δωρε(ὰ) παρὰ τοῦ μακαρίτ(ου) καίσαρο(ς) (καὶ) τὸ ἐπακολουθῆσαν αὐτῇ χρυσοβούλλ(ιον), τὰ ἴσα δηλόντ(ι) αὐτῶν, ὡς τ(ῶν) πρωτοτύπ(ων) ἀποκειμ(ένων) τῷ ἱερῷ σκευοφυ(λακίῳ) τ(ῆς) 'Α(γίας) Σοφί(ας) διὰ σημειώμ(α)τ(ος) τοῦ μακαρίτ(ου) μ(ητ)ροπο(λί)τ(ου) Θε(σσαλονίκης) κῦ(ρ) Θε(ο)δούλ(ου), ὃ (καὶ) ἐπεδόθη σοι τ(ὴν) σήμερ(ον) εἰς περισσοτ(έ)ρ(αν) ἀσφά(λειαν)*. – Βλ. και Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Αγία Σοφία 553-554. – Της ιδίας, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

75. Για τον *σκευοφύλακα* και την υπηρεσία του *σκευοφυλακίου* βλ. Κ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του σκευοφύλακος, *ΠΑΑ* 9 (1934) 314-320. - H.-G. Beck, *Kirche* 101-102, 119-120. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 59, 61-62, 314 κ.ε. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 61-63. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 531 κ.ε. - J. Hussey, *Church* 316. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

76. A. Iv. III. 67.6 (1295): *τοῦ μεγ(ά)λ(ου) σκευοφύλακο(ς) κυ(ροῦ) Πέτρ(ου) τοῦ Βουλξάνου*, στ. 87-88: *τὸν θεοφιλέστατον μέγαν σκευοφύλακα κῦ(ρ) Πέτρον τὸν Βουλξάνον*, και στ. 132-133: *+ ὁ μέγ[ας σκ]ευοφύλαξ τ(ῆς) ἁγιωτά[της] μ(ητ)ροπόλ[εως] Θεσσαλον(ίκης) Πέτρο(ς) διάκονος ὁ Βουλξά[νος +]*. – Για τον Πέτρο Βουλξάνο βλ. και PLP Add. 1-12, 93260, όπου όμως μάλλον εκ παραδρομής σημειώνεται ως *μέγας χαρτοφύλαξ*.

77. A. La. II. 98.57, 65 (1304) και σ. 138. – Βλ. PLP 9, 22434.

78. Βλ. κατωτ. σ. 158.

79. A. La. III. 156.47 (1404) και σ. 138. – S. Binon, *Xéropotamou* σ. 279 (ανέκδοτο, έτ. 1405). – PLP 5, 10621.

ρά στον ίδιο τον *σκευοφύλακα*, ο οποίος ζητεί να του δοθεί οικονομικό βοήθημα, προκειμένου να θρέψει την πολυμελή οικογένειά του, δεδομένου ότι δεν διαθέτει πλέον μέσα συντήρησης. Σημειώνεται επίσης ότι ο Μάζαρις είναι ικανός και οι υπηρεσίες του χρήσιμες στην πόλη. Στο αίτημα αυτό η Γερουσία απήντησε ότι εφεξής ο Μάζαρις θα λαμβάνει μηνιαίο επίδομα από το βενετικό ταμείο της Θεσσαλονίκης 150 άσπρα[80]. Ο πρεσβύτερος Μανουήλ Μάζαρις αρχικά μαρτυρείται ως διάκονος, που περιβαλλόταν το αξίωμα του *πρωτονοταρίου* (1416). Δεν είναι όμως βέβαιο αν ταυτίζεται με τον Μάζαρι που το 1421 μνημονεύεται ως *σακελλίου* σε σημειωματάριο ανώνυμου οφφικιαλίου της μητρόπολης – οπότε εννοείται ότι στο μεταξύ είχε προαχθεί από *πρωτονοτάριος* σε *σακελλίου*. Η επιφύλαξη οφείλεται στο γεγονός ότι μαρτυρείται ένας ακόμη Μάζαρις, ονόματι Ιωάννης, που το 1405 κατέχει το εκκλησιαστικό οφφίκιο του *πρωτεκδίκου*[81]. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μανουήλ Μάζαρις ήταν γνωστός υμνογράφος[82].

χαρτοφύλαξ

Το αξίωμα απαντά στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως από τον 6ο αι. Αρχικά επρόκειτο για πατριαρχικό *νοτάριο* του οποίου η βασική αρμοδιότητα ήταν η φύλαξη των εγγράφων και βιβλίων στο αρχείο της εκκλησίας (*χαρτοφυλάκιο*). Ως τα μέσα του 9ου αι. ο *χαρτοφύλαξ* εμφανίζεται να ασκεί παράλληλα με τους υπόλοιπους *νοταρίους* γραμματειακά καθήκοντα στις συνόδους και φαίνεται ότι αντικατέστησε τον επικεφαλής των *νοταρίων* (*πριμικήριο των νοταρίων*) παρουσιάζοντας ή επισημαίνοντας την παρουσία ατόμων που αναζητούσε η σύνοδος και διαβάζοντας έγγραφα το περιεχόμενο των οποίων ενδιέφερε τη σύνοδο.

Από το β΄ μισό του 9ου αι. και εφεξής πέρα από τη φύλαξη των εγγράφων, την προσκόμισή τους ενώπιον της συνόδου και την ένορκη βεβαίωση για τη γνησιότητά τους ή την ύπαρξή τους στο αρχείο, οι αρμοδιότητες του *χαρτοφύλακος* επεκτείνονται με ποικίλα - σχετικά και μη - καθήκοντα, όπως ήταν η σύνταξη και έκδοση πατριαρχικών και συνοδικών πράξεων, η παραλαβή της αλληλογραφίας του πατριάρχη (εκτός των επιστολών των άλλων πατριαρχών), η έκδοση αντιγράφων (*ἴσων*) των εγγράφων που ήταν καταχωρημένα στο χαρτοφυλάκιο, η έρευνα για τυχόν προσκόμματα στη χειροτονία κληρικών, στην ανάδειξη ηγουμένων και στην τέλεση γάμων.

80. Κ. Μέρτζιος, *Μακεδονική ιστορία* 83-84. – Βλ. και PLP 11, 16121.

81. Βλ. κατωτ. σ. 120-122.

82. Βλ. E. Mioni, *Indici e Cataloghi, nuova serie VI. Codices graeci manuscripti Bibliothecae divi Marci Venetiarum*, Roma 1972, τ. I/2, σ. 15-16, χφ. II, 126 (15ου αι.), φφ. 91-99. - Βλ. και L. Westerink *et alii*, *Mazaris' Journey to Hades*, [Seminar Classics αρ. 609], New York 1975, σ. XX. - PLP 11, 16121.

Τον 10ο αι. το *χαρτοφυλάκιο* δεν αποτελεί απλώς το αρχείο του πατριαρχείου, αλλά συνιστά την οργανωμένη υπηρεσία της πατριαρχικής γραμματείας. Από τα τέλη του 11ου αι. κ.ε. ο *χαρτοφύλαξ* αναδεικνύεται σε έναν από τους διαπρεπέστερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, με ευρείες εξουσίες ως ο στενότερος συνεργάτης του πατριάρχη. Το πρόσταγμα του Αλεξίου Α΄ του 1094 συμπεριλαμβάνει και τον *χαρτοφύλακα* στους *ἐξωκατακοίλους* άρχοντες της Μεγάλης Εκκλησίας (Αγίας Σοφίας). Το 1328 ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος απένειμε στον *χαρτοφύλακα* Γρηγόριο Κουτάλη, μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, την προσωνυμία *μέγας*, την οποία είχαν τουλάχιστον από το 1094 ο *οἰκονόμος*, ο *σακελλάριος* και ο *σκευοφύλαξ*[83].

Οι αρμοδιότητες και η θέση του *χαρτοφύλακος* στις μητροπόλεις ήταν ανάλογες με εκείνες του πατριαρχικού *χαρτοφύλακος*, ενώ στη Θεσσαλονίκη τουλάχιστον ο τίτλος *μέγας* υιοθετείται αμέσως μετά την απονομή του στον πατριαρχικό *χαρτοφύλακα*.

Ο πρώτος *χαρτοφύλαξ* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης **Φώτιος** μαρτυρείται σε σφραγίδα που χρονολογείται στο β΄ μισό του 10ου αι. Κατά τον εκδότη Σ. Κίσσα το μολυβδόβουλλο φαίνεται ότι ανήκε σε αξιωματούχο της μητρόπολης, καθώς βρέθηκε στο νοτιοανατολικό υπερώο του μητροπολιτικού ναού της Αγίας Σοφίας. Την ίδια άποψη έχει και ο Ι. Λεοντιάδης, που επανεξέδωσε τη σφραγίδα[84].

Γύρω στα μέσα του 12ου αι. μαρτυρείται **ανώνυμος** *χαρτοφύλαξ* της μητρό-

83. Βλ. Χ. Δημητρίου, *Μελέτη περί του χαρτοφύλακος της εν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης του Χριστού εκκλησίας*, Αθήναι 1924. - H.-G. Beck, *Kirche* 109 κ.ε., 119-120. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 16, 19 κ.ε., 56-58, 59, 60, 64 κ.ε., 111, 334 κ.ε., 361, 362, 472-474, 508 κ.ε. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 63 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 628 κ.ε. - J. Hussey, *Church* 317. – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

84. Βλ. Σ. Κίσσας, Μολυβδόβουλλα αρ. 8 (μάλλον β΄ μισό του 10ου αι.) = Ι. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα* αρ. 74 (β΄ μισό του 10ου αι.).

πολης, για τον οποίο η πηγή αναφέρει ότι καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη, έφερε τον ιερατικό βαθμό του διακόνου, ήταν υμνογράφος και το παρωνύμιό του ήταν Σουμάνης[85].

Το 1162 ο *χαρτοφύλαξ* **Βασίλειος Μασιάκος** κατ' εντολή του δούκα Θεσσαλονίκης Ιωάννη Κοντοστέφανου συνέταξε και υπέγραψε μαζί με τον *υπομνηματογράφο* της μητρόπολης Δημήτριο ένα *σημείωμα* που εξέθετε δικαστική απόφαση του δούκα σχετικά με ένα *προάστειον* της Λαύρας[86].

Το 1284 *χαρτοφύλαξ* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης είναι ο λόγιος **Ιωάννης Σταυράκιος**, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι έφερε τον ιερατικό βαθμό του διακόνου και ότι παράλληλα ήταν και *ταβουλλάριος*. Επίσης ο Σταυράκιος ήταν μελογράφος και αγιογράφος. Σύμφωνα μάλιστα με λειτουργικό κείμενο του Συμεών Θεσσαλονίκης (1416/1419-1429) που περιγράφει το τυπικό που ακολουθούνταν στη λιτανεία την παραμονή της εορτής του Αγίου Δημητρίου, κατά τον εσπερινό στον ναό του Αγίου Δημητρίου και στην Αγία Σοφία ψαλλόταν ο ύμνος του Αγίου Δημητρίου που είχε συνθέσει ο Σταυράκιος. Ακόμη σώζονται 11 επιστολές του μετέπειτα πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου με αποδέκτη τον Σταυράκιο[87].

Σε επιστολή του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ (1303-1309) προς τον αυτοκράτορα σχετικά με τους αρχιερείς, μοναχούς και άλλα εκκλησιαστικά πρόσωπα που άσκοπα μετέβαιναν ή παρέμεναν στην πρωτεύουσα, αναφέρεται ως παράδειγμα ο *χαρτοφύλαξ* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, χωρίς όμως να κατονομάζεται[88]. Κατά τον V. Laurent θα πρέπει να πρόκειται για τον Ιωάννη Σταυράκιο[89]. Ωστόσο αυτό δεν είναι βέβαιο, δεδομένου ότι η επιστολή συντάχθηκε το 1303/1309 και ο Σταυράκιος μαρτυρείται το 1284. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι στο μεσοδιάστημα το οφφίκιο του *χαρτοφύλακος* ανατέθηκε σε άλλον αξιωματούχο[90].

85. Βλ. PG 136, col. 508C: *Οὐ πρός τινα ὁμοιότητα ἐν τῇ μεγάλῃ Θεσσαλονίκῃ φθάσαντές ποτε ἰαμβίσαι διάκονοι, ὁ μέν τις ἐγχώριος, ἐπίκλην Σουμάνης, χαρτοφύλαξ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα, …* . – Βλ. και P. Wirth, Michael von Thessalonile? *BZ* 55 (1962) 266-268, σ. 268.

86. A. La. I. 64.111 (1162).

87. A. La. II. 75.8, 55, 61 (1284). - Γρηγ. Κύπριος, *Επιστολαί* αρ. ιδ΄, κ΄, κα΄-κγ΄, κη΄, ος΄, οζ΄, πβ΄, ϟθ΄, ϙς΄. – I. και A. Σακκελίων, *Κατάλογος χειρογράφων* σ. 159, αρ. 884. – Αρχιμανδρίτης Αθανάσιος Παντοκρατορινός, Δύο ακολουθίαι εις τον άγιον Δημήτριον, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 11 (1927) 371 κ.ε. – Ιωακείμ Ιβηρίτης, Ιωάννου Σταυρακίου Λόγος εις τα θαύματα του αγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1 (1940) 324-376. - I. Dujčev, I «Miracula S. Demetrii Thessalonicensis» di Giovanni Stauracio in traduzione slava medioevale, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, N.S. 14-16 (1977-1979) 239-247. - B. Λαούρδας, Συμεών Θεσσαλονίκης, Ακριβής διάταξις του αγίου Δημητρίου, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 39 (1956) 326-341, στ. 330.94-99, 333.177-181, και σχόλια σ. 337-338 (στο εξής: Συμεών Θεσσαλονίκης, Διάταξις). – Βλ. και B. Λαούρδας, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά εγκώμια εις τον άγιον Δημήτριον, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 47-162, σ. 146. – H.-G. Beck, *Kirche* 689, 703. – I. Dujčev, A quelle époque vécut l'hagiographe Jean Staurakios? *AB* 100 (1982) 677-681. – Σ. Ευστρατιάδης, *Γρηγόριος Κύπριος* σ. ιβ΄-ιγ΄. – Του ιδίου, Μουσικοί 62. – C. Constantinides, *Higher Education* 46, 127. - PLP 11, 26708. - F. Tinnefeld, Intellectuals 158. – Βλ. και ανωτ. σ. 100.

Το 1312 ως *χαρτοφύλαξ* της μητρόπολης απαντά ο **Γεώργιος**. Η περίπτωσή του αξίζει να σημειωθεί, καθώς είναι από τους λίγους οφφικιαλίους που φέρουν τον ιερατικό βαθμό του πρεσβυτέρου[91]. Δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με τους **ανώνυμους** *χαρτοφύλακες* που μαρτυρούνται το 1315 και το 1320[92].

Ο επόμενος *χαρτοφύλαξ* που μαρτυρείται στις πηγές είναι ο διάκονος **Ιωάννης Στρυμβάκων**. Για τον εν λόγω αξιωματούχο διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες, ώστε να ανασυνθέσουμε την ανοδική πορεία της σταδιοδρομίας του. Το 1317 εμφανίζεται στις πηγές ως *υπομνηματογράφος* της μητρόπολης, το 1320 ως *κανστρίσιος* και *ταβουλλάριος*, ενώ το 1324 ως *πρωτονοτάριος* και *ταβουλλάριος*. Μεταξύ του 1324/1325 και του 1327 αναλαμβάνει το αξίωμα του *χαρτοφύλακος* και το διατηρεί τουλάχιστον επί μια δεκαετία (1327-1337/1338). Αν εξαιρέσουμε το αξίωμα του *κανστρισίου*, οι αρμοδιότητες του οποίου δεν μας είναι γνωστές εκτός από ορισμένα τελετουργικά καθήκοντα που εμφανίζεται να έχει, όλα τα άλλα αξιώματα ανήκουν στην υπηρεσία του *χαρτοφυλακίου*. Είναι προφανές ότι έπειτα από δεκαετή τουλάχιστον θητεία ο Στρυμβάκων έφτασε τελικά να γίνει επικεφαλής του σεκρέτου, στο οποίο με επιτυχία προφανώς είχε

88. *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαὶ πρὸς τὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ πρὸς ἑτέρους, πολὺν τὸν θεῖον ζῆλον ἐμφαίνουσαι*, ἐκδ. Alice-Mary Maffry Tablot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, [CFHB 7 – Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies] Washington D.C. 1975, επ. 16 (1303-1309), στ. 10 και σ. 321.

89. Βλ. V. Laurent (*Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, v. I: Les actes des patriarches, Fasc. IV: Les regestes de 1208 à 1309*, [Le Patriarcat Byzantin. Recherches de Diplomatique, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1971, αρ. 1678, Critique 1.

90. Βλ. και PLP 11, 26708.

91. A. Va. I. 43.138 (1312).

92. A. Xén. 10.42 (1315). - A. Iv. III. 76.48 (ca. 1320). - Οι *χαρτοφύλακες* που αναφέρονται στα έγγραφα του 1315 και 1320 πιθανόν να ταυτίζονται με τον *χαρτοφύλακα* Γεώργιο. Σίγουρα πάντως δεν ταυτίζονται με τον Ιωάννη Στρυμβάκωνα, που το 1317 φέρει το οφφίκιο του *υπομνηματογράφου* και το 1320 του *κανστρισίου*.

σταδιοδρομήσει[93].

Επίσης από την πατριαρχική συνοδική απόφαση του 1337/1338 πληροφορούμαστε ότι ο *δικαιοφύλαξ* και *οἰκονόμος* της μητρόπολης Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας, ο *χαρτοφύλαξ* Ιωάννης Στρυμβάκων και ο *σακελλίου* Βρυέννιος διενήργησαν την προκαταρκτική εξέταση για κατηγορίες που διατυπώθηκαν εις βάρος κάποιου Χιόνιου, ότι δηλαδή είχε αιρετικά φρονήματα και κλίσεις προς τον Ιουδαϊσμό. Αφού διαπίστωσαν ότι οι κατηγορίες ήταν αληθείς, παρέπεμψαν την υπόθεση στον αυτοκράτορα, δεδομένου ότι ο μητροπολιτικός θρόνος ήταν εκείνη τη στιγμή εν χηρεία (t.a.q. 24 Οκτωβρίου 1336). Στη συνέχεια ο Χιόνιος εξαπέλυσε συκοφαντικές κατηγορίες εις βάρος των εν λόγω ανώτατων οφφικιαλίων, *διὸ δὴ καὶ ἔχθραν οὗτος δὴ ὁ Χιόνιος καὶ κακίαν εἰς αὐτοὺς ἔχων*, τόσο ενώπιον του δικαστηρίου των συγκλητικών που συγκροτήθηκε με βασιλική εντολή, όσο και ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου που επανεξέτασε την υπόθεσή του με την παρουσία και του αυτοκράτορα. Οι κατηγορίες που αφορούσαν στον Στρυμβάκωνα ήταν ότι *εἶπεν αὐτῷ δῆθεν ὁ χαρτοφύλαξ, ὅτι πλέον τιμῶσιν οἱ Θεσσαλονικεῖς τὸν μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ*, διότι πλήθος συρρέει στον ναό του Αγίου Δημητρίου αντί να εκκλησιάζονται και να προσκυνούν τον ναό του Σωτήρος. Οι μητροπολιτικοί οφφικιάλιοι εκλήθησαν να απολογηθούν στο πατριαρχικό δικαστήριο, αλλά ο *οἰκονόμος* και ο *χαρτοφύλαξ* δεν παρέστησαν αυτοπροσώπως λόγω ασθενείας και γήρατος. Ο ηλικιωμένος Ιωάννης Στρυμβάκων εκπροσωπήθηκε από τον γαμπρό του Πάμφιλο *ἐπιστάντι δικαίῳ τοῦ τοιούτου πενθεροῦ αὐτοῦ*, ο οποίος και προσκόμισε την έγγραφη απολογία του Ιωάννη. Η εκδίκαση της υπόθεσης είχε θετικά αποτελέσματα για τους οφφικιαλίους της μητρόπολης Θεσσαλονίνης, καθώς τελικά απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες[94].

Άλλοι γνωστοί *χαρτοφύλακες* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης είναι ο **Γεώρ-**

93. Chil. 112.151-152 (1327)· 117.170-173 (1328). – A. Zo. 28.133-134 (1330). - PRK II, 111.4-5 (1337-1338), 89-90 (σε γράμμα του 1336 που εμπεριέχεται στο έγγραφο του 1337/1338). – Βλ. και κατωτ. σ. 127, 129-130, 132, 158. – Βλ. και PLP 11, 26973, όπου όμως παραλείπεται η ιδιότητα του Στρυμβάκωνα ως *ὑπομνηματογράφου*.

94. RPK II, αρ. 111· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2176 (1337-1338). – Βλ. και PLP 11, 26973. - A. Iv. III. σ. 253. - A. Va. I. σ. 287.

γιος Κόκκινος Τρικλίνιος (1374)[95], **Ταρχανειώτης** (1375)[96], **ανώνυμος** (1397-1401)[97], ο **Πέτρος Ηνδρειωμένος**, ο οποίος έφερε και το αξίωμα του *δικαιοφύλακος* (1404-1405)[98] και ο **Νικόλαος Πρεβεζιάνος** (1414-1421)[99].

Ο ανώνυμος *χαρτοφύλαξ* μνημονεύεται σε συνοδική γραφή που απηύθυνε το 1401 ο πατριάρχης Ματθαίος προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριήλ. Ο πατριάρχης καλούσε τον μητροπολίτη να εφαρμόσει την καταδικαστική απόφαση της πατριαρχικής συνόδου εις βάρος του *χαρτοφύλακος* της μητρόπολης, ο οποίος είχε κατηγορηθεί ότι εξανάγκασε με δόλο κάποιον Γλαβά να νυμφευθεί την ανεψιά του *χαρτοφύλακος*, ενώ προηγούμενως είχε μνηστευθεί μια άλλη ανεψιά του, η οποία ακόμη ζούσε. Η υπόθεση εκκρεμούσε ήδη τέσσερα έτη. Ο πατριάρχης μάλιστα επέκρινε έμμεσα τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης για σκόπιμη ίσως αμέλεια καθήκοντος και μεροληψία: *πρότερον γὰρ εἶχες εἴς τινὰ προβαλέσθαι καὶ ἄγνοιαν, εἰ δὲ μετὰ τὸ δηλοποιηθῆναί σοι ταῦτα διὰ συνοδικῆς γραφῆς οὐ τὴν πρέπουσαν διόρθωσιν εἰς πάντα ποιήσεις, ὡς ταῦτα συνιστῶν τε καὶ διεκδικῶν καὶ τούτοις ἐφησυχάζων, τὸν ὑπὲρ αὐτῶν λόγον, καιροῦ διδόντος, συνοδικῶς ἀποδώσεις*[100]. Σύμφωνα με την απόφαση της πατριαρχικής συνόδου ο *χαρτοφύλαξ* έπρεπε να καθαιρεθεί, οπότε δεν θα μπορούσε να ταυτίζεται με τον Πέτρο Ηνδρειωμένο. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι οι σχέσεις του πατριάρχη Ματθαίου και του μητροπολίτη Γαβριήλ δεν ήταν αγαστές και δεν είναι βέβαιο αν τελικά ο μητροπολίτης εφάρμοσε στην πατριαρχική απόφα-

95. Chil. 155.87-88 (1374).

96. A. Kutl. 32.38-39, 41 (1375)· 33.65-66 (1375) και σ. 125, 379. – Βλ. I. G. Leontiades, *Die Tarchaneiotae. Eine Prosopographisch-Sigillographische Studie*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 27, ΚΒΕ] Θεσσαλονίκη 1998, σ. 98, 99, 136.

97. MM 2, αρ. 661, στ. 522.18 κ.ε.· J. Darrouzès, *Reg.* VI, αρ. 3222 (Ιούλ. 1401).

98. A. La. III. 156.49-50 (1404) και σ. 138. – S. Binon, *Xéropotamou* σ. 279 (ανέκδοτο, έτ. 1405). – Βλ. και PLP 10, 23068: Πέτρος· PLP Add. 1-8, 91958: Ηνδρειωμένος Πέτρος. Τα πρόσωπα των δύο λημμάτων του PLP θα πρέπει να ταυτιστούν.

99. A. Doch. 54.verso 3 (1414)· 57.31 (1419)· 58.35, 40 (1419). – A. Xén. 32.46 (1419). – *Actes d'Iviron, τ. IV : De 1328 au début du XVIe siècle*, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou - Vassiliki Kravari, με τη συνεργασία της Hélène Mètrèvèli, [Archives de l'Athos XIX] Paris 1995 (στο εξής: A. Iv. IV.), στ. 97.85 (1421). – Βλ. και A. Doch. 49.48 (επικύρωση ἴσου εγγράφου του 1384) και σ. 259: *ὁ μέγ(ας) χαρτοφύλαξ Θ(εσσα)λ(ο)ν(ίκης), διάκονος ὁ Πρεβεζιάνος.* – Βλ. επίσης PLP 10, 23701.

100. MM 2, αρ. 661, στ. 523.19-23· J. Darrouzès, *Reg.* VI, αρ. 3222 (Ιούλ. 1401).

ση[101]. Η προειδοποίηση ότι στην αντίθετη περίπτωση ο Θεσσαλονίκης θα καταδικαζόταν ως συνένοχος από την πατριαρχική σύνοδο, καταρχάς δεν μπορούσε να εφαρμοστεί εύκολα λόγω της ταραγμένης πολιτικής-στρατιωτικής κατάστασης της εποχής[102]. Επιπλέον και μόνο η εκστόμιση της απειλής υποδηλώνει τη δυσπιστία του πατριάρχη ως προς την ευπείθεια του μητροπολίτη[103].

Όσον αφορά τον *χαρτοφύλακα* Νικόλαο Πρεβεζιάνο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ήταν αξιωματούχος καριέρας, καθώς ήδη από το 1404 μαρτυρείται ως *σακελλίου* της μητρόπολης. Η μόρφωσή του θα πρέπει να ήταν αξιόλογη και το κύρος του σημαντικό, καθώς το έτος αυτό συμμετείχε μαζί με τον κοσμικό άρχοντα Γεώργιο Κόμη στην εκδίκαση από τον κριτή Κωνσταντίνο Ιβάγκο μιας υπόθεσης που ανέκυψε ανάμεσα στη μονή Δοχειαρίου και την οικογένεια των Δελβιτζηνών σχετικά με οφειλόμενη καταβολή αδελφάτων[104]. Το ζήτημα επανήλθε το 1419 και κρίθηκε αυτή τη φορά από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Συμεών. Ο μητροπολίτης απέστειλε τον επίσκοπο Καμπανίας Μελέτιο και τον Νικόλαο Πρεβεζιάνο, *μεγάλο χαρτοφύλακα* πλέον της μητρόπολης, προκειμένου να μεσολαβήσουν, ώστε να έρθουν σε συμβιβασμό οι δύο πλευρές. Ο Πρεβεζιάνος το ίδιο έτος συνέταξε ιδιωτικό συμφωνητικό, βάσει του οποίου δινόταν τέλος στην αντιδικία. Επίσης επικύρωσε *ἴσον* εγγράφου σχετικού με την υπόθεση[105]. Προφανώς ο Νικόλαος Πρεβεζιάνος δεν εμφανίζεται συμπτωματικά στα εν λόγω έγγραφα· ως γνώστης της υπόθεσης ήδη από το 1404 έχει πλέον σημαντικό ρόλο στη διευθέτησή της. Πιθανότατα όμως η επιλογή του, όπως και του Καμπανίας, να υποδηλώνει ότι ήδη το 1419 ήταν καθολικοί κριτές της Θεσ-

101. Βλ. Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 106-107, όπου και σχετική βιβλιογραφία. – Της ιδίας, Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης *τὸν τόπον ἐπέχων, ΚΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 25-27 Μαΐου 2007* (υπό έκδοση στα *Βυζαντινά* 26 (2007)).

102. Βλ. σχετικά G. Dennis, The Second Turkish Capture of Thessalonica 1391, 1394 or 1430, *BZ* 571 (1964) 53-61. – A. E. Βακαλόπουλος, Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikis durch die Türken 1391-1394, *BZ* 61 (1968) 285-290 (= *Παγκαρπία* Μακεδονικής Γης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 23-29). – Του ιδίου, Quelques problèmes relatifs à la résistance de Manuel II Paléologues contre les Turcs Ottomans dans la Macédoine grecque (1383-1391), *Actes du Ier Congrès International d'Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia 1969, τ. 3, σ. 351-355 (= *Παγκαρπία*, σ. 359-367). – Του ιδίου, Προβλήματα της ιστορίας της Θεσσαλονίκης κατά τα τέλη του 14ου και αρχές του 15ου αι., *Πρακτικά Συμποσίου «Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως», 30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1980*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη 59] Θεσσαλονίκη 1982, σ. 31-41. – Πολύμνια Κατσώνη, Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/1394), *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, Βυζαντινά* 21 (2000) 151-168.

103. Στη συνοδική γραφή αναφέρεται ότι ο *χαρτοφύλαξ* διέβαλε τον Γλαβά πως *ἔφθειρε καὶ τὴν ἑτέραν ἀνεψιὰν αὐτοῦ, ἠνάγκασεν οὖν αὐτὸν μετὰ δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἀρχοντικῆς καὶ κοσμικῆς καὶ ἄκοντα, δεδεμένον μέν, ἀπούσης δὲ καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, καὶ εὐλόγησεν αὐτὸν μετὰ τῆς δευτέρας* (ενν. ανεψιάς), *ζώσης ἔτι καὶ τῆς πρώτης* (στ. 522.22-25). Η φράση *μετὰ δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἀρχοντικῆς καὶ κοσμικῆς* μπορεί να σημαίνει ότι ο *χαρτοφύλαξ* επέβαλε τον γάμο με την πίεση και κοσμικών αρχόντων. Αν όμως ο ανώνυμος *χαρτοφύλαξ* ταυτιζόταν με τον Πέτρο Ηνδρειωμένο, που έφερε παράλληλα το αξίωμα του *δικαιοφύλακος*, ο εμπρόθετος επιρρηματικός προσδιορισμός (*μετὰ δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἀρχοντικῆς καὶ κοσμικῆς*) θα μπορούσε να εκφράζει το μέσο, ώστε να υποδηλώνεται ότι ο *χαρτοφύλαξ* έκανε κατάχρηση της εξουσίας του ως εκκλησιαστικού και κοσμικού άρχοντα.

Ωστόσο το γεγονός ότι υπάρχει διχογνωμία σχετικά με τη φύση του αξιώματος του *δικαιοφύλακος* την εποχή αυτή (βλ. ανωτ. σημ. 31) αποτελεί πρόσκομμα στο να αποδεχτούμε, βάσει τουλάχιστον του παραπάνω χωρίου, την υπόθεση ότι ο ανώνυμος *χαρτοφύλαξ* ταυτίζεται με τον *χαρτοφύλακα* και *δικαιοφύλακα* Πέτρο Ηνδρειωμένο. Πάντως ο *σακελλίου* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης και *δικαιοφύλαξ* Ιωάννης Βρυέννιος, που το 1344 συμμετέχει στο δικαστήριο που συνεκάλεσε ο πρωτοβεστιαρίτης Ιωάννης Δούκας, συντάσσει τη δικαστική απόφαση και υπογράφει στο τέλος ως εξής: *'Ο δικαιοφύλ(αξ) τοῦ εὐαγοῦς βασιλ(ικοῦ) σεκρέτου (καὶ) σακελλ(ίου) τῆς ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θεσσαλονίκης 'Ιω(άννης) εὐτελὴς διάκονος ὁ Βρυέννιος : +* (βλ. A. Doch. 23, verso 1-3). Η υπογραφή του δείχνει ότι ο *δικαιοφύλαξ* ανήκει στους κρατικούς αξιωματούχους (βλ. και A. Doch. σ. 167, 168). Άλλωστε ο πρόεδρος του δικαστηρίου είναι κρατικός αξιωματούχος, ενώ όλοι είναι στρατιωτικοί και κρατικοί αξιωματούχοι. Το συμπερασμα ωστόσο κλονίζεται από το γεγονός ότι στο κείμενο ο Βρυέννιος αναφέρεται ως εξής: ... *τοῦ δικαιοφύλ(α)κ(ος) τοῦ εὐαγοῦς βασιλικοῦ κλήρ(ου) (καὶ) σακελλ(ίου) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θ(εσσαλο)ν(ίκης) τοῦ Βρυεννίου* (βλ. A. Doch. 23.9). Ο εκδότης N. Οικονομίδης σημειώνει στο κριτικό υπόμνημα «L. 9 *κλήρου*: lege *σεκρέτου*». Ωστόσο απαντά και η περίπτωση του Άνθιμου Κριτόπουλου, που μνημονεύεται ως *δικαιοφύλαξ* του βασιλικού κλήρου στην Κωνσταντινούπολη (βλ. PLP 6, 13811. - Α. Γκουτζιουκώστας, *Απονομή Δικαιοσύνης* σημ. 994). Μήπως θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι, καθώς δόθηκε στον *σακελλίου* Βρυέννιο το αξίωμα του *δικαιοφύλακος*, έπαιρνε *ῥόγα* από το ταμείο του βασιλικού κλήρου; Είναι προφανές ότι το ζήτημα χρήζει ειδικής εξέτασης.

104. Για τα αδελφάτα βλ. E. Herman, Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern», *OCP* 7 (1941) 406-460, 444 κ.ε. - Ι. Μ. Κονιδάρης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1954, σ. 225 κ.ε. - Mirjana Živojinović, Adelfati u Vizantii i srednevekovnoj Srbiji, *ZRVI* 11 (1968) 241-270· Monaski adelfati na Svetoj Gori, *Zbornik Filozofskog Fakulteta*, τ. 121, Beograd 1974 (= *Mélanges G. Ostrogorsky*), σ. 291-303. – N. Oikonomidès, Monastères et moines lors de la conquête ottomane, *Südost-Forschungen* 35 (1976) 1-10, σ. 6-8. – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, λ. αδελφατάριος, αδελφάτον, στο *Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, [ΑΠΘ-ΚΒΕ] Θεσσαλονίκη 2000, σ. 70-72.

105. Βλ. A. Doch. αρ. 51, ιδίως στ. 31 (1404)· αρ. 57, ιδίως στ. 31 (1419)· αρ. 58 (1419)· βλ. και αρ. 49.47-48 (επικύρωση *ἴσου* εγγράφου του 1384). – Για την υπόθεση βλ. και N. Oikonomides, The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, στο *Charanis Studies*, έκδ. Angeliki Laiou-Thomadakis, New Brunswick, N.J. 1980, σ. 189-190. – Ι. Λεοντιάδης, Γυναίκες της Θεσσαλονίκης κατά την Παλαιολόγεια εποχή. Μια πρώτη προσέγγιση, *Βυζαντιακά* 19 (1999) 249-261, σ. 258-259.

σαλονίκης, δεδομένου ότι με αυτήν την ιδιότητα τρία έτη αργότερα κρίνουν μια υπόθεση ανάμεσα στη μονή Ιβήρων και την οικογένεια Αργυρόπουλων[106].

ὁ (ἐπὶ τοῦ) σακελλίου

Ως τα μέσα του 10ου αι. δεν πρέπει να υπήρχε ακόμη το αξίωμα του *σακελλίου*. Στα τέλη του 11ου αι. ωστόσο με το πρόσταγμα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1094) μνημονεύεται μεταξύ των *ἐξωκατακοίλων* αρχόντων του πατριαρχείου. Στον *σακελλίου* αποδίδουν οι περισσότεροι κατάλογοι των εκκλησιαστικών αξιωματούχων την εποπτεία των ναών και των κληρικών[107].

Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης το αξίωμα απαντά για πρώτη φορά το β΄ μισό του 13ου αι., σε *σημειώδη γραφή* του 1267, το οποίο υπογράφει ο *σακελλίου* **Νικηφόρος Μαλλέας**, ο κοσμικός άρχοντας Βασίλειος Επάρχων και ο κεφαλατικεύων της Θεσσαλονίκης πιγκέρνης Αλέξιος Δούκας Νεστώγκων. Το έγγραφο περιγράφει διάφορες φάσεις μιας δικαστικής διαμάχης ανάμεσα στις μονές Ζωγράφου και Λαύρας σχετικά με ορισμένα κτήματα στην περιοχή της Ιερισσού. Η υπόθεση έληξε υπέρ της πρώτης. Αρχικά η μονή Ζωγράφου απευθύνθη-

106. Βλ. Α. Ιv. IV. αρ. 97 (1421) και σ. 155. – Ο Μελέτιος Καμπανίας και ο *χαρτοφύλαξ* Πρεβεζιάνος υπογράφουν την απόφαση χωρίς να αναφέρουν το αξίωμά τους ως καθολικών κριτών. Έτσι ο F. Dölger (*Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, σ. 263, 269) θεώρησε ότι το εν λόγω έγγραφο είναι μια δικαστική απόφαση του επισκόπου Καμπανίας και ότι η απόφαση των καθολικών κριτών που μνημονεύεται σε σχετικό πρόσταγμα του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου του ίδιου έτους (Α. Ιv. IV. αρ. 98) αφορά ένα άλλο έγγραφο λίγο μεταγενέστερο. Όπως όμως σημειώνουν οι εκδότες του αρχείου της μονής Ιβήρων, τόσο το περιεχόμενο του μνημονευομένου στο πρόσταγμα εγγράφου όσο και τα στενά χρονικά περιθώρια ανάμεσα στην απόφαση που υπογράφουν οι Μελέτιος και Πρεβεζιάνος (10 Απριλίου 1421) και το αυτοκρατορικό πρόσταγμα (1 Ιουνίου 1421) επιβάλλουν την ταύτιση της απόφασης των *καθολικών κριτών* με το υπογεγραμμένο έγγραφο από τον Καμπανίας και τον *χαρτοφύλακα*. Στα επιχειρήματα των εκδοτών θα προσθέταμε ότι, εάν το υπ' αριθμόν 97 έγγραφο ήταν απόφαση επισκοπικού δικαστηρίου, δεν θα δικαιολογούνταν η συμμετοχή του *χαρτοφύλακος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης στην εκδίκαση της υπόθεσης. Εξάλλου στο έγγραφο αναφέρεται επανειλημμένα ότι οι διάδικοι προσήλθαν ή όφειλαν να προσέλθουν *εἰς τὸ σέκρετον*, ενώ το έγγραφο αποκαλείται *σεκρετικὸν γράμμα*. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι το έγγραφο συντάχθηκε από βασιλικό *ταβουλλάριο*, καθώς στα κολλήματα σημειώνεται: *+ Ἐδέθη τὸ παρὸν διὰ χειρὸς Δημητρίου τοῦ Καταβλατᾶ (καὶ) βασιλ(ικ)οῦ ταβουλλ(α)ρ(ί)ου διὰ τὸ ἀδιάβλητον +.*

107. Βλ. H-G. Beck, *Kirche* 108, 119. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 62-64, 318-322. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 65 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 522 κ.ε. - J. Hussey, *Church* 316. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

κε στον αυτοκράτορα, ο οποίος ανέθεσε στον προηγούμενο κεφαλατικεύοντα της Θεσσαλονίκης σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο Τορνίκιο να εκδικάσει την υπόθεση. Ο Τορνίκιος για τον σκοπό αυτό έστειλε γύρω στον Δεκέμβριο του 1266 - αρχές του 1267 τον Νικηφόρο Μαλλέα, τότε *πρωτέκδικο* της μητρόπολης, και τον Βασίλειο Επάρχοντα να διενεργήσουν επιτόπια έρευνα, να συγκεντρώσουν μαρτυρίες και να προσπαθήσουν να συμβιβάσουν τις δύο πλευρές. Οι διάδικοι όμως δεν ήρθαν σε απόλυτη συμφωνία, καθώς εξακολουθούσαν να αντιδικούν για ένα χωράφιο. Ο κεφαλατικεύων τους παρέπεμψε στο μητροπολιτικό δικαστήριο, την απόφαση του οποίου όμως αμφισβήτησαν οι Λαυριώτες και έτσι η υπόθεση κρίθηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ο οποίος δικαίωσε τη μονή Ζωγράφου. Οι Λαυριώτες ωστόσο προσκόμισαν πλαστό αυτοκρατορικό ορισμό, που διευθετούσε την υπόθεση υπέρ τους. Η μονή Ζωγράφου κατέφυγε πάλι στον αυτοκράτορα και απέσπασε νέο ορισμό, που την αποκαθιστούσε ως κάτοχο της διαφιλονικούμενης κτηματικής περιουσίας και στηλίτευε τους Λαυριώτες. Επιπλέον ο αυτοκράτορας διέταξε τον νέο κεφαλατικεύοντα της πόλης να επανεξετάσει την απόφαση του προκατόχου του και *εἴπερ ἔχει ὀρθῶς, ἐπιτρέψαι τοῖς τὴν διάσκεψιν ποιησαμένοις τῆς ὑποθέσεως, σημειώδη γραφὴν ποιῆσαι πρὸς τὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου μονήν*. Έτσι ο *σακελλίου* πλέον Νικηφόρος Μαλλέας, ο Βασίλειος Επάρχων και ο κεφαλατικεύων της Θεσσαλονίκης πιγκέρνης Αλέξιος Δούκας Νεστώγκων εμφανίζονται να συνυπογράφουν το έγγραφο, που συντάχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1267 για την επιπλέον διασφάλιση των δικαιωμάτων της μονής Ζωγράφου[108].

Άλλοι γνωστοί από τις πηγές του 13ου αι. *σακελλίου* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης είναι οι διάκονοι **Λέων Περατικός** και **Ιωάννης Περδικάριος**. Ο πρώτος αναφέρεται και υπογράφει ως μάρτυρας κατά τη σύνταξη της διαθήκης του καθαιρεμένου αρχιεπισκόπου Αχρίδος Θεόδωρου Κεραμέα το 1284[109]. Ο δεύτερος απαντά το 1295 ως μέλος μεικτού δικαστηρίου που συνεκάλεσε ο πρωτοασηκρήτις Μανουήλ Νεοκαισαρίτης[110]. Το επόμενο έτος συντάσσεται *πρατήριον* έγγραφο *ἐκ προτροπ(ῆς) τοῦ θ(εο)φι(λε)στ(ά)του σακελλ(ίου) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) (καὶ) ταβουλλ(α)ρ(ίου) κυ(ροῦ) Ἰω(άνν)ου τοῦ Περδικαρίου*[111].

108. Α. Zo. αρ. 7, ιδίως στ. 36-37, 135-137, 173-174 (1267). - Βλ. Α. Chil. I. σ. 124. – PLP 7, 16527.
109. Α. La. II. 75.8-9, 57-58 (1284) και σ. 30. – Βλ. PLP 9, 22414.
110. Α. Ιv. III. 67.7, 134 (1295) και σ. 133. - Βλ. και ανωτ. σ. 96.
111. Α. Chil. I. 16.34-35, 38 (1296) και σ. 164. – Βλ. PLP 9, 22434. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ.*

Τον 14ο αι. οι *σακελλίου* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης που μαρτυρούνται στις πηγές είναι οι διάκονοι **Γρηγόριος Βρυέννιος** (1328-1336/1341)[112], **Ιωάννης**

αξιώματα 524 σημ. 20.

112. Chil. 117.174-175 (1328). - P. Leone, Niceph. Gregoras, επ. 141, σ. 347 (μετά το 1336/1338)· επ. 12, σ. 404-405 (1336/1338-1341). - RPK II, αρ. 111, ιδίως στ. 5, 8-17, 32-35, 39-50, 64 κ.ε.· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2174 (1336), 2176 (1337-1338). – Βλ. A. Va. σ. 287. – Πρβ. PLP Add. 1-8, 91564, 91566, όπου αναφέρεται με επιφυλακτικότητα ως αποδέκτης της επιστολής του Νικηφόρου Γρηγορά.

Ο R. Guilland (*Grégoras* 357 και σημ. 5) επιφυλακτικά διατυπώνει το ενδεχόμενο ο Βρυέννιος που απευθύνει επιστολή στον Νικηφόρο Γρηγορά να ταυτίζεται με τον αρχιδιάκονο Βρυέννιο που αλληλογραφούσε με τον Γρηγόριο Ακίνδυνο. Επίσης σημειώνει ότι μάλλον πρόκειται για τον *σακκελίου* Βρυέννιο που κατηγορήθηκε από τον Χιόνιο για αιρετικές πεποιθήσεις. Ο V. Laurent (Grégoras 357) από την άλλη τον ταυτίζει αναμφισβήτητα με τον Γρηγόριο Βρυέννιο. Ο R.-J. Loenertz [Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées, *Byzantina et Franco-Graeca*, σ. 81-112 (= *OCP* 23, 1957, 114-144), ιδίως σ. 98-99, 103 (στο εξής: Grégoire Acindyne)] θεωρεί ότι ο Βρυέννιος που απευθύνει επιστολή στον Νικηφόρο Γρηγορά είναι ο αρχιδιάκονος Ιωάννης Βρυέννιος, που έχει αλληλογραφία και με τον Γρηγόριο Ακίνδυνο γύρω στο 1345.

Κατά τον Ν. Οικονομίδη (A. Doch. σ. 168. – Βλ. και PLP Add. 1-8, 91564, 91566) ο Ιωάννης Βρυέννιος είναι ο *σακελλίου* που το 1336 μαζί με τον *χαρτοφύλακα* Ιωάννη Στρυμβάκωνα και τον *δικαιοφύλακα* και *οικονόμο* της μητρόπολης Δημήτριο Κανίσκη Καβάσιλα κατηγορήθηκαν από κάποιον Χιόνιο ότι είχαν αιρετικές πεποιθήσεις. Οι τρεις τους δικάστηκαν από μεικτό δικαστήριο κατά την αρχιερατεία του μητροπολίτη Ιγνάτιου Γλαβά (βλ. PRK II, 111.78-120, γράμμα του 1336 που εμπεριέχεται σε έγγραφο του 1337-1338· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2174). Λίγο αργότερα, το 1337-1338, το ζήτημα επανεξετάστηκε από μεικτό δικαστήριο στην Κωνσταντινούπολη· ο Βρυέννιος και οι υπόλοιποι απαλλάχθηκαν οριστικά από τις κατηγορίες (RPK II, 111.124-142· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2176).

Ωστόσο οι εκδότες της δικαστικής απόφασης του 1337-1338 (PRK II, σ. 106) δεν ταυτίζουν τον *σακελλίου* Βρυέννιο με τον Ιωάννη Βρυέννιο αλλά με τον προκάτοχό του Γρηγόριο Βρυέννιο. Η άποψή τους φαίνεται πιο πιθανή. Καταρχάς το όλο ζήτημα ξεκίνησε κατά την περίοδο που ο μητροπολιτικός θρόνος της Θεσσαλονίκης ήταν κενός, δηλαδή μετά τον Δεκέμβριο του 1334 (έτος θανάτου του μητροπολίτη Γρηγόριου Κουτάλη: βλ. Ε. Τσιγαρίδας – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα μουσεία της Θεσσαλονίκης*, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. 52] Θεσσαλονίκη 1979, αρ. 50, σ. 77-78. – J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1977) 145-180, σ. 175, αρ. 27, σχόλια) και πριν από τον Οκτώβριο του 1336. Κατά το διάστημα αυτό οι εν λόγω ανώτατοι εκκλησιαστικοί άρχοντες είχαν διενεργήσει προκαταρκτική εξέταση για κατηγορίες που διατυπώθηκαν εις βάρος του Χιόνιου ότι έκλινε προς τον Ιουδαϊσμό. Αφού διαπίστωσαν ότι οι κατηγορίες ήταν αληθείς, παρέπεμψαν την υπόθεση στον αυτοκράτορα, καθώς ο μητροπολιτικός θρόνος ήταν εν χηρεία. Ο Χιόνιος, προκειμένου να τους εκδικηθεί, εκστόμισε κατηγορίες εναντίον τους (βλ. RPK II, 111.1-35, 38-39, 60-77, 88-89· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2174, 2176). Ο *σακελλίου* υπέβαλε και στα δύο δικαστήρια που τον έκριναν έγγραφη μαρτυρία του *οικείου* του αυτοκράτορα Γεωργίου Αγγέλου, η οποία αποδείκνυε ότι δεν έτρεφε αιρετικές πεποιθήσεις. Στη μαρτυρία αυτή ο

Βρυέννιος (1344-1347/1348)[113] και **Νικόλαος Συναδηνός** (1368)[114]. Οι δύο πρώτοι έχουν προφανώς συγγενική σχέση, ενώ η διαδοχική ανάληψη του αξιώματος δεν φαίνεται να είναι τυχαία· είναι μάλλον ενδεικτική μιας προσπάθειας των αξιωματούχων να προωθούν συγγενικά τους πρόσωπα στις θέσεις που κατείχαν ή έστω σε παραπλήσιες. Επίσης ο *σακελλίου* Νικόλαος Συναδηνός είναι πιθανόν απόγονος του ομώνυμου οφφικιαλίου που το 1327-1339 είχε διατελέσει διαδοχικά *λογοθέτης*, *πρωτέκδικος* και *μέγας σακελλάριος* της μητρόπολης[115].

Ειδικά για τον Ιωάννη Βρυέννιο γνωρίζουμε τα ακόλουθα. Το 1320 και το 1324 συντάσσει δικαιοπρακτικά έγγραφα ως γραφέας του *ταβουλλαρίου* της

Γεώργιος Άγγελος αναφέρει ότι ο *σακελλίου* είχε συντάξει το *διαζύγιον γράμμα* του Γεωργίου με τη σύζυγό του. Εκείνος θεωρώντας ότι το έγγραφο περιείχε αναλήθειες εις βάρος του και ότι αδικήθηκε κατά την έκδοση του διαζυγίου εξοργισμένος κατηγόρησε τον *σακελλίου* στον Χιόνιο: *Κύριε ἐλέησον, καὶ πιστεύει ὁ γράψας ταῦτα ἀνάστασιν ἢ κρίσιν καὶ γράφει τοιαῦτα κατ' ἐμοῦ;* (στ. 111.113-114). Αυτά έγιναν προτού διενεργηθεί η προκαταρκτική εξέταση και η εκδίκαση της υπόθεσης του ίδιου του Χιονίου, διότι εκείνος βασίστηκε στην παραπάνω φράση του Γεωργίου Αγγέλου, για να κατηγορήσει τον Βρυέννιο ως αιρετικό (*ὡς οὐ δοξάζει νεκρῶν ἀνάστασιν*· στ. 111.35). Δεν γνωρίζουμε βέβαια πότε ακριβώς εκδόθηκε το διαζύγιο του Γεωργίου Αγγέλου. Πάντως είναι εύλογο να υποτεθεί ότι ο *σακελλίου* που εμπλέκεται σε όλες αυτές τις υποθέσεις ταυτίζεται με τον Γρηγόριο Βρυέννιο, που απαντά με το αξίωμα αυτό ήδη το 1328. Αντιθέτως ο Ιωάννης Βρυέννιος το 1320-1324 εμφανίζεται στις πηγές ως απλός γραφέας (γραμματέας), χωρίς καν να φέρει κάποιον ιερατικό βαθμό.

113. A. Doch. 23.9, verso 1-3 (1344). – *Γρηγορίου 'Ακινδύνου, 'Επιστολαί*, έκδ. Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos, Greek Text and English Translation*, [CFHB 21 – Dumbarton Oaks Texts VII] Washington D.C. 1983 (στο εξής: Γρηγ. Ακίνδυνος, *Επιστολαί*), στ. 50.141-142 (1345)· 58.1 (1345)· 74.43-44 (τέλη 1347-αρχές 1348).

114. A. Pantocr. 7.26 (1368) και σ. 87. – Βλ. και PLP 11, 27145.

115. Οι C. Hannick - G. Schmalzbauer (Synadenoi 143, αρ. 33) εσφαλμένα ταυτίζουν τα δύο πρόσωπα. Αντίθετη γνώμη έχει η εκδότρια του αρχείου της μονής Παντοκράτορος Β. Κράβαρη (A. Pantocr. σ. 87), που συνέκρινε τον τρόπο γραφής των δύο Συναδηνών και κατέληξε ότι πρόκειται για διαφορετικά πρόσωπα. – Πρβ. PLP 11, 27143, 27145, όπου ως κριτήριο για τη διαφοροποίηση των δύο προσώπων χρησιμοποιείται το γεγονός ότι ο Νικόλαος Συναδηνός του 1368 κατέχει κατώτερο οφφίκιο από ό,τι ο Συναδηνός του 1335-1339. Το γεγονός αυτό μπορεί να ληφθεί υπόψη, αλλά δεν είναι το καθοριστικό στοιχείο που μας αποτρέπει να ταυτίσουμε τα δύο πρόσωπα, καθώς δεν ήταν απίθανο να μετατεθεί ένας οφφικιάλιος σε άλλη υπηρεσία, ιδίως αν επρόκειτο και πάλι να είναι ο επικεφαλής της. Μια τέτοιου είδους μετάταξη δεν φαίνεται να θεωρούνταν από τους Βυζαντινούς υποβιβασμός, καθώς κατά τον J. Darrouzès (*Οφφίκια* 95, 127) οι οφφικιάλιοι που ανήκαν στην ίδια τάξη ήταν σχεδόν ισότιμοι. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Βασιλική Λεονταρίτου (*Εκκλ. αξιώματα* 665-666, 683), μάλλον δεν υπήρχε «προαγωγή» σε ανώτερο ή «υποβιβασμός» σε κατώτερο αξίωμα με τη σημερινή ορολογία και νομική σημασία.

μητρόπολης, *κανστρισίου* και αργότερα *πρωτονοταρίου* Ιωάννου Στρυμβάκωνα. Σε αντίθεση με τον Στρυμβάκωνα, που μαρτυρείται ρητά ως διάκονος, για τον Βρυέννιο και στις δύο περιπτώσεις δεν σημειώνεται κάποιος ιερατικός βαθμός, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον ήταν ακόμη λαϊκός[116]. Το 1345-1346 ωστόσο απαντά ως *ἀρχιδιάκονος*[117], ενώ ήδη από το 1344 φέρει το αξίωμα του *σακελλίου*. Παράλληλα τιμήθηκε με το αξίωμα του *δικαιοφύλακος*[118]. Ο Ιωάννης Βρυέννιος ήταν δραστήριος ανθησυχαστής και είχε αλληλογραφία με τον Γρηγόριο Ακίνδυνο[119].

Οι γνωστοί από τις πηγές του 15ου αι. *σακελλίου* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης είναι οι εξής: ο **Νικόλαος Πρεβεζιάνος** (1404)[120], που, όπως προαναφέρθηκε, το 1414 προήχθη σε *χαρτοφύλακα*, ενώ το 1421 - ίσως ήδη από το 1419 – ήταν παράλληλα καθολικός κριτής[121], ο **Δημήτριος Αλμυριώτης** (1414), που αργότερα προήχθη σε *σακελλάριο* (1419-1421) και ταυτοχρόνως σε *οἰκονόμο* (1420)[122], ο **Μανουήλ Διάκονος** (1419)[123] και ο **Μάζαρις** (1421)[124].

Για τον Μάζαρι αξίζει να γίνει ειδικότερα λόγος, δεδομένου ότι η διατύπωση στα χωρία όπου μνημονεύεται ως *σακελλίου* είναι σχετικά προβληματική. Οι μνείες προέρχονται από το σημειωματάριο ενός ανώνυμου οφφικιαλίου της μη-

116. A. Iv. III. 78.46-47, 49 (1320) και 253. - Chil. 97.61-62, 66 (1324). – Βλ. και A. Doch. σ. 168. - PLP 2, 3256 και Add. 1-8, 91566.

117. Γρηγ. Ακίνδυνος, *Επιστολαί* 58.1 (1345). - Βλ. A. Doch. σ. 168-169.

118. A. Doch. 23.9, verso 1-3 (1344) και σ. 168: *Ὁ δικαιοφύλ(αξ) τοῦ εὐαγοῦς βασιλ(ικοῦ) σεκρέτου (καὶ) σακελλ(ίου) τῆς ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θεσσαλονίκης Ἰω(άννης) εὐτελὴς διάκονος ὁ Βρυέννιος.* – Βλ. και PLP Add. 1-8, 91566.

119. Γρηγ. Ακίνδυνος, *Επιστολαί* αρ. 50, στ. 141-145 (1345)· αρ. 58 (1345)· 74.43-44 (τέλη 1347-αρχές 1348). – Πρβ. R.-J. Loenertz, Grégoire Acindyne 98-99 (χρονολογεί την επιστολή αρ. 58 στο 1345-1346), 101 (χρονολογεί την επιστολή αρ. 50 στο 1346). – Του ιδίου, Gregorii Acindyni epistulae selectae IX, *ΕΕΒΣ* 27 (1957) 89-109, σ. 92 (χρονολογεί την επιστολή αρ. 58 στο 1344-1346), 97 (χρονολογεί την επιστολή αρ. 50 στο 1346), 105 (χρονολογεί την επιστολή αρ. 74 στο 1348-1351?). - PLP Add. 1-8, 91566.

120. A. Doch. 51.31 (1404) και σ. 259. – Πρβ. A. La. III. 156.48 (1404) και IV. σ. 209. – Βλ. και PLP 9, 22421.

121. Βλ. ανωτ. σ. 114-116.

122. A. Doch. 54.verso 4 (1414) και σ. 281: *+ Ὁ σακελλίου τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θ(εσσα)λ(ο)ν(ίκης) διάκονος Δημήτριος ὁ Ἁλμυριώτ(ης) +.* – Βλ. και ανωτ. σ. 102, 106.

123. A. Xén. 32.47 (1419). – Βλ. και PLP Add. 1-8, 91786.

124. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 35-36 (1421· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1420). – Βλ. και ανωτ. σ. 108.

τρόπολης, όπου καταγράφονται οι αποδοχές που είχε «από ένα "ταμείο συνεργασίας" μητροπόλεως και εκκλησιών», όπως σχολιάζει η Ε. Παπαγιάννη σε ειδικό της άρθρο[125]. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνεται: *ἔδωκέ μοι ὁ σακελλίου ὁ Μάζαρης ἀπὸ τοῦ κλήρου τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ κατὰ τὴν τρίτην τοῦ μαρτίου τῆς ιδ ἰνδικτ. νομίσματα β· παρῆλθον δὲ ἀπὸ τοῦ ἰουνίου μηνὸς ἀφ' οὗ ἐγέ<νετο> ὁ λογαριασμὸς ἕως τῆς γ´ τοῦ μαρτίου μῆνες Η∠* (= 8 1/2) : +. Και συνεχίζει: *+ τῇ κδ τοῦ ἰουλίου τῆς τρεχούσης ιδ^ης ἰνδικτ. ἀπέστειλέ μοι ὁ σακελλίου ἀπὸ τοῦ κλήρου τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ σταυρᾶτα ζ καὶ παρῆλθον ἀφ' οὗ ἐγένετο ὁ λογαριασμὸς ἀπὸ τῆς ιζ τοῦ ἰουνίου τῆς ιγ ἰνδ. μέχρι τῆς κ τοῦ ἰουλίου χρόνος εἷς καὶ μὴν καὶ ἡμέραι δ´ : +.*

Τα ανωτέρω χωρία θεωρήθηκε ότι αναφέρονται στον *σακελλίου* του ναού του Αγίου Μηνά Ιωάννη Μάζαρι[126]. Ωστόσο η πηγή δεν μνημονεύει τον εκκλησιαστικό αξιωματούχο ως *σακελλίου* του Αγίου Μηνά, όπως συμβαίνει λ.χ. στην περίπτωση του *χαρτουλαρίου* του Αγίου Δημητρίου, για τον οποίο πληροφορούμαστε: *+ τῇ ιδ τοῦ ἀπριλίου ἰνδ. ιβ ἔδωκέ μοι ὁ παπᾶ Σγουρὸς ὁ χαρτουλάριος τοῦ ἁγίου Δημητρίου*[127]. Στην πραγματικότητα τα κείμενα μας πληροφορούν σχετικά με το ποσό που έλαβε ο ανώνυμος εκκλησιαστικός αξιωματούχος που συντάσσει το κείμενο από τις εισφορές που εισέπραξε ο *σακελλίου* της μητρόπολης Μάζαρις από τον ναό του Αγίου Μηνά. Η παρεξήγηση από την προβληματική διατύπωση ξεδιαλύνεται αν την συγκρίνουμε με άλλα χωρία, όπου σημειώνεται με περισσότερη σαφήνεια η είσπραξη του ποσοστού του ανωνύμου: *ἔδωκέ μοι ὁ ἀδελφός μου κῦρ Ἀντώνιος ἀπὸ τοῦ λογαριασμοῦ τοῦ κλήρου τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ὃν ἐποίησαν μέχρι τῆς ιζ τοῦ ἰουνίου τῆς ιγ ἰνδ. σταυράτα δύο*[128]. Αν στα χωρία που αναφέρονται στο ποσό που παρέδωσε ο Μάζαρις προστεθεί η εννοούμενη φράση *τοῦ λογαριασμοῦ*, η σύγχυση αποσαφηνίζεται: *ἀπέστειλέ μοι ὁ σακελλίου ἀπὸ* (εννν. *τοῦ λογαριασμοῦ*) *τοῦ κλήρου τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ σταυρᾶτα ζ καὶ παρῆλθον ἀφ' οὗ ἐγένετο ὁ λογαριασμὸς ἀπὸ τῆς ιζ τοῦ ἰουνίου τῆς ιγ ἰνδ. μέχρι τῆς κ τοῦ ἰουλίου χρόνος εἷς καὶ μὴν καὶ ἡμέραι δ´*[129].

125. Βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, Πανηγύρεις 143-144. – Βλ. και της ιδίας, *Οικονομικά* 183 κ.ε.

126. Βλ. PLP 7, 16120.

127. Βλ. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 6 (1419).

128. Βλ. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 21 (1420· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1419).

129. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 36 (1421· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1420). - Βλ. επίσης S. Kugéas, Notizbuch αρ. 34 (1421· βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, Πανηγύρεις σ.

Επίσης, όσον αφορά το βαπτιστικό όνομα του *σακελλίου* Μάζαρι, δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για τον Ιωάννη που μνημονεύεται το 1405 ως *πρωτέκδικος*[130]. Σε άλλο σημείο του σημειωματαρίου του ανώνυμου μητροπολιτικού οφφικιαλίου σημειώνεται: *ἔδωκέ μοι ὁ ἱερομνήμων ὁ Χοντροχείλης διὰ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Μάζαρη νομίσματα ἓν ἥμισυ ἐξ ὧν ἦσαν ἄσπρα ις παλαιά· ἔλαβον δὲ αὐτὰ διὰ τὸν κλῆρον τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ*[131]. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο ανεψιός του *ἱερομνήμονος* Χονδροχείλη Ιωάννης Μάζαρις να ταυτίζεται με τον *σακελλίου* Μάζαρι, αν και προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι μνημονεύεται η συγγενική του ιδιότητα και όχι το ανώτατό του αξίωμα. Θα μπορούσε εξίσου να ταυτίζεται με τον Μανουήλ Μάζαρι. Σε αυτήν την περίπτωση η σταδιοδρομία του θα διαγραφόταν ως εξής: το 1416 *πρωτονοτάριος*, το 1420 *σακελλίου* και το 1429 *σκευοφύλαξ*. Όπως και να έχει, ο *σακελλίου* Μάζαρις ήταν οφφικιάλιος στον ναό της Αγίας Σοφίας με μακροχρόνια και ανοδική σταδιοδρομία.

πρωτέκδικος

Το εκκλησιαστικό οφφίκιο του *(ἐκκλησι)εκδίκου* καθιερώθηκε τον 4ο αι. Το αξίωμα αναλάμβαναν πρεσβύτεροι - σπανιότερα διάκονοι - που είχαν την ιδιότητα του *σχολαστικοῦ* (νομικού), δεδομένου ότι οι αρμοδιότητές τους ήταν νομικές και δικαστικές. Βασικό τους καθήκον ήταν η υπεράσπιση των αδυνάτων καθώς και των νομικών υποθέσεων της εκκλησίας. Ακόμη παρίσταντο ως εγγυητές σε δίκες κληρικών, υπερασπίζονταν δούλους αλλοθρήσκων και αιρετικών, οι οποίοι ήθελαν να προσχωρήσουν στον Χριστιανισμό. Οι *ἔκδικοι* τον 5ο αι. φρόντιζαν επίσης για την εκτέλεση των ποινών που επέβαλλαν τα εκκλη-

149 σημ. 45), όπου η διατύπωση επίσης θα μπορούσε να προκαλέσει σχετική σύγχυση αναφορικά με τον ναό όπου υπηρετούσε ο *σακελλάριος* Δημήτριος Αλμυριώτης, αν δεν υπήρχαν μαρτυρίες άλλων πηγών ότι ανήκε στον μητροπολιτικό κλήρο και αν βέβαια δεν έφερε τον τίτλο *μέγας*. – Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 249 σημ. 6.

130. Βλ. S. Binon, *Xéropotamou* σ. 279 (ανέκδοτο, έτ. 1405). – Πρβ. PLP 7, 16119-16120, που δεν ταυτίζει τον *πρωτέκδικο* Ιωάννη Μάζαρι (1405) με τον ομώνυμο *σακελλίου* του 1420, δεδομένου βέβαια ότι ο *σακελλίου* θεωρείται από τον συντάκτη των λημμάτων ότι υπηρετεί στον ναό του Αγίου Μηνά.

131. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 19, έτ. 1420· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1419.

σιαστικά δικαστήρια και αποτελούσαν όργανα εποπτείας και επιβολής της τάξεως. Επίσης κατά παραχώρηση της σχετικής αρμοδιότητας από τον επίσκοπό τους έκριναν υποθέσεις πιστών που κατέφευγαν στη δικαιοδοσία του. Ειδικά οι πατριαρχικοί *ἔκδικοι* παρέδιδαν αιτήσεις πολιτών προς τον αυτοκράτορα, όταν εκκλησιαζόταν. Στις επαρχιακές έδρες όφειλαν επίσης να παρουσιάζουν στις αρχές όσους είχαν καταφύγει στο ναό και πληροφορούσαν σχετικά τους δικαστές τους.

Ο επικεφαλής των *ἐκδίκων*, ο *πρωτέκδικος*, μαρτυρείται στις πηγές από τις αρχές του 7ου αι. Το δικαστήριο των *ἐκδίκων* με πρόεδρο τον *πρωτέκδικο*, το *ἐκδικεῖον*, φαίνεται ότι υφίσταται ήδη από τον 10ο αι. και εκδίκαζε ιδιωτικές διαφορές και εκκλησιαστικές υποθέσεις. Μάλλον από τον 12ο αι. κ.ε. ο *πρωτέκδικος* και οι *ἔκδικοι* του πατριαρχείου δίκαζαν κατηγορουμένους για φόνο, εφόσον αυτοί είχαν βρεί άσυλο στη Μ. Εκκλησία (Αγία Σοφία). Την εποχή αυτή το αξίωμα του *πρωτεκδίκου* αποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Στα τέλη του 12ου αι. μάλιστα συγκαταλέχθηκε μεταξύ των *ἐξωκατακοίλων* αρχόντων. Όπως παρατηρεί ο J. Darrouzès, εφεξής ο *πρωτέκδικος* είχε συνήθως τον βαθμό του διακόνου[132].

Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης το αξίωμα εμφανίζεται στις αρχές του 12ου αι., όταν ο **Κωνσταντίνος Βεροιώτης** υπογράφει ως μάρτυρας σε *πρατήριον* έγγραφο του 1112[133]. Τον 13ο αι. *πρωτέκδικοι* που είναι γνωστοί από τις πηγές είναι ο **Κωνσταντίνος Αγιοαναστασίτης** (1236)[134], ο **Νικηφόρος Μαλλέας** (1265-1266), που λίγο μετά προάγεται σε *σακελλίου* (1267)[135], ο **Δημήτριος Βεάσκος** (ca. 1290)[136], που αργότερα απαντά ως *μέγας οἰκονόμος* (1295-1299), ο **Πέτρος Τζίσκος** (1295), που αρχικά έφερε το αξίωμα του *ἱερομνήμονος*

132. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του εκκλησιαστικού αξιώματος του πρωτεκδίκου, *ΠΑΑ* 11 (1926) 286-297. - H.-G. Beck, *Kirche* 74, 101, 111, 115, 117-118, 120, 658. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 16, 96-98, 102, 127, 323 κ.ε. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 91 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 197 κ.ε., κυρίως 208-210. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση). – J. Cotsonis, The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi of Hagia Sophia, *DOP* 56 (2002) 41-55, σ. 45 κ.ε. - Ι. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα* αρ. 36 (σχόλια).

133. A. Doch. 3.75 (1112).

134. Δημ. Χωματηνός, *Πονήματα* αρ. 106, στ. 175-177 (1236).

135. A. Chil. I. 7.26-27, 31 (1265) και σ. 124. – A. Zo. 7.135-136 (1267): αναφέρεται ως *πρωτέκδικος* σε επιστολή του 1266 που εμπεριέχεται στο έγγραφο του 1267. - Βλ. και PLP 7, 16527 και ανωτ. σ. 116-117.

136. A. Iv. III. 65.26 (ca. 1290) και σ. 124: *[+ Ὁ π]ρωτέκδ(ι)κο(ς) τ(ῆς) αὐτ(ῆς) ἁγιωτάτ(ης)*

(1290)[137] και ο **Δημήτριος Ερμογένης**. Ο Ερμογένης αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αξιωματούχων με λαμπρή καριέρα, καθώς αρχικά μαρτυρείται ως *πρωτονοτάριος* (1295), στη συνέχεια καταλαμβάνει το οφφίκιο του *πρωτεκδίκου* (1299), για να προαχθεί τελικά σε επίσκοπο Αρδαμερίου (1317)[138]. Όπως επισημαίνει η H. Ahrweiler στη μελέτη της για την πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Σμύρνης από τα τέλη του 11ου αι. έως τις αρχές του 14ου αι., η επιλογή των υπαγομένων επισκόπων γινόταν μεταξύ των έγκριτων οφφικιαλίων που υπηρετούσαν στη μητρόπολη[139]. Πράγματι η επιτυχής σταδιοδρομία ενός εκκλησιαστικού οφφικιαλίου αποτελούσε απόδειξη ότι διέθετε τις ικανότητες να αναλάβει το διοικητικό, λειτουργικό και ποιμαντορικό έργο σε μια από τις υποκείμενες επισκοπές. Παράλληλα η αφοσίωση που είχε δείξει ως τότε στον μητροπολίτη αποτελούσε εγγύηση ότι θα αποτελούσε έναν ισχυρό κρίκο που θα διασφάλιζε την ενότητα της τοπικής εκκλησίας και τη συνεργασία με τις υπόλοιπες επισκοπές και με τη μητρόπολη[140].

Τον 14ο αι. ο μόνος γνωστός από τις πηγές *πρωτέκδικος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης είναι ο **Νικόλαος Συναδηνός**, ο οποίος υπογράφει ως μάρτυρας δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1328. Όπως προαναφέρθηκε, ο Νικόλαος προηγουμένως είχε διατελέσει *λογοθέτης* της μητρόπολης (1327), ενώ στη συνέχεια προωθήθηκε στο αξίωμα του *μεγάλου σακελλαρίου* (1335-1339)[141].

μ(ητ)ροπόλεως Θε(σσαλο)ν(ίκης) Δημήτρ(ι)ος ὁ Βεά[σκος +]. – Πρβ. PLP 2, 3288, 2541, που δεν ταυτίζουν τον *πρωτέκδικο* Δημήτριο με τον Δημήτριο Βεάσκο, καθώς στον Βεάσκο αποδίδουν μόνο το οφφίκιο του *ρεφερενδαρίου* και στη συνέχεια του *οἰκονόμου*. - Για τη σταδιοδρομία του Δημήτριου Βεάσκου βλ. ανωτ. σ. 100, 131.

137. A. Iv. III. 67.7, 135 (1295) και σ. 125. – M. Treu, *Theodorus Pediasimus* επ. 4, σ. 46. – Βλ. και PLP 11, 27990. - C. Constantinides, *Higher Education* 118 σημ. 30, 121. – Βλ. και κατωτ. σ. 133-4.

138. Βλ. A. Va. I. 28.25, 30 (1299)· 49.2 (1317) και σ. 195, 287. – Βλ. και κατωτ. - Πρβ. PLP 3, 6128, όπου αναφέρεται μόνο ως διάκονος *πρωτονοτάριος* της μητρόπολης.

139. Βλ. Hélène Ahrweiler, Smyrne 104. - Κ. Γ. Πιτσάκης, Κωνσταντίνος Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: Προσωπογραφικά προβλήματα, στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Μεσαιωνική Ήπειρος», Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, επιμέλεια Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα 2001, σ. 151-227, ιδίως σ. 198 σημ. 84 (στο εξής: Κωνσταντίνος Καβάσιλας). - Βλ. και J. Darrouzès, *Οφφίκια* 140-141. - A. Failler, La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat, *REB* 59 (2001) 125-146, σ. 132, που επισημαίνουν το αντίστοιχο φαινόμενο οι πατριαρχικοί οφφικιάλιοι να προωθούνται στις υποκείμενες μητροπόλεις και αρχιεπισκοπές του πατριαρχείου.

140. Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 258-259.

141. Chil. 117.176-177 (1328). – Βλ. και ανωτ. σ. 105 και κατωτ. σ. 131. – Βλ. επίσης A. Xén. σ.

Τέλος το 1405 *πρωτέκδικος* της μητρόπολης είναι ο **Ιωάννης Μάζαρις**[142], το 1415 ο **Μανουήλ Χωνιάτης**[143], ενώ το 1421 ο **Χαρίτων**[144]. Η περίπτωση του Μανουήλ Χωνιάτη είναι αξιοσημείωτη, δεδομένου ότι είναι το μόνο γνωστό παράδειγμα οφφικιαλίου από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, όπου σημειώνεται υποβιβασμός αντί για προαγωγή του αξιωματούχου. Πιο συγκεκριμένα σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1415 ο Μανουήλ υπογράφει ως μάρτυρας φέροντας το αξίωμα του *πρωτεκδίκου*, ενώ το 1419 και το 1432 εμφανίζεται ως *πρωτονοτάριος*[145]. Ο J. Darrouzès επισημαίνει ότι οι οφφικιάλιοι που ανήκαν στην ίδια τάξη ήταν σχεδόν ισότιμοι. Έτσι εξηγείται γιατί ένας οφφικιάλιος δεν διεκδικούσε οπωσδήποτε την προαγωγή του σε ένα ανώτερο ιεραρχικά οφφίκιο[146]. Στην περίπτωση του Μανουήλ Χωνιάτη δεν ισχύει βέβαια κάτι τέτοιο. Αν και το οφφίκιο του *πρωτονοταρίου* ήταν διακεκριμένο[147], ωστόσο δεν αποτελούσε ανώτατο αξίωμα, όπως αυτό του *πρωτεκδίκου*. Δεν γνωρίζουμε τί μπορεί να προκάλεσε αυτή τη μεταβολή στην υπηρεσιακή του ιδιότητα. Δεν φαίνεται όμως να οφείλεται σε δυσμένεια, δεδομένου ότι διατήρησε το νέο του οφφίκιο για τουλάχιστον 13 χρόνια. Πιθανόν ο μητροπολίτης να θεωρούσε ότι οι ικανότητες

181. - C. Hannick – G. Schmalzbauer, Synadenoi 143, αρ. 33. - PLP 11, αρ. 27143.

142. S. Binon, *Xéropotamou* σ. 279 (ανέκδοτο, έτ. 1405). – Βλ. και ανωτ. σ. 121-122.

143. A. Dion. 14.31 (1415) και σ. 93-94.

144. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 51 (1421· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1422). – PLP 12, 30657.

145. A. Dion. 14.31 (1415, το κείμενο είναι πρωτότυπο) και σ. 93-94: «le rédacteur de notre acte, le diacre Manuel Chôneiatès, qui en 1415 faisait fonction de prôtekdikos de la métropole (*πρωτεκδικεύων*), devint (ensuite ?) prôtonotarios (titre inférieur à prôtekdikos, mais dont il était titulaire)». – Βλ. και κατωτ. σ. 128. – Βλ. επίσης PLP 12, 31241.

146. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 95, 127.

147. Το οφφίκιο του *πρωτονοταρίου* ανήκε στη β΄ τάξη των εκκλησιαστικών αξιωματούχων καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση αμέσως μετά την τάξη των *ἐξωκατακοίλων*. - Βλ. *Taktikon Beneševič*, έκδ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire*, [Centre National de la Recherche Scientifique] Paris 1972, στ. 251.22 (934-944). - J. Darrouzès, *Οφφίκια* App. 1: A.4 (1156), C.5 (1170), D.7 (1191)· App. 4.7 (Ιωάννης Κίτρους, τέλη 13ου αι.)· App. 5: Liste C.6 (β΄ μισό – τέλη 13ου αι.), Liste D.7 (τέλη 13ου αι.), Liste-Notice E.7 (13ος αι.), Notice F.7 (γ΄ τέταρτο 13ου αι.), Notice G.7 (13ος αι.), Notice H.7 (α΄ μισό 13ου αι.), Notice I.7 (13ος αι.), Notice J.7 (13ος-αρχές 14ου αι.), Notice K1.6, Liste-Notice K2.6, Notice K3.6 (13ος αι.), Notice L.7 (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.), Notice M.7 (αρχές 14ου αι.), Notice N.7 (α΄ μισό - μέσα 14ου αι.), Notice O.7 (τέλη 14ου αι.)· Liste P1. P2.6 (τέλη 14ου αι.), Notice R.8 (α΄ μισό 15ου αι.). – J. Darrouzès, Ekthésis Néa κεφ. 30, στ. 23 και σημ. 30 (τέλη 14ου αι.). – Βλ. και J. Darrouzès, *Οφφίκια* 100 (πίνακας), 103 (πίνακας), 103 κ.ε., 122-124, 126, 355. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 328. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

του Μανουήλ θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν καλύτερα στη θέση του *πρωτονοταρίου*.

Από τους *ἐκδίκους* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε μόνο τέσσερις. Πρόκειται για τους πρεσβυτέρους **Μανουήλ Βαράγωνα** (1295)[148], **Δημήτριο Μαριανό** (1304, 1309)[149], **Γεώργιο Καταλλακτά** (1315)[150] και **Ιωάννη Τζαγάλο** (1374)[151], που εμφανίζονται στις πηγές ως *ἱεροέκδικοι*. Αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση του Γεώργιου Καταλλακτά, δεδομένου ότι παράλληλα ήταν *πρωτοπαπᾶς* στον ναό του Αγίου Δημητρίου[152].

πρωτονοτάριος

Ο *πρωτονοτάριος* εμφανίζεται για πρώτη φορά στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων τον 7ο αι., ενώ στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τον 8ο αι. Στις μητροπόλεις ωστόσο δεν υπάρχει μαρτυρία στις πηγές πριν από τον 13ο αι. Ήδη τον 10ο αι. η θέση του αξιωματούχου στην ιεραρχία ήταν διακεκριμένη, μια και κατατασσόταν στην πέμπτη θέση, αμέσως μετά τον *χαρτοφύλακα*. Μετά την εμ-

148. A. Xér. 12.43 (1295): *Μανουὴλ ἱεροέκδικ(ο)ς ὁ Βαράγων τῷ πρατηρίῳ ἐγγράφῳ παρὼν (καὶ) μ(α)ρ[(τυρῶν) ὑπ(έγραψ)α].* – Βλ. και PLP 2, 2154.

149. A. La. II. 98.61 (1304) και σ. 138: *Δημήτριο(ς) ἱεροέκδικο(ς) ὁ Μαριανὸ(ς) τῷ ἀφιερωτιρίῳ ἐγγράφῳ παρὼν καὶ μ(α)ρ(τυρῶν) ὑπ(έγραψα).* – A. Xén. 8.53 (1309) και σ. 102: *Δημήτριο(ς) ἱεροέκδικο(ς) ὁ Μαριανό(ς) τῷ πρατηρίῳ ἐγγράφῳ παρ(ὼν) καὶ μαρτυρ(ῶν) ὑπ(έγραψα).* – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 209 σημ. 87. – PLP 7, 16916.

150. A. Xén. 10.1: *Ὁ ἁγιοδημητρίτ(ης) πρωτοπαπ(ᾶς) Γεώργιο(ς) ὁ Καταλλακτᾶς προέταξα,* 7-8 (1315): *τοῦ θεοσεβεστ(ά)του ἱεροεκδίκου (καὶ) πρωτοπαπᾶ … κυ(ροῦ) Γεωργ(ί)ου τοῦ Καταλλακτᾶ.*

151. Chil. 154.56-57 (1374): *Ἰωάννης ἱεροέκδικος ὁ Τζαγάλος παρὼν καὶ μαρτυρῶν ὑπέγραψα.*

152. Η Δ. Παπαχρυσάνθου (A. Xén. σ. 113 και index) προβληματίζεται σχετικά με το αν ο αγιοδημητρίτης *πρωτοπαπᾶς* Γεώργιος Καταλλακτάς ταυτίζεται με τον Γεώργιο Καταλλακτά που αναφέρεται λίγο πιο κάτω ως *ἱεροέκδικος* και *πρωτοπαπᾶς* της γειτονίας των Ασωμάτων. Στο PLP (Add. 1-8, 92345) αναφέρεται συνδυάζοντας όλες τις ιδιότητες, δηλαδή ως αγιοδημητρίτης, ως *πρωτοπαπᾶς* της γειτονίας των Ασωμάτων και ως *ἔκδικος*. Κατά τη γνώμη μας το χωρίο στην πραγματικότητα αναφέρεται στην περιουσία του *ἱεροεκδίκου* και *πρωτοπαπᾶ* του Αγίου Δημητρίου Γεωργίου Καταλλακτά στην περιοχή του ναού των Ασωμάτων: *παραδιδόαμεν … τὰ ἐν τῇ γειτονίᾳ τ(ῶν) παναγι(ω)τ(ά)τ(ων) Ἀσωμ(ά)τ(ων) (καὶ) πλησ(ίον) (καὶ) πρό(ς) ἀνατολ(ὰς) μὲν τ(ῶν) δικαί(ων) τῆς σε(βασμίας) μο(νῆς) τ(ῶν) [Ἐξα]πτερύγ(ων), πρὸ(ς) με(σημβρίαν) δὲ τ(ῶν) τοῦ θεοσεβεστ(ά)του ἱεροεκδίκου (καὶ) πρωτοπαπᾶ τῆς γειτον(ίας) τ(ῶν) παναγι(ω)τ(ά)τ(ων) Ἀσωμ(ά)τ(ων) κυ(ροῦ) Γεωργ(ί)ου τοῦ Καταλλακτᾶ (καὶ) τ(ῆς) θυγατρὸς αὐτοῦ …* (A. Xén. 10.3-9). Βέβαια είναι προφανές ότι η διατύπωση είναι προβληματική. Πάντως ο Καταλλακτάς δεν μπορεί να ήταν *πρωτοπαπᾶς τῆς γειτονίας τῶν παναγιωτάτων Ἀσωμάτων.*

φάνιση του αξιώματος του *σακελλίου* εκτοπίστηκε στην 6η ιεραρχική τάξη. Ωστόσο και στους επόμενους αιώνες η θέση του παραμένει υψηλή κατέχοντας την πρώτη θέση μεταξύ των ανωτέρων οφφικιαλίων[153]. Ο *πρωτονοτάριος* δεν ταυτίζεται με τον επικεφαλής των *νοταρίων*, τον *πριμικήριο*, ο οποίος εξακολουθεί να μαρτυρείται οπωσδήποτε ως τα τέλη του 11ου αι. και τον 12ο αι. Παρόλα αυτά δεν γνωρίζουμε επακριβώς τα καθήκοντα του *πρωτονοταρίου* μέχρι και τον 11ο αι. Κατά τον J. Darrouzès διαφέρει από τον *πριμικήριο τῶν νοταρίων* στο γεγονός ότι είναι πιο στενός συνεργάτης του πατριάρχη· ελέγχει τα συνταγμένα από τους *νοταρίους* πατριαρχικά έγγραφα, προτού τα υπογράψει ο πατριάρχης και μάλλον συντάσσει τα προοίμια[154].

Όπως και στις άλλες μητροπόλεις, έτσι και στη Θεσσαλονίκη το αξίωμα μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 13ο αι., όταν ο *πρωτονοτάριος* **Γεώργιος Πελάγης** επιβλέπει με την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου* τη σύνταξη ενός δικαιοπρακτικού εγγράφου του 1264: + *Ὁ πρωτονοτ(ά)ρ(ιος) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπό(λεως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) (καὶ) ταβουλλ(ά)ρ(ιος) Γεώργ(ιος) διάκονο(ς) ὁ Πελάγ(ης) βεβαιῶν ὑπ(έγραψα)*[155]. Το 1295 *πρωτονοτάριος* της μητρόπολης είναι ο προαναφερθείς **Δημήτριος Ερμογένης**, που προήχθη αργότερα σε *πρωτέκδικο* και τελικά χειροτονήθηκε επίσκοπος Αρδαμερίου[156].

Τον 14ο αι. μαρτυρούνται τρεις *πρωτονοτάριοι*. Καταρχάς ο **(Ιωάννης;) Στρυμβάκων**, που το 1317 συμμετέχει στο μεικτό δικαστήριο υπό την προεδρία του κεφαλατικεύοντα της πόλης *μεγάλου χαρτουλαρίου* Κωνσταντίνου Παλαιολόγου[157]. Ο **Ιωάννης Στρυμβάκων**, που ως *ὑπομνηματογράφος* επίσης συμμετέχει στο δικαστήριο του 1317, το 1320 φέρει το αξίωμα του *κανστρισίου* και το 1324 έχει ήδη προαχθεί στο αξίωμα που προηγουμένως κατείχε ο ομώνυμος μάλλον συγγενής του. Αργότερα (t.a.q. 1327) ανέλαβε ακόμη υψηλότερο αξίωμα, εκείνο του *χαρτοφύλακος*[158]. Τέλος σε πατριαρχική απόφαση του 1340 μνη-

153. Βλ. ανωτ. σημ. 147.

154. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 26, 355 κ.ε., 383, 610. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 326-328. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

155. A. Iv. III. 60.25, 34 (1264). – Βλ. και A. Chil. I. σ. 193. - PLP Add. 1-12, 94423.

156. A. Iv. III. 67.7-8, 89, 136-137 (1295). – Για τη σταδιοδρομία του Δημήτριου Ερμογένη βλ. ανωτ. σ. 123-124.

157. A. Va. I. 49.3 (1317). - Σύμφωνα με αξιόπιστο *ἴσον* του εγγράφου το όνομα του *πρωτονοταρίου* είναι Ιωάννης. - Βλ. A. Va. I. σ. 287.

158. Chil. 97.62-64, 67-69 (1324). – Βλ. και PLP 11, 26973. – A. Iv. III. σ. 253. – Βλ. και ανωτ. σ. 111 και κατωτ. σ. 129-130, 132. - Το 1269 ο Ιωάννης Στρυμβάκων μαρτυρείται ως γραφεύς ενός

μονεύεται **ανώνυμος** *πρωτονοτάριος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, που λίγο καιρό νωρίτερα με εντολή του μητροπολίτη Ιγνάτιου Γλαβά (t.a.q. Οκτώβριος 1336-1341) διενήργησε έρευνα μαζί με τον *λογοθέτη* σχετικά με κατηγορίες που διατυπώθηκαν εις βάρος ενός κληρικού της μητρόπολης[159].

Οι *πρωτονοτάριοι* που γνωρίζουμε από τις πηγές του 15ου αι. είναι δύο. Το 1416 σε δικαστική απόφαση του μητροπολιτικού δικαστηρίου για την επίλυση κτηματικής διαφοράς ανάμεσα στις επισκοπές Ρεντίνης και Αρδαμερίου αναφέρεται ότι ο *πρωτονοτάριος* **Μανουήλ Μάζαρις** απεστάλη μαζί με τον *ἄρχοντα τῶν ἐκκλησιῶν*, ώστε να διενεργήσουν επιτόπια έρευνα και να συγκεντρώσουν τις απαραίτητες μαρτυρίες. Αργότερα ο Μάζαρις προήχθη σε *σκευοφύλακα* έχοντας όμως πλέον τον ιερατικό βαθμό του πρεσβυτέρου[160]. Ο τελευταίος *πρωτονοτάριος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι ο **Μανουήλ Χωνιάτης** (1419-1432). Όπως προαναφέρθηκε, ο Χωνιάτης το 1415 κατείχε το οφφίκιο του *πρωτεκδίκου*, ωστόσο αργότερα του αποδόθηκε το ιεραρχικά κατώτερο αξίωμα του *πρωτονοταρίου*. Το 1419 ο δεσπότης Ανδρόνικος Παλαιολόγος παραχώρησε στη μονή Παντελεήμονος ένα *χωρίον* στη χερσόνησο της Κασσανδρείας. Η παράδοση του *χωρίου* έγινε από τον κεφαλατικεύοντα της Κασσανδρείας Στέφανο Δούκα Ραδηνό, αφού πρώτα καταμετρήθηκε *παρὰ τοῦ θεοφιλεστάτου πρωτονοταρίου Θ(εσσα)λ(ο)νί(κης) κῦροῦ Μανουὴλ διἀκόνου τοῦ Χωνειάτου*. Ο Χωνιάτης διατηρεί το αξίωμα του πρωτονοταρίου οπωσδήποτε ως το 1432, οπότε υπογράφει ως μάρτυρας ένα δικαιοπρακτικό έγγραφο[161].

πρατηρίου εγγράφου, το οποίο συντάχθηκε υπό την επίβλεψη του *σακελλίου* και *ταβουλλαρίου* της μητρόπολης Ιωάννη Περδικάριου. Ο Στρυμβάκων δεν φαίνεται να ήταν ακόμη κληρικός (A. Chil. I. 16.34, 37). Οι εκδότες του εγγράφου (σ. 164) τον αναφέρουν ως γραφέα της μητρόπολης και τον ταυτίζουν με τον συγκεκριμένο Ιωάννη Στρυμβάκωνα, που το 1317 ήταν *ὑπομνηματογράφος*, το 1320 *κανστρίσιος* και το 1324 *πρωτονοτάριος*, και όχι με τον ομώνυμο μάλλον συγγενή του, που το 1317 ήταν ήδη *πρωτονοτάριος*.

159. PRK II, 125.15-17, 26 (Μάιος 1340). - Έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου του 1374 επικύρωσαν μεταξύ άλλων *οἱ δοῦλοι τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Δημήτριος Ἄγγελος καὶ Νικήτας Σωτηρίων Μανικαΐστης πρωτονοτάριος* (Chil. 154.60-63). Η V. Kravari (Nouveaux documents du monastère de Philothéou, *TM* 10 (1987) 261-356, σ. 300 και 353, index) θεωρεί ότι ο Μανικαΐστης ήταν *πρωτονοτάριος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η διατύπωση δείχνει ότι πρόκειται μάλλον για κοσμικό αξιωματούχο.

160. Βλ. Γράμμα Γαβριήλ Θεσσαλονίκης στ. 44.33-34 (1416). – Βλ. και ανωτ. σ. 107-108.

161. A. Pantel. 18.4-5 (1419) και σ. 127. – A. La. III. 168.23 (1432) και σ. 184. – Βλ. και Γ. Θεοχαρίδης, Δύο έγγραφα αφορώντα εις την Νέαν Μονήν Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960)

κανστρίσιος

Το εκκλησιαστικό αξίωμα του *κανστρισίου* εμφανίζεται στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως από τις αρχές του 7ο αι., ενώ στις μητροπόλεις από τον 11ο αι. Πέρα από ορισμένα βοηθητικά τελετουργικά καθήκοντα, δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τις αρμοδιότητές του[162].

Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 12ου αι., όταν το 1117 ο διάκονος **Δημήτριος ο του Αρτακηνού** συνέταξε ως *ταβουλλάριος* ένα δικαιοπρακτικό έγγραφο: *Ἐγρά(φη) ἡ παροῦ(σα) ἀνταλλαγ(ὴ) σὺν τῇ ἰσοτύπ(ῳ) αὐτ(ῆς) τῇ ἀμφ[οτέρων] προτροπ(ῇ) χειρὶ Δημ(η)τρ(ίου) δ(ια)κόν(ου), κανστρι(σίου) (καὶ) νομ(ικοῦ) τοῦ του Ἀρτακην(οῦ)*[163].

Οι επόμενες μαρτυρίες ανήκουν στον 14ο αι. Συγκεκριμένα σε *πρατήριον* έγγραφο του 1314 ο **Γεώργιος Πλαγίτης** εμφανίζεται ως *διενεργῶν τὰ δίκαια τοῦ ἁγιοσοφιτικοῦ κλήρου*. Ο Πλαγίτης έδωσε την άδεια στον Δημήτριο Πύρρο και στον Θεόδωρο Μαλλοκόπο να πωλήσουν στη μονή Χιλανδαρίου τα αμπέλια τους, τα οποία όμως βρίσκονταν σε γη που ανήκε στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Επίσης αναφέρεται ότι εισέπραξε το *δεκατημόριον*, το ποσοστό δηλαδή που αντιστοιχούσε στον ιδιοκτήτη της γης[164]. Ένας Ιωάννης Πλαγίτης, προφανώς της ίδιας οικογενείας, απαντά το 1310 ως μάρτυρας σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1310. Ο Ιωάννης ήταν *οικονόμος* του Αγίου Δημητρίου και *ταβουλ-*

315-351, σ. 332 και σημ. 2, 338-339. - Βλ. και ανωτ. σ. 125.

162. Βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 118. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 47-49. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 73. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 273-274. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

163. A. Doch. 4.97, 108 (1117).

164. A. Chil. I. 31.30-31, verso 62-63· 32.24-25, verso 57-58 (1314) και σ. 221. – Πρβ. E. Trapp, Probleme der Prosopographie der Palaiologenzeit, *JÖB* 27 (1978) 181-201, σ. 189 και σημ. 47 (στο εξής: Prosopographie). - PLP 10, 23288, όπου αναφέρεται ως ο *δικαῖος* της Αγίας Σοφίας. Το αξίωμα εμφανίζεται αρχικά στον Άθω τον 14ο αι. (*δικαῖος τοῦ πρώτου, τοῦ Πρωτάτου, τῶν Καρυῶν*) και αργότερα στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η πρώτη μαρτυρία *δικαίου του πρώτου* εμφανίζεται το 1316, αλλά είναι βέβαιο ότι το αξίωμα προϋπήρχε. Κατά τον J. Darrouzès (*Οφφίκια* 131, 454) ο *δικαῖος* του πατριάρχη δεν αποτελούσε ένα αξίωμα με συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Δηλώνει τον έμπιστο του πατριάρχη, στον οποίο ανέθετε διάφορες κάθε φορά αποστολές να τις διεκπεραιώσει ως εκπρόσωπός του: «hommes de confiance, chargés de mission personnels du patriarche», «qui n'ont pas de statut officiel, et don't tout le pouvoir dépend de la volonté du patriarche». Η Διονυσία Παπαχρυσάνθου (*Ο αθωνικός μοναχισμός*, [ελληνική έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη - ΜΙΕΤ] Αθήνα 1992, σ. 342-344) σημειώνει ότι η φιλολογική απόδοση του αξιώματος είναι *ὁ τὰ δί-*

λάριος[165]. Το 1320 *καντσρίσιος* της μητρόπολης είναι πια ο **Ιωάννης Στρυμβάκων**. Ο Στρυμβάκων συνδυάζοντας το αξίωμα του *καντσρισίου* με την ιδιότητα του εκκλησιαστικού *ταβουλλαρίου* επέβλεψε τη σύνταξη ενός πρατηρίου εγγράφου: *'Ο καντσρίσ(ιος) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) καὶ ταβουλλ(ά)ριο(ς) 'Ιω(άνν)ης διάκονο(ς) ὁ Στρυμβάκων βεβαιῶν ὑπ(έγραψα)*[166].

λογοθέτης

Το εκκλησιαστικό αξίωμα του *λογοθέτου* απαντά ήδη από τον 6ο αι. Τα καθήκοντά του δεν είναι ξεκάθαρα. Στην ύστερη περίοδο παρουσιάζει στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τους αποκρισιάριους των άλλων πατριαρχών. Επίσης εκφωνεί κατηχητικούς και πανηγυρικούς λόγους εκ μέρους του πατριάρχη. Κατά τον J. Darrouzès ο *λογοθέτης* υπάγεται στην υπηρεσία του *χαρτοφύλακος*. Η Β. Λεονταρίτου από την άλλη θεωρεί ότι τον 7ο αι. τουλάχιστον ο *λογοθέτης* είχε οικονομικές αρμοδιότητες κατά το πρότυπο του κρατικού αξιωματούχου[167].

Από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης δεν γνωρίζουμε παρά μόνο τρεις κληρικούς που να κατέχουν το συγκεκριμένο αξίωμα. Καταρχάς εμφανίζεται στις πηγές ο **Κωνσταντίνος** *λογοθέτης* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης και επιτηρητής της περιουσίας της στο Μυριόφυτο, ο οποίος το 1078 συμμετείχε στη διευ-

καια φέρων ή *διέπων*. Ωστόσο, όταν ο Γεώργιος Πλαγίτης μνημονεύεται και υπογράφει ως *διενεργῶν τὰ δίκαια τοῦ ἁγιοσοφιτικοῦ κλήρου*, δεν φαίνεται να δηλώνει ότι φέρει το αξίωμα του *δικαίου* του μητροπολίτη ή της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Μάλλον εστάλη, προκειμένου να εκπροσωπήσει στη συγκεκριμένη περίπτωση τα δίκαια του νομικού προσώπου που αποτελούσε ο *ἁγιοσοφιτικὸς κλῆρος* ή ο μητροπολιτικός ναός της Αγίας Σοφίας ως ιδιοκτήτης ακίνητης περιουσίας.

165. A. Va. I. 44.27, 31 (1310).

166. A. Iv. III. 78.46-47, 50 (1320) και σ. 253. - Για τη σταδιοδρομία του Ιωάννη Στρυμβάκωνα βλ. ανωτ. σ. 127. - Σε έγγραφο του 1420 υπογράφει ως μάρτυρας ο Μανουήλ ο Καντσρήσιος (βλ. A. Dion. 19.40, έτ. 1420). Προφανώς πρόκειται για επώνυμο και όχι για οφφίκιο. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Δημήτριου Καντσρίσιου, που υπογράφει ως αλικάριος (βλ. A. Dion. 14.26, έτ. 1415). – Βλ. και A. Dion. index.

167. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του λογοθέτου κατά το δίκαιον της ορθοδόξου ανατολικής εκκλησίας, *ΕΕΠΑ* 11 (1916) 141-151. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 359 κ.ε. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 81-82. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 302-304.

θέτηση κτηματικής διαφοράς ανάμεσα στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και τη μονή Εσφιγμένου[168]. Η επόμενη μαρτυρία ανήκει στον 14ο αι. Πρόκειται για τον διάκονο **Νικόλαο Συναδηνό**, για τον οποίο έγινε λόγος και ανωτέρω. Αυτός απαντά το 1327 σε δικαιοπρακτικό έγγραφο ως *λογοθέτης* της μητρόπολης και *ταβουλλάριος*[169]. Τέλος υπάρχει και η μνεία ενός **ανωνύμου** *λογοθέτη* γύρω στο 1340[170].

ρεφερενδάριος

Το εκκλησιαστικό αξίωμα του *ρεφερενδαρίου* εμφανίζεται πρώτη φορά στις πηγές το 535. Βασική αρμοδιότητα του πατριαρχικού *ρεφερενδαρίου* ήταν να διαβιβάζει στον αυτοκράτορα αιτήματα επισκόπων, που παρεπιδημούσαν στην Κωνσταντινούπολη και οι οποίοι δεν μπορούσαν να παρουσιαστούν αυτοπροσώπως ενώπιόν του. Επίσης μετέφερε μηνύματα ανάμεσα στον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα ή άλλα σημαντικά πρόσωπα. Αρχικά ήταν περισσότεροι του ενός, από τον 10ο αι. όμως εμφανίζεται στις πηγές ως μεμονωμένος αξιωματούχος. Ως κληρικός είχε και τελετουργικά καθήκοντα. Όταν μάλιστα ο αυτοκράτορας παρίστατο στη Μεγάλη Εκκλησία, ο *ρεφερενδάριος* είχε τον ρόλο του τελετάρχη[171]. Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης μαρτυρούνται δύο *ρεφερενδάριοι*. Ο πρώτος είναι ο **Δημήτριος Βεάσκος** (t.a.q. 1290), που μετέπειτα έγινε *πρωτέκδικος* και τέλος *μέγας οἰκονόμος*[172]. Ο δεύτερος είναι ο διάδοχός του **Γεώργιος Φάσος**, που υπογράφει *διαθηκῶον* έγγραφο ως μάρτυρας (1284)[173].

ὑπομνηματογράφος

Το αξίωμα του *ὑπομνηματογράφου* απαντά από τον 10ο αι. και εφεξής και ανήκε στην υπηρεσία του *χαρτοφυλακίου*. Συγκεκριμένα, όπως δηλώνει και το

168. A. Esph. 4.13 (1078). – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 303, 304.

169. A. Zo. 25.128-129, 132-134 (1327). – Για τη σταδιοδρομία του Νικόλαου Συναδηνού βλ. ανωτ. σ. 124 και κατωτ. σ. 158.

170. RPK II, 125.26· πρβ. 125.15-17 (Μάιος 1340).

171. Βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 103. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 373-374. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 508 κ.ε. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση). – Πρβ. Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 74.

172. Βλ. PLP 2, 2541.

173. A. La. II. 75.59 (1284). – Βλ. και PLP 12, 29654.

όνομά του, ήταν υπεύθυνος για την καταγραφή των πρακτικών στις συνόδους (*παρασημειώσεις*) και τη σύνταξη των επίσημων πατριαρχικών εγγράφων (*υπομνήματα, σιγίλλια*)[174].

Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης μαρτυρούνται τέσσερις συνολικά *υπομνηματογράφοι* από τις αρχές του 12ου αι. έως το β΄ μισό του 14ου αι. Το 1110 ο *κουβουκλήσιος* και *υπομνηματογράφος* **Γεώργιος Κυνηγιώτης**, που ήταν παράλληλα και νομικός, εκλήθη από δύο αδέλφια να επιβλέψει τη συμφωνία καταμερισμού της κληρονομιάς μεταξύ αυτών και του τρίτου αδελφού, ο οποίος από την πλευρά του είχε καλέσει έναν κοσμικό *ταβουλλάριο*[175]. Το 1162 κατ' εντολή του δούκα της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Κοντοστέφανου, που έκρινε μια υπόθεση κτηματικής διαφοράς ανάμεσα στη μονή της Λαύρας και σε έναν προνοιάριο, ο *λογοθέτης* **Δημήτριος** και ο *χαρτοφύλαξ* Βασίλειος Μασιάκος συνέταξαν ένα σημείωμα που εξέθετε τη δικαστική απόφαση[176]. Το 1317 ο *λογοθέτης* **Ιωάννης Στρυμβάκων** παρίστατο στο μεικτό δικαστήριο που συγκρότησε ο *μέγας χαρτουλάριος* Κωνσταντίνος Παλαιολόγος[177]. Τέλος ένας **ανώνυμος** *λογοθέτης* της μητρόπολης εμφανίζεται ως αποδέκτης επιστολής του Νικόλαου Καβάσιλα Χαμαετού (1364)[178].

ἱερομνήμων

Ο *ἱερομνήμων* εμφανίζεται στις πηγές από τον 10ο αι. Φαίνεται όμως ότι ταυτιζόταν με τον *ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν*, που μαρτυρείται ήδη από τον 7ο αι. Ο

174. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί των αξιωμάτων της β΄ και γ΄ πεντάδος κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. §1. Περί των αξιωμάτων της β΄ πεντάδος. V. Περί του υπομνηματογράφου, *ΕΕΠΑ* 15/17 (1920-1921) 98-101. - H.-G. Beck, *Kirche* 111. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 314, 362 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 612-613. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

175. A. La. I. 59.82 (1110): *+ Πλὴν διὰ τὸ ἰδιοτ(ικὸν) καὶ ἀγράμματ(ον) ἡμῶν τῶν δύο αὐταδέ(λφων) τοῦ Κώνστα (καὶ) τοῦ Λέοντο(ς) προσεκλήθ(η) ὑφ' ἡμῶν (καὶ) ἕτερος νομ(ικός) Γεώρ(γιος) κουβου(κλήσιος) (καὶ) ὑπομνηματογρά(φος) ὁ Κυνηγιώτ(ης) (καὶ) ἑρμηνεύθημεν παρ' αὐτοῦ ἀκριβ(ῶς) τὰ ἐν τῇ παρού(σῃ) διαλύ(σει) γεγραμμ(έν)α (καὶ) ὡς ἀρεσθέ(ν)τ(ες) ἐπὶ πᾶ(σι) προετάξαμ(εν) τὰ οἰ(κεῖα) σίγνα* … , και στ. 88: *+ Γεώρ(γιος) κουβου(κλήσιος) ὑπομνηματογρ(άφος) (καὶ) νομικὸ(ς) ὁ Κυνηγιώτ(ης) ὑπὸ τοῦ Λέοντο(ς) (καὶ) τοῦ Κώνσταντο(ς) προσκληθεὶς ἑρμηνεύσας τὲ (καὶ) διδάξας ἀμφοτ(έ)ρ(ους) τὰ γεγραμμένα (καὶ) μαρτ(υ)ρ(ῶν) ὑπέγρα(ψα) +.*

176. A. La. I. 64.112 (1162): *'Ο ὑπομνηματογράφος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Δημήτριος ὁ (vacat).*

177. A. Va. I. 49.3-4 (1317) και σ. 287. – Βλ. και ανωτ. σ. 127.

178. P. Enepekides, Nikolaos Kabasilas επ. 11 (1364).

ἱερομνήμων ήταν υπεύθυνος για τη συγκέντρωση μαρτυριών υπέρ όσων επιθυμούσαν να γίνουν ιερείς και τη φύλαξη των ομολογιών πίστεως, που συνέτασσαν οι υποψήφιοι για χειροτονία επίσκοποι. Σύμφωνα με τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό ο έλεγχος των εγγράφων αυτών ανήκε στον κύκλο των καθηκόντων του *χαρτοφύλακος*, ωστόσο ορισμένοι αρχιερείς ανέθεταν την αρμοδιότητα αυτή στον *ἱερομνήμονα* λόγω απειρίας. Επίσης ο *ἱερομνήμων* συμμετείχε στις χειροτονίες των κληρικών και στις καθιερώσεις ναών. Γενικά είχε βοηθητικά λειτουργικά καθήκοντα, γι' αυτό και το αξίωμα απονεμόταν σε διάκονο[179].

Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης εμφανίζονται στις πηγές τέσσερις *ἱερομνήμονες*. Το 1078 σε δικαστική απόφαση του πρωτοσπαθάριου Νικόλαου και ανθρώπου του πρωτοβεστάρχη κριτή του βήλου Χριστόφορου απαντά ο *ἱερομνήμων* **Ιωάννης Λεοντάρις**, ο οποίος μαζί με τον επίσκοπο Βεροίας και *μεγάλο οἰκονόμο*, τον επίσκοπο Κασσανδρείας και τον *λογοθέτη* της μητρόπολης και επιτηρητή της περιουσίας της μητρόπολης στο Μυριόφυτο εκπροσώπησε τα δίκαια της μητρόπολης κατά την επιτόπια έρευνα για την εκδίκαση κτηματικής διαφοράς ανάμεσα στη μητρόπολη και τη μονή Εσφιγμένου. Η συμμετοχή του στην εν λόγω υπόθεση δεν σχετιζόταν με τις καθ' ύλην αρμοδιότητές του ως *ἱερομνήμονος*. Απεστάλη από τον μητροπολίτη ως ικανός να εκπροσωπήσει αποτελεσματικά τα συμφέροντα της μητρόπολης λόγω προφανώς της ιδιότητας του νομικού που συνδύαζε (1078)[180]. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν ταυτίζεται με τον *ἱερομνήμονα* ιερέα **Ιωάννη**, που το 1085 υπογράφει ως μάρτυρας *πρακτικόν παραδόσεως* του κριτή και βασιλικού νοταρίου Γρηγορά Ξηρίτη[181].

Γύρω στο 1290 ο *ἱερομνήμων* διάκονος **Πέτρος Τζίσκος** απαντά σε δικαιοπρακτικό έγγραφο, το οποίο υπογράφει ως μάρτυρας μαζί με άλλους οφφικιαλίους της μητρόπολης, ενώ λίγα έτη αργότερα περιβάλλεται το αξίωμα του *πρωτεκδίκου* (1295)[182].

179. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 46, 368 κ.ε., 449. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 96-97. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 262-263, 661. – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

180. A. Esph. 4.12-14 (1078): *[Οὕ]τως τοῦ [παρεκ]βολ(ίου) διαλαμβάν(ον)το(ς), παραλαβὼν ἀπὸ τοῦ μέρους τ(ῆς) μ(ητ)ροπ(όλεως) … ['Ι]ωάνν[ην.. ± 6.. νο]μικὸν τὸν τοῦ Λαγγαδ[.. ± 7.. ἱε]ομνήμ(ον)α τὸν Λεονταριν, …* . – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 262, 263.

181. Βλ. A. La I. 47.39-40 (1085): *+ 'Ιωάννης ἱερεὺς καὶ ἱερομνήμων παρήμην ἐπὶ τῷ παρόντι πρακτικῷ τῆς ἐπὶ νομῇ παραδόσεως καὶ μαρτυρῶν ὑπέγραψα.*

182. A. Iv. III. 65.27 (ca. 1290): *[+] 'Ο ἱερομνήμων τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) Πέτρο(ς) διάκ(ον)ο(ς) ὁ Τζίσ[κος +]*. – Βλ. και ανωτ. σ. 123.

Τέλος ο *ιερομνήμων* διάκονος **Δημήτριος Χονδροχείλης** υπογράφει ως μάρτυρας ένα έγγραφο δωρεάς, ενώ αναφέρεται και στο σημειωματάριο του ανώνυμου οφφικιαλίου της μητρόπολης ότι κατέβαλε το ποσοστό που αναλογούσε στον ανώνυμο από τις εισπράξεις από τον ναό του Αγίου Μηνά. Στο συγκεκριμένο χωρίο πληροφορούμαστε ότι ο (*σακελλίου*;) Ιωάννης Μάζαρις ήταν ανεψιός του Χονδροχείλη (1420)[183].

ἄρχων τῶν μοναστηρίων

Ο *ἄρχων τῶν μοναστηρίων* απαντά στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως από τον 7ο αι. Το αξίωμα αποδιδόταν σε ανώτερο κληρικό (διάκονο ή πρεσβύτερο), ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την εποπτεία των μονών. Υπαγόταν στη δικαιοδοσία του *μεγάλου σακελλαρίου*, η υπηρεσία του οποίου κατά τον J. Darrouzès στελεχωνόταν από τρεις το πολύ *ἄρχοντες τῶν μοναστηρίων*. Στις μητροπόλεις το οφφίκιο απαντά από τον 13ο αι. κ.ε.[184].

Από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε δύο *ἄρχοντες τῶν μοναστηρίων*, οι οποίοι έζησαν κατά την ύστερη περίοδο.

Ο μεν **Γεώργιος Κοντοπετρής** υπογράφει ως μάρτυρας *πρατήριον* έγγραφο του 1349: + *'Ο δομέστ(ικ)ος της ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) καὶ ἄρχων τῶν μον[αστηρί(ων)] Γεώργ(ιος) ο Κοντοπετρ(ής)* +[185]. Οι εκδότες του εγγράφου επισημαίνουν ότι, δεδομένου ότι δεν είναι ευανάγνωστο το β΄ μισό του επωνύμου του *δομεστίκου* και *ἄρχοντος τῶν μοναστηρίων* Γεωργίου, θα μπορούσε να αποκατασταθεί και ως Κοντοχέρης ή Κοντοϊωάννης, καθώς πρόκειται για επώνυμα που απαντούν σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του 14ου αι. των αθωνικών αρχείων[186]. Ωστόσο είναι μάλλον βέβαιο ότι το επώνυμο του Γεώργιου

183. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 19 (1420· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1419): *ἔδωκέ μοι ὁ ἱερομνήμων ὁ Χοντροχείλης διὰ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ 'Ιωάννου τοῦ Μάζαρη* ... . - A. Dion. 19.41 (1420) και σ. 111: + *'Ο 'ΙΕΡΟΜΝΗΜΩΝ ΘΕ(ΣΣΑ)Λ(Ο)Ν(ΙΚΗΣ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ 'Ο ΧΟΝΔΡΟΧΕΙΛ(ΗΣ)* +. – Βλ. και Γ. Θεοχαρίδης, Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης 2, 3.

184. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του άρχοντος των εκκλησιών (άρχων των μοναστηρίων), *ΠΑΑ* 9 (1934) 248-249. - H.-G. Beck, *Kirche* 109. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 312-313, 462 και σημ. 3, 119. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 102-103. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. αξιώματα (υπό έκδοση).

185. A. Xér. 26.104 (1349) και σ. 191, 192, 193. – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 103 σημ. 11. - PLP 6, 13078.

186. Βλ. και A. Xér. σ. 192. - Πρβ. A. Pantocr. σ. 211 (index): Κοντοχέρης. – A. Xén. σ. 269 (index): Κοντοϊωάννης.

ήταν Κοντοπετρής, καθώς την περίοδο αυτή (1336-1349) απαντά στα χειρόγραφα και ένας *δομέστικος* και υμνογράφος με αυτό το όνομα[187]. Βάσει του γραφικού χαρακτήρα φαίνεται ότι είναι όχι μόνο ένας από τους μάρτυρες αλλά και ο ίδιος ο συντάκτης του εγγράφου[188]. Ο ρόλος του δεν φαίνεται τόσο να σχετίζεται με το γεγονός ότι είναι *ἄρχων τῶν μοναστηρίων*, διότι η πώληση γίνεται από ένα κοσμικό πρόσωπο προς τη μονή Ξηροποτάμου, όσο με τη συγγενική σχέση που προφανώς είχε προς τον σύζυγο της ιδιοκτήτριας Μιχαήλ Κοντοπετρή, επίσης κληρικό. Εξάλλου τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και σε άλλες πόλεις δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο ανώτεροι ή ανώτατοι μητροπολιτικοί αξιωματούχοι να εμφανίζονται ως συντάκτες ιδιωτικών εγγράφων, παρότι δεν έχουν την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου*[189].

Ο δεύτερος *ἄρχων τῶν μοναστηρίων* που μαρτυρείται να υπηρετεί στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης ήταν ο **Μιχαὴλ Συναδηνός**, για τον οποίο πληροφορούμαστε από μια ενθύμηση του 1423 ότι είχε τον βαθμό του πρεσβυτέρου και ότι η σύζυγος του Θεοδώρα πέθανε στις 4 Νοεμβρίου εκείνου του έτους[190].

187. S. Lavriotes – S. Eustratiades, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos*, Cambridge 1925, ανατύπωση Harvard Theological Studies 12 - New York 1969, σ. 194, αρ. 1172 (I.88)· σ. 157, αρ. 1016 (Θ.154)· σ. 210, αρ. 1268 (I.184)· σ. 292, αρ. 1657 (Λ.166). – Ν. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Αθήνα 1967, τ. Α΄, σ. 78. – Μ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, Αθήνα 1975, τ. Ι, σ. 314: «δομέστικος (μνεία στο χφ 2458 της ΕΒΕ, έτους 1336)» (στο εξής: *Μουσικά χειρόγραφα*). – E. Martini – D. Bassi, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, Mediolani 1906, ανατύπωση New York 1978, τ. I, σ. 569, αρ. 476 (στο εξής: *Catalogus*). - Γ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος*, Αθήνα 1975-1976, τ. Α΄, σ. 25, αρ. 12· σ. 53, αρ. 29· σ. 95, αρ. 47· σ. 108, αρ. 49· σ. 144, 146, αρ. 60· σ. 151, αρ. 61· σ. 188, αρ. 71· σ. 219, αρ. 82· σ. 234, αρ. 88· σ. 290, αρ. 106· σ. 355, αρ. 143· σ. 396-397, αρ. 164· σ. 527, αρ. 207· σ. 658, 660, 664, αρ. 254 και τ. Β΄, Αθήνα 1976, σ. 344, αρ. 447· σ. 547, 548, αρ. 551· σ. 695-696, αρ. 642. - Ι. και Α. Σακκελίων, *Κατάλογος χειρογράφων* σ. 160, αρ. 885. – Βλ. και Σ. Ευστρατιάδης, Μουσικοί 59. - E. Trapp, Prosopographie 188 και σημ. 41. - PLP 6, 13078.

188. Βλ. A. Xér. σ. 191.

189. A. Prôt. 4.37 (942). – A. Dion. 14.31 (1416) και σ. 93· 19.41 (1420) και σ. 111. - A. Doch. 57.31 (1419) και σ. 291. – A. La. III. 168.23 (1432). - A. Xér. 26.104 (1349) και σ. 191. – Βλ. Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 263. - Βλ. και J. Darrouzès, *Οφφίκια* 120. - Hélène Saradi, *Notariat* 132 κ.ε.

190. Σ. Λάμπρος, Ενθυμήσεις αρ. 105 (1423). - Βλ. Γ. Θεοχαρίδης, Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης 3 σημ. 2. - C. Hannick - G. Schmalzbauer, Synadenoi 149, αρ. 59. - PLP 11, 27140.

ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν

Ο *ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν* απαντά από τον 12ο αι. και εξής. Δεν είναι σαφείς οι αρμοδιότητές του· προφανώς είχε υπό την εποπτεία του τις εκκλησίες. Πιθανότατα υπαγόταν στην υπηρεσία του *σακελλίου*, που κατά τον J. Darrouzès στελεχωνόταν από έναν ή περισσότερους *ἄρχοντες τῶν ἐκκλησιῶν*[191]. Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης εμφανίζονται στις πηγές δύο κληρικοί με αυτό το οφφίκιο. Καταρχάς πρόκειται για τον πρεσβύτερο **Μανουήλ Μοσχολέοντα**, που σε χειρόγραφο του 13ου αι. εμφανίζεται να υπογράφει ως μάρτυρας μαζί με άλλους, χωρίς όμως να προτάσσεται το έγγραφο[192]. Ο δεύτερος *ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν* είναι ο διάκονος **Γεώργιος Συρόπουλος**, ο οποίος το 1416 απεστάλη από το μητροπολιτικό δικαστήριο μαζί με τον *πρωτονοτάριο* Μανουήλ Μάζαρι, προκειμένου να συγκεντρώσουν τις απαραίτητες μαρτυρίες, ώστε να διευθετηθεί μια κτηματική διαφορά ανάμεσα στους επισκόπους Αρδαμερίου και Ρεντίνης[193].

ἐπὶ τῶν γονάτων

Επρόκειτο για διάκονο με βοηθητικά τελετουργικά καθήκοντα. Συγκεκριμένα, βοηθούσε τον επίσκοπο κατά την περιβολή του επιγονατίου, συμβόλου της αρχιερατικής του εξουσίας, και γενικά των αμφίων. Επίσης στο τέλος της Θείας Λειτουργίας κρατούσε τον δίσκο με το αντίδωρο, όταν ο αρχιερέας μετέδιδε τη Θεία Ευχαριστία[194]. Στη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης ο μοναδικός *ἐπὶ τῶν*

191. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του άρχοντος των εκκλησιών, *ΠΑΑ* 9 (1934) 246-248. - H.-G. Beck, *Kirche* 109, 113. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 59, 262, 318 σημ. 4, 322. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 100. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. αξιώματα (υπό έκδοση).

192. S. P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, Cambridge 1895-1900, ανατύπωση Amsterdam 1966, τ. I, σ. 326. - Βλ. και PLP 8, 19362.

193. Γράμμα Γαβριήλ Θεσσαλονίκης στ. 44.33-45.2 (1416): *ἀπεστείλαμεν ἐκεῖσε τὸν θεοφιλέστατον Πρωτονοτάριον τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας διάκονον κὺρ Μανουὴλ τὸν Μάζαριν, καὶ τὸν Ἄρχοντα τῶν Ἐκκλησιῶν διάκονον κὺρ Γεώργιον τὸν Συρόπουλον, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητοὺς υἱοὺς τῆς ἡμῶν Μετριότητος, οἳ καὶ ἐξετάσαντες* ... .

194. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί των αξιωμάτων της β΄ και γ΄ πεντάδος κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας §2. Περί των αξιωμάτων της γ΄ πεντάδος. III. Περί του επί ή υπό των γονάτων, *ΕΕΠΑ* 15/17 (1920-1921) 104-105. – H.-G. Beck, *Kirche* 113. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 98. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 142. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

γονάτων που απαντά στις πηγές είναι ο διάκονος **Ιωάννης Αναστασόπουλος**, ο οποίος φέρει παράλληλα και την ιδιότητα του εκκλησιαστικού *ταβουλλαρίου* (1341)[195].

ἐπὶ τῶν δεήσεων

Ο *ἐπὶ τῶν δεήσεων* ήταν υπεύθυνος για τη συγκέντρωση των αναφορών και αιτημάτων των πιστών προς τον πατριάρχη. Ως εκκλησιαστικό αξίωμα απαντά ίσως από τον 11ο αι., οπωσδήποτε όμως από τον 13ο αι.[196]. Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης οι κληρικοί που γνωρίζουμε ότι έφεραν το εν λόγω οφφίκιο είναι δύο: ο διάκονος **Δημήτριος Πυρρός**, ο οποίος απαντά ως γραφέας ενός δικαιοπρακτικού εγγράφου του 1240 *ἐκ προτροπ(ῆς) τοῦ ταβουλλαρίου κῦ(ρ) Μανουὴλ τοῦ Λαμπούδ(η)*[197], και ο **Ιωάννης Φάλκων**, που υπογράφει *ἀφιερωτήριον* έγγραφο ως μάρτυρας και είναι υιός του *μεγάλου πρωτοπαπᾶ* Δημητρίου Φάλκωνα (1364)[198].

βιβλιοφύλαξ

Το αξίωμα του *βιβλιοφύλακος* ή *βιβλιοθηκαρίου* απαντά για πρώτη φορά τον 7ο αι. στην εκκλησία του Ακράγαντα, ενώ στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μνημονεύεται αρχικά τον 8ο αι. Καθήκον του *βιβλιοφύλακος* ήταν η φύλαξη των βιβλίων της βιβλιοθήκης και η προσκόμιση και ανάγνωση αποσπασμάτων τους, όποτε χρειαζόταν[199].

195. A. La. III. App. XII. 43-44 (1341): *Ἐγράφη ταῦτα διὰ χειρὸς Ἰωάννου διακόνου ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ ταβουλαρίου τοῦ Ἀναστασοπούλου*, και στ. 46-47: *Ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ ταβουλάριος Ἰωάννης διάκονος ὁ Ἀναστασόπουλος*. – Βλ. και PLP Add. 1-8, 91175.

196. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 378-379. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 146.

197. A. La. II. 70.45-46 (1240): *ὅπερ καὶ ἐγράφη τῇ θελήσει μου διὰ χειρὸ(ς) Δημητρίου διακόν(ου) καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων τοῦ Πυρροῦ, ἐκ προτροπ(ῆς) τοῦ ταβουλλαρίου κῦ(ρ) Μανουὴλ τοῦ Λαμπούδ(η)*, στ. 55: *Ὁ γραφ(εὺς) Δημήτριο(ς) διάκονο(ς) ὁ Πυρρὸ(ς) συμμαρτυρῶν καὶ αὐτὸ(ς) ὁμ(οίως) ὑπ(έγραψα)*. – Το 1265 απαντά ο Γεώργιος Πυρρός ως γραφεύς του *πρωτεκδίκου* και *ταβουλλαρίου* Νικηφόρου Μαλλέα (βλ. A. Chil. I. 7.26, 30). Ο Γεώργιος ανήκε στον ναό του Αγίου Δημητρίου ως *ἄρχων τῶν κοντακίων* και προφανώς είχε συγγενική σχέση με τον Δημήτριο Πυρρό.

198. A. Xén. 30.11, 36-37 (1364) και σ. 212. – Βλ. PLP 12, 29603.

199. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 429 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 127-128. - Β. Σταυρίδης, *Ο Συνοδικός θεσμός εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 197 κ.ε.

Σε *πρατήριον* έγγραφο του 1042 εμφανίζεται ο μόνος γνωστός *βιβλιοφύλαξ* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης **Νικήτας**. Ο Νικήτας ασκούσε παράλληλα το βιοποριστικό επάγγελμα του νομικού και με αυτήν την ιδιότητα αποτελεί τον συντάκτη του εγγράφου: *Ἐγράφη τοίννυν ἡ παροῦσα καὶ καθαρὰ διάπρασις προτροπῆ ἡμῶν καὶ θελήσει διὰ χειρὸ(ς) Νικήτ(α) βιβλιοφύλ(ακος) τῆς τῶν Θε(σσαλονικέων) καθολι(κῆς) (πρώ)τ(ης) ἐκκλη(σίας) (καὶ) νομικοῦ*[200].

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι *καθολικοί* αποκαλούνται οι δημόσιοι ναοί (ενοριακοί), σε αντιπαράθεση με τους μοναστηριακούς και τους ιδιωτικούς ναούς. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καμινιάτη και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης οι σπουδαιότεροι *καθολικοί* ναοί της Θεσσαλονίκης τον 10ο και 12ο αι. ήταν τρεις, ο μητροπολιτικός ναός της Αγίας Σοφίας, η Αχειροποίητος και ο Άγιος Δημήτριος, ενώ σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Αναγνώστη στην ύστερη περίοδο προστίθεται σε αυτούς και ο ναός των Ασωμάτων (Ροτόντα)[201]. Ο Γ. Τσάρας αναφέρει ότι ο μητροπολίτης Ευστάθιος (1175/1179-1195/1197) χρησιμοποιεί πρώτος τον όρο *καθολικός* ναός· ωστόσο, όπως προκύπτει από την υπογραφή του *βιβλιοφύλακος* Νικήτα, ο όρος είχε καθιερωθεί πολύ νωρίτερα[202].

ὀρφανοτρόφος

Κατά την πρώιμη περίοδο οι *ὀρφανοτρόφοι*, όπως και οι υπόλοιποι διευθυντές των κοινωφελών ιδρυμάτων, διορίζονταν και ήταν υπό τον έλεγχο του

(στο εξής: *Συνοδικός θεσμός*).

200. Α. Ιν. Ι. 26.34 (1042) και στ. 41: *Νικήτ(ας) ὁ ἐλάχ(ισ)τ(ος) βιβλιοφύλαξ καὶ νομι(κὸς) γράψας ἐτελείωσα*. – Βλ. και Β. Σταυρίδης, *Συνοδικός θεσμός* 241. – Ο μεγαλοναΐτης *βιβλιοφύλαξ* Θεόδωρος Πατητάς, που υπογράφει ως μάρτυρας έγγραφο δωρεάς του 1362 (βλ. Α. Χέν. 30.11, 37) δεν ανήκει στην Αγία Σοφία, αλλά στην Αχειροποίητο. – Για τον χαρακτηρισμό των κληρικών και οφφικιαλίων του ναού της Αχειροποιήτου ως μεγαλοναΐτών βλ. κατωτ. σ. 151-152.

201. Βλ. Γ. Τσάρας, Ο τέταρτος καθολικός ναός της Θεσσαλονίκης στο Χρονικό του Ιωάννη Αναγνώστη, *Βυζαντινά* 5 (1973) 165-184. – Του ιδίου, Οι τέσσερις καθολικοί ναοί της Θεσσαλονίκης στο χρονικό του Ιωάννου Αναγνώστη, στα *Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 131-142 (στο εξής: Καθολικοί ναοί). - R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, [Institut Français d'Études Byzantines] Paris 1975, σ. 376 σημ. 4 (στο εξής: *Églises*). – Ch. Bakirtzis, Urban Continuity and size of late byzantine Thessaloniki, *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57 (2003) 35-64, σ. 48 κ.ε. (στο εξής: Urban Continuity).

202. Βλ. Γ. Τσάρας, Καθολικοί ναοί 135-137.

επισκόπου. Βέβαια στην Κωνσταντινούπολη από τον 9ο αι. ο *ὀρφανοτρόφος* των ιδρυμάτων Αγίου Παύλου και Ζωτικού, που από ό,τι φαίνεται είχαν κοινή διοίκηση, διορίζεται από τον αυτοκράτορα και αποτελεί πλέον κρατικό αξιωματούχο. Παρότι δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες, δεν αποκλείεται παράλληλα να υπήρχαν και άλλα ορφανοτροφεία που να αποτελούσαν πατριαρχικά ιδρύματα και όπου βέβαια ο *ὀρφανοτρόφος* θα ήταν πατριαρχικός αξιωματούχος. Στις επαρχίες πάντως είναι βέβαιο ότι υφίσταντο ορφανοτροφεία ως εκκλησιαστικά ιδρύματα υπό τον έλεγχο των επιχωρίων αρχιερέων. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κίτρους (τέλη 13ου αι.)[203] το αξίωμα του *ὀρφανοτρόφου* αποδιδόταν σε πρεσβύτερο. Πράγματι τους πρώτους αιώνες οι μαρτυρούμενοι *ὀρφανοτρόφοι* είναι πρεσβύτεροι, ενώ αργότερα απαντούν και διάκονοι[204].

Από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης σώζονται οι μαρτυρίες τριών *ὀρφανοτρόφων*. Το 942 ο *ὀρφανοτρόφος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης **Δημήτριος** συνέταξε το έγγραφο συμφωνίας για τον καθορισμό των ορίων ανάμεσα στους κατοίκους της Ιερισσού και στους Αθωνίτες μοναχούς. Ο συγκεκριμένος *ὀρφανοτρόφος* ήταν παράλληλα και *κουβουκλήσιος* του μητροπολίτη Γρηγορίου, ο οποίος είχε συμμετάσχει στο μεικτό δικαστήριο για την επίλυση της αντιδικίας και στη συνέχεια υπέγραψε ως μάρτυρας το έγγραφο συμβιβασμού των δύο

203. Ο Β. Κατσαρός ταυτίζει τον κανονολόγο Ιωάννη Κίτρους, προς τον οποίο απηύθυνε ο μητροπολίτης Δυρραχίου Κωνσταντίνος Καβάσιλας ορισμένα κανονολογικά ερωτήματα, με τον επίσκοπο Κίτρους Ιωάννη Σηκοντηνό, που απαντά σε δικαστικό έγγραφο του 1295 (Α. Ιν. ΙΙΙ. 67.3-4, 121). - Βλ. Β. Κατσαρός, Ανέκδοτο «σημείωμα διαζυγίου» του 13ου αι. από τον κώδ. Vat. gr. 1891 και το πρόβλημα του συντάκτη, επισκόπου Κίτρους Ιωάννου, *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, *ΕΕΦΣΑΠΘ* (1988) 53-63, σ. 58 κ.ε. – Του ιδίου, Ο επίσκοπος Κίτρους Ιωάννης (τέλη 13ου αι.), στο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*, *Επιστημονικό Συνέδριο*, *Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993*, Εστία Πιερίδων Μουσών Κατερίνης, Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 127-148. – Του ιδίου, Άγνωστο έργο του Επισκόπου Κίτρους Ιωάννου, στο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια, 2ο Επιστημονικό Συνέδριο, Κατερίνη 27-29 Νοεμβρίου 1998*, Εστία Πιερίδων Μουσών Κατερίνης, Εταιρεία Πιερικών Μελετών, Κατερίνη 2002, σ. 391-412. – Βλ. και Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. αξιώματα (υπό έκδοση), που φαίνεται να αποδέχεται την άποψη του μελετητή. - Πρβ. τις επιφυλάξεις του Κ. Πιτσάκη, Κωνσταντίνος Καβάσιλας 162 κ.ε.

204. J. Darrouzès, *Ὀφφίκια* App. 4.20-22: *Ἕτερα ὀφφίκια· τοῖς ἱερεῦσιν ἁρμόζουσιν. Ὁ ἐπὶ τῶν κατηχήσεων, ὁ ὀρφανοτρόφος, οἱ τέσσαρες ἔκδικοι* … (Ιωάννης Κίτρους, τέλη 13ου αι.). - Για τους *ὀρφανοτρόφους* βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 439 κ.ε. – Βλ. επίσης R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'orphanotrophe, *REB* 23 (1965) 205-221. - H.-G. Beck, *Kirche* 104. - Ι. Πηλίλης, *Ὀφφίκια* 171 κ.ε.

πλευρών[205]. Σε *πρατήριον* έγγραφο του 1327 απαντά ως μάρτυρας ο *ὀρφανοτρόφος* ιερέας **Δημήτριος**, που αν και δεν αναφέρεται ρητά ότι ανήκει στη μητρόπολη, είναι ωστόσο αρκετά πιθανό, καθώς το έγγραφο συντάσσεται στη Θεσσαλονίκη[206]. Τέλος ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος αναφέρει έναν **ανώνυμο** πρεσβύτερο *ὀρφανοτρόφο* περιγράφοντας ένα περιστατικό ενδεικτικό της θαυματουργικής δράσης του Γρηγορίου Παλαμά, το οποίο έλαβε χώραν πριν από τον Σεπτέμβριο του 1347[207].

κουβουκλήσιος

Η ύπαρξη του εκκλησιαστικού αξιώματος του *κουβουκλησίου* μαρτυρείται στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ήδη πριν από τις αρχές του 7ου αι. Κατά τον 10ο και 11ο αι. γνωρίζει μεγάλη διάδοση το αξίωμα και αποδίδεται σε ανώτερους και κατώτερους κληρικούς, σε μοναχούς, ακόμη και σε λαϊκούς. Οι *κουβουκλήσιοι* δεν φαίνεται να είχαν συγκεκριμένα καθήκοντα· ήταν έμπιστοι του αρχιερέα και τους αναθέτονταν διάφορες αποστολές. Επιπλέον είχαν και ορισμένα τελετουργικά και εθιμοτυπικά καθήκοντα. Από τα χρόνια του Αλεξίου Α΄ κ.ε. το αξίωμα άρχισε να εκλείπει[208]. Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης το αξίωμα μαρτυρείται από τα τέλη του 9ου αι. έως τις αρχές του 12ου αι.

Πιο συγκεκριμένα, το 897 ο *κουβουκλήσιος* **Βασίλειος** υπογράφει ως μάρτυρας *πρατήριον* έγγραφο. Ο Βασίλειος παράλληλα προσέφερε τις λειτουργικές του υπηρεσίες ως διάκονος στην εκκλησία της Αχειροποιήτου: *+ Βασίλ(ει-ος) αμαρτ(ω)λ(ὸ)ς (καὶ) κουβουκλήσιο(ς) (καὶ) διάκον(ος) τ(ῆς) ἁγί(ας) Θ(εο-τό)κου παρ(όν) (καὶ) μαρτ(υ)ρ(ῶν) ὑπέγρα(ψα) ιδ(ιο)χ(εί)ρ(ως)*[209].

Στον τίτλο και στο υστερόγραφο του χειρογράφου που περιέχει την αφήγηση του **Ιωάννη Καμινιάτη** για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το

205. A. Prôt. 4.37 (942) και σ. 190. – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 449, 453, 454.

206. A. Zo. 25.30, 80-81 (1327).

207. *Φιλοθέου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, έκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου αγιολογικά έργα, τ. Α΄: Θεσσαλονικείς άγιοι*, [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 4 - ΚΒΕ] Θεσσαλονίκη 1985, σ. 425-591, κεφ. 81, στ. 518.1-3.

208. Βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 118. – J. Darrouzès, *Οφφίκια* 39 κ.ε., 48, 79. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 2 και σημ. 5, 286 κ.ε. - Ι. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα* αρ. 38 (σχόλια).

209. A. La. I. 1.33 (897). – Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 291, 293. – Ελευθερία Παπαγιάννη, Θέματα εκκλησιαστικού δικαίου από το έργο του Ιωάννη Καμινιάτη «Εις την Άλωσιν

904, ο συγγραφέας αποκαλείται από τον αντιγραφέα ως *ἀναγνώστης* και *κουβουκλήσιος* της μητρόπολης. Ωστόσο ο Καμινιάτης αναφέρει ότι ήταν αναγνώστης και *τῶν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλείων τεταγμένων εἷς*[210]. Η εκδότρια του έργου G. Böhlig θεωρεί ότι η φράση αυτή αποτελεί παράφραση του *κουβουκλησίου*[211]. Αντιθέτως άλλοι μελετητές θεωρούν ότι ο Καμινιάτης ήταν *κουβουκλήσιος* του μητροπολίτη και επιπλέον βασιλικός κληρικός[212]. Θα συμπεριλάβουμε τον Καμινιάτη με επιφύλαξη στους *κουβουκλησίους* της μητρόπολης, καθώς ο ίδιος δεν αποδίδει αυτή την ιδιότητα στον εαυτό του. Ο επόμενος *κουβουκλήσιος* που απαντά στις πηγές του 10ου αι. είναι ο προαναφερθείς *ὀρφανοτρόφος* κληρικός **Δημήτριος**, που το 942 συνέταξε το έγγραφο συμβιβασμού ανάμεσα στους κατοίκους της Ιερισσού και στους Αθωνίτες μοναχούς για τον καθορισμό των ορίων ανάμεσα στο *χωρίον* και στη μοναστική κοινότητα[213]. Το 943 ο στρατηγός του θέματος Θεσσαλονίκης Κατακαλών μαζί με τον μητροπολίτη Γρηγόριο και τον κριτή του θέματος Ζωήτο μετέβησαν στην Ιερισσό, προκειμένου να προβούν στη χάραξη των συμπεφωνημένων ορίων. Μεταξύ των μαρτύρων ήταν και ο *κουβουκλήσιος* κληρικός **Κωνσταντίνος**[214]. Το 982 ως *κουβουκλήσιος* εμφανίζεται στις πηγές ο **Νικόλαος**, ο οποίος ήταν παράλληλα

της Θεσσαλονίκης» (Ιούλιος 904), *Πρακτικά ΣΤ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 33-46 (στο εξής: Καμινιάτης) 44 σημ. 55. – Πρβ. R. Janin, *Églises* 376, που εκ παραδρομής τοποθετεί τον Βασίλειο στο 941.

210. *'Ιωάννου κληρικοῦ καὶ κουβουκλεισίου τοῦ Καμινιάτου εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, [CFHB 4] Berlin 1973, στ. 3.1 (τίτλος), 39.86-87 (κεφ. 43), 48.44-46 (κεφ. 55), 68.20-21 (κεφ. 78). - Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 115-116.

211. Βλ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, [CFHB 4 – Series Berolinensis] Berlin 1973, σ. viii.

212. Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 1 [Handbuch der Altertumswissenschaft, 12.5.1/2] München 1978, σ. 358 σημ. 150. – A. P. Kazhdan, Some Questions addressed to the Scholars who believe in the Authenticity of Kaminiates' "Capture of Thessalonica", *BZ* 71 (1978) 301-314, σ. 301. – Ελευθερία Παπαγιάννη, Καμινιάτης 44-45. – Πρβ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 119-120, που σημειώνει ότι ο Καμινιάτης ήταν αναγνώστης και *κουβουκλήσιος* και παράλληλα βασιλικός κληρικός. Βλ. ακόμη σ. 291 σημ. 41, όπου εντάσσει τον Καμινιάτη στους *κουβουκλησίους* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, και σ. 292, όπου διαπιστώνει ότι ήταν πολύ συχνό το φαινόμενο ένας βασιλικός κληρικός να φέρει και το αξίωμα του *κουβουκλησίου*.

213. A. Prôt. 4.37 (942). – Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 291, 294. – Ελευθερία Παπαγιάννη, Καμινιάτης 44 σημ. 55.

214. A. Prôt. 6.13 (943). – Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 291, 294. - Ελευθερία Παπαγιάννη, Καμινιάτης 44 σημ. 55.

και νομικός[215]. Ακόμη κατά τις ανασκαφικές εργασίες στα υπερώα του μητροπολιτικού ναού Αγίας Σοφίας εντοπίστηκε σφραγίδα του *κουβουκλησίου* **Ηλία** (γ΄ τρίτο 10ου αι.-αρχές 11ου αι.) με την επίκληση: Εμ.: *+Κ(ύρι)ε βοήθ[ει τ(ῷ)] σ(ῷ) δο[ύλῳ]*. Όπ.: *+'Ηλίᾳ διακόν(ῳ) κ(αὶ) κουβουκλησίῳ*[216].

Το 1085 ο **Γεώργιος** *κουβουκλήσιος τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης 'Εκκλησίας καὶ νομικὸς* υπογράφει ως μάρτυρας το *πρακτικόν παραδόσεως* του κριτοῦ και βασιλικού νοταρίου Γρηγορά Ξηρίτη, με το οποίο προσωρινά διευθετούνταν μια κτηματική διαφορά ανάμεσα στις μονές Λαύρας και Ιβήρων[217]. Το 1089 *κουβουκλήσιος* είναι ο **Ευγένιος**, ο οποίος αναφέρεται σε χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού ως *ἄνθρωπος τοῦ κριτοῦ* Νικήτα Ξιφιλινού, ο οποίος συνέταξε ένα *πρακτικόν παραδόσεως* γης 1000 μοδίων στη μονή Ξενοφώντος[218]. Επίσης το 1097 ο **Στέφανος Αργυρός** συντάσσει και υπογράφει *πρατήριον* έγγραφο ως *κουβου(κλήσιος) κληρ(ικός) τ(ῆς) ἐν Θεσ(σαλονίκη) Μ(ε)γ(ά)λ(ης) 'Εκκλη(σίας) χαρτουλ(άριος) τ(ῆς) Νέ(ας) λιβελήσιο(ς) (καὶ) πριμικήρ(ιος) τῶν*

215. A. Iv. I. 4.64 (982): *'Εγράφη [ἡ παρ' ἡμῶν] ἔγγραφος ἀσφ[άλ]εια κ(αὶ) διάλυσις δια χειρὸς Ν[ικο]λά(ου) κουβουκλησίου (καὶ) λιβελλισίου Θεσσαλονικ(ης)* και στ. 79: *+ Νικόλα(ος) ελάχ(ισ)τ(ος) κουβουκλείσιος (καὶ) λιβελλίσιος Θεσσαλο[νίκης] γράψας ἐτέλεσα + + + +*. – Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 291, 294.

216. Ι. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα* αρ. 76 (α΄ τρίτο 10ου αι. – αρχές 11ου αι.)· πρβ. Σ. Κίσσας, Έκθεση Λευκού Πύργου, *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1986, σ. 100-102, ιδίως σ. 101, αρ. 7· Μολυβδόβουλλα αρ. 4 (10ος αι.).

217. A. La. I. 47.43-44 (1085): *+ Γεώργιος κουβουκλήσιος τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης 'Εκκλησίας καὶ νομικὸς παρήμην ἐπὶ τῷ παρόντι πρακτικῷ τῆς ἐπὶ νομῇ παραδόσεως καὶ μαρτυρῶν ὑπέγραψα.*

Το 1080 ένας *κουβουκλήσιος* Γεώργιος απαντά ως συντάκτης δικαιοπρακτικού εγγράφου (A. La. I. 40.30, 37) φέροντας παράλληλα την ιδιότητα του νομικού: *+ Γεώρ(γιος) κουβου(κλήσιος) κ(αὶ) νομικό(ς) ὁ καὶ τὸ ὅλον ὕφος γρά(ψας) ἐτελείωσα +*. Οι εκδότες (σ. 224) θεωρούν ότι ο Γεώργιος ήταν νομικός της Ιερισσού και δεν τον ταυτίζουν με τον ομώνυμο *κουβουκλήσιο* της Μεγάλης Εκκλησίας (Αγίας Σοφίας) και νομικό που υπογράφει ως μάρτυρας το έγγραφο του 1085. - Βλ. και A. Xér. σ. 65, 66, που συμφωνούν με τους εκδότες του εγγράφου της Λαύρας και θεωρούν ότι ο Γεώργιος του υπ' αριθμόν 40 εγγράφου της Λαύρας (1080) όχι μόνο είναι νομικός της Ιερισσού αλλά και *κουβουκλήσιος* της επίσκοπης Ιερισσού. Έτσι τον *κουβουκλήσιο* και νομικό Γεώργιο που συνέταξε και υπέγραψε *πρακτικόν* του 1085 (A. Xér. 7.17, 24), στο οποίο υπογράφει ως μάρτυρας και ο επίσκοπος Ιερισσού, δεν τον ταυτίζουν με τον *κουβουκλήσιο* της Μεγάλης Εκκλησίας (Αγίας Σοφίας) του υπ' αριθμόν 47 εγγράφου (1085), αλλά με τον ομώνυμο *κουβουκλήσιο* του 1080.

218. A. Xén. 2.9 (1089) και σ. 77, 78: *συνετελέσθη διὰ τοῦ κουβουκλεισίου Εὐγενίου τοῦ ἀν(θρώπ)ου τοῦ κριτοῦ, μάρτυσί τε πεπιστωμ(έν)ον καὶ τῇ σφραγῖδι τοῦ κριτοῦ βεβαιωθ(έν)*. - Για τον μάγιστρο Νικήτα Ξιφιλινό, κριτή και αναγραφέα του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης κατά το διάστημα 1088-1089, βλ. A. La. I. σ. 266-267. – A. Esph. σ. 55. – A. Xén. σ. 77. – Πρβ. A. Doch. σ. 55-56.

ταβουλαρίων[219]. Ο Στέφανος Αργυρός συνδύαζε λοιπόν πολλές ιδιότητες. Ως απλός κληρικός προσέφερε λειτουργικές υπηρεσίες στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας, ενώ ως *κουβουκλήσιος* αναλάμβανε διάφορες αποστολές. Παράλληλα ήταν *χαρτουλάριος* της Νέας Εκκλησίας, δηλαδή οφφικιάλιος διοικητικών καθηκόντων υφιστάμενος σε κάποιο από τα σέκρετα – εκτός του *χαρτοφυλακίου*[220]. Τέλος ασκούσε βιοποριστικά και το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου*, όντας μάλιστα επικεφαλής της συντεχνίας των *ταβουλλαρίων* της Θεσσαλονίκης[221].

Στις αρχές του 12ου αι. ως *κουβουκλήσιος* μαρτυρείται ο **Δημήτριος Μαργαρίτης**, ο οποίος ήταν και *λιβελλήσιος* (νομικός). Σε *πρακτικόν* του 1104 αναφέρεται ως πρώην ιδιοκτήτης γης στην περιοχή του Γαλλικού ποταμού[222]. Το 1110 ο *κουβουκλήσιος* **Γεώργιος Κυνηγιώτης** εμφανίζεται σε δικαιοπρακτικό έγγραφο ως νομικός[223]. Επίσης σε *πρατήριον* έγγραφο του 1112 εμφανίζονται δύο *κουβουκλήσιοι*. Ο μεν **Νικόλαος Κοντόπαυλος** ως *ταβουλλάριος* εκλήθη από την μια πλευρά των συμβαλλομένων, προκειμένου να επιβεβαιώσει ότι το δικαιοπρακτικό έγγραφο καταρτίστηκε βάσει των συμπεφωνημένων: *Πλήν, ἵ(ν)α μὴ ἔχωμ(εν) ἐξουσίαν εἰς προφά(σεις) τιν(ὰς) χωρ(εῖν), προσεκαλεσά-*

219. A. La. I. 53.42 (1097) και στ. 35-36: *χ(αρ)τ(ου)λ(α)ρ(ίου) τ(ῆς) Νέ(ας) Στεφάν(ου) κλη(ρικοῦ) τ(ῆς) 'Αγί(ας) Σοφί(ας) (καὶ) πριμικηρ(ίου) τ(ῶν) ἐν Θεσσαλον(ίκη) νομικ(ῶν) τοῦ 'Αργυροῦ.* – Βλ. και R. Janin, *Églises* 397-398. – J.-F. Vannier, *Familles Byzantines. Les Argyroi (IX-XIIe siècles)*, [Publications de la Sorbonne - Byzantina 1], Paris 1975, σ. 63 (στο εξής: *Argyroi*). - A. Doch. σ. 63. – Κατά τις ανασκαφικές εργασίες στον μεσοβυζαντινό ναό της Πύδνας εντοπίστηκε η σφραγίδα ενός *κουβουκλησίου* Στεφάνου: Οπ.: *+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [Σ]τεφάν(ω) κου[βου]κλ(η)σ(ίω)*. Κατά τον εκδότη Ι. Λεοντιάδη (*Μολυβδόβουλλα* αρ. 38, 11ος αι.) η σφραγίδα μάλλον ανήκει σε *κουβουκλήσιο* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης και όχι της υποκείμενης επισκοπής Κίτρους. Αν δεχτούμε την υπόθεση αυτή, θα μπορούσε ο *κουβουκλήσιος* της σφραγίδας να ταυτίζεται με τον *κουβουκλήσιο* της μητρόπολης Στέφανο Αργυρό. Πάντως δεν αποκλείεται να πρόκειται για *κουβουκλήσιο* του επισκόπου Κίτρους, δεδομένου ότι μαρτυρείται *κουβουκλήσιος* και στην Ιερισσό.

220. Η Νέα Εκκλησία της Θεσσαλονίκης ονομάστηκε προφανώς κατά μίμηση της Νέας Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης και συνεπώς τοποθετείται η ίδρυσή της μετά τη βασιλεία του Βασιλείου Α΄ (867-886). Ίσως να πρόκειται για την Παναγία των Χαλκέων, που ιδρύθηκε το 1028. – Βλ. R. Janin, *Églises* 398. - A. La. I. σ. 276. - Για την Παναγία των Χαλκέων βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παναγία των Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954. - Α. Τσιτουρίδου, *Η Παναγία των Χαλκέων*², Θεσσαλονίκη 1985. – Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών, 12ος – 19ος αι. μ.Χ. Λατρευτικά μνημεία*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 156 κ.ε.

221. Βλ. κατωτ. σ. 156.

222. A. Iv. II. 52.322-323 (1104).

223. A. La. I. 59.82, 88 (1110).

μεθ(α) (καὶ) ἀμφότεροι οἱ ὁμόζυγ(οι) τὸν ταβου(λλά)ρ(ιον) Νικό(λαον) κουβου(κλήσιον) (καὶ) ἀρχ(ι)δ(ιά)κο(νον) τοῦ ἁ(γίου) μ(ε)γ(αλο)μ(ά)ρ(τυρος) Δημ(η)τρ(ίου) τὸν Κοντόπαυλον, ὃς (καὶ) ἐφηρμήνευσ(εν) ἡμῖν λεπτομερ(ῶς) πᾶ(σαν) τὴν δύναμιν τ(ῆς) τοιαύτ(ης) πρά(σεως). Ο Κοντόπαυλος ήταν λοιπόν *κουβουκλήσιος* του μητροπολίτη, ενώ παράλληλα υπηρετούσε ως *ἀρχιδιάκονος* στον ναό του Αγίου Δημητρίου[224]. Ο δε **Γρηγόριος Φιλάγαθος** υπογράφει ως απλός μάρτυρας το παραπάνω *πρατήριον* έγγραφο καθώς και σε ένα έγγραφο δωρεάς του 1115, χωρίς να δηλώνει και στις δύο περιπτώσεις καμία άλλη ιδιότητα πέραν εκείνης του *κουβουκλησίου*[225].

Το γεγονός ότι αρκετοί από τους *κουβουκλησίους* που μαρτυρούνται στις πηγές ασκούν παράλληλα το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου* πιθανόν να μην είναι συμπτωματικό. Ως έμπιστος του μητροπολίτη θα εκπροσωπούσε τον ίδιο ή τα συμφέροντα της μητρόπολης σε διάφορες οικονομικής ή νομικής φύσεως υποθέσεις και προφανώς οι νομικές γνώσεις ήταν χρήσιμες σε τέτοιου είδους αποστολές.

χαρτουλάριος

Οι εκκλησιαστικοί *χαρτουλάριοι* απαντούν ήδη τον 6ο αι. Είχαν καθήκοντα οικονομικής φύσεως και υπηρετούσαν στα διάφορα σέκρετα της μητρόπολης, εκτός από το *χαρτοφυλάκιο*, το οποίο στελεχωνόταν από *νοταρίους*. Ο αριθμός των *χαρτουλαρίων* ήταν συγκεκριμένος, ίσχυε δηλαδή γι' αυτούς ο κανόνας του κλειστού αριθμού (numerus clausus)[226]. Από τον μητροπολιτικό ναό της Θεσσαλονίκης ο μόνος *χαρτουλάριος* που γνωρίζουμε είναι ο ιερέας **Γαλαδιώτης**, που το 1419 μαρτυρείται ως *χαρτουλάριος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἐνυποστάτου*

224. A. Doch. 3.69-70 (1112) και στ. 78: *+ Νικόλα(ος) κουβου(κλήσιος) ἀρχιδ(ιά)κον(ος) τοῦ ἁ(γίου) μ(ε)γ(α)λ(ο)μ(ά)ρ(τυρος) Δημ(η)τρ(ίου) (καὶ) νομ(ικὸς) ὁ Κοντόπαυλ(ος) ὑπὸ τ(ῶν) εἰρημ(ένων) ὁμοζύγ(ων) τοῦ τε Στεφάν(ου) (καὶ) τ(ῆς) Εὐδοκί(ας) προσκληθ(εὶς) (καὶ) ἐφερμηνεύσ(ας) αὐτ(οῖς) πᾶσαν τ(ὴν) δύ(ναμιν) τοῦ παρ(όν)το(ς) ἐγγρά(φου) συμμ(α)ρ(τυρῶν) (καὶ) αὐτὸ(ς) ὑπ(έγραψα) +.*

225. A. Doch. 3.76 (1112): *+ Γρηγοριος κουβου(κλήσιος) ὁ Φιλᾰγαθ(ος) παριμ(ην) επι τ(ῇ) παρού(ση) πρᾶσι καὶ τῇ δοχ(ῇ) τ(ὸ)ν εικοσιοκτὸ υπερπ(ύ)ρ(ων) νο(μισμάτων), ὡς τὸ υφο(ς) διλ(οῖ), καὶ προτραπ(εὶς) παρα τὶς προτ(α)ξάσις μ(α)ρ(τυρῶν) υπ(έγραψα) +.* - A. La. I. 60.72 (1115).

226. Βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 100-101, 107, 109, 170. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 215. - V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, t. V : L'Église, partie* 2, [Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines - Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique] Paris 1965, σ. 446 και *partie* 3, Paris 1972, αρ. 1802 (σχόλια). – Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 205 κ.ε. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 615 κ.ε. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

θεοῦ λόγου τῆς 'Αγίας Σοφίας. Δεν είναι σαφές όμως σε ποιο γραφείο υπηρετούσε[227].

πρωτοπρεσβύτερος ή πρωτοπαπᾶς

Ο *πρωτοπρεσβύτερος* ήταν ο προϊστάμενος των πρεσβυτέρων ενός ναού, αλλά και ο εκπρόσωπος του επισκόπου σε διοικητικά και λειτουργικά ζητήματα σε μια κώμη ή μια μικρή αγροτική περιοχή – εκτός από εκείνα που ήταν αποκλειστικά του επισκόπου, όπως το μυστήριο της χειροτονίας. Το αξίωμα εμφανίζεται ήδη από τον 4ο αι. και συνεπάγεται λειτουργικά, διοικητικά και πειθαρχικά καθήκοντα. Αρχικά μάλλον αποδιδόταν στον *πρωτοπρεσβύτερο* που είχε τα πρεσβεία της ιερωσύνης· τον 10ο αι. πάντως είναι βέβαιο ότι η επιλογή του εξαρτιόταν από τη βούληση του επισκόπου. Ο όρος *πρωτοπαπᾶς* εμφανίζεται από τα μέσα του 9ου αι. ως συνώνυμο των παλαιότερων *πρωτοπρεσβύτερος* και *ἀρχιπρεσβύτερος*[228].

Σε έγγραφο του 1056 ο πρεσβύτερος Ιωάννης που προσέφερε τις υπηρεσίες του στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας υπογράφει ως μάρτυρας σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1056 με την εξής διατύπωση: *'Ιω(άννης) κλ(η)ρ(ικὸς) καὶ πρ(εσβύτερος) τις αγι(ας) Σοφι(ας), ο του (πρωτο)παπ(ᾶ) υ(ἱό)ς*[229]. Υποθέτουμε ότι ο **ανώνυμος** *πρωτοπαπᾶς*, πατέρας του πρεσβυτέρου Ιωάννη, ήταν αξιωματούχος στον ίδιο ναό, γι' αυτό θεωρήθηκε περιττό να διευκρινιστεί η εκκλησία στην οποία ανήκε. Εξάλλου σύμφωνα με τη Β. Λεονταρίτου, όταν δεν αναφέρεται σε ποιον ναό υπάγεται ο *πρωτοπαπᾶς*, βάσιμα εννοείται ότι πρόκειται για τον επισκοπικό ναό[230].

227. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 5 (1419)· πρβ. αρ. 12 (1420), 17 (1420).

228. Βλ. σχετικά Κ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του πρωτοπρεσβυτέρου, *ΠΑΑ* 11 (1936) 98-106. – Ι. Ράμφος, Το αξίωμα του πρωτοπρεσβυτέρου εν τη Εκκλησία, *Εκκλησία* 24 (1947) 134-138, 151-155· Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτης, Θεσσαλιώτιδος, Οι πρωτοπρεσβύτεροι, *Εκκλησία* 24 (1947) 195-196, 325-328. - H.-G. Beck, *Kirche* 83, 100, 110, 115, 183. – Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 483 κ.ε. – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση). – Πρβ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 121, 232, κατά τους οποίους ο *πρωτοπαπᾶς* του ναού δεν είναι οφφίκιο αλλά τίτλος, που αποδιδόταν στον αρχαιότερο κατά την χειροτονία πρεσβύτερο. – Βλ. και Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 184 κ.ε., που αν και κάνει λόγο για τίτλο, ωστόσο αναγνωρίζει ότι *πρωτοπαπᾶς* του ναού είχε λειτουργικά και διοικητικά καθήκοντα τόσο στους ανακτορικούς ναούς, όσο και στον καθεδρικό, όταν απουσίαζε ο επίσκοπος ή σε περίπτωση χρείας της έδρας.

229. A. Dion. 1.46 (1056).

230. Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 487-488.

Ο μέγας *πρωτοπαπᾶς* **Δημήτριος Φάλκων** και ο υιός του Ιωάννης Φάλκων, *ἐπὶ τῶν δεήσεων* της μητρόπολης, αναφέρονται ως μάρτυρες σε *ἀφιερωτήριον* έγγραφο του 1364: *'Ενώπ(ιον) [τῶν] τιμιωτ(ά)τ(ων) [τοῦ τε] μεγ(ά)λ(ου) πρωτοπαπᾶ κυ(ροῦ) Δημητρ(ίου) τοῦ Φάλκωνος, τοῦ γνησίου υἱοῦ αὐτ(οῦ) ἐπὶ τῶν δεήσεων τῆς ἁγιωτάτης μ(ητ)ροπόλ(εως) Θ(εσσαλο)ν(ίκης) κυ(ροῦ) 'Ιω(άννου) τοῦ Φάλκωνος, τοῦ μεγαλοναΐτ(ου) βιβλιοφύλακος κυ(ροῦ) Θε(ο)δ(ώρου) τοῦ Πατητᾶ, ...*[231]. Οι εκδότες θεωρούν πιθανό να ανήκε, όπως και ο υιός του, στον μητροπολιτικό κλήρο[232]. Κατά τον J. Darrouzès ο τίτλος *μέγας* μάλλον υποδηλώνει ένταξη στον βασιλικό κλήρο. Ωστόσο διατυπώνει την άποψη αυτή με επιφύλαξη[233]. Το γεγονός ότι τους αποδίδεται η προσφώνηση *τιμιώτατοι*, ενώ γενικά οι μητροπολιτικοί οφφικιάλιοι αποκαλούνταν *θεοφιλέστατοι*, θα μπορούσε ίσως να ληφθεί ως ένδειξη ότι *μέγας πρωτοπαπᾶς* Δημήτριος Φάλκων, που αναφέρεται πρώτος, ήταν βασιλικός κληρικός, καθώς είναι γνωστό ότι υπήρχε και στη Θεσσαλονίκη βασιλικός κλήρος[234]. Ωστόσο μπορεί να χρησιμοποιήθηκε εσφαλμένη προσφώνηση από αμάθεια, αβλεψία ή προκειμένου να τονιστεί ο σεβασμός προς το πρόσωπό του. Κατά την άποψή μας ο τίτλος *μέγας* υιοθετήθηκε προς το τέλος της ύστερης περιόδου και από τον *πρωτοπαπᾶ* και τον *ἀρχιδιάκονο* του καθεδρικού ναού μάλλον κατά το πρότυπο του *οἰκονόμου, σκευοφύλακος, σακελλαρίου* και *χαρτοφύλακος*. Το γεγονός ότι ο *μέγας πρωτοπαπᾶς* και *μέγας ἀρχιδιάκονος* αναφέρονται σε λειτουργικά κείμενα του Συμεών Θεσσαλονίκης (1416/19-1429), όπου περιγράφονται τα τελετουργικά καθήκοντα του κλήρου της Αγίας Σοφίας κατά την τέλεση των ιερών ακολουθιών σε σημαντικές εορτές, αποδεικνύει ότι πρόκειται για κληρικούς που ανήκουν στον καθεδρικό ναό[234α].

Τέλος στο σημειωματάριο του ανώνυμου οφφικιαλίου της μητρόπολης, το οποίο αφορά σε αποδοχές που είχε «από ένα "ταμείο συνεργασίας" μητροπόλεως και εκκλησιών»[235], μεταξύ πολλών άλλων εκκλησιαστικών αξιωματούχων αναφέρεται και ο *πρωτοπαπᾶς* **Χαλκεόπουλος** σε δύο παραγράφους που συντάχθηκαν το 1422 και το 1424. Σε αυτές σημειώνεται ότι ο Χαλκεόπουλος κατέβαλε στον ανώνυμο το ποσό που έλαβε από τον κλήρο της Αχειροποιήτου για την ιε΄ και α΄ ινδικτιώνα, δηλαδή για το διάστημα από τον Σεπτέμβριο του 1421 έως τον Αύγουστο του 1423[236]. Δεν είναι βέβαιο αν *ό παπᾶς κῦρ Σίμων ὁ Χαλκεόπουλος ὁ καὶ χαρτουλάριος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τοῦ 'Αγίου Δημητρίου*, που αναφέρεται σε σημείωση του 1420[237], ταυτίζεται με τον *πρωτοπαπᾶ* Χαλκεόπουλο[238]. Στην περίπτωση αυτή βέβαια θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Χαλκεόπουλος προήχθη από απλός πρεσβύτερος σε *πρωτοπρεσβύτερο* στο διάστημα μεταξύ των αρχών του Απριλίου 1419 και των αρχών του Ιουλίου 1421, καθώς και ότι παράλληλα με τις λειτουργικές υπηρεσίες που προσέφερε ως πρεσβύτερος στον μητροπολιτικό ναό παράλληλα είχε και διοικητικά καθήκοντα ως *χαρτουλάριος* στον ναό του Αγίου Δημητρίου.

231. A. Xén. 30.10-11· βλ. και στ. 35-37 (1364).
232. Βλ. A. Xén. index.
233. Βλ. και PLP 12, 29600.
234. A. La. I. 60.64-65, 75 (1115): *+ Βασίλ(ειος) βα(σιλικός) κληρ(ικός) (καί) ταβου(λλ)άρ(ιος) ὁ Κυρτολέ(ων) ...* . – Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 246-247.
234α. Βλ. κατωτέρω σημ. 249.
235. Βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Οικονομικά* 183 κ.ε.· Πανηγύρεις 143-144.

κατηχητής

Το αξίωμα μαρτυρείται ήδη από τον 5ο αι. Αποδιδόταν σε πρεσβύτερο, καθήκον του οποίου ήταν να κατηχεί και να δέχεται τις ομολογίες πίστεως όσων επιθυμούσαν να προσέλθουν στον Χριστιανισμό[239]. Από τη μητρόπολη Θεσσα-

236. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 50 (1422· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1421): *+ μηνὶ ἰουλίῳ κ ἰνδ. ιεης ἔδωκέ μοι <ὁ> πρωτοπαπᾶς ὁ Χαλκεόπουλος ἀπὸ <τοῦ κλήρου> τοῦ εὐαγοῦς θείου ναοῦ τῆς 'Αχειροποιήτου νομίσματα δύο· πλὴν ἦσαν τὰ πάντα παραχαραγμένα χαλκᾶ καὶ παλαιά, ὀφείλουσι δὲ λογισθῆναι αὐτὰ εἰς τὴν ιε ἰνδ. +.* - Βλ. και ό.π. αρ. 52 (1424· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται η εσφαλμένη χρονολογία 1423): *+ μηνὶ φεβρουαρίῳ κθ ἰνδ. βας ἔδωκέ μοι ὁ πρωτοπαπᾶς ὁ Χαλκεόπουλος ὑπὲρ τῆς ιεης καὶ τῆς αης ἰνδικτ. ἄσπρα λζ ἀπὸ τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς 'Αχειροποιήτου τὰ μὲν κη εἰς τὴν ιε ἰνδικτ. τὰ δὲ θ εἰς τὴν β* (korrigiert in α) *φεβρ.* - Αντιθέτως βλ. R. Janin, *Églises* 376. - PLP 12, 30425, όπου σημειώνεται ότι ο Χαλκεόπουλος ήταν *πρωτοπαπᾶς* στον ναό της Αχειροποιήτου. Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω (σ. 120-121), η διατύπωση είναι όντως παραπλανητική. Ωστόσο θεωρούμε ότι το χωρίο δεν δηλώνει το ποσό που ο *πρωτοπαπᾶς* Χαλκεόπουλος κατέβαλε ως εκπρόσωπος του κλήρου της Αχειροποιήτου, αλλά το ποσό που εισέπραξε από τον εν λόγω κλήρο για χάρη των μητροπολιτικών οφφικιαλίων.
237. S. Kugéas, Notizbuch αρ. 20 (1420· πρβ. σ. 155, όπου δίνεται εσφαλμένως η χρονολογία 1421): *+ μηνὶ μαΐῳ λ ἰνδ. ιγ ἔδωκέ μοι ὁ παπᾶς κῦρ Σίμων ὁ Χαλκεόπουλος ὁ καὶ χαρτουλάριος τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τοῦ 'Αγίου Δημητρίου διὰ τὴν ιγ ἰνδικτ. ἥτις ἐπληρώθη κατὰ τὸν μάϊον ὑπέρπυρα μόνα β.*
238. Αντιθέτως βλ. PLP 12, 30425.
239. Για τον *κατηχητή* βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 117-118. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 276.

λονίκης απαντά στις πηγές ένας μόνο *κατηχητής*, ο ιερέας **Μανουὴλ Καλυδρᾶς**, ο οποίος το 1369 απεστάλη από τη μητροπολιτική σύνοδο να καταγράψει την υπό το βάρος αφορισμού μαρτυρία ενός γηραιού μοναχού για την εκδίκαση κτηματικής διαφοράς ανάμεσα στη μονή Ζωγράφου και στον επίσκοπο Ιερισσού: *… καὶ τοῦ ἐν μοναχοῖς κυροῦ Κύρου, μὴ δυνηθέντος μὲν διὰ τὸ πολὺ γῆρας ἀφικέσθαι πρὸς ὄψιν τῷ Θεσσαλονίκης, διὰ μέσου δὲ εὐλαβεστάτου ἱερέως τοῦ καὶ κατηχητοῦ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης τοῦ ἀφορισμοῦ πρὸς τὸν εἰρημένον μοναχὸν ἐκφωνηθέντος, ἐδέξατο τὸ ἐπιτίμιον ἑκάτερος τῶν εἰρημένων* (ενν. *μαρτύρων*), *διαβεβαιωσάμενοι …*[240]. Η αποστολή του Μανουὴλ Καλυδρᾶ δεν σχετίζεται βέβαια με τις τυπικές αρμοδιότητές του ως *κατηχητοῦ*. Ως έγκριτο και αξιόπιστο πρόσωπο αξιοποιήθηκε από το μητροπολιτικό δικαστήριο, προκειμένου να διευκολυνθεί η δικαστική διαδικασία[241].

ἀρχιδιάκονος

Η πρώτη ασφαλής μαρτυρία του αξιώματος χρονολογείται λίγο μετά τα μέσα του 4ου αι. Πρόκειται για τον προϊστάμενο των διακόνων που υπηρετούν σε ένα ναό. Ο τρόπος που διοριζόταν ο *ἀρχιδιάκονος* φαίνεται να παρουσιάζει διακυμάνσεις. Αρχικά ο διορισμός του φαίνεται να έγκειται στη βούληση του επισκόπου, ενώ αργότερα (μέσα του 5ου αι.) φαίνεται να λαμβάνεται υπόψη η αρχαιότητα στον βαθμό του διακόνου. Τον 10ο αι. πάλι αναφέρεται ότι η επιλογή του *ἀρχιδιακόνου* εξαρτάται από τον επίσκοπο, ενώ τον 11ο και 13ο αι. *ἀρχιδιάκονος* οριζόταν ο αρχαιότερος των διακόνων. Ο *ἀρχιδιάκονος* ήταν ο βασικός βοηθός του επισκόπου κατά την άσκηση των λειτουργικών και διοικητικών του καθηκόντων[242]. Η θέση του ήταν διακεκριμένη, καθώς *… ὁ ἀρχιδιάκονος ἔχει καὶ τὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ πάντων τῶν διακόνων, εἴτε ἀρχοντικίοις ὁποιοσοῦν τετίμηνται, εἴτε καὶ μή, ἔν τε τῷ ναῷ, ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι, καὶ ἐν τῇ μεταλήψει τῶν θείων μυστηρίων*[243].

240. Α. Zo. 43.94-99 (1369). – Βλ. και Α. Zo. 44.33-34 (1369): *ἐστάλη δὲ παρὰ τοῦ Θεσσαλονικέως καὶ ὁ κατηχητὴς κῦρ Μανουὴλ ἱερεὺς ὁ Καλυδρᾶς πρὸς τοὺς εἰρημένους γέροντας καὶ τοὺς τότε διατρίβοντας κατ' ἐκεῖνο καιροῦ εἰς τοῦ Μακρογένους καὶ μετ' ἐπιτιμίου ἠρώτησεν αὐτούς· καὶ ἐμαρτύρησαν, ὅσον ἕκαστος ἐγίνωσκεν ἀκούσας καὶ ἴδε. καὶ τὴν ἑκάστου μαρτυρίαν συνοδικῶς πάλιν ὁ κατηχητὴς ἀνήγγειλεν ἐφ' ἡμῖν πᾶσι …* .

241. Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 263 κ.ε.

242. Για τον *ἀρχιδιάκονο* βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 99, 100, 114, 119. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 70 κ.ε. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση). - Πρβ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 20-22, 64, 114, 121, 178, 208, 232, για τον οποίο πρόκειται για τίτλο και όχι για οφφίκιο. – Βλ. και Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 137 κ.ε., που θεωρεί ότι από τον 10ο αι. και εφεξής είναι τιμητικός μόνο τίτλος, που αποδίδεται από τον επίσκοπο είτε σύμφωνα με τα πρεσβεία της χειροτονίας είτε λόγω μόρφωσης και ικανοτήτων. Επίσης σημειώνει ότι από τον 12ο αι. *ἀρχιδιάκονος* υφίσταται μόνο στον ανακτορικό κλήρο.

Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης η πρώτη μνεία *ἀρχιδιακόνου* εντοπίζεται στις αρχές του 12ου αι. Σε *πρατήριον* έγγραφο του 1112 ο **Βασίλειος ο Λαζάρου** υπογράφει πρώτος από όλους τους μάρτυρες – μεταξύ των οποίων και ο *πρωτέκδικος* και ο *κουβουκλήσιος* της μητρόπολης: *+ Βασιλ(ειος) κληρικος και αρχ(ι)δγιάκονος ο του Λαζαρου παρημ(ην) επη τη παρουση πράση και τη δοση τον ηκοσιν οκτο περπύρον νο(μισμάτων), ος το υφος δυλ(οῖ), καὶ προτραπὴς <παρὰ τῆς> προταξασης μ(α)ρ(τυρῶν) υπ(έγραψα) +*[244]. Ο *κουβουκλήσιος* και νομικός Νικόλαος Κοντόπαυλος, που επέβλεψε ότι η πώληση έγινε νομότυπα και χωρίς να προσβάλλεται το συμφέρον των συμβαλλομένων, αναφέρεται και υπογράφει ως *ἀρχιδιάκονος* του Αγίου Δημητρίου. Αντιθέτως ο Βασίλειος υπογράφει ως μάρτυρας, χωρίς να αναφέρει σε ποια εκκλησία υπηρετεί, γεγονός που κατά τη γνώμη μας υποδηλώνει πως ανήκει στον μητροπολιτικό κλήρο[245]. Εξάλλου σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1117 - που μάλιστα συντάχθηκε από τον *καντρίσιο* της μητρόπολης και *ταβουλλάριο* διάκονο Δημήτριο - ο Βασίλειος υπογράφει ως μάρτυρας και ύστερα από εκείνον υπογράφει ο *δευτερεύων τῶν διακόνων* της Αγίας Σοφίας. Μπορούμε λοιπόν βάσιμα να υποθέσουμε ότι ο Βασίλειος ήταν ο *ἀρχιδιάκονος* της Αγίας Σοφίας[246].

Η δεύτερη μνεία *ἀρχιδιακόνου* από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης είναι πολύ μεταγενέστερη. Πρόκειται για τον **Ιωάννη Βρυέννιο**, για τον οποίο έγινε λό-

243. *Ἰωάννου τοῦ ἐπισκόπου Κίτρου, Ἀποκρίσεις πρὸς Κωνσταντῖνον ἀρχιεπίσκοπον Δυῤῥαχίου, τὸν Καβάσιλαν*, *ΡΠ* 5, σ. 403-420, ιδίως στ. 411.26-29 (13ος αι.). – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 75.

244. A. Doch. 3.73 (1112).

245. Πρβ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 487-488.

246. A. Doch. 4.98-100, 108 (1117): *+ Βασιλ(ειος) αρχ(ι)δγιάκονος ο του Λαζαρου παρημ(ην) επη τ(ῇ) παρουση ανταλαγή τον προηρημενον ακηνήτον … μ(α)ρ(τυρῶν) υπ(έγραψα) +*

+ Θεόδωρο(ς) δ(ιά)κο(νος), κληρ(ικὸς) (καὶ) δευτερεῦον τ(ῆς) Αγι(ας) Σοφι(ας) ο Ψύκτ(ης) παρῆμ(ην) ἐπι τ(ῇ) παρού(ση) ἀνταλαγὴ τ(ὸν) προγραμ(με)ν(ων) ἀκινήτ(ων), … (καὶ) (προ)τρ(α)πὶς μ(α)ρ(τυρῶν) ὑπ(έγραψα) + ….

+ [Δημή]τρ[ιος] διάκον(ος) νομ(ικὸς) [καὶ] καναστρή(σιος), ὁ καὶ γρά(ψας) τὸ παρ(ὸν) τ(ῆς) ἀνταλλαγ(ῆς) ἔγγρα(φον), ἔγρα(ψα) (καὶ) ὑπ(έγραψα) εἰς βεβαίωσ(ιν) +

γος ανωτέρω, ο οποίος μαρτυρείται ως αποδέκτης επιστολής του Γρηγόριου Ακίνδυνου του 1345[247].

δευτερεύων

Ο *δευτερεύων* ως κληρικό αξίωμα απαντά από τον 8ο-9ο αι. Ανάλογα με τον βαθμό ιεροσύνης του αξιωματούχου πρόκειται για τον αναπληρωτή και βοηθό είτε του *ἀρχιδιακόνου* είτε του *πρωτοπρεσβυτέρου*[248]. Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης ο μοναδικός *δευτερεύων* που μαρτυρείται υπογράφει ως μάρτυρας δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1117. Πρόκειται για τον *δευτερεύοντα τῶν διακόνων* **Θεόδωρο Ψύκτη**, ο οποίος υπογράφει, καθώς φαίνεται, αμέσως μετά τον *ἀρχιδιάκονο* της Αγίας Σοφίας Βασίλειο[249].

247. Γρηγ. Ακίνδυνος, *Επιστολαί* 58.1 (1345). - Βλ. ανωτέρω σ. 119-120. - Βλ. και A. Doch. σ. 168-169. - PLP Add. 1-8, 91566.

248. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του δευτερεύοντος των πρεσβυτέρων, *ΠΑΑ* 10 (1935) 440-442. – Του ιδίου, Περί του δευτερεύοντος των διακόνων, *ΠΑΑ* 11 (1936) 12-14. – H-G. Beck, *Kirche* 115, 133. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 165, 171-172. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

249. A. Doch. 4.100 (1117). - Σε έγγραφο του 1295 (A. Xér. 12.5, 20, 42) απαντά ένας Ιωάννης Καλοδράς ως *μέγας δευτερεύων*. Πέρα από τον *οἰκονόμο*, τον *σακελλάριο*, τον *σκευοφύλακα* (11ος αι. κ.ε.) και πολύ αργότερα τον *χαρτοφύλακα* (1328 κ.ε.) που έφεραν την προσωνυμία *μέγας*, περιστασιακά απαντούν και άλλοι οφφικιάλιοι με αυτόν τον τίτλο (ήδη από το β΄ μισό του 12ου αι.), όπως *μέγας ἐκκλησιάρχης*, *μέγας πρωτοπαπᾶς*, *μέγας ἀρχιδιάκονος*, *μέγας δευτερεύων τῶν διακόνων*, *μέγας διδάσκαλος*, *μέγας λογοθέτης*. Ο J. Darrouzès (*Οφφίκια* 80, 101-102 και 102 σημ. 1, 111-112, 134 κ.ε., 192 και σημ. 2, 282) επισημαίνει ότι οι πληροφορίες των πηγών δεν επαρκούν, προκειμένου να διευκρινίσουμε την προέλευση, την αιτία και τη σημασία της απόδοσης του τίτλου. Θεωρεί ότι πρόκειται για έναν τιμητικό τίτλο, που δεν φαίνεται να επηρεάζει ούτε την ιεραρχική θέση του αξιωματούχου ούτε τα καθήκοντά του και μάλλον αποδίδεται προσωπικά από τον αυτοκράτορα. Διατηρεί ωστόσο τις επιφυλάξεις του, καθώς δεν αποκλείει να πρόκειται για κληρικούς που ανήκουν στον βασιλικό κλήρο ή και για πατριαρχικούς κληρικούς, που επιθυμούσαν να οικειοποιηθούν τον τίτλο των ανώτατων διοικητικών οφφικιαλίων.

Σε λειτουργικό κείμενο του Συμεών Θεσσαλονίκης (1416/1419-1429) σχετικά με το τυπικό που τηρείται, όταν *γίνεται ἡ τάξις τῆς στάσεως καὶ τοῦ θυμιάματος ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ Θεσσαλονίκης*, γίνεται αναφορά στον *μεγάλο πρωτοπαπᾶ* και στον *μεγάλο δευτερεύοντα* των πρεσβυτέρων. Εφόσον οι διατάξεις αφορούν στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, εύλογα προκύπτει ότι ο τίτλος αποδίδεται στους αξιωματούχους του μητροπολιτικού ναού. – Βλ. J. Darrouzès, Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un rituel, *REB* 34 (1976) 45-78, κεφ. 7, στ. 53.15· κεφ. 8, στ. 53.42-43· κεφ. 9, στ. 55.50-54: *μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ ἱερεῖς καὶ αὐτοὶ κατὰ συζυγίαν ὡς καὶ οἱ διάκονοι μετ' εὐλαβείας ἁπάσης, πρότερον ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐνδυσάμενοι τὰς στολὰς αὐτῶν καὶ κατὰ συζυγίαν ταχθέντες ὑπὸ τοῦ τῆς ἱερᾶς καταστάσεως, ἢ τοῦ μεγάλου δευτερεύοντος, εἰ μὴ πάρεστιν*

δομέστικος

Οι πρώτες μνείες του εκκλησιαστικού αξιώματος του *δομεστίκου* τοποθετείται στα τέλη του 8ου αι. Οι *δομέστικοι* ήταν οι επικεφαλής των ψαλτών, των αναγνωστών και των υποδιακόνων και είχαν αποκλειστικά λειτουργικά καθήκοντα. Συνήθως στις πηγές μαρτυρούνται οι *δομέστικοι* του χορού των ψαλτών. Υπήρχαν παραπάνω από ένας *δομέστικοι* και προσέφεραν εβδομαδιαία υπηρεσία εκ περιδρομής[250]. Από τον 11ο αι. εμφανίζονται και *δομέστικοι* με διοικητικά καθήκοντα[251].

Σε *ἀφιερωτήριον* έγγραφο του 1240 από το αρχείο της μονής της Λαύρας εμφανίζεται ο *δομέστικος* **Ιωάννης Πλαδής**, ο οποίος υπογράφει ως μάρτυρας: + *Ὁ αγιοσοφίτ(ης) κ(αὶ) μ(ε)γ(α)λ(ο)ναΐτ(ης) δομέστ(ικος) Ἰω(άννης) ὁ Πλαδῆς τῷ ἐγγρα(φ)ῳ παρ(ὼν) κ(αὶ) μ(α)ρ(τυρῶν) ἐπι πα(σ)ι ὑπ(έγραψα)* +[252]. Όπως προαναφέρθηκε, η εκκλησία της Αγίας Σοφίας κατ' αναλογία προς την Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως αποκαλούνταν και Μεγάλη Εκκλησία[253]. Έτσι ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι ο χαρακτηρισμός *μεγαλοναΐτης* δηλώνει τον

ἐκεῖνος. – Πρβ. επίσης το τυπικό που ακολουθείται κατά τη λιτανεία την παραμονή της εορτής του αγίου Δημητρίου, όπου αναφέρεται: *εἶτα ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ μέγας δευτερεύων καὶ οἱ λοιποὶ ὀφφικιάλιοι καὶ ἔκδικοι πρεσβύτεροι* (Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάταξις* 329.57-59· βλ. και 330.103). Ο R. Janin (*Églises* 409) αναφερόμενος σε αυτό το χωρίο κάνει λόγο για *πρωτοπαπᾶ* της Αγίας Σοφίας και όχι του βασιλικού κλήρου. Πράγματι από τα συμφραζόμενα δεν φαίνεται να εννοείται το δεύτερο. Δεδομένου όμως ότι η μαρτυρία του Συμεών είναι πολύ μεταγενέστερη της μνείας του Ιωάννη Καλοδρά ως *μεγάλου δευτερεύοντος* και ότι το ζήτημα δεν είναι εύκολο να αποσαφηνιστεί και χρήζει ειδικής εξέτασης, θα εντάξουμε με επιφύλαξη τον Καλοδρά στους αξιωματούχους του μητροπολιτικού ναού.

250. Για τους *ἑβδομαδαρίους*, τις ομάδες ανώτερων και κατώτερων κληρικών καθώς και οφφικιαλίων, που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους εβδομαδιαίως εκ περιτροπής, βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ανέκδοτο «υπόμνημα» του πατριάρχη Αντωνίου Γ΄ Στουδίτη (974-979), *Βυζαντινά* 10 (1980) 179-191, σ. 189-191. – Ελευθερία Παπαγιάννη, *Οικονομικά* 70-71, 97 σημ. 91. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. Αξιώματα* 192 κ.ε.

251. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 32 σημ. 3, 214 και σημ. 5, 273, 377 σημ. 1. - Ι. Ηλίλης, *Οφφίκια* 114. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 183 κ.ε. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. οφφίκια (υπό έκδοση).

252. A. La. II. 70.50 (1240).

253. A. Prôt. 4.46 (942): *[+ Ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ] του υιου [καὶ] τ(οῦ) αγιου πν(εύματο)ς Μιχ(αὴλ) κληρι(κὸς) τ(ῆς) Μεγαλ(ης) Εκκλησιας παρημι επι [πᾶσιν] [τοῖς προγεγραμμένοις μαρτυρῶν ὑπέγραψα] ιδιοχ(είρως) +*. - A. La. I. 53.35-36 (1097): *... τοῦ χ(αρ)τ(ου)λ(α)ρ(ίου) τ(ῆς) Νέ(ας) Στεφάν(ου) κλη(ρικοῦ) τ(ῆς) Ἁγί(ας) Σοφί(ας) (καὶ) πριμικηρ(ίου) τ(ῶν) ἐν Θεσσαλον(ίκη)*

κληρικό που υπηρετεί στον ναό της Αγίας Σοφίας[254]. Οι εκδότες των εγγράφων της μονής Λαύρας δεν θεωρούν πιθανό οι προσδιορισμοί *άγιοσοφίτης* και *μεγαλοναΐτης* να είναι ταυτόσημοι. Σημειώνουν ότι ο *δομέστικος* Ιωάννης Πλαδής υπηρετεί ταυτόχρονα στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας και στον ναό του Αγίου Δημητρίου. Βέβαια επισημαίνουν ότι και ο ναός της Υπεραγίας Θεοτόκου της Αχειροποιήτου αποκαλείται *μέγας ναός*[255]. Ωστόσο, όπως ήδη απέδειξε ο Σ. Καπλανέρης, ο χαρακτηρισμός *μεγαλοναΐτης* δηλώνει τον κληρικό που υπάγεται στην Αχειροποίητο[256]. Εξάλλου οι κληρικοί που ανήκαν στον ναό της Αγίας Σοφίας χρησιμοποιούν το προσδιοριστικό *άγιοσοφίτης*, ενώ οι κληρικοί του Αγίου Δημητρίου τον χαρακτηρισμό *άγιοδημητρίτης*[257]. Ο Ιωάννης Πλαδής λοιπόν υπηρετεί ταυτόχρονα στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας και στον ναό της Αχειροποιήτου. Το γεγονός βέβαια ότι οι *δομέστικοι* ήταν εβδομαδάριοι του εξασφαλίζει τη δυνατότητα να είναι διπλόκληρος προσφέροντας τις λειτουργικές του υπηρεσίες σε δύο ναούς παράλληλα.

νομικ(ῶν) τοῦ Ἀργυροῦ και στ. 42: *Στέφανο(ς) κουβου(κλήσιος) κληρ(ικός) τ(ῆς) ἐν Θεσ(σαλονίκη) Μ(ε)γ(ά)λ(ης) Ἐκκλη(σίας) χαρτουλ(άριος) τ(ῆς) Νέ(ας) ληβελήσιο(ς) (καί) πριμικήρ(ιος) τῶν ταβουλαρίων* … . – Βλ. και R. Janin, *Églises* 407 και σημ. 10. – Ι. Φουντούλης, Μαρτυρίαι σ. 151. - A. Prôt. σ. 190, 306 (index). - A. Iv. III. σ. 287. - Σ. Καπλανέρης, Δημήτριος Διαβασημέρης. Ο μεγαλοναΐτης οικονόμος, *Βυζαντιακά* 5 (1985) 77-86, σ. 85 (στο εξής: Διαβασημέρης). – Ο όρος Μεγάλη Εκκλησία μπορούσε να δηλώνει γενικά τον μητροπολιτικό ναό. – Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. Αξιώματα* 91 σημ. 132.

254. Βλ. A. Iv. III. σ. 287, 371 (index). – A. Esph. σ. 209, 240 (index).

255. Βλ. A. La. I. σ. 2. - Για τον χαρακτηρισμό της εκκλησίας της Θεοτόκου Αχειροποιήτου ως μεγάλου ναού ή της μεγάλης Παναγίας βλ. A. La. I. 60.68 (1115): *+ Λέ(ων) ὁ ευτε(λὴς) κληρ(ικὸς) (καὶ) (πρωτο)παπ(ᾶς) τ(ῆς) υπ(εραγίας) Θ(εοτό)κου τοῦ μ(ε)γ(άλου) να(οῦ) ὁ τοῦ Τρικαν(ὰ) παρίμ(ην) ἐπὶ τ(ῇ) π(αροῦ)ση ἀπεντευθ(εν) ἴδη ἀφιερώ(σει) κ(αὶ) δωρε(ὰ)* … . - A. Doch. 4.106 (1117): *Κων(σταν)τ(ῖ)ν(ος) κληρ(ικὸς) τοῦ θείου (καὶ) μ(ε)γ(ά)λ(ου) ναοῦ τ(ῆς) ὑπ(ερα)γ(ίας) Θ(εοτό)κου*. - A. Iv. III. 78.4, 15 (1320): *[τὰ προ]σόν[τα] ἡμῖν οἰκήματα ἐν τῇ γειτονία τῆς μεγάλης Παναγ(ίας)* … *τὰ προσόντ(α) ἐμοὶ τῇ Ἄννῃ οἰκήματα ὅσα (καὶ) οἷα (ἐστὶν) ἐν τῇ γειτονία τῆς Ἀχειροποιήτ(ου)*. – Βλ. και Σ. Καπλανέρης, Διαβασημέρης 85-86. – Θ. Παπαζώτος, Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη. Μια επανεξέταση των πηγών για την ιστορία της Αχειροποιήτου, *Μακεδονικά* 22 (1982) 112-131, σ. 116, 127, όπου αναφορά σε επιπλέον μαρτυρίες.

256. Βλ. Σ. Καπλανέρης, Διαβασημέρης 84-86.

257. A. Xén. 10.1 (1315). – Πρβ. επίσης A. Xén. 30.11 (1364): …, *τοῦ γνησίου υἱοῦ αὐτ(οῦ) ἐπὶ τῶν δεήσεων τῆς ἁγιωτάτης μ(ητ)ροπόλ(εως) Θ(εσσαλο)ν(ίκης) κυ(ροῦ) Ἰω(άννου) τοῦ Φάλκωνος, τοῦ μεγαλοναΐτ(ου) βιβλιοφύλακος κυ(ροῦ) Θε(ο)δ(ώρου) τοῦ Πατητᾶ*, … και στ. 36-37. – Βλ. επίσης A. Iv. III. 84.59 (1324): *+ Ὁ οἰκονόμος τοῦ εὐαγοῦς μεγαλονατ(ικ)οῦ κλήρου (καὶ) ταβουλλ(ά)ρ(ι)ος Μιχαὴλ ὁ Σαραντ(η)νό(ς)* … . Ο Μιχαήλ Σαραντηνός αναμφίβολα δεν ήταν ο *οἰκονόμος* της Αγίας Σοφίας αλλά της Αχειροποιήτου, δεδομένου ότι: α) όλοι οι *οἰκονόμοι* της Αγίας Σοφίας από το 1078 και εφεξής φέρουν ανεξαιρέτως τον τίτλο *μέγας* και β) όλοι τους υπο-

Το 1349 ο **Γεώργιος Κοντοπετρής** υπογράφει ως μάρτυρας σε δικαιοπρακτικό έγγραφο ως *δομέστικος* και *ἄρχων τῶν μοναστηρίων*. Επίσης μαρτυρείται σε χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής ως μελογράφος[258].

δεποτάτος ή δηπουτάτος

Ο αξιωματούχος εμφανίζεται ήδη τον 5ο αι. στο πατριαρχείο Αλεξανδρείας να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον πατριάρχη. Βάσει πηγής του 10ου αι. ο *δε(η)ποτάτος* της Μεγάλης Εκκλησίας έχει βοηθητικά τελετουργικά καθήκοντα, ενώ από αναφορά του 15ου προκύπτει έμμεσα ότι πιθανόν ήταν υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης[259].

Ο μόνος *δεποτάτος* που γνωρίζουμε από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης είναι ο **Θεόδωρος Χαλαζάς** (1320, 1326). Ο Θεόδωρος παράλληλα με το εκκλησιαστικό του οφφίκιο ασκούσε βιοποριστικά και το επάγγελμα του μυρεψού[260]. Η Β. Λεονταρίτου επισημαίνει ότι δεν είναι βέβαιο αν οι *δεποτάτοι* της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ήταν κληρικοί ή λαϊκοί που υπηρετούσαν στην εκκλησία[261]. Το δεύτερο φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση του Θεόδωρου Χαλαζά. Το ότι ήταν μυρεψός δεν αποκλείει οπωσδήποτε τη δυνατότητα να ήταν κληρικός. Θεωρητικά βέβαια το συγκεκριμένο κοσμικό επάγγελμα δεν ήταν συμβατό με την κληρική ιδιότητα. Στην πράξη όμως απαντούν κληρικοί που ήταν αρωματοποιοί[262]. Το γεγονός όμως ότι σε κανένα από τα δύο *πρατήρια* έγ-

γράφουν ή μνημονεύονται με τη σταθερή διατύπωση *οἰκονόμος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης* [βλ. A. Esph. 4.12 (1078). - A. Iv. III. 65.24 (ca. 1290)· 67.130-131 (1295). - Chil. 112.147-148 (1327)· 117.168-169 (1328). - PRK II, 111.2-4· J. Darrouzès, *Reg.* V, αρ. 2176 (1337-1338). - MM 2, αρ. 664, στ. 526.15-16· J. Darrouzès, *Reg.* VI, αρ. 3149 (1400). - A. Xén. 32.44 (1419). – A. Doch. 49.48 (ca. 1420, επικύρωση *ἴσου* εγγράφου του 1384). – Πρβ. και A. Prôt. 6.13-14 (943): *οἰ]κονομου της αγιωτατης αρχιεπισκοπης Θεσσαλονι(κης)*].

258. A. Xér. 26.104 (1349). – Βλ. και ανωτέρω σ. 134-135.

259. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί του δεποτάτου, *ΠΑΑ* 11 (1936) 28-29. – H.-G. Beck, *Kirche* 113. - J. Darrouzès, *Οφφίκια* 215-216, 272. - Ι. Πηλίλης, *Οφφίκια* 111-112. – Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 161-162.

260. A. Iv. III. 78.30 (1320)· 84.7 (1326): *τοῦ /δεποτ(άτου)/ {Χαλαζᾶ} κυ(ροῦ) Θεοδώρου τοῦ Χαλαζᾶ*, 33: *τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δεποτ(ά)του κυ(ροῦ) Θεοδώρου τοῦ Χαλαζᾶ*· πρβ. A. Iv. III. 78.7 (1320)· 73.6, 10 (1314)· 81.3, 13, 41 (1324)· 84.56 (1326), όπου δεν μνημονεύεται το οφφίκιό του. – Βλ. και PLP 12, 30363. - A. Iv. III. σ. 188, 253.

261. Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 162.

262. Βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, Κοσμικές ενασχολήσεις 150, 152, 154.

γραφα όπου απαντά ως μάρτυρας δεν υπογράφει, ούτε μνημονεύεται ως κληρικός καθώς και το ότι σε έγγραφο του 1320 μνημονεύεται μαζί με τους λαϊκούς Μανουήλ Καμπαναρόπουλο και τον έξαρχο των μυρεψών Θεόδωρο Βραχνό[263] αποτελεί ένδειξη ότι ο Χαλαζάς δεν είχε κληρική ιδιότητα.

ταβουλλάριος[264]

Κατά τον J. Darrouzès δεν υπάρχει εκκλησιαστικό αξίωμα *ταβουλλαρίου*. Ο μελετητής θεωρεί ότι απλώς επιτρεπόταν στους κληρικούς να ασκούν το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου*, εφόσον όμως περιορίζονταν σε δικαιοπραξίες που αφορούσαν εκκλησιαστική περιουσία. Ωστόσο δέχεται ότι δεν τηρούνταν πάντοτε αυτός ο περιορισμός, ιδίως στην επαρχία[265].

Η Ε. Παπαγιάννη σε άρθρο της σχετικά με τις κοσμικές ενασχολήσεις του κλήρου αναφέρεται και στην περίπτωση των κληρικών που παράλληλα είχαν την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου* και συνέτασσαν ή υπέγραφαν ως μάρτυρες διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα. Η μελετήτης επισημαίνει ότι «οι δραστηριότητες αυτές ήταν κατά κανόνα στενά συνυφασμένες με την εκκλησιαστική τους ιδιότητα, και οι υπηρεσίες που προσέφεραν ήταν μέρος των άμεσων καθηκόντων τους». Συνεπώς φαίνεται να θεωρεί ότι πρόκειται για εκκλησιαστικούς *ταβουλλαρίους*. Δεν αποκλείει βέβαια το ενδεχόμενο να ασκούσε ένας κληρικός το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου* ως ιδιώτης, δηλαδή βιοποριστικά. Τα παραδείγματα πάντως στα οποία παραπέμπει ανήκουν τα μεν στην ύστερη περίοδο, τα δε από τη βυζαντινή Αίγυπτο[266].

Η Β. Νεράντζη-Βαρμάζη σε άρθρο της για τους βυζαντινούς *ταβουλλαρίους* επισημαίνει ότι από το 12ο αι. και εξής πληθαίνουν οι μνείες κληρικών που ασκούν το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου* και θεωρεί ότι ως και τον 13ο αι. «δεν φαίνεται να υπάρχει χωριστή οργάνωση των κληρικών και χωριστή των λαϊκών

263. Α. Ιν. ΙΙΙ. 78.7, 29-31 (1320).

264. Δεδομένης της διάστασης των απόψεων των μελετητών σχετικά με τη φύση του αξιώματος, για την πιο ολοκληρωμένη εξέτασή του θεωρήσαμε σκόπιμο να συμπεριλάβουμε όλους τους εκκλησιαστικούς *ταβουλλαρίους* που μαρτυρούνται στις πηγές, ακόμη και αν ως κληρικοί υπηρετούν σε άλλον καθολικό ναό της Θεσσαλονίκης.

265. Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* 381.

266. Βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, Κοσμικές ενασχολήσεις 149 και σημ. 15.

ταβουλλαρίων». Τον 14ο και 15ο αι. η διάκριση των εκκλησιαστικών και λαϊκών *ταβουλλαρίων* γίνεται πλέον φανερή, καθώς στην Κωνσταντινούπολη τους μεν διορίζει ο πατριάρχης και τους δε ο αυτοκράτορας[267].

Κατά τη Β. Λεονταρίτου, μέχρι το τέλος της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν φαίνεται να υπάρχουν *ταβουλλάριοι* ως εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι. Η ερευνήτρια θεωρεί ότι οι κληρικοί που εμφανίζονται στις πηγές ως συμβολαιογράφοι επιβλέποντας τη σύνταξη δικαιοπρακτικών εγγράφων ασκούν το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου* προς βιοπορισμό[268], δεδομένου ότι ήταν συμβατό με την κληρική ιδιότητα[269]. Από την άλλη, η Η. Saradi στην ειδική μελέτη της για τους *ταβουλλαρίους* διαφοροποιείται από όλους τους προηγούμενους μελετητές, καθώς σημειώνει ότι οι εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι* διορίζονταν από τις εκκλησιαστικές αρχές ήδη από τα χρόνια του Ιουστινιανού[270].

Ωστόσο είναι ιδιαίτερα εύστοχη η παρατήρηση της Β. Λεονταρίτου, ότι δηλαδή ως και τη μέση βυζαντινή περίοδο οι κληρικοί *ταβουλλάριοι* δεν είναι εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι*, καθώς «η μνεία του λειτουργήματος όχι μόνο δεν συνδέεται με ορισμένη επισκοπή ή μητρόπολη – όπως γίνεται στην επόμενη περίοδο, οπότε υπήρχαν πράγματι εκκλησιαστικοί συμβολαιογράφοι ή *ταβουλλάριοι* – αλλά πολλές φορές προσδιορίζονται ως συμβολαιογράφοι ορισμένης πό-

267. Βλ. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, Οι Βυζαντινοί ταβουλλάριοι, *Ελληνικά* 35 (1984) 261-274, σ. 268 κ.ε. (στο εξής: Ταβουλλάριοι).

268. Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 608.

269. Βλ. και Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, Ταβουλλάριοι 270. - Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 608. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Εκκλ. αξιώματα (υπό έκδοση). – Αντιθέτως βλ. Ε. Herman, Le professioni vietate al clero bizantino, *OCP* 10 (1944) 23-44, σ. 41-42, όπου αναφέρεται ότι οι *ταβουλλάριοι* με κληρική ιδιότητα ασκούσαν το επάγγελμα παρά τις απαγορεύσεις των ιερών κανόνων.

270. Βλ. Hélène Saradi, *Notariat* 44, 56 κ.ε., 61-62: «... dès les premières années de l'organisation des institutions ecclésiastiques, il était conçu comme une fonction nécessaire à l'administration des affaires de l'Église. ... "Officia" sont des professions pour lesquelles outre le désir, l'intention et le travail personnel, on a besoin d'une intervention extérieur, comme d'une décision d'un supérieur, d'une nomination ou de l'inscription à un matricule. Tel est le cas des tabullaires et des nomikoi ecclésiastiques. Ils n'exerçaient pas une profession, mais plutot une fonction, une charge, puisqu'ils étaient nommés par les évêques comme l'attestest les formules ...», 69-70, 109 και σημ. 419, 111: «Les tabullaires constituaient un corps à part dans l'administration ecclésiastique et leur chef était appelé primicier ou plus rarement prototabullaire. Dans la hiérarchie ecclésiastique, le primicier des tabullaires est placé à une place assez basse, à la sixiéme ou à la septième quintaine. Des primiciers ou prototabullaires sont attestés dans plusieurs villes de l'empire byzantin et même dans les villages : à Constantinople (App. I-7 ; 1366), à Thessalonique (App. I-13 ; 1097) ... ».

λεως»[271]. Σε αυτήν την κατηγορία μεταξύ άλλων αναφέρει την περίπτωση του κληρικού Νικολάου *συμβολεὀγράφου ταύτ(ης) τ(ῆς) θεόφυλάκτου ἡμῶν πόλ(εως)*, που απαντά το 897[272].

Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε δύο ακόμη παραδείγματα Θεσσαλονικέων κληρικών που παράλληλα ασκούν το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου*, τα οποία θεωρούμε ότι καταδεικνύουν την ορθότητα του επιχειρήματος της Β. Λεονταρίτου. Το 982 ο *κουβουκλήσιος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης και συμβολαιογράφος Νικόλαος συνέταξε δικαιοπρακτικό έγγραφο κλείνοντας το έγγραφο ως εξής: *+ Νικόλα(ος) ελάχ(ισ)τ(ος) κουβουκλείσιος (καὶ) λιβελλίσιος Θεσσαλο[νίκης] γράψας ἐτέλεσα + + + +*[273]. Επίσης το 1097 συντάχθηκε πρατήριο έγγραφο υπό την εποπτεία *τοῦ χ(αρ)τ(ου)λ(α)ρ(ίου) τ(ῆς) Νέ(ας) Στεφάν(ου) κληρ(ικοῦ) τ(ῆς) Ἁγί(ας) Σοφί(ας) (καὶ) πριμικηρ(ίου) τ(ῶν) ἐν Θεσσαλον(ίκη) νομικ(ῶν) τοῦ Ἀργυροῦ*[274]. Ο Στέφανος Αργυρός δεν ήταν μόνο ένας κληρικός της μητρόπολης και χαρτουλλάριος της Νέας Εκκλησίας, που παράλληλα ασκούσε το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου*, αλλά ήταν και επικεφαλής της συντεχνίας των *ταβουλλαρίων* στη Θεσσαλονίκη. Ως τα τέλη λοιπόν του 11ου αι. τουλάχιστον οι κληρικοί που αναφέρονται και ως *νομικοί, λιβελλίσιοι* ή *ταβουλλάριοι* δεν θα πρέπει να θεωρηθούν εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, αλλά ότι παράλληλα με την ιδιότητα του κληρικού ασκούσαν βιοποριστικά το εν λόγω επάγγελμα[275].

Ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ο *κουβουκλήσιος, ὑπομνηματογράφος* και *νομικός* Γεώργιος Κυνηγιώτης, που εμφανίζεται σε δικαιο-

271. Βλ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 608.

272. A. La. I. 1.30, 34 (897). – Βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 608 σημ. 8. – J. Darrouzès, Βιβλιοκρισία «Lavra I» 349.

273. A. Iv. I. 4.79 (982) και στ. 64: *'Εγράφη [ἡ παρ' ἡμῶν] ἔγγραφος ἀσφ[άλ]εια κ(αὶ) διάλυσις δια χειρὸς Ν[ικο]λά(ου) κοιβουκλησίου (καὶ) λιβελλισίου Θεσσαλονικ(ης).*

274. A. La. I. 53.35-36 (1097) και στ. 42: *Στέφανο(ς) κουβου(κλήσιος) κληρ(ικός) τ(ῆς) ἐν Θεσ(σαλονίκη) Μ(ε)γ(ά)λ(ης) 'Εκκλη(σίας) χαρτουλ(άριος) τ(ῆς) Νέ(ας) ληβελήσιο(ς) (καὶ) πριμικήρ(ιος) τῶν ταβουλαρίων.* – Βλ. και J.-F. Vannier, *Argyroi* 63. - A. Doch. σ. 63.

275. A. Iv. I. 26.34 (1042): ... *διὰ χειρὸ(ς) Νικήτ(α) βιβλιοφύλ(ακος) τῆς τῶν Θε(σσαλονικέων) καθολι(κῆς) (πρώ)τ(ης) 'Εκκλη(σίας) (καὶ) νομικοῦ*, και στ. 41: *+ Νικήτ(ας) ὁ ἐλάχ(ισ)τ(ος) βιβλιοφύλαξ καὶ νομ(κὸς) γράψας ἐτελείωσα +.* - A. Dion. 1.40-41 (1056): ... *διὰ χειρὸς 'Ιω(άννου), κληρ(ικοῦ) τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ νομ(ικοῦ)*, και στ. 50: *+ 'Ιω(άννης), ὁ εὐτελὴς κληρ(ικὸς) τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ νομ(ικός), ἔγγον τοῦ μαΐστωρος, γράψας ἐ[τελείωσα +].* - A. Esph. 4.14 (1078): *['I]ωάνν[ην..± 6.. νο]μικὸν τὸν τοῦ Λαγγαδ[..± 7.. ἱερ]ομνήμ(ον)α τὸν Λεονταριν* βλ. και Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλ. αξιώματα* 262, 263.

πρακτικό έγγραφο του 1110[276], ο *κουβουκλήσιος* και *ἀρχιδιάκονος* του Αγ. Δημητρίου Νικόλαος Κοντόπαυλος, που απαντά σε πωλητήριο έγγραφο του 1112[277], και ο *κανστρίσιος* και *νομικός* Δημήτριος ο του Αρτακηνού, που συντάσσει έγγραφο ανταλλαγής το 1117[278], αν είναι εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι* ή κληρικοί της μητρόπολης που παράλληλα ασκούν το επάγγελμα του *ταβουλλαρίου*. Το ίδιο ισχύει και για ορισμένους ακόμη *ταβουλλαρίους* των αρχών του 12ου αι., που δεν ανήκουν μεν στον μητροπολιτικό κλήρο, αλλά είναι βέβαιο ότι έχουν κληρική ιδιότητα. Πρόκειται για τον νομικό Κυριακό Στραβομύτη, που ήταν πρεσβυτερος στον ναό της υπεραγίας Θεοτόκου της Αχειροποιήτου (1112)[279], τον Κωνσταντίνο του Βλιζιμά, που ανήκε στην ίδια εκκλησία (1117)[280], καθώς και τον *ταβουλλάριο* Βασίλειο Κυρτολέοντα, βασιλικό κληρικό και πρωτοψάλτη στον ναό του Αγίου Δημητρίου (1115)[281].

Το γεγονός πάντως ότι σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του β΄ μισού του 13ου αι. και εφεξής απαντούν συμβολαιογράφοι στη Σμύρνη και στις Σέρρες που μνημονεύονται ή υπογράφουν ρητά ως *ταβουλλάριοι* της μητρόπολης μας υποχρεώνει να δεχτούμε ότι τουλάχιστον από τα μέσα του 13ου αι. υφίστανται *ταβουλλάριοι* ως εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, που διορίζονταν από τον αρχιερέα. Όπως επισημαίνει η Ε. Σαράντη, οι αρμοδιότητες τους ήταν ίδιες με εκείνες των λαϊκών *ταβουλλαρίων*, καθώς συνέτασσαν δικαιοπρακτικά έγγραφα με συμβαλλόμενους κοσμικά ή εκκλησιαστικά πρόσωπα. Κατά το β΄ μισό του 14ου αι. ήταν υπό την επίβλεψη του *ἐπὶ τῶν κρίσεων*. Στα τέλη του 14ου αι. τόσο οι λαϊκοί όσο και οι εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι* ήταν υπό την επίβλεψη των καθολικών κριτών. Σε περίπτωση όμως παράβασης καθηκόντων η τιμωρία επι-

276. A. La. I. 59.82 (1110): ... *(καὶ) ἕτερος νομ(ικὸς) Γεώρ(γιος) κουβου(κλήσιος) (καὶ) ὑπομνηματογρά(φος) ὁ Κυνηγιώτ(ης)* ..., και στ. 88: *+ Γεώρ(γιος) κουβου(κλήσιος) ὑπομνηματογρ(άφος) (καὶ) νομικὸ(ς) ὁ Κυνηγιώτ(ης) ... μαρτ(υ)ρ(ῶν) ὑπέγρα(ψα) +.*

277. A. Doch. 3.69 (1112): ... *τὸν ταβου(λλά)ρ(ιον) Νικό(λαον) κουβου(κλήσιον) (καὶ) ἀρχ(ι)δ(ιά)κο(νον) τοῦ ἁ(γίου) μ(ε)γ(αλο)μ(ά)ρ(τυρος) Δημ(η)τρ(ίου) τὸν Κοντόπαυλον*, και στ. 78: *+ Νικόλα(ος) κουβου(κλήσιος) ἀρχιδ(ιά)κον(ος) τοῦ ἁ(γίου) μ(ε)γ(α)λ(ο)μ(ά)ρ(τυρος) Δημ(η)τρ(ίου) (καὶ) νομ(ικὸς) ὁ Κοντόπαυλ(ος) ... συμμ(α)ρ(τυρῶν) (καὶ) αὐτὸ(ς) ὑπ(έγραψα) +.*

278. A. Doch. 4.97 (1117): ... *χειρὶ Δημ(η)τρ(ίου) δ(ια)κόν(ου), κανστρι(σίου) (καὶ) νομ(ικοῦ) τοῦ τοῦ 'Αρτακην(οῦ)* ..., και στ. 108: *+ [Δημή]τρ[ιος] διάκον(ος) νομ(ικὸς) [καὶ] κανστρή(σιος), ὁ καὶ γρά(ψας) τὸ παρ(ὸν) τ(ῆς) ἀνταλλαγ(ῆς) ἔγγρα(φον), ἔγρα(ψα) (καὶ) ὑπ(έγραψα) εἰς βεβαίωσ(ιν) +.*

279. A. Doch. 3.72, 78 (1112).

280. A. Doch. 4.106 (1117).

281. A. La. I. 60.64-65, 75 (1115). – Βλ. και Ελευθερία Παπαγιάννη, Καμινιάτης 45.

βαλλόταν από την εκκλησιαστική αρχή[282].

Από τους εκκλησιαστικούς *ταβουλλαρίους* που ανήκαν στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης αρκετοί ήταν ανώτατοι και ανώτεροι μητροπολιτικοί αξιωματούχοι[283]. Πρόκειται για τον σακελλάριο **Ιερεμία Χειμαδά** (1217)[283α], τον *πρωτονοτάριο* **Γεώργιο Πελάγη** (1264)[284], τον *πρωτέκδικο* **Νικηφόρο Μαλλέα** (1265)[285], τον *χαρτοφύλακα* **Ιωάννη Σταυράκιο** (1284)[286], τον *σακελλίου* και μετέπειτα *σκευοφύλακα* **Ιωάννη Περδικάριο** (1296, 1304)[287], τον *πρωτέκδικο* **Δημήτριο Ερμογένη** (1299)[288], τον **Ιωάννη Στρυμβάκωνα**, που αρχικά ήταν *καντρίσιος* και *ταβουλλάριος* (1320) και στη συνέχεια *πρωτονοτάριος* και *ταβουλλάριος* (1324)[289], τον *πρωτέκδικο* και αργότερα *μεγάλο σακελλάριο* **Νικόλαο Συναδηνό** (1327, 1336)[290] και τέλος τον *ἐπὶ τῶν γονάτων* **Ιωάννη Αναστασόπουλο** (1341)[291].

Αξίζει να σημειώσουμε ότι κανένας από τους ανώτατους και ανώτερους μητροπολιτικούς οφφικιαλίους που παράλληλα έφεραν και το εκκλησιαστικό αξίωμα του *ταβουλλαρίου* δεν υπογράφει ως *ταβουλλάριος της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*, όπως συμβαίνει λ.χ. στη Σμύρνη ή τις Σέρρες. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την περίπτωση του αναγνώστη Ιωάννου Φαλακρού *ἑνός τῶν ταβουλλαρίων τῆς ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλεως Σερρῶν*, που συντάσσει το 1305 ένα πωλητήριο έγγραφο. Ως προϊστάμενος του Ιωάννου Φαλακρού αναφέρεται ο *πριμμικήριος τῶν ταβουλλαρίων τῆς ἁγιωτ(ά)της μ(ητ)ροπόλεως Σερρῶν Θεόδωρος ὁ Καληγόπουλος*[292]. Αντιθέτως ο ταβουλλάριος **Γεώργιος Πελάγης**

282. Βλ. Hélène Saradi, *Notariat* 96, 98, 105 κ.ε. – Βλ. επίσης Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, Ταβουλλάριοι 272. – Για τους καθολικούς κριτές βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Απονομή δικαιοσύνης* 302 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

283. Βλ. και Hélène Saradi, *Notariat* 113.

283α. ΜΜ 3, στ. 238.33-34, 239.8-10 (1217).

284. A. Iv. III. 60.25, 34-35 (1264). – Βλ. και A. Chil. I. σ. 193. – PLP Add. 1-12, 94423.

285. A. Chil. I. 7.26-27, 31 (1265) και σ. 124. – Βλ. PLP 7, 16527.

286. A. La. II. 75.54-55, 61 (1284). – Βλ. PLP 11, 26708.

287. A. Chil. I. 16.34-35, 38 (1296). - A. La. II. 98.57, 65 (1304). – Βλ. PLP 9, 22434.

288. A. Va. I. 28.25, 30 (1299) και σ. 195. – Βλ. PLP 3, 6128.

289. A. Iv. III. 78.46-47, 50 (1320) και σ. 253. - Chil. 97.62-64, 67-69 (1324). – Βλ. PLP 11, 26973.

290. A. Zo. 25.127-129, 132-134 (1327). - A. Xén. 24.36, 38 (1336) και σ. 181. – Βλ. PLP 11, 27143.

291. A. La. III. App.XII.43-44, 46-47 (1341). – Βλ. και PLP Add. 1-8, 91175.

292. A. Kutl. 7.35-36 (1305): *+ ‘Ο πριμμικήριος τῶν ταβουλλαρίων τῆς ἁγιωτ(ά)της μ(ητ)ροπόλεως Σερρῶν Θεόδωρος ὁ Καληγόπουλος* ... . – Βλ. PLP 4, 7469· 5, 10336. – Βλ. επίσης ΜΜ 4, αρ. 29, στ. 96.28-30 (1274): *‘Ο πριμμικήριος τῶν ταβουλλαρίων τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σμύρνης καὶ ἐνορίας Μανταίας, Νικόλαος ὁ Φιλοκυνηγίτης.*

υπογράφει ως *πρωτονοτ(ά)ρ(ιος) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπό(λεως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) (καὶ) ταβουλλ(ά)ρ(ιος)*[293]. Το ίδιο παρατηρούμε για όλους τους προαναφερθέντες *ταβουλλαρίους*[294], οι οποίοι πιθανόν προτιμούν να προτάξουν το ανώτατο ή ανώτερο μητροπολιτικό τους οφφίκιο και να δώσουν έμφαση σε αυτό και όχι στην ιδιότητά τους ως *ταβουλλαρίων*, που ως εκκλησιαστικό αξίωμα ανήκε στα κατώτερα[295] και που αποτελούσε στην ουσία ένα επάγγελμα που ασκούνταν με την έγκριση και την εγγύηση της μητρόπολης και όχι μια κατεξοχήν υπηρεσία προς τον μητροπολιτικό ναό και τα μητροπολιτικά σέκρετα[296].

Το συμπέρασμα ενισχύεται από την παρατήρηση ότι, όταν υπογράφουν ένα έγγραφο ως απλοί μάρτυρες και όχι ως υπεύθυνοι συντάκτες του, παραλείπουν από τον τίτλο τους την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου* και αναφέρουν μόνο το ανώτατο ή ανώτερο εκκλησιαστικό τους αξίωμα. Έτσι το 1328 ο Νικόλαος Συναδηνός επικυρώνει μαζί με άλλους ανώτατους μητροπολιτικούς οφφικιαλίους ένα δικαιοπρακτικό έγγραφο, που συντάσσεται υπό την εποπτεία άλλου ταβουλλαρίου, υπογράφοντας ως εξής: *+ ὁ πρωτέκδικος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Νικόλαος διάκονος ὁ Συναδηνός +*[297]. Ο *σακελλίου* Ιωάν-

293. A. Iv. III. 60.25, 34-35 (1264).

294. Πρβ. όμως και τον ανάλογο τρόπο με τον οποίο υπογράφει ως μάρτυρας σε *πρατήριον* έγγραφο του 1348 ο Γεώργιος Κοντοπετρής, που έφερε επίσης δύο αξιώματα, ήταν δηλαδή και *ἄρχων τῶν μοναστηρίων* και *δομέστικος*: *+ ‘Ο δομέστ(ικ)ος της ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) καὶ ἄρχων τῶν μον[αστηρί(ων)] Γεώργ(ιος) ο Κοντοπετρ(ής) +* (A. Xér. 26.104).

295. Το σχόλιο οφείλω στον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για το ενδιαφέρον του και τον χρόνο που αφειδώς μου αφιέρωσε, ώστε να συζητήσουμε επιστημονικούς μου προβληματισμούς. - Βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια* App.5 : Liste L.31 (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.): *λα.΄ ὁ πριμμικήριος τῶν πατριαρχικῶν νοταρίων (vel τῶν ταβουλλαρίων, τῶν ἀναγνωστῶν)*· Notice N.35: *‘Η ἑβδόμη πεντάς. ... , ὁ πριμμικήριος τῶν ταβουλλαρίων*, ... – Βλ. και Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, Ταβουλλάριοι 273. – Hélène Saradi, *Notariat* 61.

296. Στο σημείο αυτό θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κ. Βασιλική Λεονταρίτου για την επισήμανση. – Βλ. και Hélène Saradi, *Notariat* 61: «D'autres textes désignent le notariat ecclésiastique comme υπουργία, λειτούργημα ou υπούργημα. C'est pour la même raison que la charge de tabullaire est mentionnée dans les listes des offices ecclésiastiques. Mais dans le quotidien, ces fonctions ont très vite dépassé les limites d'une simple institution. Les conditions de vie au Moyen Age, la mentalité des hommes pour lesquels les églises signifiaient beaucoup plus qu'un lieu de prière, ont vite fait de cette charge une véritable profession de clercs».

297. Chil. 117.176-177 (1328). – Βλ. και ό.π. 129.75-76 (1339), όπου και ο Συναδηνός υπογρά-

νης Περδικάριος αναφέρεται μαζί με άλλους ανώτατους εκκλησιαστικούς οφφικιαλίους και κοσμικούς άρχοντες ως παριστάμενος στο μεικτό δικαστήριο, το οποίο συνεκλήθη το 1295 από τον πρωτοασηκρήτι Μανουήλ Νεοκαισαρίτη με τη συμμετοχή του μητροπολίτη και υποκείμενων επισκόπων. Παρότι ο Περδικάριος απαντά σε έγγραφο του επόμενου έτους ως *ταβουλλάριος* (1296), στη συγκεκριμένη δικαστική απόφαση ούτε μνημονεύεται ούτε υπογράφει ως *ταβουλλάριος*, πιθανότατα όχι γιατί δεν είχε αναλάβει ακόμη το αξίωμα του *ταβουλλαρίου*, αλλά διότι επιθυμούσε να προβληθεί ως *ἐξωκατάκοιλος* οφφικιάλιος, καθώς άλλωστε με αυτή την ιδιότητα, που του προσέδιδε ξεχωριστό κοινωνικό κύρος, παρίστατο στη δίκη[298].

Εκτός από τους *ταβουλλαρίους* που ανήκαν στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας, μαρτυρούνται και αρκετοί που προσέφεραν τις λειτουργικές ή διοικητικές υπηρεσίες τους σε άλλους ναούς. Ως εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι* βέβαια διορίζονταν από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και ήταν σε εκείνον υπόλογοι. Το 1295 και το 1314 ο **Βασίλειος Βεάσκος** συνέταξε δικαιοπρακτικά έγγραφα υπογράφοντας ως *κληρικὸς καὶ ταβουλλάριος* χωρίς όμως να δηλώνει σε ποια εκκλησία ανήκε. Από *πρατήριον έγγραφο* του 1309 πληροφορούμαστε ωστόσο ότι ήταν *δεύτερος σκευοφύλαξ* στον ναό του Αγίου Δημητρίου[299]. Στον ίδιο ναό ανήκε και ο *ταβουλλάριος* διάκονος **Ιωάννης Πλαγίτης**,

φει μια γνωμάτευση, έπειτα από την προκαταρκτική έρευνα που διενήργησε ύστερα από εντολή της μητροπολιτικής συνόδου μαζί με τον επίσκοπο Ρεντίνης, χωρίς πάλι να μνημονεύει την ιδιότητα του *ταβουλλαρίου*.

298. A. Iv. III. 67.7, 134 (1295). – Βλ. και την περίπτωση του Νικηφόρου Μαλλέα, ο οποίος το 1265 συντάσσει ένα *ἀφιερωτήριον* έγγραφο και υπογράφει ως *πρωτέκδικο(ς) τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θε(σσαλο)ν(ίκης) (καὶ) ταβουλλ(ά)ρ(ι)ο(ς) Νικηφόρ(ος) διάκο(ν)ο(ς) ὁ Μαλλέ(ας)* (A. Chil. I. 7.31). Γύρω στο 1266 ο κεφαλατικεύων της Θεσσαλονίκης σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Τορνίκιος απέστειλε τον Νικηφόρο Μαλλέα και τον κοσμικό άρχοντα Βασίλειο Έπαρχο να συλλέξουν μαρτυρίες γειτόνων και να κάνουν τις απαραίτητες μετρήσεις σχετικά με μια κτηματική διαφορά ανάμεσα στις μονες Λαύρας και Ζωγράφου. Οι απεσταλμένοι συνέταξαν μια γνωμάτευση, βάσει της οποίας θα μπορούσε ο κεφαλατικεύων της Θεσσαλονίκης να εκδώσει τη δικαστική του απόφαση. Ο Μαλλέας μνημονεύεται και υπογράφει μόνο ως ανώτατος οφφικιάλιος της μητρόπολης και όχι ως *ταβουλλάριος* (A. Zo. 7.37, 135-136, 173-174, έτ. 1267), καθώς η ανάθεση της αποστολής οφείλεται στην πρώτη του ιδιότητα και όχι στη δεύτερη.

299. A. Xér. 12.40 (1295): *γραφὲν διά χειρός Βα[σι]λείου κληρικοῦ (καὶ) ταβουλλ(α)ρ(ίου) τοῦ Βεάσκου*, και στ. 44: *+ Βασίλειος κληρικὸς (καὶ) ταβουλλ(ά)ρ(ιο)ς ὁ Βεάσκος βεβαιῶν ὑπ(έγραψ)α*, και σ. 100. – A. Chil. I. 25.44: ... *Ἁγιοδημητρίτου δευτέρου σκευοφύλακο(ς) καὶ ταβουλλαρίου κυ(ροῦ) Βασιλείου τοῦ Βεάσκου, και στ. 47-48 (1309): Βασίλ(ει)ο(ς) Ἁγιοδημητρίτ(ης) δεύτ(ε)ρ(ος) σκευοφύλαξ (καὶ) ταβουλλ(ά)ρ(ι)ο(ς) ὁ Βεάσκο(ς)*. – A. Iv. III. 73.28 (1314): *ἐκ προτροπ(ῆς) τοῦ*

ο οποίος έφερε παράλληλα και το οφφίκιο του *οἰκονόμου* (1310)[300]. Ο κληρικός και *ταβουλλάριος* **Δημήτριος Διαβασημέρης** εμφανίζεται ως συντάκτης εικοσιοκτώ (!) δικαιοπρακτικών εγγράφων κατά το διάστημα 1309-1348. Από το 1321 έως το 1327 απαντά ως μεγαλοναΐτης *σκευοφύλαξ* και από το 1328 έως το 1348 ως μεγαλοναΐτης *οἰκονόμος*[301], ανήκε δηλαδή στον μεγάλο ναό της υπεραγίας Θεοτόκου της Αχειροποιήτου[302]. Το ίδιο ισχύει και για τον *ταβουλλάριο* **Μιχαήλ Σαραντηνό**, ο οποίος ήταν *μεγαλοναΐτης οἰκονόμος* κατά το διάστημα 1324-1326[303].

ἐντιμοτ(ά)τ(ου) κληρικοῦ καὶ ταβουλλ(α)ρ(ίου) κ(υροῦ) Βασιλ(είου) τοῦ Βεάσκ(ου), και στ. 32: *+ Βασίλ(ειος) κληρικὸς καὶ ταβουλλ(ά)ρ(ι)ο(ς) ὁ Βεάσκος βεβαιῶν ὑπ(έγραψ)α +*, και σ. 188. – Πρβ. PLP 2, 2539, που τοποθετεί τον Βεάσκο στο διάστημα 1295-1309, καθώς δεν έχει υπόψη το έγγραφο από το αρχείο της μονής Ιβήρων.

300. A. Va. I. 44.28, 31 (1310) και σ. 259.

301. A. Xén. 8.51, 60 (1309)· 9.51, 56 (1310). - A. Doch. 13.11, 15 (1313)· 14.9, 14 (1314). - A. Chil. I. 30.106, 114 (1314)· 31.55, 61 (1314)· 32.50, 56 (1314). - A. Xén. 10.39, 41 (1315). - A. Esph. 13.45 (1316). - A. Va. I. 47.45 (1316)· 50.25-27 (1318)· 54.21, 23 (1321). - Chil. 84.105-107, 113-114 (1322)· 85.83-84, 103-104 (1322)· 94.60-61 (1323). - A. Va. I. 59.25, 28 (1323). - A. Iv. III. 80.47 (1324). - A. Xén. 20.44, 46 (1324). - Chil. 106.78-79, 83-84 (1326)· 112.131-132, 141-142 (1327). - A. Va. I. 65.39, 41 (1327). - Chil. 117.145-146, 164-165 (1328). - A. Zo. 28.109-110, 121-122 (1330). - Chil. 123.78-80, 93-94 (1333)· 125.84-85, 90-91 (1335)· 126.49-50 (1335)· 129.77-78 (1339). - A. Xén. 28.30-31, 34 (1348). – Βλ. A. Esph. σ. 209, 240 (index). - A. Doch. σ. 124. - A. Xén. σ. 102. – Σ. Καπλανέρης, Διαβασημέρης 79 κ.ε. - PLP Add. 1-8, 91785.

302. Για τη σημασία του χαρακτηρισμού του *μεγαλοναΐτου* βλ. ανωτ. σ. 151-152. – Ότι ο Διαβασημέρης ανήκε στον ναό της Αχειροποιήτου και όχι στην Αγία Σοφία φαίνεται από το γεγονός ότι κατά το διάστημα 1328-1348, οπότε φέρει το οφφίκιο του *οἰκονόμου*, ως *οἰκονόμοι* της μητρόπολης μνημονεύονται ο Θεόδωρος Τρίτρεας (1328) και ο Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας (1337-1338). Όπως μάλιστα παρατήρησε ο Σ. Καπλανέρης (Διαβασημέρης 84-86), δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1328 (Chil. 117.164-165168-169), που συντάσσεται από *τὸν μεγαλοναΐτη οἰκονόμο καὶ ταβουλλάριο Δημήτριο τὸν Διαβασημέρη*, επικυρώνεται στο verso και από *τὸν μεγάλο οἰκονόμο τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Θεόδωρο διάκονο τὸν Τρίτρεα*. Αξίζει να προστεθεί ότι το έγγραφο υπογράφουν *δι᾽ ἀσφάλειαν* και ο *χαρτοφύλαξ*, ο *σακελλίου* και ο *πρωτέκδικος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*· κανείς από τους μητροπολιτικούς οφφικιαλίους δεν χρησιμοποιεί τον προσδιορισμό *μεγαλοναΐτης*. – Βλ. και Hélène Saradi, *Notariat*, σ. 224-225, αρ. 25, που επίσης εντάσσει τον Διαβασημέρη στους κληρικούς της Αχειροποιήτου. – Αντιθέτως βλ. PLP 3, 5363, όπου εσφαλμένα αναφέρεται ως *σκευοφύλαξ* και *οἰκονόμος* της μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Αργότερα όμως PLP Add. 1-8, 91785, υιοθετείται η άποψη του Σ. Καπλανέρη.

303. A. Iv. III. 81.38-39, 44 (1324)· 84.53, 59 (1326). – Βλ. PLP 10, 24913. – Ο Σ. Καπλανέρης (Διαβασημέρης 83-84) σημειώνει ότι στα δικαιοπρακτικά έγγραφα που συντάσσονται υπό την επίβλεψη του Διαβασημέρη του αποδίδεται ο προσδιορισμός *πανεντιμότατος*. Κατά τον μελετητή «η προσωνυμία "πανεντιμότατος" πρέπει μάλλον να ερμηνευτεί σαν μια προσπάθεια εξυψώσεως και διακρίσεως του Δημ. Διαβασημέρη από τους υπόλοιπους ταβουλλαρίους», που γενικώς αποκαλούνταν *ἐντιμότατοι*. Ωστόσο σε δύο έγγραφα του 1316 (A. Esph. 13.45. - A. Va. I. 47.45) απαντά ως *ἐντιμότατος*, παρότι μάλιστα το ένα γράφεται από συγγενικό του προφανώς πρόσωπο, τον Θεόδω-

Τέλος ορισμένοι εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι*, όπως ο **Ιωάννης Κοντοστεφανίτης** (1301)[304], ο **Γεώργιος Εξαφελλάριος** (1301)[305], ο **Δημήτριος Χηναράς** (1303-1306)[306] και ο **Νικήτας Σωτηριώτης** (1349)[307] υπογράφουν απλώς ως κληρικοί και *ταβουλλάριοι* και έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποιον ναό ανήκαν. Η περίπτωση του Σωτηριώτη είναι αξιομνημόνευτη, δεδομένου ότι αργότερα, από το 1361, σε ορισμό της αυτοκράτειρας Άννας της Σαβοΐας, χήρας του Ανδρονίκου Γ΄, που από το 1351 έως το 1365/66 διέμενε στη Θεσσαλονίκη ασκώντας εξουσία[308], και σε δικαιοπρακτικό έγγραφο απαντά ως *πρωτονοτάριος τοῦ θεοφυλάκτου παλατίου*, ενώ το 1374-1375 φέρει παράλληλα και το αξίωμα του καθολικού κριτή. Με την ιδιότητα του *πρωτονοταρίου* εμφανίζεται και ως αποδέκτης αχρονολόγητης επιστολής του Νικηφόρου Γρηγορά, ο οποίος τον μέμφεται, επειδή δεν του γράφει[309].

Ορισμένοι από τους εκκλησιαστικούς *ταβουλλαρίους*, όπως ο Δημήτριος

ρο Διαβασημέρη (A. Va. I. 47.44-45). Το γεγονός άλλωστε ότι και ο *ταβουλλάριος* Μιχαήλ Σαραντηνός αποκαλείται *πανεντιμότατος* αποδυναμώνει το επιχείρημα του Σ. Καπλανέρη. Θα μπορούσε ίσως να υποστηρίξει κανείς ότι η προσωνυμία οφείλεται στο υψηλό εκκλησιαστικό οφφίκιο που συνδύαζαν οι δύο *ταβουλλάριοι*. Ωστόσο, ο Δημήτριος Διαβασημέρης αποκαλείται *πανεντιμότατος* ήδη από το 1309 και το 1310, οπότε μνημονεύεται και υπογράφει ως απλός κληρικός, ενώ κανείς από τους ανώτατους οφφικιαλίους που είναι και *ταβουλλάριοι* δεν αποκαλείται *πανεντιμότατος*.

304. A. Va. I. 30.28 (1301).

305. A. Va. I. 32.19-20 (1301).

306. A. Xén. 6.23 (1303). - A. Chil. I. 22.64, 69 (1304) και σ. 184. - A. Xén. 7.27-28, 33 (1306). – Βλ. PLP 12, 30791.

307. A. Xér. 26.64 (1349) και σ. 191.

308. Βλ. D. Nicol – S. Bendall, Anna of Savoy in Thessalonica: The Numismatic Evidence, *Revue Numismatique* 19 (1977) 87-102. – A. Doch. σ. 209.

309. P. Leone, *Niceph. Gregoras* επ. 159, σ. 379 (ά.χ.). - A. Doch. 35.6-7, 26, 31, 33, 35 (1361) και σ. 211· 36.18-19 (1361)· 42.84-85 (1373): *ἐκ προτροπῆς τοῦ οἰκείου τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντ(η) (καὶ) βασιλεῖ πρωτονοταρίου κῦ(ρ) Νικ[ήτα] τοῦ Σωτηριώτου*. – A. La. III. 145.19-20 (1374) και σ. 98: *+ Οἱ δοῦλοι τοῦ κρατ(αιοῦ) (καὶ) αγ(ίου) ἡμ(ῶν) αὐθέντ(ου) (καὶ) βασιλέ(ως) Δημήτρ(ιος) Ἄγγελος · ΜΑΝΙΚΑΙΤΗΣ + Ὁ καὶ Νικήτας Σωτηριώτης Ὁ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ +*. – A. Chil. 154.60-63 (1374). - A. Kutl. 33.66 (1375): *πρὸς τὸν πρωτονοτάριον τοῦ θεοφυλάκτου παλατίου κὺρ vacat τὸν Σωτηριάτην* 34.121 (*σεκρετική διάγνωσις* του 1375) και σ. 131, 381-382. – Γ. Θεοχαρίδης, *Βατοπ. Έγγραφα* αρ. 5, στ. 51.9 (1975). - Βλ. P. Lemerle, Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux, *Δελτίον της χριστιανικής αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. δ΄, τόμος δ΄, *Τιμητικός Γ. Σωτηρίου*, Αθήνα 1964, σ. 29-44 (= *Le monde de Byzance : Histoire et Institutions*, αρ. XIV), σ. 35 κ.ε. – PLP 11, 27341. – Ο εκδότης P. Leone δεν χρονολογεί την επιστολή του Γρηγορά, η οποία επιπλέον είναι κολοβή, ενώ ο προηγούμενος εκδότης R. Guilland (*Grégoras* σ. 117) την τοποθετεί στο 1330-1340.

Διαβασημέρης[310] και ο Ιωάννης Αναστασόπουλος[311], είχαν θητεύσει προηγουμένως ως γραφείς στην υπηρεσία άλλων εκκλησιαστικών *ταβουλλαρίων*. Ειδικά ο Ιωάννης Αναστασόπουλος μαρτυρείται αρχικά ως γραφεύς στην υπηρεσία του μεγαλοναΐτη *οἰκονόμου* και *ταβουλλαρίου* Μιχαήλ Σαραντηνού (1324-1326) και αργότερα στην υπηρεσία του *μεγάλου σακελλαρίου* της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και *ταβουλλαρίου* Νικόλαου Συναδηνού (1336). Εξάλλου συχνά οι εκκλησιαστικοί *ταβουλλάριοι* είχαν στην υπηρεσία τους κληρικούς γραφείς, οι οποίοι πιθανόν να ήλπιζαν σε μια τέτοιου είδους επικερδή εξέλιξη[312].

Βέβαια εντοπίζουμε στα δικαιοπρακτικά έγγραφα αρκετές περιπτώσεις γραφέων που, αν και είναι στην υπηρεσία εκκλησιαστικών *ταβουλλαρίων*, δεν έχουν ή τουλάχιστον δεν μνημονεύουν κληρική ιδιότητα[313]. Αξίζει να αναφερθούμε στις περιπτώσεις του Ιωάννη Στρυμβάκωνα και του Ιωάννη Βρυέννιου, που, αν και ξεκίνησαν την καριέρα τους ως κοσμικοί γραφείς υπό την επίβλεψη ενός εκκλησιαστικού *ταβουλλαρίου*, τελικά διέγραψαν λαμπρή πορεία στην ιεραρχία των εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Ο μεν Ιωάννης Στρυμβάκων εμφανίζεται αρχικά ως (λαϊκός) γραφέας του *σακελλίου* της μητροπόλεως και *ταβουλλαρίου* Ιωάννη Περδικάριου (1296)[314]. Αργότερα όχι μόνο χειροτονείται

310. A. La. II. 98.56-57, 64 (1304) και σ. 138. - Βλ. Σ. Καπλανέρης, Διαβασημέρης 79. - PLP Add. 1-8, 91785. – Hélène Saradi, *Notariat* App. IV, αρ. 9.

311. A. Iv. III. 81.37-38, 43 (1324)· 84.52-53, 58 (1326). - A. Xén. 24.35, 37 (1336) και σ. 181. – Βλ. A. La. σ. 208. - PLP Add. 1-8, 91175. – Hélène Saradi, *Notariat* App. IV, αρ. 16.

312. A. Iv. III. 60.25, 33 (1264). - A. Chil. I. 7.26-27, 30 (1265). - A. Va. I. 28.24 (1299). - A. Va. I. 32.18-19, 22 (1301). - A. Xén. 9.50, 55 (1310). – A. Chil. I. 30.105-106 (1314). - A. Iv. III. 73.27-28, 31 (1314). - Chil. 85.82-83 (1322)· 112.131, 140 (1327)· 117.144-145 (1328). - A. Doch. 42.83 (1373). - A. La. III. 145.22 (1374).

Βέβαια απαντά και η περίπτωση του διακόνου Δημητρίου Πυρρού, που απαντά ως συντάκτης ενός ιδιωτικού εγγράφου του 1240 (A. La. II. 70.45, 55) *ἐκ προτροπ(ῆς) τοῦ ταβουλλαρίου κῦ(ρ) Μανουὴλ τοῦ Λαμπούδ(η)*. Ο *ταβουλλάριος* δεν φαίνεται να έχει κάποια σχέση με τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, ούτε αναφέρεται ως κληρικός. Το γεγονός ότι ο Δημήτριος είναι διάκονος και *ἐπὶ τῶν δεήσεων* στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης δεν αποκλείει τη δυνατότητα να είναι στην υπηρεσία ενός λαϊκού *ταβουλλαρίου* ως γραφέας του, καθώς οι δύο ιδιότητες ήταν συμβατές (Βλ. Ελευθερία Παπαγιάννη, Κοσμικές ενασχολήσεις 150 και σημ. 26).

313. A. La. II. 75.54-55, 60-61 (1284). - A. Xén. 7.26-27, 32 (1306)· 8.50-51, 59 (1309). - A. Chil. I. 25.43-45, 46 (1309). - A. Va. I. 44.26-28, 30 (1310)· 47.44-45 (1316). – A. Esph. 13.44-45 (1316). - A. Xén. 28.30-31, 33 (1348).

314. A. Chil. I. 16.34-35, 37 (1296). – Βλ. Hélène Saradi, *Notariat* App. IV, αρ. 8.

κληρικός και προάγεται σε εκκλησιαστικό *ταβουλλάριο* αλλά και σταδιοδρομεί, ως ανώτερος και ανώτατος μητροπολιτικός οφφικιάλιος, καθώς λαμβάνει διαδοχικά τα οφφίκια του *ὑπομνηματογράφου* (1317), του *κανστρισίου* (1320), του *πρωτονοταρίου* (1324), του *χαρτοφύλακος* (1327-1337/1338)[315]. Ο Ιωάννης Βρυέννιος φαίνεται να ακολουθεί τρόπον τινά τα βήματά του Ιωάννη Στρυμβάκωνα[316]. Το 1320-1324 απασχολείται ως γραφέας του χωρίς να φέρει καμία κληρική ιδιότητα, ενώ αργότερα εισάγεται στον κλήρο του μητροπολιτικού ναού. Στο απόγειο της καριέρας του απαντά ως *ἀρχιδιάκονος* (1345-1346) και *σακελλίου* της μητροπόλεως (1344), ενώ τιμήθηκε και με το αξίωμα του *δικαιοφύλακος* (1344)[317]. Η απασχόληση στο πλευρό ενός *ταβουλλαρίου* ήταν λοιπόν δυνατό να αποτελέσει το εφαλτήριο για μια αξιόλογη σταδιοδρομία στον μητροπολιτικό κλήρο.

Εκθέτοντας τα προσωπογραφικά στοιχεία των αξιωματούχων που υπηρετούσαν στα μητροπολιτικά σέκρετα και τον καθεδρικό ναό της Θεσσαλονίκης και ανασυνθέτοντας κατά το δυνατό τη σταδιοδρομία τους είμαστε σε θέση να συναγάγουμε ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα. Καταρχάς στις περισσότερες περιπτώσεις η πορεία που διαγράφουν οι περισσότεροι οφφικιάλιοι είναι ανοδική, καθώς η συνεπής και αποτελεσματική εκπλήρωση των καθηκόντων τους εξασφάλιζε την προαγωγή τους σε ανώτερες θέσεις στην ίδια ή σε άλλη υπηρεσία, ενώ, από όσο μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε οι πηγές, δύο τουλάχιστον οφφικιάλιοι προωθήθηκαν σε υποκείμενη επισκοπική έδρα της μητρόπολης. Είναι λοιπόν προφανές ότι οι περισσότεροι οφφικιάλιοι αποτελούσαν αξιωματούχους καριέρας, η σταδιοδρομία των οποίων δεν φαίνεται να επηρεάζεται αρνητικά από την εναλλαγή των μητροπολιτών. Τέλος δεν φαίνεται να είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε οφφίκια της μητρόπολης απαντούν αρκετά συχνά συγγενικά πρόσωπα οικογενειών της Θεσσαλονίκης (Συναδηνοί, Σταυράκιοι, Καβάσιλες, Βρυέννιοι, Στρυμβάκωνες κ.ά.), γεγονός που αποδεικνύει ότι η συγγένεια με εκκλησιαστικούς αξιωματούχους συνυπολογιζόταν για την εισδοχή ενός νέου μέλους στον μητροπολιτικό κλήρο, αλλά και υποδηλώνει μια προσπάθεια των μητροπολιτικών οφφικιαλίων να αξιοποιήσουν τη θέση τους και την προσωπική τους επαφή με τον εκάστοτε μητροπολίτη, προκειμένου να αποκαταστήσουν επαγγελματικά και κοινωνικά μέλη της οικογένειάς τους[318].

315. Βλ. ανωτ. σ. 127.

316. Βλ. A. Iv. III. 78.46-47, 49 (1320) και 253. - Chil. 97.61-62, 66 (1324). – Βλ. Hélène Saradi, *Notariat* App. IV, αρ. 15.

317. Βλ. ανωτ. σ. 119-120.

318. Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 261, 257-259, 278.

Προσωπογραφικός κατάλογος οφφικιαλίων[319]

αρχιδιάκονος	1. Βασίλειος του Λαζάρου, κληρικός και αρχιδιάκονος, 1112, 1117 2. Ιωάννης Βρυέννιος, 1345
άρχων των εκκλησιών	1. Μανουήλ Μοσχολέων, πρεσβύτερος, 13ος αι. 2. Γεώργιος Συρόπουλος, διάκονος, 1416
άρχων των μοναστηρίων	1. Γεώργιος Κοντοπετρής, δομέστικος της αγιωτάτης μητροπόλεως και άρχων των μοναστηρίων, 1349 2. Μιχαήλ Συναδηνός, πρεσβύτερος, 1423
βιβλιοφύλαξ	Νικήτας, βιβλιοφύλαξ της των Θεσσαλονικέων καθολικής πρώτης εκκλησίας και νομικός, 1042
δευτερεύων	Θεόδωρος Ψύκτης, διάκονος, δευτερεύων της Αγίας Σοφίας, 1117
δε(η)ποτάτος	Θεόδωρος Χαλαζάς, δεποτάτος και μυρεψός, 1314, 1320, 1324, 1326
δομέστικος	1. Ιωάννης Πλαδής, αγιοσοφίτης και μεγαλοναΐτης δομέστικος, 1240 2. Γεώργιος Κοντοπετρής, δομέστικος της αγιωτάτης μητροπόλεως και άρχων των μοναστηρίων, 1336-1349
επί των γονάτων	Ιωάννης Αναστασόπουλος, διάκονος, επί των γονάτων της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1341

319. Ο κατάλογος παρατίθεται αλφαβητικά βάσει του αξιώματος.

επί των δεήσεων	1. Δημήτριος Πυρρός, διάκονος, επὶ τῶν δεήσεων, 1240 2. Ιωάννης Φάλκων, επὶ των δεήσεων της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1364
ιεροέκδικος	1. Μανουήλ Βαράγων, ιεροέκδικος, 1295 2. Δημήτριος Μαριανός, ιεροέκδικος, 1304, 1309 3. Γεώργιος Καταλλακτάς, ιεροέκδικος και αγιοδημητρίτης πρωτοπαπάς, 1315 4. Ιωάννης Τζαγάλος, ιεροέκδικος, 1374
ιερομνήμων	1. Ιωάννης Λεοντάρις, νομικός του Λαγγαδ[....... ιερ]ομνήμων, 1078 2. Ιωάννης, πρεσβύτερος 1085 (πιθανόν να ταυτίζεται με τον Λεοντάρι) 3. Πέτρος Τζίσκος, διάκονος, ιερομνήμων της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ca. 1290 4. Δημήτριος Χονδροχείλης, διάκονος, ιερομνήμων Θεσσαλονίκης, 1420
κανστρίσιος	1. Δημήτριος Αρτακηνός, διάκονος, κανστρίσιος και νομικός, 1117 2. Γεώργιος Πλαγίτης, διάκονος, κανστρίσιος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και *διενεργῶν τὰ δίκαια τοῦ ἁγιοσοφιτικοῦ κλήρου*, 1314 3. Ιωάννης Στρυμβάκων, διάκονος, κανστρίσιος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1320
κατηχητής	Μανουήλ Καλυδράς, ιερεύς, κατηχητής της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1369
κουβουκλήσιος	1. Βασίλειος, κουβουκλήσιος και διάκονος της αγίας Θεοτόκου, 897 2. Ιωάννης Καμινιάτης, αναγνώστης και κουβουκλήσιος, *τῶν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλείων τεταγμένων εἷς*, 904

3. Δημήτριος, κληρικός, κουβουκλήσιος και ορφανοτρόφος, 942
4. Κωνσταντίνος, κληρικός και κουβουκλήσιος, 943
5. Νικόλαος, κουβουκλήσιος και λιβελλήσιος Θεσσαλονίκης, 982
6. Ηλίας, διάκονος και κουβουκλήσιος, 10ος αι.
7. Γεώργιος, κουβουκλήσιος της του Θεού Μεγάλης Εκκλησίας και νομικός, 1085
8. Ευγένιος, κουβουκλήσιος, άνθρωπος του κριτή Νικήτα Ξιφιλινού, 1089
9. Στέφανος Αργυρός, κουβουκλήσιος, κληρικός της Αγίας Σοφίας, χαρτουλάριος της Νέας, λιβελλήσιος και πριμικήριος των εν Θεσσαλονίκη νομικών, 1097
10. Δημήτριος Μαργαρίτης, κουβουκλήσιος και λιβελλήσιος 1104
11. Γεώργιος Κυνηγιώτης, κουβουκλήσιος και υπομνηματογράφος, νομικός, 1110
12. Νικόλαος Κοντόπαυλος, κουβουκλήσιος και αρχιδιάκονος του αγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ταβουλλάριος/νομικός, 1112
13. Γρηγόριος Φιλάγαθος, κουβουκλήσιος, 1112, 1115

λογοθέτης

1. Κωνσταντίνος, λογοθέτης της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και επιτηρητής στο Μυριόφυτο, 1078
2. Νικόλαος Συναδηνός, διάκονος, λογοθέτης της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1327
3. ανώνυμος, ca. 1340

οικονόμος

1. Θεόδωρος, κληρικός και οικονόμος της αγιωτάτης αρχιεπισκοπής Θεσσαλονίκης, 943
2. Νικήτας, επίσκοπος Βεροίας, μέγας οικονόμος μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1078
3. Γεώργιος Καβάσιλας, μέγας οικονόμος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ca. 1290
4. Δημήτριος Βεάσκος, διάκονος, μέγας οικονόμος της

αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1295
5. Γεώργιος Ρωμαίων, διάκονος, μέγας οικονόμος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1327
6. Θεόδωρος Τρίτρεας, διάκονος, μέγας οικονόμος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1328
7. Δημητριος Κανίσκης Καβάσιλας, διάκονος, τιμιώτατος δικαιοφύλακας και οικονόμος της μητρόπολης, 1337-1338
8. ανώνυμος, 1360-1361
9. ανώνυμος, μέγας οικονόμος μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και οικονόμος της μονής Οδηγήτριας, επί αρχιερατείας Ισιδώρου Γλαβά (1380-1396)
10. Δημήτριος Σταυράκιος, διάκονος, μέγας οικονόμος, 1404-1405
11. Γεώργιος Σεναχηρείμ, ιερεύς, μέγας οικονόμος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1419
12. Δημήτριος Αλμυριώτης, 1420

ορφανοτρόφος

1. Δημήτριος, κληρικός, κουβουκλήσιος και ορφανοτρόφος, 942
2. Δημήτριος, πρεσβύτερος, 1327
3. ανώνυμος, ca. 1347

πρωτέκδικος

1. Κωνσταντίνος Βεροιώτης, πρωτέκδικος και διάκονος της Αγίας Σοφίας, 1112
2. Κωνσταντίνος Αγιοαναστασίτης, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1236
3. Νικηφόρος Μαλλέας, διάκονος, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1265, 1266
4. Δημήτριος Βεάσκος, διάκονος, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ca. 1290
5. Πέτρος Τζίσκος, διάκονος, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1295
6. Δημήτριος Ερμογένης, διάκονος, πρωτέκδικος και ταβουλλάριος, 1299

7. Νικόλαος Συναδηνός, διάκονος, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1328
8. Ιωάννης Μάζαρις, 1405
9. Μανουήλ Χωνιάτης, διάκονος, πρωτεκδικεύων Θεσσαλονίκης, 1415
10. Χαρίτων, 1421

πρωτονοτάριος

1. Γεώργιος Πελάγης, διάκονος, πρωτονοτάριος της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1264
2. Δημήτριος Ερμογένης, διάκονος, πρωτονοτάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1295
3. ... [Ιωάννης ;] Στρυμβάκων, πρωτονοτάριος, εκκλησιαστικός άρχων της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, 1317
4. Ιωάννης Στρυμβάκων, διάκονος, πρωτονοτάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1324 (δεν ταυτίζεται με τον προηγούμενο)
5. ανώνυμος, ca. 1340
6. Μανουήλ Μάζαρις, διάκονος, 1416
7. Μανουήλ Χωνιάτης, διάκονος, πρωτονοτάριος Θεσσαλονίκης, 1419, 1432

πρωτοπαπάς

1. ανώνυμος, 1056
2. Δημήτριος Φάλκων, 1364
3. Χαλκεόπουλος, 1422, 1424

ρεφερενδάριος

1. Δημήτριος Βεάσκος, t.a.q. 1290
2. Γεώργιος Φάσος, διάκονος, ρεφερενδάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1284

σακελλάριος

1. Ιερεμίας Χειμαδάς, διάκονος, σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης
2. Ιωάννης Πόθος, διάκονος, μέγας σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1284, ca. 1290
3. ανώνυμος, τέλη 13ου αι. - αρχές 14ου αι.

4. Θεόδωρος Τρίτρεας, διάκονος, μέγας σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1327
5. Δημήτριος Κανίσκης Καβάσιλας, διάκονος, δικαιοφύλακας και μέγας σακελλάριος, 1328
6. Νικόλαος Συναδηνός, διάκονος, μέγας σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1335, 1336, 1339
7. Πασηδόνης, μέγας σακελλάριος, 1364
8. Δημήτριος Αλμυριώτης, διάκονος, μέγας σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1419-1421
9. Δημήτριος (...)δάς, πρεσβύτερος, 14ος-15ος αι., μάλλον 15ος αι.

(επί του) σακελλίου

1. Νικηφόρος Μαλλέας, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1267
2. Λέων Περατικός, διάκονος, 1284
3. Ιωάννης Περδικάριος, διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1295, 1296
4. Γρηγόριος Βρυέννιος, διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1328-1336/1341
5. Ιωάννης Βρυέννιος, διάκονος, δικαιοφύλαξ του ευαγούς βασιλικού κλήρου και σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1344-1347/1348
6. Νικόλαος Συναδηνός, διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1368
7. Νικόλαος Πρεβεζιάνος, διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1404
8. Δημήτριος Αλμυριώτης, διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1414
9. Μανουήλ Διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1419
10. Μάζαρις, 1421

σκευοφύλαξ

1. Πέτρος Βουλξάνος, διάκονος, μέγας σκευοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1295

2. Ιωάννης Περδικάριος, διάκονος, μέγας σκευοφύλαξ της μητρόπολης και ταβουλλάριος, 1304
3. Μιχαήλ Καλόθετος, διάκονος, μέγας σκευοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1404-1405
4. Μανουήλ Μάζαρις, ιερεύς, 1429

ταβουλλάριος, νομικός[320]

1. Γεώργιος Κυνηγιώτης, κουβουκλήσιος, υπομνηματογράφος και νομικός, 1110 (με επιφύλαξη ως εκκλησιαστικός ταβουλλάριος)
2. Νικόλαος Κοντόπαυλος, κουβουκλήσιος και αρχιδιάκονος του Αγίου Δημητρίου και νομικός, 1112 (με επιφύλαξη ως εκκλησιαστικός ταβουλλάριος)
3. Δημήτριος ο του Αρτακηνού, διάκονος, κανστρίσιος και νομικός, 1117 (με επιφύλαξη ως εκκλησιαστικός ταβουλλάριος)
4. Κυριακός Στραβομύτης, πρεσβύτερος της υπεραγίας Θεοτόκου και νομικός, 1112
5. Βασίλειος Κυρτολέων, βασιλικός κληρικός, πρωτοψάλτης του αγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου και ταβουλλάριος, 1115
6. Κωνσταντίνος ο του Βλιζιμά, κληρικός του θείου και μεγάλου ναού της υπεραγίας Θεοτόκου και νομικός, 1117
7. Ιερεμίας Χειμαδάς, διάκονος, σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος
8. Γεώργιος Πελάγης, διάκονος, πρωτονοτάριος της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1264
9. Νικηφόρος Μαλλέας, διάκονος, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1265
10. Ιωάννης Σταυράκιος, διάκονος, χαρτοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1284

320. Πρβ. Hélène Saradi, *Notariat* 222-225.

11. Βασίλειος Βεάσκος, κληρικός και ταβουλλάριος, δεύτερος σκευοφύλαξ στον ναό του Αγίου Δημητρίου, 1295, 1314
12. Ιωάννης Περδικάριος, διάκονος, σακελλίου της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1296· μέγας σκευοφύλαξ και ταβουλλάριος, 1304
13. Δημήτριος Ερμογένης, διάκονος, πρωτέκδικος και ταβουλλάριος, 1299
14. Ιωάννης Κοντοστεφανίτης, κληρικός και ταβουλλάριος, 1301
15. Γεώργιος Εξαφελλάριος, κληρικός και ταβουλλάριος, 1301
16. Δημήτριος Χηναράς, κληρικός και ταβουλλάριος, 1303-1306,
17. Δημήτριος Διαβασημέρης, 1309-1348· 1321-1327 μεγαλοναΐτης σκευοφύλαξ και ταβουλλάριος· 1328-1348, μεγαλοναΐτης οικονόμος και ταβουλλάριος
18. Ιωάννης Πλαγίτης, διάκονος, οικόνομος και ταβουλλάριος, 1310
19. Ιωάννης Στρυμβάκων, διάκονος, κανστρίσιος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1320· πρωτονοτάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1324
20. Μιχαήλ Σαραντηνός, μεγαλοναΐτης οικονόμος και ταβουλλάριος, 1324-1326
21. Νικόλαος Συναδηνός, διάκονος, πρωτέκδικος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1327-1328· μέγας σακελλάριος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1336
22. Ιωάννης Αναστασόπουλος, διάκονος, επί των γονάτων της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και ταβουλλάριος, 1341
23. Νικήτας Σωτηριώτης, κληρικός και ταβουλλάριος, 1349

υπομνηματογράφος

1. Γεώργιος Κυνηγιώτης, κουβουκλήσιος, υπομνηματογράφος και νομικός, 1110

2. Δημήτριος, υπομνηματογράφος της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1162
3. Ιωάννης Στρυμβάκων, υπομνηματογράφος, εκκλησιαστικός άρχων της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, 1317
4. ανώνυμος, 1364

χαρτουλάριος — Γαλαδιώτης, ιερεύς, χαρτουλάριος του ευαγούς κλήρου της ενυποστάτου θεού λόγου της Αγίας Σοφίας, 1419

χαρτοφύλαξ

1. Φώτιος, χαρτοφύλαξ, διάκονος, β΄ μισό του 10ου αι.
2. ανώνυμος, *ἐπίκλην* ο Σουμάνης, διάκονος, ca. μέσα 12ου αι.
3. Βασίλειος Μασιάκος, χαρτοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1162
4. Ιωάννης Σταυράκιος, διάκονος, χαρτοφύλαξ και ταβουλλάριος, 1284
5. ανώνυμος, 1303/1309
6. Γεώργιος, πρεσβύτερος, 1312
7. ανώνυμος, 1315
8. ανώνυμος, ca. 1320
9. Ιωάννης Στρυμβάκων, διάκονος, χαρτοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1327-1337/1338
10. Γεώργιος Κόκκινος Τρικλίνιος, 1374
11. Ταρχανειώτης, μέγας χαρτοφύλαξ Θεσσαλονίκης, 1375
12. ανώνυμος, 1401
13. Πέτρος Ηνδρειωμένος, διάκονος, δικαιοφύλακας και μέγας χαρτοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1404-1405
14. Νικόλαος Πρεβεζιάνος, διάκονος, μέγας χαρτοφύλαξ της αγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1414-1421

Κωνσταντίνος Δ. Σ. Παΐδας

Πολιτική σκέψη και ηγεμονικό πρότυπο στην Ὕλη Ἱστοριῶν του Νικηφόρου Βρυέννιου

Ιδιαίτερη θέση μεταξύ των ιστορικών του 11ου αι. κατέχει ο Νικηφόρος Βρυέννιος[1], ο οποίος ως σύζυγος της Άννας Κομνηνής είχε πρόσβαση σε πολύτιμο, γραπτό και προφορικό, ιστορικό υλικό των ανακτόρων[2]. Μέλος της επαρχιακής αριστοκρατίας ο ίδιος – ήταν γόνος επιφανούς στρατιωτικής οικογένειας – είχε υπόψη του πλήθος προφορικών πληροφοριών για τα γεγονότα της εποχής του, οι οποίες προέρχονταν τόσο από τον κύκλο των Κομνηνών, όσο και από τον κύκλο των Δουκών. Παράλληλα, το υψηλό μορφωτικό του επίπεδο τού επέτρεπε την πρόσβαση και στο έργο των υπολοίπων ιστορικών που διαπραγματεύονται την ίδια περίοδο[3].

Βέβαια, το ιστορικό του έργο ελάχιστα έχει απασχολήσει τους σύγχρονους ερευνητές, καθώς βρίσκεται «υπό τη σκιά» του Μιχαήλ Ψελλού, του Μιχαήλ Ατταλειάτη και του Ιωάννη Σκυλίτζη. Σε αυτό το δυσμενές για τον Νικηφόρο Βρυέννιο δεδομένο, θα πρέπει να προστεθεί και η ατυχής συγκυρία της απώλειας του μοναδικού χειρογράφου που παρέδιδε το κείμενο[4]. Ως εκ τούτου, οι ερευνητές αφοσιώθηκαν πρωτίστως στο ζήτημα της ταυτότητας του ιστορικού

1. Η βιβλιογραφία που αφορά στον ιστορικό Νικηφόρο Βρυέννιο δυστυχώς έως τώρα παραμένει πενιχρή. Γενικά για το ιστορικό πρόσωπο και για το συγγραφικό του έργο βλ. J. Seger, *Byzantinische Historiker des 10. und 11. Jahrhunderts. I. Nikephoros Bryennios. Eine philologisch-historische Untersuchung*, Μόναχο 1888. – K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmishcen Reiches (527-1453)*, [Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft IX/1], Μόναχο ²1897, σσ. 271-274. – M. E. Collona, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici Profani*, Νεάπολη 1956, σσ. 6-7. – G. Moravcsik, *Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (BBA 10-11), Βερολίνο ²1958, σσ. 443-444. – A. Carile, «La *Ὕλη Ἱστοριῶν* del Cesare Niceforo Briennio» *Aevum* 43 (1969), σσ. 56-87, 235-282. – P. Gautier, *Nicèphore Bryennios, Histoire, CFHB* IX, Βρυξέλλες 1975. – H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 1, Μόναχο 1978, σσ. 394-400. – Elizabeth Jeffreys, «Nikephoros Bryennios reconsidered» στον τόμο: *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, [International Symposium 11], Αθήνα 2003, σσ. 201-214.

2. Σχετικά βλ. Hunger, *Literatur*, σ. 397.

3. *Ibid.*, σσ. 397, 399. Για το ζήτημα των πηγών της *Ὕλης Ἱστοριῶν* βλ. A. Carile, La *Ὕλη Ἱστοριῶν* del Cesare Niceforo Briennio» ό.π., σσ. 56-87 (κυρίως σ. 57 και εξής), 235-282.

4. Το κείμενο παραδιδόταν από ένα μόνο χειρόγραφο, στο οποίο βασίστηκε η editio princeps του Possinus στο Παρισινό *Corpus* του 1661. Δυστυχώς, το χειρόγραφο αυτό έχει πλέον απολεσθεί και, ως εκ τούτου, τόσο η νέα έκδοση στο *CFHB* (την έκδοση αυτή χρησιμοποιώ), όσο και η αντίστοιχη στο *Corpus* της Βόννης στηρίχθηκαν αποκλειστικά στο κείμενο της έκδοσης του Possinus. Σχετικά βλ. Hunger, *Literatur*, σ. 395.

Νικηφόρου Βρυεννίου[5] και δευτερευόντως στη σχέση της *Ὕλης Ἱστοριῶν* με τις υπολοίπες ιστορικές πηγές που αφορούν στην ίδια περίοδο.

Σε σχέση με τις συγγραφικές του φιλοδοξίες, ο ίδιος ο Νικηφόρος Βρυέννιος, σε μία συνήθη για τα βυζαντινά συγγραφικά ήθη «κρίση» μετριοπάθειας, δηλώνει ρητά ότι πρόθεση του δεν είναι η συγγραφή ιστορίας, καθώς κάτι τέτοιο υπερβαίνει τις δυνατότητές του, παρά η συγκέντρωση ιστορικού υλικού (*ὕλης ἱστοριῶν*), η οποία θα χρησιμεύσει σε όποιον αναλάβει μελλοντικά το εγχείρημα της ιστορικής συγγραφής της συγκεκριμένης περιόδου. Όσον αφορά στον αφηγηματικό προσανατολισμό της *Ὕλης Ἱστοριῶν*, ο Krumbacher υποστήριξε ότι τα γεγονότα δεν εκτίθενται κατά τη χρονική τους ακολουθία, αλλά με βάση τον γεωγραφικό χώρο, στον οποίον συντελούνται[6]. Επιπλέον, ο Hunger παρατήρησε ότι το ενδιαφέρον του αφηγητή εστιάζεται στα πολεμικά γεγονότα, η περιγραφή των οποίων εκφράζει την ιδεολογία της στρατιωτικής αριστοκρατίας και υποκαθιστά γενικότερους ιστορικούς προβληματισμούς[7]. Ωστόσο, ο Hunger αδικεί τον Νικηφόρο Βρυέννιο, χαρακτηρίζοντας την *Ὕλη Ἱστοριῶν* ως έργο μονοδιάστατο που δεν παρέχει καμία σημαντική πληροφορία για την κοινωνική ζωή και για τα πολιτικά δρώμενα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο αυτή[8]. Αντιθέτως προς ό,τι πρεσβεύει ο Hunger, ο επαρκής αναγνώστης μπορεί να διαπιστώσει ότι ο Νικηφόρος Βρυέννιος με το ιστορικό του έργο καταθέτει την πολιτική του σκέψη – αυτή επί της ουσίας συνιστά συγκερασμό της πολιτικής ιδεολογίας της κοινωνικής τάξης που εκπροσωπεί και της θέσης του στο παλάτι των Κομνηνών – και φιλοτεχνεί την εικόνα του ιδεατού ηγεμόνος (*βασιλέως*).

Από τη μελέτη της *Ὕλης Ἱστοριῶν* διαφαίνεται με τρόπο σαφή και κατηγορηματικό η δυναστική συνείδηση που διακρίνει τον αφηγητή[9]. Κατά τον αφηγητή το ισχυρότερο έρεισμα που μπορεί να διαθέτει κάποιος, προκειμένου να διεκδικήσει τον θρόνο, είναι πρωτίστως η εξ αίματος συγγένεια του υποψηφίου για τον θρόνο με τον (τέως) βασιλέα – όσο εγγύτερος είναι ο βαθμός συγγένειας, τόσο ισχυρότερο είναι το έρεισμα για τον υποψήφιο για τον θρόνο – ή με κάποιον ισχυρό οίκο που στο πολύ πρόσφατο παρελθόν είχε αναδείξει φορέα της βασιλικής εξουσίας· αμέσως μετά έπεται ο εξ αγχιστείας συγγενικός δεσμός του υποψηφίου για το ύπατο αξίωμα είτε με τον βασιλικό οίκο που κατέχει τη μέγιστη επίγεια αρχή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο είτε με κάποιον άλλο ισχυρότατο οίκο που στο παρελθόν κατείχε τον θρόνο. Ο αφηγητής μαρτυρεί ότι (τοῦ Βοτανειάτου) *τῶν τῆς βασιλείας σκήπτρων ἐπιλαβομένου καὶ προτετιμημένου τοῦ φυσικῶς ἐπὶ ταύτην δικαιουμένου – ὁ τοῦ Δούκα Μιχαὴλ οὗτος ἦν ἀδελφός, Κωνστάντιος <ὁ> πορφυρογέννητος– ὁ δηλωθεὶς Κομνηνὸς Ἀλέξιος συνιδὼν τὸ τοῦ πράγματος ἄτοπον, ὡς οὔτε ὁ τῆς βασιλείας δίκαιος κληρονόμος ἐπ' αὐτῇ δεδικαίωται, οὔτε μνήμη τις γέγονε τοῦ δικαίου τῆς βασιλείας τοῦ προβεβασιλευκότος θείου αὐτοῦ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, εἰς ὃν πάντων συνέδραμον τὰ θελήματα καὶ ὃν πάντες ἑκόντες εἰς τοὺς τῆς βασιλείας ἀνήγαγον ἄξονας καὶ τούτῳ κυριεύεσθαι εἵλοντο, ὥστε τινὰ τῶν ἐξ ἐκείνου τὴν τοῦ γένους ἑλκόντων σειρὰν δικαιότερον εἰς τοῦτο λογίσασθαι, ἤσχαλεν, ἐδυσφόρει, παρεξήλου τὸ δίκαιον ὁρῶν ἀθετούμενον καὶ οὐκέτι φέρειν εἶχε τὸ συμπεσόν*[10]. Και αλλού ο αφηγητής παρατηρεί ότι, όταν ο Αλέξιος Α΄ στασίασε εναντίον του Βοτανειάτη και ανακηρύχθηκε βασιλεύς, εισερχόμενος στη Βασιλεύουσα δεν αντιμετώπισε την αντίδραση του Βοτανειάτη, καθώς *τὸ συνειδὸς ἀφ' ἑστίας εἶχεν αὐτὸν (τὸν Βοτανειάτην) καταπολεμοῦν καὶ ἀμφοτέρωθεν πλήττον, ἔκ τε τῆς περὶ τὴν βασιλείαν ἀλλοτριότητος ἑαυτοῦ καὶ τῆς τοῦ Κομνηνοῦ Ἀλεξίου περὶ ταύτην γνησιότητος. Οὕτω γὰρ καὶ ὁ Κομνηνὸς καὶ οὐχ ἕτερον τρόπον τὴν βασίλειον ἀνακαλεῖται ἀρχήν, δικαίῳ τε δηλαδὴ τῆς πρὸς τὸ Κομνηνικὸν γένος ἐξ αἵματος γνησιότητος καὶ τῆς πρὸς τὸ Δουκικὸν ἐξ ἀγχιστείας ἐγγύτητος*[11].

5. Σχετικά βλ. S. Wittek-De Jongh, "Le César Nicéphore Bryennios, l'historien et ses ascendants", *Byz.* 23 (1953), σσ. 463-468. – A. Carile, "Il problema della identificazione del Cesare Niceforo Briennio", *Aevum* 38 (1964), σσ. 74-83, – idem "Il «Cesare» Niceforo Briennio", *Aevum* 42 (1968), σσ. 429-454. – Gautier, *Nicèphore Bryennios, Histoire*, σσ. 14-27. – Hunger, *Literatur*, σσ. 394-395.

6. Η συγκεκριμένη παρατήρηση επιβεβαιώνεται σε δεύτερο επίπεδο, καθώς σε πρώτο επίπεδο η αφηγηματική πράξη ακολουθεί τη χρονολογική εξέλιξη των γεγονότων. Τα γεγονότα δηλ. παρατίθενται κατά χρονική ακολουθία, εφόσον εξιστορούνται ανά βασιλέα, αλλά αναφορικά με την περίοδο κάθε βασιλείας τα γεγονότα εκτίθενται βάσει του γεωγραφικού χώρου, στον οποίο συντελούνται.

7. Σχετικά βλ. Hunger, *Literatur*, σ. 397-398.

8. *Ibid.*, σ. 399.

9. Είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο ουδέποτε καθιερώθηκε δια νόμου η αρχή της κληρονομικής διαδοχής. Ωστόσο, στην πράξη είχε γίνει κανόνας να διαδέχεται τον βασιλέα ο πρωτότοκος γιος του, ενώ, εάν δεν υπήρχε άρρεν τέκνο του βασιλέως, στον θρόνο μπορούσε να ανέλθει είτε ο εγγονός είτε ο ανεψιός είτε ο σύζυγος της κόρης είτε άλλο συγγενικό πρόσωπο του βασιλέως. Σχετικά βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Α΄, Θεσ/νίκη [2]1996, σ. 334.

10. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστοριῶν*, *Προοίμιον*, 5.

11. Ibid., *Προοίμιον*, 9.

Στο πνεύμα αυτό ο αφηγητής της *Ύλης Ἱστοριῶν* δεν διστάζει να επικρίνει και να ταχθεί απερίφραστα εναντίον όσων αποπειρώνται να αμφισβητήσουν τον (νόμιμο) φορέα της βασιλικής εξουσίας και να στασιάσουν εναντίον του[12]. Κατ' αναλογία, επαινεί τη στάση όσων επιλέγουν να παρασταθούν στον κάτοχο του θρόνου, όταν εκείνος απειλείται από κάποιον στασιαστή, και εκλαμβάνει την επιλογή τους αυτή ως απόδειξη του ενάρετου και ευγενούς φρονήματός τους[13]. Ωστόσο, από την αφήγηση προκύπτει ότι η διεκδίκηση του θρόνου, ακόμη και με τη χρήση βίας, είναι θεμιτή, όταν ο διεκδικητής, μολονότι είχε έρεισμα στον θρόνο (λόγω συγγενείας με προγενέστερο φορέα του βασιλικού αξιώματος), στερήθηκε το στέμμα από άλλο πρόσωπο, του οποίου το έρεισμα ήταν «ασθενέστερο» από το δικό του και το οποίο δεν ασκεί κατά τρόπο υποδειγματικό τα καθήκοντά του[14].

Επιπλέον, ο αφηγητής, εκφράζοντας την ιδεολογία της εποχής του, θεωρεί ότι τόσο η εξωτερική και η εσωτερική πολιτική, όσο και η μοίρα των προσώπων που πρωταγωνιστούν στον πολιτικό στίβο, διαμορφώνονται σύμφωνα με τη θεία βούληση. Ως εκ τούτου, η εδραίωση και η ευημερία του βασιλέως στον θρόνο του, αλλά και η τύχη των στασιαστικών κινημάτων που εκδηλώνονται, εξαρτώνται απολύτως από την επιταγή του θείου. Πέραν τούτου, το θείο παρακολουθεί ακατάπαυστα την πορεία της αυτοκρατορίας και σε κάθε περίπτωση καθορίζει την τελική έκβαση των κρίσιμων ζητημάτων κατ' οικονομίαν[15]. Αναφορικά δε με τα δεινά που κατά περιόδους εμφανίζονται και κλονίζουν την εσωτερική πολιτική σταθερότητα της αυτοκρατορίας, αυτά οφείλονται αποκλειστικά και μόνο στη μισάνθρωπη δράση του διαβόλου, ο οποίος υπονομεύει διαρκώς τη Χριστεπώνυμη πολιτεία[16].

12. Ο αφηγητής (*Ύλη Ἱστοριῶν, Προοίμιον*, 7) χαρακτηρίζει τον Νικηφόρο Βοτανειάτη *συνυπεύθυνον* με τον Νικηφόρο Βρυέννιο και με τον Νικηφόρο Βασιλάκη για τη στάση που εκδήλωσαν εναντίον του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα και αφήνει να διαφανεί η αντίθεσή του στην ενέργειά τους αυτή. Επίσης (*Ύλη Ἱστοριῶν*, 3.16), θεωρεί ότι η στάση του πατριάρχη Αντιοχείας Αιμιλιανού και κάποιων μελών της Συγκλήτου, οι οποίοι συνεργάστηκαν με τον στασιαστή Νικηφόρο Βοτανειάτη, είναι κατακριτέα, επειδή κίνητρο για την πράξη τους αυτή δεν ήταν το συμφέρον της αυτοκρατορίας, αλλά η κακή σχέση τους με τον Μιχαήλ Ζ΄ και η προώθηση των ιδιοτελών τους συμφερόντων.

13. Τυπικό δείγμα της πολιτικής αυτής συμπεριφοράς είναι ο Αλέξιος Κομνηνός. Ενδεικτικά βλ. Βρυέννιος, *Ύλη Ἱστοριῶν, Προοίμιον*, 7, και 4.2, 4.16, 4.18.

14. Ibid., *Προοίμιον*, 10.

15. Ibid., *Προοίμιον*, 10, και 1.17, 1.25, 2.5, 2.17, 3.6, 3.17, 3.19, 3.21.

16. *Ibid.*, 1.22, 2.29.

Επιπρόσθετα, από τον αφηγητή αποδίδεται μέγιστη σημασία στην ευγενική καταγωγή, ως παράμετρο που επιβάλλει στο άτομο ένα συγκεκριμένο πρότυπο κοινωνικής συμπεριφοράς και που, εν πολλοίς, καθορίζει τον βαθμό της αποδοχής του από το κοινωνικό σύνολο. Πιο συγκεκριμένα, και δεδομένου ότι η αντίληψη του αφηγητή της *Ύλης Ἱστοριῶν* για τη διαμόρφωση της Ιστορίας είναι απολύτως ανδροκεντρική[17], κάθε άνδρας που ανήκει στην κοινωνική ελίτ (στρατιωτική / φεουδαρχική αριστοκρατία) επιβάλλεται να διακρίνεται για την ανδρεία και για το άκαμπτο φρόνημά του στις κρίσιμες περιστάσεις (κατά τη διεξαγωγή των μαχών), να προτιμά τον ευκλεή θάνατο από την ατιμωτική ήττα ή από την κατάθεση των όπλων και, εντέλει, να είναι ασυμβίβαστος με κάθε έννοια υποταγής και δειλίας. Ακριβώς αυτές οι αρετές, πάντοτε από την οπτική του αφηγητή, αποτελούν τεκμήριο της ευγένειας του ανδρός και, ταυτοχρόνως, τον καθιστούν άξιο σεβασμού στη συνείδηση των συμπολιτών του[18]. Ακολούθως, απαραίτητες αρετές που θα πρέπει να διαθέτουν όσοι επιθυμούν να μετέχουν στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας – πέραν του ανδρείου φρονήματος και της εμπειρίας στα ζητήματα του πολέμου που θεωρούνται ως ιδιότητες εκ των ων ουκ άνευ – είναι η σύνεση, η πνευματική καλλιέργεια και η ηθική αρτιότητα[19], ενώ ιδιαιτέρως ο κάτοχος της μέγιστης επίγειας αρχής θα πρέπει να διακρίνεται και για τη μεγαλοπρέπεια της μορφής, για τη ρητορική του δεινότητα και για την ικανότητά του να διαχειρίζεται με ορθό τρόπο τα δημοσιονο-

17. Για τις αντιλήψεις του Νικηφόρου Βρυεννίου αναφορικά με το κοινωνικό φύλο βλ. C. Paidas, "Issues of social gender in Nikephoros Bryennios's *Ύλη Ἱστοριῶν*", *JÖB* (in print).

18. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του Αλεξίου Α΄, όταν μαζί με λίγους συντρόφους του εγκλωβίζεται από μία πολυμελή ομάδα Τούρκων στο χωριό Δέκτη (*Ύλη Ἱστοριῶν*, 2.10): *Ἐμοὶ μέν, ὦ ἄνδρες, τὸ μηδόλως ἀποπειρᾶσθαι τῶν πολεμίων, ἀλλὰ σφᾶς αὐτοὺς εἰς δουλείαν προδοῦναι καὶ προὖπτον κίνδυνον πρὸς τὸ δειλίας ἔγκλημα φέρειν καὶ πάσης εὐηθείας δοκεῖ εἶναι μεστόν. Οἶμαι γὰρ μὴ ὅτι γε 'Ρωμαίους ἄνδρας τῶν εὖ γεγονότων τοῦτο δρᾶσαί ποτε, ἀλλ' οὐδὲ γυναῖκας εὐγενεῖς τε καὶ σώφρονας· πρὸς γὰρ τῷ δεινὰ παθεῖν καὶ τὸν ἔλεον τῶν ἀνθρώπων ἀφ' ἡμῶν ἀποκλείσομεν καὶ τῶν εἰς τὸ μέλλον ἐγκωμίων ἀποτευξόμεθα, ἃ τοῖς γενναίως ἀγωνισαμένοις καὶ ἀξίως τῆς σφῶν εὐγενείας... θανόντες ἐλεοῦνται μὲν παρ' ἰδιωτῶν, ἐπαινοῦνται δὲ παρὰ σοφῶν, μακαρίζονται παρὰ πάντων· οἱ δὲ σφᾶς αὐτοὺς προδόντες εἰς δουλείαν ἢ κίνδυνον πάσης συγγνώμης πόρω τυγχάνουσι, ταλανίζονται δὲ παρὰ πάντων τῆς ἀθλιότητος, ἀλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι δέον σκοπεῖν, τοῦτο δὴ τὸ τοῦ λόγου.* Όταν, μάλιστα, ο λόγος του Αλεξίου έφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα και εκείνος μαζί με τους συντρόφους του επέστρεψε στη Βασιλεύουσα νικητής *τὰ συμβάντα πάντα τοῖς ἐν τῇ πόλει ἀπήγγειλαν καὶ ὡς πάντων σωτὴρ γένοιτο ὁ χρυσοῦς νεανίας 'Αλέξιος, καὶ ἐπειδὰν περιήει, συνέθεον ἅπαντες σκιρτῶντες ὥσπερ ἐπὶ τοῖς τούτου πλεονεκτήμασι* (*Ύλη Ἱστοριῶν*, 2.13).

19. Σχετικά βλ. Βρυέννιος, *Ύλη Ἱστοριῶν*, 4.2.

μικά ζητήματα του κράτους και να απονέμει τα κρατικά αξιώματα αξιοκρατικά και με μόνο γνώμονα το συμφέρον της αυτοκρατορίας[20].

Μία ακόμη παράμετρος της πολιτικής σκέψης του αφηγητή της *Ὕλης Ἱστοριῶν*, ενδεικτική της ιδεολογίας της τάξης που αυτός εκπροσωπεί, είναι η θεώρηση της επιγαμίας μεταξύ των μελών ισχυρών, πολιτικά και στρατιωτικά, οίκων ως παράγοντος που επιδρά καταλυτικά στη διαμόρφωση των πολιτικών συνθηκών· η πρακτική αυτή αναγνωρίζεται ως ο πλέον ενδεδειγμένος και αποτελεσματικός τρόπος σύναψης σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης και συνεργασίας σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο, ενώ ο προσωπικός παράγοντας και η ατομική βούληση των συζύγων φαίνεται να μην έχει καμία απολύτως σημασία[21].

Το πρόσωπο, το οποίο πέραν κάθε αμφιβολίας και σύμφωνα με την *intentio et declaratio narratoris* βρίσκεται στο επίκεντρο της αφήγησης της *Ὕλης Ἱστοριῶν*, είναι ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Ο ίδιος ο αφηγητής στο *Προοίμιον* δηλώνει ότι η Ειρήνη Δούκαινα του ανέθεσε τη συγγραφή του έργου, με σκοπό να διασωθούν από τη λήθη που επιφέρει η πάροδος του χρόνου τα κατορθώματα του Αλεξίου Α΄[22]. Ως εκ τούτου, η αφηγηματική πράξη έχει ως ουσιαστική αφετηρία της[23] το τρίτο έτος της βασιλείας του Ρωμανού Δ΄ Διογένη, επειδή η περίοδος αυτή συμπίπτει με την εποχή της πρώτης νεότητας του Αλεξίου Α΄[24], κατά την οποία διαφαίνεται για πρώτη φορά το απαράμιλλο και ανδρείο του φρόνημα. Στο πνεύμα αυτό, η αφήγηση καλύπτει χρονικά τη βασιλεία του Ρωμανού Δ΄ Διογένη, του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα και του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη από το 1070 έως το 1079. Αναμφίβολα, η σκιαγράφηση της προσωπικότητας των βασιλέων αυτών αποσκοπεί αποκλειστικά και μόνο στο να λειτουργήσει ως φόντο για τη σμίλευση του βασιλικού ανδριάντος του Αλεξίου Α΄, ο οποίος στο αξιολογικό σύστημα του αφηγητή της *Ὕλης Ἱστοριῶν* συνιστά το πρότυπο του ιδε-

20. *Ibid.*, 4.1-2.

21. Ενδεικτικά βλ. Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστοριῶν*, 1.19, 2.3, 4.31. Για την ιδεολογία των Κομνηνών αναφορικά με τις επιγαμίες βλ. A. P. Kazhdan-Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σ. 69. Αναφορικά με τα βασιλικά συνοικέσια με αλλόφυλους και αλλόγλωσσους βλ. Κατερίνα Νικολάου, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικέσια «μετ' ἀλλοφύλων καὶ ἀλλογλώσσων» (7ος-11ος αι.)*, [Το Βυζάντιο και οι ξένοι], Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 2000.

22. Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστοριῶν*, *Προοίμιον*, 11.

23. Τυπικά η αφήγηση ξεκινά από τη βασιλεία του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου.

24. Σχετικά βλ. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, (έκδ. B. Leib), 1.1.1-23.

ατού ηγεμόνος (*βασιλέως*). Από την επιλογή των στοιχείων, τα οποία αξιοποιεί ο αφηγητής για την επίτευξη του στόχου του αυτού, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις αντιλήψεις του αναφορικά με την εικόνα του ιδανικού ηγεμόνος[25].

Κατά τον αφηγητή της *Ὕλης Ἱστοριῶν* πρώτιστη αρετή που επιβάλλεται να διακρίνει τον φορέα της βασιλικής εξουσίας είναι η ανδρεία και η φιλοτιμία[26]. Ο βασιλεύς θα πρέπει να μετέχει ενεργά και να ηγείται αυτοπροσώπως στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον όσων επιβουλεύονται την αυτοκρατορία (εξωτερικοί αντίπαλοι) ή την εξουσία του (εσωτερικοί αντίπαλοι). Ο ρόλος του θα πρέπει να είναι ενεργός στο πεδίο της μάχης, ούτως ώστε αφενός μεν να δικαιώνει την εκλογή του για το ύπατο αξίωμα, αφετέρου δε να εμψυχώνει τους στρατιώτες του και να διατηρεί άκαμπτο το ηθικό τους εγείροντάς τους το συναίσθημα της αιδούς προς το πρόσωπό του. Η συμπεριφορά του βασιλέως κατά τις ένοπλες συγκρούσεις παρέχει στους υπηκόους του αδιαμφισβήτητα τεκμήρια της φιλοτιμίας, της ενεργητικότητας και της αυταπάρνησης που θα πρέπει να τον διακρίνουν.

Η μεγαλύτερη αρετή την οποία αναγνωρίζει ο αφηγητής της *Ὕλης Ἱστοριῶν* στον Ρωμανό Δ΄ Διογένη είναι το γεγονός ότι ως φορέας της βασιλικής εξουσίας συμμετέχει άμεσα και ηγείται προσωπικά στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά των Τούρκων[27]. Κατ' αναλογία, ο Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας επικρίνεται σφόδρα από τον αφηγητή για τη δειλία του και για την έλλειψη μαχητικότητας και φιλοτιμίας που τον διακρίνουν, στοιχεία που προκύπτουν από το γεγονός ότι εκείνος απέχει παντελώς από όλες τις πολεμικές επιχειρήσεις που πραγματοποιούνται επί της βασιλείας του και κατ' εντολή του[28]. Η όποια δική του συμ-

25. Η σκιαγράφηση της εικόνας του ιδεατού ηγεμόνος (*βασιλέως*) αποτέλεσε το αντικείμενο ενός βυζαντινού γραμματειακού είδους, του *κατόπτρου ηγεμόνος*. Γενικά για τα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνος* βλ. Hunger, *Literature*, σσ. 157-165. – Κ. Παΐδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085)*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005, – idem, *Τα βυζαντινά «κάτοπτρα ηγεμόνος» της ύστερης περιόδου (1254-1403)*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006 (in print), όπου παρατίθεται και εξαντλητική για το θέμα βιβλιογραφία.

26. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο αφηγητής της *Ὕλης Ἱστοριῶν* συνδέει άρρηκτα το αίσθημα της φιλοτιμίας με το νεαρό της ηλικίας, καθώς θεωρεί ότι η πάροδος της ηλικίας επιβαρύνει ψυχολογικά τον άνδρα, κάμπτει τη ορμητικότητά του, η οποία είναι απαραίτητη για την τέλεση ανδραγαθημάτων, αλλά και τον ωθεί στην υιοθέτηση μίας παθητικότερης (σε σχέση με την περίοδο της νεότητας) στάσης ζωής.

27. Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστοριῶν*, 1.12.

28. Ibid., 2.17, 2.19, 3.13, 3.21.

μετοχή εξαντλείται στην ανάθεση της οργάνωσης, της διοίκησης και της εκτέλεσης των επιχειρήσεων αυτών σε άτομα διακεκριμένα για τις γνώσεις τους και για την εμπειρία τους στα πολεμικά πράγματα και, κυρίως, για το ανδρείο τους φρόνημα[29]. Την ίδια κριτική για απουσία ακόμα και από τις πλέον κρίσιμες πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγονται επί της βασιλείας του δέχεται και ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, στον οποίο όμως αναγνωρίζεται το ελαφρυντικό της προχωρημένης ηλικίας που συνεπιφέρει κάμψη της φιλοτιμίας[30]. Με βάση το φόντο αυτό ο αφηγητής παρουσιάζει λεπτομερώς τις αμέτρητες πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγει ο Αλέξιος Α΄ κατ' εντολή του Μιχαήλ Ζ΄ και του Νικηφόρου Βοτανειάτη, αποσκοπώντας στο να αναδείξει αφενός μεν το ανδρείο του φρόνημα και το στρατηγικό του τάλαντο, αφετέρου δε το αίσθημα της φιλοτιμίας που τον διακρίνει από την περίοδο της πρώτης του νεότητος[31].

Ωστόσο, δεδομένου ότι ο βασιλεύς δεν μετέχει απλώς στις πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά ηγείται σε αυτές, επιβάλλεται να διαθέτει επαρκή στρατιωτική παιδεία, πλούσια εμπειρία στα πεδία των μαχών και, κυρίως, στρατηγικές ικανότητες. Ως ηγήτωρ του στρατεύματος θα πρέπει να είναι σε θέση να αξιολογεί ορθά τα γεωστρατηγικά δεδομένα, να κάνει σωστή εκτίμηση των δυνάμεων του αντιπάλου, να αντιλαμβάνεται άμεσα την τακτική που εφαρμόζει εκείνος και να προσαρμόζεται σε αυτή κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να βρίσκεται διαρκώς σε πλεονεκτικότερη θέση από τον αντίπαλό του. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να έχει διαρκή αντίληψη της ψυχολογικής κατάστασης του στρατεύματός του, προκειμένου ούτε να κάμπτεται το ηθικό του, όταν ο αντίπαλος εμφανίζεται να υπερέχει, ούτε να κυριεύεται από άλογη τόλμη και να ενεργεί απερίσκεπτα, όταν ο αντίπαλος φαίνεται να κάμπτεται και να υποχωρεί. Στα πλαίσια αυτά ο αφηγητής της *Ύλης Ἱστοριῶν* διαπιστώνει την έλλειψη στρατηγικού ταλάντου του Ρωμανού Δ΄ και την αδυναμία του να προβεί σε ορθές εκτιμήσεις για τα γεωστρατηγικά δεδομένα των πολεμικών αναμετρήσεων, στις οποίες ηγείται[32], παράμετροι που εντέλει τον οδηγούν στην καταστροφή. Αντιθέτως, ο Αλέξιος Α΄ επαινείται αμέτρητες φορές για τις στρατηγικές του ικανότητες, καθώς και για τη διορατικότητα, για την ευελιξία και για την ευφυΐα του στη διοίκηση των στρατιωτικών

29. Άλλοτε στον Κωνσταντίνο Δούκα, άλλοτε στον Νικηφόρο Παλαιολόγο, άλλοτε στον ίδιο του τον αδελφό Κωνστάντιο και άλλοτε στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό. Σχετικά βλ. Βρυέννιος, *Ύλη Ἱστοριῶν*, 2.17, 2.19, 3.13, 3.21.

30. Ibid., *Προοίμιον*, 4, και 4. 18, 4.31.

31. Ενδεικτικά βλ. ibid., *Προοίμιον*, 7, 8, 9, 11, και 2.3, 2.4,, 2.5, 2.19, 2.24, 4.2, 4.5, 4.18.

32. Ibid., 1.13, 1.18, 1.25.

επιχειρήσεων[33].

Βέβαια, ο ρόλος του φορέα της βασιλικής εξουσίας κάθε άλλο παρά εξαντλείται στο πεδίο των μαχών, καθώς εξίσου σημαντικός –αν όχι και σημαντικότερος, αφού μπορεί να αποτρέψει τις ένοπλες αναμετρήσεις– είναι και ο ρόλος του στον πολιτικό στίβο. Από την ανάγνωση της *Ύλης Ἱστοριῶν* προκύπτει ότι αρκετές φορές πολεμικές συγκρούσεις που κόστισαν ακριβά στην αυτοκρατορία σε ανθρώπινο δυναμικό και σε υλικούς πόρους θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί, ή τουλάχιστον να είχαν διαρκέσει πολύ λιγότερο, εάν ο βασιλεύς διέθετε την απαραίτητη πολιτική οξύνοια και διπλωματία. Ως εκ τούτου, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να είναι ικανότατος στην άσκηση της διπλωματίας, αλλά και να διαθέτει την απαραίτητη ευφυΐα και εμπειρία, προκειμένου να προβαίνει σε επωφελείς για τον ίδιο και για την αυτοκρατορία διαπραγματεύσεις με τους εκάστοτε αντιπάλους του. Για να το πετύχει, όμως, αυτό, αλλά και για να εκτονώνει τις όποιες αντιθέσεις εκφράζονται προς το πρόσωπό του στο εσωτερικό του κράτους και να καθοδηγεί τους υπηκόους του προς την επίτευξη των στόχων που εκείνος θέτει, επιβάλλεται να διαθέτει την απαραίτητη ρητορική δεινότητα και την ευχέρεια να πείθει τους συνομιλητές του με τα επιχειρήματά του.

Στη βάση αυτή, ο αφηγητής διαπιστώνει την αδυναμία του Ρωμανού Δ΄ να αξιολογήσει ορθά τα πολιτικά δεδομένα και να καταστείλει τις αντιπολιτευτικές τάσεις που είχαν αναπτυχθεί εναντίον του στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Αυτή ακριβώς είναι και η αιτία, η οποία τον οδηγεί εντέλει στην ήττα του Ματζικέρτ, γεγονός που πλήττει ανεπανόρθωτα το κύρος της αυτοκρατορίας[34]. Για τον λόγο αυτόν η ευνοϊκή για την αυτοκρατορία συνθήκη που συνάπτει με τους Τούρκους ύστερα από την σύλληψή του, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους εσωτερικούς του αντιπάλους και λειτουργεί ως έναυσμα για την ανατροπή του, ενώ από τον αφηγητή η σύναψη της συνθήκης ερμηνεύεται μάλλον ως «ευγενής παραχώρηση» του Alp Arslan, παρά ως επιτυχία του Ρωμανού Δ΄[35]. Παράλληλα, ο αφηγητής επισημαίνει την έλλειψη διπλωματικής ικανότητας και πολιτικής ευφυΐας, οι οποίες χαρακτήριζαν τον Ρωμανό Δ΄ και είχαν

33. Ενδεικτικά, βλ. ibid., *Προοίμιον*, 7, 8, και 2.3, 2.20, 2.24, 4.5. 4.9, 4.19, 4.23.

34. Ibid., 1.13. Παράλληλα, *βλ. ibid., 2.1: Ὁ μὲν δὴ βασιλεὺς Ῥωμανὸς ὁ Διογένης προθυμηθεὶς τὰ Ῥωμαίων ὑψῶσαι ἀρξάμενα ἤδη κλίνειν οὐκ εὐφυῶς οὐδ' ἐπιστημόνως τὰ τῆς ὑψώσεως μεταχειρησάμενος αὐτός τε κατεβέβλητο καὶ τὰ Ῥωμαίων ἑαυτῷ συγκατέβαλε πράγματα.*

35. Ibid., 1.19.

ως συνέπεια αφενός μεν να μην υποστηριχθεί από τους Τούρκους και από τον Κρισπίνο κατά την τελευταία φάση της σύγκρουσής του με τον σφετεριστή Μιχαήλ Ζ΄, αφετέρου δε να χάσει σταδιακά την εύνοια και την υποστήριξη των υπηκόων του, αλλά και να μην κατορθώσει να αποφύγει τα χειρότερα, όταν προδίδεται και παραδίδεται από τους ίδιους του τους συντρόφους στον Ανδρόνικο Δούκα[36].

Για αδυναμία διαχείρισης των (πολιτικών) ζητημάτων της αυτοκρατορίας μέμφεται διαρκώς ο αφηγητής και τον Μιχαήλ Ζ΄. Η αδυναμία αυτή του Μιχαήλ Ζ΄ ερμηνεύεται από τον αφηγητή ως συνέπεια αφενός μεν της απειρίας και της φυσικής του ανικανότητας να αντιμετωπίζει σοβαρές υποθέσεις, αφετέρου δε της έλλειψης ορθής κρίσης, ρητορικής δεινότητας, σοβαρότητας και σταθερού φρονήματος που τον χαρακτήριζαν και είχαν ως συνέπεια τη χειραγώγησή του από άτομα πανούργα και, συνακόλουθα, την αρνητική πορεία των υποθέσεων της αυτοκρατορίας[37].

Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδει ο αφηγητής στο πολιτικό αισθητήριο του Αλεξίου Α΄, το οποίο, μαζί με τις στρατηγικές του αρετές και το ανδρείο του φρόνημα, συνθέτει την εικόνα του ιδεατού ηγεμόνος. Πιο συγκεκριμένα, ο Αλέξιος Α΄ χαρακτηρίζεται από την πολιτική ευφυΐα, τη διπλωματική δεινότητα, τη διαπραγματευτική δύναμη, την ορθή κρίση και την ικανότητά του να διαμορφώνει την κοινή γνώμη[38]. Όλες αυτές οι πολιτικές του αρετές διαφαίνονται περίτρανα μέσω των επιλογών, στις οποίες προβαίνει εκείνος κατά την εκτέλεση των κρισιμότατων για την πορεία της αυτοκρατορίας πολεμικών επιχειρήσεων που αναλαμβάνει, γεγονός που αναδεικνύει ακόμα περισσότερο το πολιτικό του τάλαντο, δεδομένου ότι εκείνο λειτουργούσε ακόμα και υπό συνθήκες ψυχολογικής πίεσης που προκαλούν οι ένοπλες αναμετρήσεις.

Ακολούθως, δεδομένου ότι ο φορέας της βασιλικής εξουσίας χρειάζεται οπωσδήποτε την αρωγή ικανών, έμπειρων και αποτελεσματικών συμβούλων, προκειμένου να ανταποκρίνεται κατά το δέον στα καθήκοντά του, θα πρέπει να μπορεί να διακρίνει τους κόλακες, εκείνους που αποσκοπούν αποκλειστικά και μόνο στο να κερδίσουν την εύνοιά του και όσους συνειδητά επιδιώκουν να τον παραπλανήσουν, για να προωθήσουν τους ιδιοτελείς τους σκοπούς, από εκεί-

36. Ibid., 1.25, 2.1.
37. Ενδεικτικά, βλ. ibid., 2.1-2, 2.14, 2.24, 3.2, 3.6, 3.19.
38. Ενδεικτικά, βλ. ibid., 2.10, 2.21-24, 3.19, 3.22.

νους που γνωμοδοτούν με μόνο τους γνώμονα το συμφέρον του βασιλέως και της αυτοκρατορίας. Ταυτοχρόνως, θα πρέπει να αξιολογεί ακατάπαυστα τις εισηγήσεις των συμβούλων που θα επιλέξει, ούτως ώστε αφενός μεν να μην υιοθετεί εσφαλμένες προτάσεις που θα πλήξουν το συμφέρον της αυτοκρατορίας, αφετέρου δε να μην «χρεώνεται» αποτυχίες στη συνείδηση των υπηκόων του.

Ο αφηγητής μαρτυρεί ότι, όταν ο Ρωμανός Δ΄ συγκάλεσε τους στρατηγούς του, για να ζητήσει τη γνώμη τους αναφορικά με το αν θα έπρεπε να εισβάλει εκείνος στην Περσία και να αντιμετωπίσει εκεί τους Τούρκους ή αν θα ήταν καλύτερο να τους περιμένει εντός της βυζαντινής επικράτειας, *τὰ τῶν κολάκων ἐνίκα καὶ δέον ἀνδράσι τὴν οἰκείαν ἀρετὴν παραστήσασιν ὑπακούειν, ὁ δὲ τοῖς κόλαξι μᾶλλον προσεῖχεν ἢ τοῖς ὀρθὰ συμβουλεύουσιν, ἐπηρμένος τοῖς προλαβοῦσι τροπαίοις καὶ μέγα ἐπὶ τούτοις φρονῶν*[39]. Σε αυτήν ακριβώς την εσφαλμένη του επιλογή αποδίδεται από τον αφηγητή η συντριβή του στο Ματζικέρτ.

Την ίδια αδυναμία, αλλά σε σαφώς πολύ μεγαλύτερη έκταση, παρατηρεί ο αφηγητής και αναφορικά με τον Μιχαήλ Ζ΄, για τον οποίο διαπιστώνει ότι χειραγωγούνταν πολύ εύκολα από κακούς συμβούλους και οδηγούνταν από αυτούς σε εσφαλμένες επιλογές, ότι παρασυρόταν από συκοφάντες και αδικούσε άτομα ενάρετα και άμεμπτα και, κυρίως, ότι η ανικανότητά του να ασκεί εξουσία και να αξιολογεί τις προθέσεις των ατόμων του περιβάλλοντός του είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική άσκηση της βασιλικής εξουσίας από τον ευνούχο λογοθέτη Νικηφόρο[40].

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται από τον αφηγητή της *Ὕλης Ἱστοριῶν* και στα πνευματικά και ηθικά προσόντα που θα πρέπει να διαθέτει ο φορέας της βασιλικής εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα, ο βασιλεύς επιβάλλεται να διακρίνεται για τη φρόνηση και για τη σωφροσύνη του, διότι μόνο υπ' αυτή την προϋπόθεση θα μπορεί να προβαίνει σε ορθή ανάλυση και αξιολόγηση των δεδομένων επί εκάστου ζητήματος που αφορά στην πορεία των υποθέσεων της αυτοκρατορίας, χωρίς να παρασύρεται σε εσφαλμένες επιλογές[41]. Παράλληλα, θα πρέπει να έχει σταθερό φρόνημα και να είναι ευέλικτος και διορατικός, ούτως ώστε εκ των προτέρων να προβλέπει τις εξελίξεις των διαφόρων κρατικών υποθέσεων και την τελική έκβαση των σχεδίων του και να ενεργεί κατάλληλα, προκειμένου να

39. Ibid., 1.13-14, 1.16.
40. Ibid., 1.25, 2.2, 2.14, 3.2.
41. Το ζήτημα της πνευματικής και της ηθικής συγκρότησης του βασιλέως συνιστά βασικό συστατικό στοιχείο της θεματικής των *βυζαντινών κατόπτρων ηγεμόνος*. Σχετικά, βλ. Παΐδας, *Η θεματική*, σσ. 183-236, και *Τα βυζαντινά «κάτοπτρα ηγεμόνος»*, (βλ. ανωτέρω υποσ. 15).

μην αιφνιδιάζεται από την τροπή που παίρνουν τα διάφορα ζητήματα, να μην ενεργεί εν θερμώ και υπό την πίεση των περιστάσεων και, κυρίως, να προωθεί σταθερά το συμφέρον της αυτοκρατορίας χωρίς να επηρεάζεται από τους κλυδωνισμούς της τύχης[42]. Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι τόσο η σταθερότητα του βασιλέως στο θρόνο του, όσο και η ευημερία της αυτοκρατορίας εξαρτώνται απολύτως από τη θεία βούληση, ο φορέας της βασιλικής εξουσίας θα πρέπει να είναι φιλόθεος και θεοφιλής. Διότι, εάν ο ίδιος διακατέχεται από βαθιά πίστη προς την υπερκόσμια εξουσία, τότε και το θείο θα τον συντρέχει και θα περιβάλλει τον ίδιο και την αυτοκρατορία με την εύνοιά του[43].

Βέβαια, για την ευδοκίμηση του βασιλέως στα καθήκοντά του, πέραν της θείας αρωγής, είναι απαραίτητη και η εύνοια και η υποστήριξη των υπηκόων του. Ως εκ τούτου, ο βασιλεύς θα πρέπει να θεμελιώσει μία σχέση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αγάπης με όσους υπόκεινται στην εξουσία του[44]. Για να το επιτύχει αυτό, θα πρέπει να περιβάλλει τους υπηκόους του με τα φιλάνθρωπα αισθήματά του, να τους προσφέρει την ηθική και ουσιαστική υποστήριξή του αδιάκοπα και να προνοεί για εκείνους, ούτως ώστε να διαβιούν υπό τις καλύτερες δυνατές συνθήκες, να μην εκτίθενται σε άσκοπους κινδύνους και να μην υφίστανται ταλαιπωρίες άνευ λόγου[45]. Με ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να συμπεριφέρεται προς εκείνους, οι οποίοι εμπράκτως μοχθούν για το καλό της αυτοκρατορίας και θέτουν εαυτόν σε άμεσο κίνδυνο, προκειμένου ο βασιλεύς να είναι ασφαλής στον θρόνο του και το κράτος να είναι θωρακισμένο από κάθε απειλή. Διότι κατά τον τρόπο αυτόν και θα αποδεικνύει ότι δεν είναι αγνώμων και θα εξασφαλίζει ότι τα συγκεκριμένα άτομα θα ενεργούν έτσι και στο μέλλον, αλλά και θα παρακινεί και άλλους να τους μιμηθούν[46]. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να λαμβάνει κάθε πρόνοια, προκειμένου η δικαιοσύνη να διέπει τόσο τη σχέση των πολιτών με το κράτος, όσο και τις σχέσεις και τις κάθε είδους συναλλαγές των υπηκόων του μεταξύ τους. Στο πνεύμα αυτό θα πρέπει να μην είναι φιλόψογος, να δικαιώνει άμεσα εκείνους που αδικούνται, αλλά να μην τιμωρεί με εκδικητική διάθεση όσους υπέπεσαν σε αξιόποινα παραπτώματα[47].

42. Ενδεικτικά, βλ. Βρυέννιος, *Ύλη Ἱστοριῶν*, *Προοίμιον*, 6, και 1.6, 2.10, 2.20, 3.19, 3.22.
43. Ενδεικτικά, βλ. ibid., 2.5, 2.19, 2.26, 2.27, 4.15.
44. Ibid., 4.1
45. Ibid., 1.12, 3.11.
46.Ibid., 3.4, 4.16.
47. Ibid., 1.5.

Από ό,τι προηγήθηκε, προκύπτει το συμπέρασμα ότι στο ιδεολογικό σύστημα του αφηγητή της *Ύλης Ἱστοριῶν* η ευδοκίμηση του βασιλέως στο ύπατο αξίωμα είναι εξαιρετικά πολύπλοκη υπόθεση και προϋποθέτει αφενός μεν τις απαραίτητες ικανότητες στην άσκηση της διοίκησης, την εμπειρία στη διευθέτηση των διαφόρων πολιτικών ζητημάτων που ανακύπτουν και το χάρισμα του «*ἡγεῖσθαι*» εκ μέρους του φορέα της βασιλικής εξουσίας, αφετέρου δε την αρωγή της υπερκόσμιας αρχής (Θεός) και την υποστήριξη των αρχομένων.

Από την ανάγνωση της *Ύλης Ἱστοριῶν* προκύπτει ότι ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναλαμβάνει το εγχείρημα να παρουσιάσει την ιστορία του Αλεξίου Α΄ με μία συγγραφική μέθοδο που έως τότε δεν είχε εφαρμοστεί: Παρακολουθεί την πορεία του Αλεξίου προς τον θρόνο παράλληλα και μέσα από τις βιογραφίες των προκατόχων του αυτοκρατόρων, οι οποίοι στην αφηγηματική πράξη λειτουργούν ως φόντο για τη σμίλευση του ανδριάντος του Αλεξίου. Από τη σύγκριση αυτή του Αλεξίου Α΄ με τον Ρωμανό Δ΄ Διογένη, με τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα και με τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη αναδύονται οι αντιλήψεις του Νικηφόρου Βρυεννίου για το βασιλικό ιδεώδες –ο ιδεατός βασιλεύς πρέπει να διακρίνεται κυρίως για το στρατηγικό του τάλαντο, για την ανδρεία, για τη φιλοτιμία και, ταυτοχρόνως, για τη φρόνηση, για την πολιτική οξύνοια και για την ευφυΐα του– και για τον ρόλο των φύλων στη διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι. Στη βάση αυτή ο Αλέξιος Α΄ προβάλλεται από τον αφηγητή ως ο ιδανικός τύπος ανδρός, ο οποίος περισσότερο από κάθε άλλον αξίζει να ανέλθει στο ύπατο αξίωμα. Επηρεασμένος, πέραν των οικογενειακών του καταβολών, και από την προσωπικότητα και την ιστορική διαδρομή του ήρωά του, ο Νικηφόρος Βρυέννιος θεωρεί την Ιστορία ως αποκλειστικά ανδρική υπόθεση που διαμορφώνεται στα πεδία των μαχών και, ως εκ τούτου, προσπαθεί να παρουσιάσει τις διαχρονικές αρετές που διακρίνουν τον ιδανικό άνδρα / πολεμιστή. Εν κατακλείδι, ο αποδέκτης της αφήγησης, πέραν του ότι βλέπει πολλές πτυχές της ιδεολογίας της βυζαντινής επαρχιακής / στρατιωτικής αριστοκρατίας του 12ου αι., αποκομίζει μεγάλη αισθητική απόλαυση, καθώς το κείμενο είναι γλωσσικά άρτιο και βρίθει λογοτεχνικών αρετών.

Marco Miotto

Αντικρουόμενες πληροφορίες από βυζαντινές και βενετικές πηγές για τη ναυμαχία της Ρόδου (1099 ή 1100)

Σύμφωνα με την τρέχουσα ιστοριογραφία κατά τη διάρκεια της πρώτης σταυροφορίας ο βυζαντινός στόλος συγκρούστηκε ανοικτά της Ρόδου με έναν στόλο που η ιταλική πόλη της Πίζας είχε στείλει στην Εγγύς Ανατολή για να συμμετάσχει στην σταυροφορία[1]. Η πηγή στην οποία βασίζονται οι ιστορικοί είναι, ως γνωστόν, η "*Αλεξιάδα*" της Άννας Κομνηνής (βιβλίο 11ο, κεφ. 10ο)[2].

Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ένας μεγάλος στόλος των Πιζάνων – αναφέρεται μάλιστα ο υπερβολικός αριθμός των 900 πλοίων[3] – ενώ κατευθυνόταν προς τη Συρία, επιτέθηκε και λεηλάτησε τα Ιόνια Νησιά και συγκεκριμένα την Κέρκυρα, τη Λευκάδα, τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά. Μόλις ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός πληροφορήθηκε τα όσα συνέβησαν διέταξε να κατασκευασθούν πολεμικά πλοία σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια· ακόμα και στην ίδια τη Βασιλεύουσα κατασκεύασε αρκετά πλοία επιβλέποντας προσωπικά τις σχετικές εργασίες. Αρχηγοί του στόλου τέθηκαν ο βυζαντινός αξιωματούχος Τατίκιος και ο ναύαρχος Λαντούλφος, που ήταν Λατίνος[4].

1. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, σ. 215-216 (στο εξής: Essai). – S. Runciman, *A History of the Crusades*, τ. I, Cambdrige 1954, σ. 299-300 (στο εξής: Crusades). – Του ιδίου, "L' intervento di Venezia dalla prima alla terza crociata", *Venezia dalla prima crociata alla conquista di Costantinopoli del 1204*, Firenze 1965, σ. 1-22 (στο εξής: Intervento), στη σελίδα 10, όπου ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τη ναυμαχία και τις επακόλουθες συγκρούσεις κοντά στην Κύπρο ως "αψιμαχίες" ("scaramucce"). – R. M. Setton, *A History of the Crusades*, τ. I, Philadelphia 1958, σ. 374 (στο εξής: Crusades). – H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, σ. 192-194 (στο εξής: Mer). – Θ. Κορρές, "Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο Ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)", *Βυζαντινά* 17 (1994), σ. 317-322, στις σελίδες 318-320 (στο εξής: Αντιπαράθεση).

2. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, εκδ. D. Reimsch-A. Kambylis, Corpus fontium historiae byzantinae, τ. XL/1, Series berolinensis, Berlin-New York, 2001, σ. 350-352.

3. Ο υπερβολικός και απίθανος για τα δεδομένα της εποχής αυτός αριθμός γίνεται ωστόσο αποδεχτός από την Ahrweiler (Mer, σ. 193). Υπενθυμίζουμε μόνο ότι για να επανδρωθούν τόσα πλοία, ακόμα και εάν ήταν όλα εμπορικά και μεταγωγικά, θα χρειάζονταν τουλάχιστον 40 με 50 χιλιάδες άνδρες, ενώ ο συνολικός πληθυσμός της Πίζας δεν ξεπερνούσε τότε τους 35.000 κατοίκους.

4. Άννα Κομνηνή, XI. X. 1-2, (σ. 350). Η Πίζα, όπως και η Γένοβα, βρήκε στη σταυροφορία την ευκαιρία να επεκτείνει τη ζώνη των ναυτιλιακών και εμπορικών της δραστηριοτήτων στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, όπου μέχρι τότε κυριαρχούσαν οι Βενετοί και οι Αμαλφιτάνοι. Για τη συμμετοχή των Πιζάνων, των Γενοβέζων και των Βενετών στην πρώτη σταυροφορία βλ. C. Manfroni, *Storia della marina italiana dal trattato di Ninfeo alla caduta di Costantinopoli*, τ. 1, Livorno 1899, σ. 136-165 (στο εξής: Marina). – R. S. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna 1938, σ. 73-89 (στο εξής: Colonie). – R. Caddeo, *Storia marittima dell'Italia. Dall'evo antico ai nostri giorni*, τ. 1, Milano 1942, σ. 269-285 (στο εξής: Storia marittima). – R. Cessi, *Le colonie medioevali italiane in Oriente*, Bologna 1942, σ. 30-54 (στο εξής: Colonie).

Ο νέος βυζαντινός στόλος αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη στα μέσα του Απριλίου – χωρίς να διευκρινίζεται όμως το έτος – και πήγε στη Σάμο[5]. Εκεί οι Βυζαντινοί έσυραν τα πλοία στη στεριά για να τα αλείψουν με πίσσα (*"καὶ τὰ πλοῖα τῇ χέρσῳ προσορμίσαντες ἐξῆλθον πρὸς τὴν ἤπειρον ἐπὶ τῷ διὰ τῆς ἀσφάλτου ἐπὶ πλέον ἀσφαλισαμένους καταξυρῶσαι"*)[6]. Στη Σάμο οι Βυζαντινοί πληροφορήθηκαν την άφιξη του στόλου των Πιζάνων – δεν διευκρινίζεται που ακριβώς ήταν, αλλά πιθανώς κάπου στην περιοχή του νότιου Αιγαίου – και τότε έριξαν ξανά τα πλοία στη θάλασσα και απέπλευσαν προς την Κω, την Κνίδο και από εκεί προς τη Ρόδο, αναζητώντας τον στόλο των Πιζάνων[7].

Τελικά κάπου ανάμεσα στη Ρόδο και τα Πάταρα της Λυκίας συνάντησαν τον εχθρικό στόλο και άρχισε μία ναυμαχία, η οποία όμως διακόπηκε από μία ξαφνική θαλασσοταραχή. Ο βυζαντινός στόλος, που όπως μας λέει η Κομνηνή υπερίσχυσε, βρήκε καταφύγιο σε ένα νησάκι ονόματι Σεύτλο και την επόμενη μέρα πήγε στη Ρόδο, όπου εκτελέστηκαν όλοι οι Πιζάνοι που είχαν αιχμαλωτιστεί στη ναυμαχία[8]. Τα εναπομείναντα πλοία των Πιζάνων κατευθύνθηκαν προς την Κύπρο όπου επιχείρησαν μία απόβαση για να λεηλατήσουν την περιοχή, αλλά αποκρούστηκαν από τον βυζαντινό διοικητή Ευμάθιο Φιλοκάλη και αναγκάστηκαν να φύγουν άρον άρον, εγκαταλείποντας μάλιστα και τους περισσότερους από τους δικούς τους που είχαν αποβιβαστεί στο νησί. Τελικά, οι Πιζάνοι απέπλευσαν για τη Λαοδίκεια όπου συναντήθηκαν με τον Βοημούνδο[9].

Αυτά είναι τα γεγονότα όπως τα εξιστορεί η Άννα Κομνηνή. Σχεδόν όλοι οι σύγχρονοι ιστορικοί και μελετητές που έχουν ασχοληθεί με τα γεγονότα της Ρόδου, βασιζόμενοι στην "*Αλεξιάδα*", τοποθετούν τη ναυμαχία αυτή στην άνοιξη του 1099, δεδομένου ότι είναι γνωστό από άλλες δυτικές πηγές ότι ο στόλος των Πιζάνων έφτασε στη Λαοδίκεια τον Σεπτέμβριο του 1099[10].

Όμως υπάρχουν και αντίστοιχες βενετικές πηγές, γνωστές εδώ και πολλά χρόνια στους Ιταλούς μεσαιωνολόγους που αγνοήθηκαν και εξακολουθούν να

5. Άννα Κομνηνή, XI. X. 3 (σ. 350-351).

6. Άννα Κομνηνή, XI. X. 3 (σ. 351).

7. Άννα Κομνηνή, XI. X. 3 (σ. 351).

8. Άννα Κομνηνή, XI. X. 3-5 (σ. 351-352).

9. Άννα Κομνηνή, XI. X. 6 (σ. 352).

10. Albert d'Aix, *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. IV, Paris 1879 (ανατύπωση Farnborough 1967), 265-713, VII.6. Βλ. H. Hangenmeyer, *Chronologie de la première croisade. 1094-1100*, Hildesheim-New York 1973, (α΄ έκδοση εν *Revue de l'Orient Latin*, 6-8, 1898-1901), σ. 269-270.

αγνοούνται σχεδόν παντελώς από τους εκτός Ιταλίας ιστορικούς και μελετητές[11]. Μας μιλούν και αυτές για μία ναυμαχία που έγινε έξω από τη Ρόδο κατά τη διάρκεια της πρώτης σταυροφορίας, και εμπλέκονται και εδώ οι Πιζάνοι, οι οποίοι όμως, σύμφωνα με αυτές τις πηγές, συγκρούστηκαν με τους Βενετούς και όχι με τους Βυζαντινούς. Μελετώντας αυτές τις πηγές και συγκρίνοντάς τες με την "*Αλεξιάδα*", παρατηρούνται κοινά στοιχεία και διαφορές που γεννούν ερωτήματα και δημιουργούν προβληματισμούς.

Η σημαντικότερη από αυτές τις βενετικές πηγές είναι η "Historia de translatione Sancti Nicolai" (*Historia de translatione Sanctorum Magni Nicolai, terramarique miraculis gloriosi, ejusdem avunculi, alterius Nicolai Theodorique, martyris pretiosi, de civitate Mirea in Monasterium S. Nicolai de littore Venetiarum*), που γράφηκε γύρω στη δεύτερη δεκαετία του 12ου αιώνα από έναν ανώνυμο μοναχό της Μονής του Αγίου Νικολάου στο Lido της Βενετίας[12]. Η *Historia de translatione Sancti Nicolai* εξιστορεί την ανακάλυψη, την ανακομιδή και τη μεταφορά στη Βενετία των υποτιθέμενων λειψάνων του Αγίου Νικολάου του θαυματουργού, από τους Βενετούς σταυροφόρους το 1100[13].

Πέρα από τις πληροφορίες που σχετίζονται άμεσα με το γεγονός αυτό, το εν λόγω κείμενο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον επειδή είναι η μόνη σύγχρονη με

11. Οι Ιταλοί μελετητές που αναφέρονται στη ναυμαχία της Ρόδου, δεχόμενοι όλοι την εκδοχή των βενετικών πηγών, είναι: R. Caddeo, Storia marittima, 276-277. – R. Cessi, Colonie, 33. – R. Cessi, *Venezia ducale*, τ. II/1, *Commune Venetiarum*, Venezia 1965, σ. 175-177 (στο εξής: Venezia ducale). – G. Cracco, *Venezia nel Medioevo. Dal secolo XI al secolo XIV: un altro mondo*, Torino 1986, σ. 36-37 (στο εξής: Medioevo). Σε αυτούς προστίθεται ο D. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία. Μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, Αθήνα 2004, (ελληνική έκδοση, με μετάφραση της Χ.-Α. Μουτσοπούλου, του αγγλικού πρωτότυπου *Byzantium and Venice. A Study on Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988), σ. 105-106 (στο εξής: Βυζάντιο και Βενετία).

12. Monachi anonymi Littorensis, *Historia de translatione Sanctorum Magni Nicolai, terra marique miraculis gloriosi, ejusdem avunculi, alterius Nicolai, Theodorique, martyris pretiosi, de civitate Mirea in Monasterium S. Nicolai de littore Venetiarum*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. V, Paris 1895, (ανατύπωση Farnborough 1967), 253-292. Για τη χρονολόγηση αυτού του έργου βλ. A. Pertusi, "Cultura bizantina a Venezia", *Storia della cultura veneta*, τ. I, Vicenza 1976, σ. 326-349, στις σελίδες 338-339. – Του ίδιου, "Ai confini tra religione e politica. La contesa per le reliquie di S. Nicola tra Bari, Venezia e Genova", *Quaderni Medievali* V (1978), σ. 6-56, στη σελίδα 50 (στο εξής: Contesa).

13. Η συγκομιδή λειψάνων Αγίων έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη της πολιτικής δύναμης των θαλάσσιων ιταλικών πόλεων. Γι' αυτό βλ. A. Pertusi, Contesa. – A. Rigon, "Devozioni di lungo corso: lo scalo veneziano", *Genova, Venezia e il Levante nei secoli XII-XIV*, Atti del convegno internazionale di studi, Genova-Venezia, 10-14 marzo 2000, Venezia 2001, 395-412.

τα γεγονότα πηγή που αναφέρει την εκστρατεία των Βενετών στην Εγγύς Ανατολή στα πλαίσια της πρώτης σταυροφορίας (1099-1100)[14].

Τι λέει ακριβώς αυτή η πηγή;

Το 1099 οι Βενετοί αποφάσισαν να στείλουν στην Εγγύς Ανατολή έναν ισχυρό στόλο 200 πλοίων (γαλέρες, μεταγωγικά και ελαφρύτερα πλοία)[15], επικεφαλής του οποίου τέθηκαν ο Giovanni Michiel, γιος του τότε δόγη Vitale Michiel (1096-1101), και ο επίσκοπος του Castello, Enrico Contarini[16].

Ο στόλος αναχώρησε από τη Βενετία τον Ιούλιο του 1099[17] και, μετά από μία στάση στη Ζάρα, έφτασε στη Ρόδο, στις 28 Οκτωβρίου του ίδιου έτους (την ημέρα των Αγίων Αποστόλων Συμεών και Ιούδα)[18]. Εξαιτίας του χειμώνα που πλησίαζε οι Βενετοί αποφάσισαν να διαχειμάσουν στο λιμάνι της Ρόδου που προσέφερε ασφάλεια και ήταν σχετικά κοντά στη Συρία, επιτρέποντάς τους έτσι να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις στην περιοχή, επικοινωνώντας μέσω

14. Για τη συμμετοχή των Βενετών στην πρώτη σταυροφορία, πέρα από τα έργα που αναφέραμε στην υπ. 4, βλ. R. Cessi, Venezia ducale, σ. 169-188. – S. Runciman, "L' intervento di Venezia dalla prima alla terza crociata", *Venezia dalla prima Crociata alla conquista di Costantinopoli del 1204*, Firenze 1965, σ. 1-22, στις σελίδες 1-13. – D. M. Nicol, Βυζάντιο και Βενετία, 104-109. – G. Cracco, Medioevo, σ. 36-37.

15. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 256, 259· στη σελίδα 269 αναφέρεται ο αριθμός των πλοίων: "*Ersnt enim fere naves ducentae*". Μία βενετική πηγή του 16ου αιώνα, η *Vita dei Dogi* του Marin Sanudo, λέει πως ο βενετικός στόλος που πήγε στην Παλαιστίνη αποτελείτο από 206 πλοία και διευκρινίζει ότι 80 ήταν γαλέρες, 72 ήταν naves και 55 ήταν tarete (μικρά φορτηγά πλοία). Marin Sanudo, *La vita dei Dogi*, εκδ. G. Monticolo, Città di Castello 1900, σ. 161: "*la qual armada fo di velle 207, zoè galie 80, nave 72, tarete 55*". Άγνωστο ποιά είναι η πηγή του Marin Sanudo, που συνήθως αντλεί τις πληροφορίες του από την προγενέστερη βενετική ιστοριογραφία και από επίσημα έγγραφα, για τη σύνθεση του βενετικού στόλου. Βέβαιο είναι πως δύσκολα θα μπορούσε ολόκληρος ο στόλος να αποτελείται από πολεμικά πλοία, ενώ ο αριθμός των 80 πολεμικών δείχνει λογικός για τα δεδομένα των στόλων των ιταλικών πόλεων εκείνη την εποχή. Για τα διάφορα είδη πλοίων που χρησιμοποιούνταν από τις ιταλικές πόλεις κατά την εποχή των σταυροφοριών και για το μέγεθος των στόλων τους βλ. R. S. Lopez, Colonie, σ. 53-63. – F. C. Lane, *Storia di Venezia*, Torino 1978 (ιταλική έκδοση, με μετάφραση του F. Salvatorelli, του αγγλικού πρωτότυπου *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore-London 1973), σ. 55-66 (στο εξής: Venezia) – U. Tucci, "Navi e navigazioni all' epoca delle crociate", *Genova, Venezia e il Levante nei secoli XII-XIV*, Venezia 2001, σ. 273-294.

16. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 255.

17. Την ημερομηνία δίνεται από άλλη πηγή του 12ου αιώνα, οι *Annales Venetici breves*, εκδ. L. A. Berto, *Testi storici veneziani (XI-XIII secolo)*, Padova 1999, 86-99, στη σελίδα 88: "*Anno Domini millesimo nonagesimo nono indictione septima mense Iulio Venetici exierunt cum navigium ad sepulchrum Christi*".

18. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 256, 259.

πρέσβεων και επιστολών με τους αρχηγούς των σταυροφόρων στη Συρία και με τον αρχιεπίσκοπο της Πίζας Δαϊβέρτο, που είχε γίνει Λατίνος Πατριάρχης Ιεροσολύμων[19].

Πράγματι, οι Βενετοί έσυραν τα πλοία στη στεριά και στρατοπέδευσαν στο νησί. Η πηγή δε μας πληροφορεί για τη στάση των τοπικών αρχών απέναντι στο

19. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 257: "*Inde legatos, cum litteris patriarchae Jerosolimitano, regi Godfrido, comiti Raimundo, Boimundo, aliisque principibus transmiserunt, ibique legatos eorum et litteras, priusquam discederent, receperunt*". Ο Δαϊβέρτος εξελέγη Λατίνος πατριάρχης των Ιεροσολύμων τα Χριστούγεννα του 1099, στη θέση του πρώτου πατριάρχη Arnoul de Rohes. Το γεγονός ότι ο Arnoul αναγκάστηκε να παραχωρήσει τον πατριαρχικό θρόνο στον Δαϊβέρτο δείχνει τη δύναμη των Πιζάνων στο νεοσύστατο σταυροφορικό Κράτος των Ιεροσολύμων. Ο Δαϊβέρτος κατάφερε να γίνει πατριάρχης έχοντας την υποστήριξη του Γοδεφρείδου του Βουιλώνιου και του Βοημούνδου της Αντιόχειας, οι οποίοι εξαρτιόνταν αμφότεροι από τον πιζανικό στόλο για την εξασφάλιση των οδών επικοινωνίας και ανεφοδιασμού με την Ευρώπη και για την απαραίτητη στρατιωτική υποστήριξη στις επιχειρήσεις κατά των παραθαλάσσιων πόλεων της Συρίας. Στις 2 Φεβρουαρίου 1100, ο Γοδεφρείδος ο Βουιλώνιος παραχώρησε στην εκκλησία του Παναγίου Τάφου, άρα στον Δαϊβέρτο, άρα στους Πιζάνους, το ένα τέταρτο του λιμανιού και της πόλης της Γιάφας. Οι πηγές για την εκλογή του Δαϊβέρτου είναι: Foucher de Chartres, *Historia Iherosolimitana (Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium)*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. III, Paris 1866 (ανατύπωση Farnborough 1967), 311-485, στη σελίδα. 366. – Albert d' Aix, VII, 7, 8. – *Historia peregrinantium euntium Jerusolymam, ad liberandum sanctum sepulcrum de potestate ethnicorum*, (Tudebodus imitatus et continuatus), Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. III, Paris 1866 (ανατύπωση Farnborough 1967), 165-229, στη σελίδα 226. – Raoul de Caen, *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana, auctore Radulfo Cadomensi, ejus familiare*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. III, Paris 1866 (ανατύπωση Farnborough 1967), σ. 587-715, στη σελίδα. 704. – Guillaume de Tyr, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. I, Paris 1844 (ανατύπωση Farnborough 1967), IX, 15. Οι πιζανικές πηγές στην αρχή της εξιστόρησης της εκστρατείας αναφέρονται στην εκλογή του Δαϊβέρτου, χωρίς να διευκρινίσουν πότε και πως έγινε πατριάρχης. Bernardo Marangone, *Gesta triumphalia per Pisanos facta de captione Hierusalem et civitatis maioricarum et aliarum civitatum et de triumpho habito contra Ianuense*, εκδ. M. L. Gentile, Rerum Italicarum Scriptores (νέα έκδοση), VI/2 1930, σ. 89-96, στη σελίδα 89: "*quorum rector et ductor Daibertus Pisanae Urbis Archepiscopus extitit, qui postea Ierosolimis factus Patriarcha remansit*". – Bernardo Marangone, *Annales Pisani*, εκδ. M. L. Gentile, Rerum Italicarum Scriptores (νέα έκδοση), VI/2, Bologna 1930, σ. 3-22, στη σελίδα 7: "*quorum rector et ductor Daibertus Pisane urbis archepiscopus extitit, qui postea Ierosolima factus patriarcha remansit*". Ο Arnoul de Rohes είχε εκλεγεί την 1η Αυγούστου 1099 από τους αρχηγούς των σταυροφόρων, παρά την αντίθετη γνώμη μερικών από αυτών ("*contradicentibus bonis*"). Guillaume de Tyr, IX, 4. – Pierre Tudebode, *Petri Tudebodi seu Tudebovis, sacerdotis Sivracensis, historia de Hierosolymitano itinere*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. III, Paris 1866 (ανατύπωση Farnborough 1967), 1-117, στη σελίδα 111. – *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum, seu Tudebodus abbreviatus*, αυτόθι, σ. 119-163, στη σελίδα 161. – Raimond d' Aguilers, *Raimondi de Aguilers*,

βενετικό στρατό, τονίζει όμως ότι ο αυτοκράτορας Αλέξιος προσπαθούσε "*minis et muneribus*"[20], δηλαδή με απειλές και δώρα, να πείσει τους Βενετούς να σταματήσουν την εκστρατεία τους στην Εγγύς Ανατολή και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, προσπάθειες στις οποίες ο πνευματικός ηγέτης της εκστρατείας, ο επίσκοπος Enrico Contarini, απάντησε με έναν παθιασμένο λόγο που προέτρεπε τους Βενετούς να συνεχίσουν τον ιερό αγώνα τους[21].

Ξαφνικά όμως εμφανίστηκε μία μοίρα του πιζανικού στόλου, αποτελούμενη από 50 πλοία, στα οποία μάλιστα ανέμιζαν οι αυτοκρατορικές σημαίες, ως επίδειξη αλαζονείας και υπεροψίας μας λέει ο Βενετός μοναχός ("*in tantum superbiae fastum ascenderant, quod naves imperiales et signa imperialia sibi fecerant, et seipsos totum mundum devincentes appellabant*")[22]. Ωστόσο οι "αυτοκρατορικές σημαίες" που αναφέρει η πηγή μπορεί να ήταν οι σημαίες του Γερμανού αυτοκράτορα Ερρίκου Δ΄ (1084-1106), του οποίου η Πίζα ήταν πιστός σύμμαχος[23]. Οι Βενετοί, "*συνετοί και φιλήσυχοι*" έστειλαν κάποιους από τους δικούς τους για να πείσουν τους Πιζάνους να μην προκαλέσουν επεισόδια και να "*σταματήσουν τις καταστροφές και τις ωμότητες που διέπρατταν*

canonici Podiensis, historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, αυτόθι, σ. 231-309, στη σελίδα 302. – Foucher de Chartres, 361. – Robert le Moine, *Roberti Monachi historia Iherosolimitana*, αυτόθι, σ. 717-881, στη σελίδα 870. – Baudri de Dol, *Baldrici episcopi Dolensis Historia Jerosolimitana*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, τ. IV, Paris 1879 (ανατύπωση Farnborough 1967), σ. 1-111, στη σελίδα 105. – *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos, edita a venerabili Domno Guiberto abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti*, αυτόθι, σ. 113-263, στη σελίδα 233. – Albert d' Aix, VI, 39. Για την επιρροή του Δαϊβέρτου και των Πιζάνων στο Βασίλειο των Ιεροσολύμων βλ. B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader State*, London 1980, σ. 53 κ.ε. (στο εξής: Church).

20. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 257: "*Interea Constantinopolitanus imperator, eos, ut fertur, impedire ab incepto itinere satagebat, eisque, minis et muneribus, ut desisterent suggerebat*".

21. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 257. Πιθανώς πίσω από αυτές τις ενέργειες του Αλεξίου Κομνηνού κρυβόταν η ανησυχία των Βυζαντινών που έβλεπαν τους στόλους των Ιταλών να διανύουν ανενόχλητοι τα βυζαντινά ύδατα και να αγκυροβολούν στα νησιά του Αιγαίου. Βλ. γι' αυτό R. Cessi, Venezia ducale, σ. 176.

22. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 258. Βλ. R. Cessi, Venezia ducale, σ. 176, υπ. 2, που επισημαίνει ότι τα πιζανικά πλοία έφτασαν στη Ρόδο με υψωμένες τις αυτοκρατορικές (βυζαντινές) σημαίες ενώ πραγματοποιούνταν οι διάφορες ενέργειες του Κομνηνού για να αποτρέψει τους Βενετούς από το να προχωρήσουν προς τη Συρία.

23. Αυτό ισχυρίζεται η E. Salvatori στο άρθρο της "Pisa in the Middle Age: the Dream and the Reality of an Empire", E. Steven (επιμ.), *Empires and States in European Perspective*, Pisa 2002, 13-32.

ενάντια στους Βυζαντινούς και τους Βενετούς" ("*ut a damnis et opprobriis, que Grecis et Veneticis inferebant, cessarent*")[24], γεγονός που δείχνει ότι είχαν προηγηθεί κάποιες εχθροπραξίες. Πιθανώς εδώ αναφέρεται στις λεηλασίες των Πιζάνων στα Επτάνησα, αλλά οι Βυζαντινοί και Βενετοί εμφανίζονται μαζί ως θύματα των Πιζάνων. Σε αυτό το σημείο, όπως και σε άλλα της Historia de translatione, οι Πιζάνοι, αλλά και άλλοι Ιταλοί (όπως οι ναύτες από το Μπάρι) απεικονίζονται ως ενοχλητικοί, αλαζονικοί και βίαιοι παρείσακτοι που ήρθαν να ταράξουν και να δημιουργήσουν προβλήματα στους Βυζαντινούς και στους Βενετούς – εμείς θα προσθέσουμε και τους μουσουλμάνους – οι οποίοι ήθελαν μόνο να ασχολούνται ειρηνικά με τις καθιερωμένες τους εμπορικές δραστηριότητες[25].

Οι Πιζάνοι απάντησαν περιφρονητικά και απαίτησαν να εισέλθουν στο λιμάνι της Ρόδου. Οι Βενετοί τότε έριξαν στη θάλασσα 30 από τα πλοία τους, καλά οπλισμένα και επανδρωμένα, και έπλευσαν εναντίον των Πιζάνων. Στη ναυμαχία που ακολούθησε οι Βενετοί νίκησαν με σχετική ευκολία και μόλις 22 από τα πλοία των Πιζάνων κατάφεραν να διαφύγουν εκμεταλλευόμενα το σκοτάδι που είχε πέσει, ενώ τα υπόλοιπα αιχμαλωτίστηκαν μαζί με 4.000 Πιζάνων[26].

Οι αιχμάλωτοι μεταφέρθηκαν στη Ρόδο όπου οι βυζαντινές αρχές απαιτούσαν την παράδοσή τους για να σταλούν στην Κωνσταντινούπολη όπου θα ετιμωρούντο για τα εγκλήματά τους[27]. Οι Βενετοί ωστόσο, "*τον Θεό φοβούμενοι, απέδειξαν ότι ήταν πραγματικοί σταυροφόροι, δίνοντας μεγάλο παράδειγμα υπομονής, και μη θέλοντας να αποδώσουν τον θρίαμβό τους ούτε στον αυτοκράτορα ούτε σε κανέναν άλλο θνητό, αλλά μόνο στον Θεό...*"[28] άφησαν ελεύθερους τους Πιζάνους εκτός από 36 "viros majoris auctoritatis" που κρατήθηκαν ως όμηροι[29]. Οι Πιζάνοι αναγκάστηκαν να αναλάβουν κάποιες υποχρεώσεις απέναντι στους Βενετούς: Να μην εμπορεύονται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία,

24. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 258.

25. Η Άννα Κομνηνή όταν αφηγείται τις συγκρούσεις μεταξύ του στόλου των Πιζάνων και του βυζαντινού αποκαλεί τρεις φορές τους Πιζάνους "*βαρβάρους*". Άννα Κομνηνή, 351, 352.

26. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 258. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι πρόκειται για την πρώτη ναυτική σύγκρουση των Βενετών με μία άλλη ιταλική θαλάσσια δύναμη.

27. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 258.

28. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 258: "*Sed victores, in Domino timorati, se vere cruciferos, immo crucifixos, exemplo patientie demonstrarunt, cun nec imperatori nec alicui mortali, sed soli Deo triumphum, quem dederat, ascribere voluerat*".

29. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 259.

να μην επιτεθούν με κανέναν τρόπο σε άλλους χριστιανούς και να μην παρεμποδίζουν τους προσκυνητές που κατευθύνονταν προς τους Ιερούς Τόπους[30]. Το γεγονός ότι οι Βενετοί επέβαλαν στους Πιζάνους τον όρο να μην εμπορεύονται στη βυζαντινή επικράτεια ("*se numquam scicilet deinceps Romaniam causa mercemonii intraturos*") σε μία εποχή που η Πίζα δεν είχε ακόμα αναπτύξει αξιόλογες εμπορικές δραστηριότητες στις βυζαντινές αγορές, δείχνει την ανησυχία της Βενετίας για την ανερχόμενη εμπορική και θαλάσσια αντίπαλό της και, από την άλλη, την προνοητικότητα των βενετικών αρχών στα διεθνή θέματα.

Ο βενετικός στόλος παρέμεινε στη Ρόδο μέχρι τις 27 Μαΐου 1100[31], όταν απέπλευσε για τη Λυκία, όπου έλαβε χώρα το επεισόδιο της ανακάλυψης των λειψάνων του Αγίου Νικολάου[32]. Αργότερα έφτασε στην Παλαιστίνη, στο λιμάνι της Γιάφας[33]. Στην Εγγύς Ανατολή οι Βενετοί συμμετείχαν σε κάποιες στρατιωτικές επιχειρήσεις μαζί με τους Γάλλους σταυροφόρους και τελικά ο στόλος επέστρεψε στη Βενετία στις 6 Δεκεμβρίου 1100, ημέρα της γιορτής του Αγίου Νικολάου[34].

Τα γεγονότα της *Historia de translatione* αναφέρονται και σε άλλες, μεταγενέστερες, βενετικές πηγές, αλλά με λιγότερες λεπτομέρειες και με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις[35].

Θα ήθελα τώρα να συγκρίνω τις πληροφορίες αυτών των βενετικών πηγών με εκείνες που αναφέρει η Άννα Κομνηνή, με τη βοήθεια και άλλων δυτικών πηγών.

30. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 258-259: "*se numquam scicilet deinceps Romaniam causa mercemonii intraturos, vel praelium in christianos ullo modo excitaturos*".

31. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 259: "*A Rhodo tandem insula discendentes, et stationem a festivitate apostolorum Simonis et Judae usque in octavam Pentecostes, ibi peractam, deferentes*".

32. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 259-270.

33. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 271.

34. Mon. anon. Litt., *Historia de translatione*, σ. 278: "*in ipsius die festivitatis miraculosi praesulis quem gestabant*".

35. Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, L. A. Muratori (νέα εκδ.), Rerum Italicarum Scriptores XII, Bologna 1937-1939, σ. 221-223. – *Venetiarum historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata*, εκδ. R. Cessi-F. Bennato, Monumenti Storici pubblicati dalla Deputazione di Storia Patria per le Venezie, n.s., XVIII, Venezia 1964, σ. 86-87. Και οι δύο πηγές, που βασίζονται κυρίως στην Historia de translatione, αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης των γεγονότων της εκστρατείας στην ανακάλυψη και στην συγκομιδή των λειψάνων του Αγίου Νικολάου και στη ναυμαχία με τους Πιζάνους, ενώ οι πληροφορίες για τη δράση του στόλου στην Παλαιστίνη είναι πολύ σύντομες.

Οι πιζανικές πηγές που αναφέρονται στην εκστρατεία των Πιζάνων στην Εγγύς Ανατολή είναι τα "*Gesta Triumphalia per Pisanos Facta*" του Bernardo Marangone και οι "*Annales Pisani*" επίσης του Bernardo Marangone[36]. Διαφορετικά από την περίπτωση της Γένοβας, δεν έγινε κάποια έκκληση των σταυροφόρων ή της ρωμαϊκής εκκλησίας προς τους Πιζάνους, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή τους στη σταυροφορία[37]. Σύμφωνα όμως με την Άννα Κομνηνή οι Φράγκοι πριν αναχωρήσουν για τη Συρία υποσχέθηκαν πολλά στον Δαϊβέρτο εάν τους βοηθούσε να πετύχουν τους στόχους τους[38]. Το γεγονός ότι τα *Gesta Triumphalia per Pisanos Facta*, αρχίζοντας την εξιστόρηση των κατορθωμάτων των Πιζάνων στην πρώτη σταυροφορία, αναφέρουν μαζί με τη χρο-

36. Bernardo Marangone, *Gesta triumphalia per Pisanos facta de captione Hierusalem et civitatis*
maioricarum et aliarum civitatum et de triumpho habito contra Ianuense, εκδ. M. L. Gentile, Rerum
Italicarum Scriptores (νέα έκδοση), VI/2 1930, 89-96. – Bernardo Marangone, *Annales Pisani*, εκδ. M.
L. Gentile, Rerum Italicarum Scriptores (νέα έκδοση), VI/2, Bologna 1930, 3-22. Για τον βίο και τα
έργα του Bernardo Marangone βλ. M. L. Ceccarelli Lemut, "Bernardo Marangone "provisor" e
cronista di Pisa nel XII secolo", M. L. Ceccarelli Lemut, *Medioevo Pisano. Chiesa, famiglie, territorio*,
Pisa, 2005, σ. 119-137.

37. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1096, ο πάπας Ουρβανός Β΄ (1088-1099) έστειλε στη Γένοβα
τον επίσκοπο της Grenoble και τον επίσκοπο της Orange για να πείσουν τους Γενοβέζους να συμ-
μετάσχουν στη σταυροφορία με τον στόλο τους. Οι δύο επίσκοποι στάλθηκαν από τον πάπα στην
Γένοβα κατόπιν παράκλησης των αρχηγών των σταυροφόρων (*prece eorum Ianuam misit*)[37]. Με-
ταξύ των Γάλλων φεουδαρχών που πρωτοστάτησαν στο σταυροφορικό κίνημα ήταν πολλοί ηγεμό-
νες της Νότιας Γαλλίας (επικεφαλής των οποίων τέθηκε ο κόμης της Τουλούζης Ραϊμόνδος του
Saint Gilles), περιοχή όπου οι Γενοβέζοι έμποροι είχαν αναπτύξει τις τελευταίες δεκαετίες σημα-
ντικότατη εμπορική δραστηριότητα, η οποία σε κάποιους τομείς του εμπορίου έτεινε να λάβει μορ-
φή μονοπωλίου. Οι αρχηγοί των σταυροφόρων αντιλαμβάνονταν πως η εκστρατεία χρειαζόταν την
υποστήριξη μίας αξιόλογης ναυτικής δύναμης και οι μόνες ναυτικές δυνάμεις στη Δυτική Ευρώπη
ήταν οι ιταλικές πόλεις και μεταξύ αυτών η Γένοβα, εξαιτίας της γεωγραφικής της γειτνίασης και
των παραδοσιακών οικονομικών σχέσεων, μπορούσε να συνεννοηθεί ευκολότερα με τους Γάλλους
φεουδάρχες. Η ανταπόκριση των Γενοβέζων στον παπικό κάλεσμα υπήρξε ενθουσιώδης και "*multi*
de melioribus Januensibus illa die crucem susceperunt". Caffaro, *De liberatione civitatum orientis liber*,
εκδ. G. Pertz, MGH, Scriptores, τ. XVIII, Hannover 1863, σ. 40-48, στη σελίδα 41. Για τις δραστη-
ριότητες των γενοβέζων στην Νότια Γαλλία βλ. T. Ossian De Negri, *Storia di Genova*, Milano 1968,
σ. 219-221. – E. Salvatori, *Boni amici et vicini. Le relazioni tra Pisa e le città della Francia meridionale*
dall'XI alla fine del XIII secolo, Pisa 2002. – G. Petti Balbi, *Genova e il Mediterraneo occidentale nei*
secoli XI-XII, εν *Comuni e memoria storica. Alle origini del comune di Genova*, Atti del convegno di
studi, Genova 24-26 settembre 2001, Genova 2002, 503-526 [= Atti della Società Ligure di Storia
Patria, n. s., XLII (CXVI/1)].

38. Άννα Κομνηνή, XI, X, 1 (σ. 350): "*ἐπεὶ δὲ ἐξερχόμενοι πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα πρὸς κατάσχεσιν τῶν πόλεων Συρίας ὑπέσχοντο τῷ ἐπισκόπῳ Πίσσης ἱκανά, εἰ τούτοις συνάρηται πρὸς τὸν προκείμενον αὐτοῖς σκοπόν*".

νολογία more pisano[39] και τη φράση "*Ecclesie Romane presidente D. Papa Urbano II*", υποδεικνύει ότι υπήρξε κάποια παρότρυνση από τον πάπα προς τους Πιζάνους, με τους οποίους άλλωστε η ρωμαϊκή εκκλησία είχε τότε άριστες σχέσεις[40]. Σύμφωνα με αυτές, οι Πιζάνοι ετοίμασαν έναν μεγάλο στόλο, 120 πλοίων, και αναχώρησαν για την Εγγύς Ανατολή το 1099, έτος που σύμφωνα με το χρονολογικό σύστημα που χρησιμοποιείτο στην Πίζα, (more pisano) αρχίζει στις 25 Μαρτίου του 1098 και τελειώνει στις 24 Μαρτίου του 1099. Οι ίδιες πηγές αναφέρουν τις επιθέσεις στα Ιόνια Νησιά, κατονομάζοντας ωστόσο μόνο την Κεφαλονιά και τη Λευκάδα ("*Lucatam et Cefaloniam, urbes fortissimas, expugnantes expolieverunt*"), αλλά δεν λένε τίποτα για συγκρούσεις με τους Βυζαντινούς ούτε με τους Βενετούς[41].

Από άλλες δυτικές πηγές ξέρουμε ότι ο πιζανικός στόλος έφτασε στη Λαοδίκεια τον Σεπτέμβριο του 1099[42], γεγονός που έκανε μερικούς νεότερους μελετητές να συμπεράνουν ότι η αναχώρηση του στόλου από την Πίζα έγινε προς τα τέλη του έτους 1098[43], αλλά, κατά τη γνώμη μου, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο της αναχώρησης του στόλου από την Πίζα κατά τους πρώ-

39. Στην Πίζα ο χρόνος άρχιζε στις 25 Μαρτίου, πέρα από αυτό, όμως, η μέτρηση των ετών είχε μετατεθεί ένα χρόνο μετά. Το πιζανικό έτος δηλαδή άρχιζε 9 μήνες και 6 ημέρες πριν από το κανονικό έτος, και μόνο οι ημερομηνίες από την 1η Ιανουαρίου μέχρι τις 24 Μαρτίου αναφέρονταν στο ίδιο έτος και στα δύο ημερολόγια. Έτσι, π. χ., η 25η Απριλίου 1100 more pisano, αντιστοιχεί στην 25η Απριλίου 1099 ενώ η 10η Ιανουαρίου 1099 είναι η ίδια ημερομηνία και για τα δύο.

40. Bernardo Marangone, Gesta triumphalia, 89. Για τις σχέσεις μεταξύ της Πίζας και της ρωμαϊκής εκκλησίας στις παραμονές των σταυροφοριών βλ. M. Ronzani, "Pisa fra Papato e Impero alla fine del secolo XI: la questione della "Selva di Tombolo" e le origini del monastero di S. Rossore", *Pisa e la Toscana occidentale nel Medioevo, 1. A Cinzio Violante nei suoi 70 anni*, Pisa 1991, 173-230. – C. Violante, "La Chiesa pisana dal vicariato pontificio alla meptropolia e alla primazia. Lineamenti di un eccezionale progresso religioso e civile", M. L. Ceccarelli Lemut-P. Sodi (επιμ), *Nel IX centenario della Metropoli ecclesiastica di Pisa*, Atti del convegno di studi, 7-8- maggio 1992, Pisa 1995, 365-395.

41. Bernardo Marangone, Gesta triumphalia, 89. – Bernardo Marangone, Annales Pisani, 7.

42. Βλ. ανωτέρω στην υπ. 12.

43. S. Runciman, Crusades, 299. – Του ίδιου, Intervento, 10. – R. M. Setton, Crusades, 374, όπου μάλιστα ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο πιζανικός στόλος διαχείμασε στην Κέρκυρα ("*It had seized Corfu and wintered there*"), χωρίς ωστόσο να διευκρινίσει από πού αντλεί αυτή την πληροφορία. – Θ. Κορρές, Αντιπαράθεση, 318. – Ο Chalandon, βάσει των πληροφοριών των Gesta Triumphalia, τοποθετεί τον απόπλου του στόλου στο 1099, αλλά πιθανώς χωρίς να λάβει υπ' όψη του το διαφορετικό χρονολογικό σύστημα που ίσχυε στην Πίζα. F. Chalandon, Essai, 215. με την υπ. 1. – Η Ahrweiler δεν χρονολογεί επακριβώς την αναχώρηση του στόλου της Πίζας, αλλά τοποθετεί στο 1099 τις επιθέσεις κατά των Ιόνιων Νησιών και τις επακόλουθες προετοιμασίες του βυζαντινού στόλου. H. Ahrweiler, Mer, 192-193.

τους μήνες του 1099[44].

Πέρα από τα προβλήματα χρονολόγησης του απόπλου του στόλου των Πιζάνων, η πληροφορία της Κομνηνής ότι ο αυτοκράτορας διέταξε την κατασκευή ενός νέου στόλου "*μόλις πληροφορήθηκε τις λεηλασίες των Πιζάνων στα Ιόνια Νησιά*" προκαλεί το ερώτημα πώς και πότε πρόλαβαν οι Βυζαντινοί να κατασκευάσουν έναν νέο στόλο, και μάλιστα σε διάφορα λιμάνια της Αυτοκρατορίας, να τον εξοπλίσουν κατάλληλα, και μάλιστα με ειδικές συσκευές για την εκτόξευση του υγρού πυρός, να τον επανδρώσουν, να φροντίσουν για κάποια έστω και στοιχειώδη εκπαίδευση των νέων πληρωμάτων, να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις τους και να βγουν στο κυνήγι των Πιζάνων. Όλες αυτές οι διαδικασίες είναι χρονοβόρες και είναι απίθανο να χρειάστηκαν οι Πιζάνοι τόσο πολύ καιρό για να διανύσουν την απόσταση από τα Ιόνια Νησιά στη Ρόδο, όπου σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή συγκρούστηκαν με τον νέο βυζαντινό στόλο. Είναι επίσης αξιοπερίεργο ότι ένας στόλος που καταδίωκε τον εχθρό σταμάτησε για να αλειφθούν με πίσσα οι καρίνες των μόλις κατασκευασμένων πλοίων του, διαδικασία που επίσης απαιτεί πολύ χρόνο, όπως επίσης φαίνεται απίθανο να συγκρούστηκαν οι Πιζάνοι με τους Βυζαντινούς την άνοιξη του 1099 μεταξύ Ρόδου και Λυκίας και να φτάσουν στη Συρία μόνο τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, δηλαδή τρεις ή και περισσότερους μήνες μετά.

Οι Πιζάνοι συνέβαλαν σημαντικά στα στρατιωτικά γεγονότα της πρώτης σταυροφορίας και η συνεργασία τους ήταν τόσο αναγκαία στους σταυροφόρους που μπορούσαν να εκβιάσουν καταστάσεις και να απαιτήσουν προνόμια και κτήσεις στη Συρία και Παλαιστίνη. Μάλιστα η εκλογή του Daimberto ως πατριάρχη Ιεροσολύμων οφείλετο αποκλειστικά στο γεγονός ότι οι αρχηγοί των σταυροφόρων χρειάζονταν τα πλοία των Πιζάνων[45]. Θα ήταν δύσκολο

44. Στον Μεσαίωνα τα πλοία σπάνια ταξίδευαν κατά τους χειμερινούς μήνες μολονότι δεν λείπουν τα παραδείγματα πλεύσεως κατά την διάρκεια του χειμώνα (όπως, για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις των Βενετών κατά των Νορμανδών στη Δαλματία τον χειμώνα 1075-1076. Βλ. E. Sestan, "La conquista veneziana della Dalmazia", *La Venezia del Mille*, Storia della civiltà veneziana, τ. X, Firenze 1965, 85-116). Εάν ληφθούν υπ' όψη όλα τα χρονολογικά στοιχεία που διαθέτουμε από τις πηγές για την εκστρατεία των Πιζάνων στην Εγγύς Ανατολή, η πιθανότερη ημερομηνία αναχώρησης του πιζανικού στόλου μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στο τέλος του χειμώνα και την αρχή της άνοιξης του 1099, άρα κατά τον Φεβρουάριο-Μάρτιο 1099.

45. B. Hamilton, Church, 53. – Η Ahrweiler αγνοεί τον ρόλο του Δαϊβέρτου και των Πιζάνων στην Εγγύς Ανατολή και μάλιστα γράφει πως ο Βοημούνδος της Αντιόχειας "*après l'échec de la flotte pisane*" αναγκάστηκε να στραφεί στους Γενοβέζους στους οποίους παραχώρησε με επίσημό

ένας στόλος ηττημένος δύο φορές, που είχε αφήσει τους περισσότερους από τους δικούς του στα χέρια των Βυζαντινών (η Ahrweiler μάλιστα κάνει λόγο για "*πανωλεθρία του στόλου των Πιζάνων και πλήρη αποτυχία της εκστρατείας τους*" - "*défaite de la flotte pisane et échec de son expédition*")[46] να παίζει πρωταρχικό ρόλο στην πρώτη σταυροφορία και να υπαγορεύει συμπεριφορές και να θέτει όρους στους αρχηγούς των σταυροφόρων.

Όπως ήδη είπαμε, οι ίδιες οι πιζανικές πηγές δεν αναφέρουν καμία ναυμαχία στη Ρόδο, ούτε με τους Βενετούς ούτε με τους Βυζαντινούς. Θα παρέβλεπαν όμως ένα γεγονός όπου ενεπλάκη σχεδόν το σύνολο των ναυτικών δυνάμεων της πόλης τους και ο ίδιος ο επίσκοπός της, που ήταν τότε, ως ένα σημείο, και πολιτικός ηγέτης της πόλης;[47]

του έγγραφο διάφορα προνόμια. H. Ahrweiler, Mer, 194. – Όμως, το έγγραφο του Βοημούνδου για τους Γενοβέζους χρονολογείται στις 14 Ιουλίου 1098, δηλαδή πριν ακόμα αναχωρήσει ο πιζανικός στόλος από την Πίζα ! Το έγγραφο βρίσκεται εν C. Imperiale di Sant' Angelo, *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*, I-III, Fonti per la Storia d'Italia, Roma 1936-1942, τ. I, έγγραφο 8, σ. 12. Η παραχώρηση αναφέρεται και από τον Caffaro, Liberatio Orientis, 44: "*Boiamundus vero concessit eis privilegium in Antiochia, ut continetur in registro Anno MLXXXVIII, mense Iulii*".

46. H. Ahrweiler, Mer, 195, όπου η συγγραφέας αναφέρει την ήττα των Πιζάνων για το έτος 1103, σε αντίθεση με όσα γράφει στη σελίδα 192, όπου είχε τοποθετήσει τα γεγονότα στο 1099 ("En effet, une année après la défaite de la flotte pisane et l'échec de son expédition (1104), une important flotte génoise se prépare à passer en Orient").

47. Για το σημαντικότατο θέμα του ρόλου των επισκόπων στις ιταλικές πόλεις βλ. G. Volpe, "*Conti e vescovi. Vescovi e città*", Studi storici 1908, επανεκδόθηκε εν G. Volpe, *Medio Evo italiano*, (συλλογή άρθρων και μελετών), Bari 1992, σ. 65-83. – G. Falco, "La crisi dell'autorità e lo sforzo della ricostruzione in Italia", *I problemi comuni dell'Europa post-carolingia*, Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto 6-13 aprile 1954, Spoleto 1955, σ. 39-51, κυρίως στις σελίδες 48-49. – G. Tabacco, *Storia politica e sociale. Dal tramonto dell'impero alle prime formazioni di Stati regionali*, Storia d'Italia, τ. I, εκδ. G. Einaudi, Torino 1974 (ανατύπωση Milano 2005), σ. 3-274, στις σελίδες 88-93, 127-137. – C. Violante, "Le istituzioni ecclesiastiche nell'Italia centro-settentrionale durante il Medioevo: province, diocesi, sedi vescovili", G. Rossetti (επιμ.), *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel Medioevo*, Bologna 1977, σ. 83-111. – G. Rossetti, "Formazione e caratteri delle signorie di castello e dei poteri territoriali dei vescovi sulle città nella Langobardia del secolo X", G. Rossetti (επιμ.), *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel Medioevo*, Bologna 1977, σ. 113-148. – G. Tabacco, "Regno, impero e aristocrazia nell'Italia postcarolingia", εν Il secolo di ferro: mito e realtà del secolo X, XXXVIII Settimana di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto 1991, 243-269. – G. Tabacco, *Profilo di storia del medioevo latino-germanico*, Torino 1996, σ. 83-84, 92-95, 111-113. – L. Provero, "Apparato funzionariale e reti vassallatiche nel regno italico (secoli X-XII)", άρθρο που θα εκδοθεί εν *Formazione e strutture dei ceti dominanti nel medioevo: marchesi, conti e visconti nel regno italico (secc. IX-XII)*, Atti del terzo convegno di Pisa, 18-19 marzo 1999, διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή από Reti Medievali στην διεύθυνση htpp://retimedievali.it, σ. 1-34, στις σελίδες 18 κ.ε. – G. Albertoni-L. Provero, *Il feudalesimo in Italia*, Roma 2003, σ. 70 κ.ε.

Εάν μάλιστα συγκρίνουμε την *Αλεξιάδα* και με τις βενετικές πηγές η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο. Υπάρχει η αίσθηση ότι πρόκειται για το ίδιο γεγονός. Οι βενετικές πηγές όμως λένε:

ñ ότι η σύγκρουση έγινε τον χειμώνα 1099-1100, άρα κατά την επιστροφή προς την Ευρώπη των εν λόγω πλοίων των Πιζάνων και όχι ενώ πήγαιναν στη Συρία,

ñ ότι ενεπλάκη μόνο ένα μέρος του πιζανικού στόλου (50 πλοία και δεν ξέρουμε εάν ήταν πολεμικά ή μεταγωγικά)[48],

ñ ότι η σύγκρουση έγινε μεταξύ Βενετών και Πιζάνων, χωρίς καμία συμμετοχή του βυζαντινού στόλου, που μάλιστα απουσιάζει εντελώς από τα γεγονότα,

ñ και ότι οι Πιζάνοι αιχμάλωτοι που μεταφέρθηκαν στη Ρόδο δεν θανατώθηκαν αλλά αφέθηκαν ελεύθεροι.

Άρα τι έγινε ακριβώς στη Ρόδο;

Με βάση τις πληροφορίες των πηγών, μπορώ μόνο να κάνω τις εξής υποθέσεις:

1. Κάποια πλοία των Πιζάνων που επέστρεφαν στην πατρίδα συγκρούστηκαν και με τους Βενετούς και με τον νέο βυζαντινό στόλο τον χειμώνα 1099-1100. Το ότι ήταν χειμώνας εξηγεί και γιατί στη Σάμο οι Βυζαντινοί είχαν σύρει τα πλοία τους στη στεριά, όπως ακριβώς είχαν κάνει οι Βενετοί στη Ρόδο.
2. Ίσως οι Πιζάνοι συγκρούστηκαν στη Ρόδο δύο φορές: Μία πρώτη φορά με τους Βυζαντινούς πηγαίνοντας στη Συρία και μία δεύτερη φορά με τους

48. Ο υπόλοιπος στόλος των Πιζάνων παρέμεινε στην Παλαιστίνη για όλο τον χειμώνα του 1099-1100 και μάλιστα οι Πιζάνοι βοήθησαν τον Γοδεφρείδο τον Βουιλώνιο στην ανοικοδόμηση της πόλης Γιάφας που είχε καταστραφεί από τις στρατιωτικές συγκρούσεις και εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους της. Bernardo Marangone, Gesta triumphalia, 89: "*ibique Pisani morantes per aliquantum temporis, et Jopem urbem rehedificantes ad propria regressi sunt*". Η ανοικοδόμηση της Γιάφας μαρτυρείται και από τον Albert d'Aix (VII, 12). Ο στόλος αναχώρησε τελικά για την Ιταλία τον Απρίλιο του 1100. *Epistola Dagoberti, patriarchae Hierosolymitani, ad omnes Theutonicae regionis catholicos*, εκδ. κόμη Riant εν *Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscriptions*, τ. 12 (1884), σ. 211. Το ίδιο έτος 1100, μία πυρκαγιά έκαψε μεγάλο μέρος της πόλης της Πίζας, γεγονός που σίγουρα δεν κατέστησε εύκολο για τους Πιζάνους να διατηρούν μεγάλες ναυτικές δυνάμεις μακριά από την πόλη τους και πιθανώς εμπόδιζε την ομαλή οικονομική και κοινωνική ζωή της Bernardo Marangone, Annales Pisani, 7. Για τα επόμενα χρόνια οι Πιζάνοι δεν θα οργανώσουν άλλες εκστρατείες στην Εγγύς Ανατολή, γεγονός που θα αποδυναμώσει σημαντικά τις θέσεις τους στην περιοχή, καθώς και αυτή του ίδιου του πατριάρχη Δαϊβέρτου.

Βενετούς στη επιστροφή, και ηττήθηκαν και τις δύο φορές, αλλά αυτό όπως είπα είναι κάπως απίθανο (χρονική αλληλουχία των γεγονότων, μετέπειτα ρόλος των Πιζάνων στην Εγγύς Ανατολή κ.τ.λ.)

3. Η τελευταία και η τολμηρότερη από τις υποθέσεις είναι ότι η Κομνηνή απέδωσε στους Βυζαντινούς τη νίκη που οι Βενετοί, τότε σύμμαχοι – και θεωρητικά ακόμα υπήκοοι του Βυζαντίου – πέτυχαν στη Ρόδο ενάντια στους αλαζονικούς και μισητούς βαρβάρους από την Πίζα, αλλά η ακριβής και λεπτομερής της εξιστόρηση, με αναφορές σε συγκεκριμένα πρόσωπα, τοποθεσίες και γεγονότα, καθιστά αυτή την υπόθεση μάλλον απίθανη.

Προσωπικά, τείνω προς την αποδοχή της πρώτης των τριών υποθέσεων, την οποία θεωρώ την πιθανότερη.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να αναφέρω τις αντικρουόμενες απόψεις των νεότερων ιστορικών και μελετητών, οι οποίοι ή υιοθετούν τις πληροφορίες της Κομνηνής, αγνοώντας εντελώς τις βενετικές πηγές[49] ή αντίθετα δέχονται τις πληροφορίες των βενετικών πηγών αγνοώντας ή απορρίπτοντας την Κομνηνή, ίσως προς αποφυγήν των προβληματισμών που προκύπτουν από την σύγκριση όλων των πηγών[50]. Βάσει των ερευνών μου, ο μόνος που έκανε μία σύγκριση

49. Αυτοί είναι οι μελετητές που αναφέραμε στην υπ. 1, δηλαδή οι Chalandon, Runciman, Setton, Ahrweiler, Κορρές.

50. Αυτοί είναι οι μελετητές που αναφέραμε εκτενώς στην υπ. 11. Ο Caddeo που βασίζεται στην Άννα Κομνηνή γράφει ότι οι Πιζάνοι καταδιώχθηκαν από τους Βυζαντινούς, πηγαίνοντας προς τη Λαοδίκεια και *"πιθανώς να έγινε κάποια σύγκρουση"* (*"sarebbe seguito un combattimento"*) στα Πάταρα της Λυκίας· ενώ αμέσως παρακάτω ο συγγραφέας αναφέρει τη ναυμαχία στη Ρόδο με τους Βενετούς. R. Caddeo, Storia marittima d'Italia, σ. 276. Ο δε Chalandon ακολουθεί πλήρως την Κομνηνή, αλλά αναφέρεται και στην *Historia de translatione*, σε μία υποσημείωση, όπου λέει ότι οι Πιζάνοι πραγματοποίησαν επιθέσεις, όχι μόνο κατά των Βυζαντινών, αλλά και ενάντια στους Βενετούς. Chalandon, Essai, σ. 215, υπ. 2. Τέλος ο Nicol παραθέτει τα γεγονότα σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Historia de translatione*, χωρίς καν να αναφερθεί στην Άννα Κομνηνή, αλλά εκφράζει κάποιες αμφιβολίες για την φερεγγυότητα της βενετικής πηγής, γράφοντας πως: "*Πολλά στοιχεία σε αυτήν την ιστορία είναι αληθή και πολλά όχι*" (D. M. Nicol, Βυζάντιο και Βενετία, σ. 105) και ότι "*οι λεπτομέρειες για τη ναυμαχία των Πισατών με τους Βενετούς στα ανοιχτά της Ρόδου είναι αμφισβητήσιμες*" (αυτόθι, σ. 106), χωρίς ωστόσο να διευκρινίσει ποιες είναι αυτές οι λεπτομέρειες και γιατί τις θεωρεί αμφισβητήσιμες. Άλλο στοιχείο που κατά τη γνώμη του υπονομεύει την αξία της μαρτυρίας της βενετικής πηγής είναι η αναφερόμενη υποχρέωση που ανέλαβαν οι Πιζάνοι να μην εμπορεύονται στα βυζαντινά ύδατα, υποχρέωση που θεωρεί αναχρονιστική "*επειδή μέχρι το 1100 οι Πισάτες έμποροι δεν απειλούσαν το βενετικό μονοπώλιο στο βυζαντινό εμπόριο*" (αυτώθι, σ. 106. Η ελληνική μετάφραση, που εδώ διόρθωσα βάσει του αγγλικού πρωτότυπου γράφει λανθασμένα "*απειλούσαν το βυζαντινό μονοπώλιο στο εμπόριο*"). Όμως ο Nicol δείχνει να ξεχνά την διορατικότητα και την προνοητικότητα των Βενετών όσον αφορά τη διασφάλιση των εμπορικών τους συμφερόντων και το μακροπρόθεσμο των σχεδίων και των πράξεών τους, παρόλο που ο ίδιος στο βιβλίο του μας προσφέρει πολυάριθμα παραδείγματα αυτών.

των πηγών και έθεσε κάποια ερωτήματα παρόμοια με αυτά που τέθηκαν σε αυτόν τον άρθρο, υπήρξε ο Ιταλός ιστορικός Camillo Manfroni, στο έργο του, *Storia della marina italiana*, του 1899[51].

51. C. Manfroni, Marina, 141-143, όπου ο συγγραφέας εκφράζει κάποιες αμφιβολίες για την εκδοχή της *Historia de translatione*, και τείνει περισσότερο προς αυτήν της Κομνηνής. Το μόνο επιχείρημα που προβάλλει, ωστόσο, δεν είναι πολύ πειστικό: Ότι δηλαδή είναι απίθανο οι Βενετοί να αντιμετώπισαν τους Πιζάνους μόνο με τριάντα πλοία. Ο Manfroni όμως δεν έλαβε υπ' όψη του το ενδεχόμενο τα πενήντα πλοία των Πιζάνων να ήταν κυρίως εμπορικά και μεταγωγικά, δεδομένου ότι ο κύριος όγκος του στόλου είχε μείνει με τον Δαϊβέρτο στην Παλαιστίνη. Τα τριάντα πλοία με τα οποία οι Βενετοί βγήκαν από το λιμάνι της Ρόδου για να πολεμήσουν τους Πιζάνους, ήταν πιθανώς τα μόνα κατάλληλα οπλισμένα που οι Βενετοί κρατούσαν έτοιμα, ενώ τα υπόλοιπα πλοία του στόλου είχαν αποσυρθεί στη στεριά για τον χειμώνα.

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης

Γεώργιος Κεδρηνός,
ο υποβαθμισμένος Βυζαντινός χρονικογράφος

Γύρω στα τέλη της δεκαετίας του '80', ο φίλος εκδότης Κώστας Σπανός (Σπάνια βιβλία-Σπανός), γνωστός κυρίως για τις χρησιμότατες φωτοαναστατικές εκδόσεις αρκετών τόμων των Βυζαντινών ιστοριογράφων και χρονικογράφων της σειράς της Βόννης (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), μου εμπιστεύθηκε αχρονολόγητο ιδιόγραφο (και χειρόγραφο) κείμενο δυόμισι περίπου σελίδων μικρού σχήματος, γραμμένο από τον βυζαντινολόγο-γενεαλόγο Κωνσταντίνο Βαρζό († 1985), υπό τύπον προλογικού σημειώματος για την προγραμματιζόμενη φωτοανατύπωση της *Σύνοψης ιστορικών* του Γεώργιου Κεδρηνού. Στο κείμενό του αυτό ο Βαρζός, κάνοντας λόγο για την εξάρτηση του Κεδρηνού από την επίσης *Σύνοψη ιστοριών* του Ιωάννη Σκυλίτζη, ανέφερε ότι ο Κεδρηνός «δεν υπήρξε ιστορικός συγγραφέας, αλλά μάλλον ένας απλός αντιγραφέας», παραδεχόμενος όμως ότι «και σ' αυτό ήταν πολύ χρήσιμος στους ερευνητές», τονίζοντας επίσης ότι «...ο αναγνώστης απ' τη σελ. 43 του Β΄ τόμου δεν έχει μπροστά του παρά τον Ιωάννη Σκυλίτζη, πλην των προσθηκών του χειρογράφου dob. Hist. Gr. 74, που πιθανόν παρενέβαλε ο επίσκοπος Δεαβόλεως (παρά την Κορυτσά) Μιχαήλ» και καταλήγοντας ότι «Αυτές [δηλ. τις προσθήκες του Μιχαήλ Δεαβόλεως] περιέλαβε στην έκδοσή του (=του Σκυλίτζη), του 1973, ο Ιωάννης Thurn» (σ. 1, 2, 3 του χειρογράφου).

Έχοντας γράψει λίγα χρόνια πριν ένα εκλαϊκευτικό άρθρο για τη σχέση των Σκυλίτζη-Συνεχιστή Σκυλίτζη-Κεδρηνού και τα σχετικά λήμματα για τους Σκυλίτζη-Συνεχιστή του και Κεδρηνό σε πολύτομη ελληνική εγκυκλοπαίδεια[1], έκανα λόγο για τις απόψεις των ερευνητών που, πλην λίγων εξαιρέσεων, απο-

1. Α. Σαββίδης, «Οι Βυζαντινοί χρονικογράφοι Ιωάννης Σκυλίτζης, ο ανώνυμος Συνεχιστής του και ο Γεώργιος Κεδρηνός (11ος-αρχές 12ου αι.), *Βυζαντινή και Νεοελληνική Μυριόβιβλος* 3 (Αθήνα, Σπανός, 1982), σ. 16-19 (18-19 περί Κεδρηνού) και λήμμα «Κεδρηνός», *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία/ ΜΓΕ Υδρία* 32 (Αθήνα, 1984), σ. 134 (για τα περί Σκυλίτζη και Συνεχιστή του αντίστοιχα λήμματα βλ. εδώ, πιο κάτω, σημ. 10-11). Προγενέστερα περί Κεδρηνού εγκυκλοπαιδικής υφής λήμματα: V. Laurent, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια/ ΘΗΕ* 7 (Αθήνα, 1965), στήλ. 472-473, R. Browning, *Penguin Companion to Literature* IV, Χάρμοντσουορθ, 1969, σ. 186, I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί βυζαντινής ιστορίας*, 5η έκδ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1987, σ. 301-302, αρ. 386, J. Karayannopulos-G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, 324-1453, Βισμπάντεν, 1982, σ. 434, αρ. 386, A. Hohlweg, στο *Tusculum-Λεξικόν*, μετάφρ. Αθ. Φούρλας, τόμ. Α΄, Αθήνα, Φούρλας, 1993, σ. 283 (από τη 2η γερμανική έκδ. του 1982), J. Mossai, Georges Cédrénus", *Dictionnaire d' histoire et de géographie ecclésiastique*, τεύχη 115-116 (Παρίσι, 1983), στήλ. 610. Αναφέρονται επίσης εδώ τα παλαιά λήμματα των Ε. Παντελάκη, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Πυρσού* 14 (Αθήνα, ανατύπ. 1964), σ. 179α και Γ. Γαρδίκα, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*

πέμπουν την αυτόνομη ιστοριογραφική αξία του έργου του Κεδρηνού λόγω της εξάρτησής του από το έργο του λίγο προγενέστερού του, Ιωάννη Σκυλίτζη. Εν τούτοις, πάντοτε με διακατείχε μια επιφύλαξη ως προς την γενική αυτή καταδικαστική στάση –μια και το προ του 811 π.Χ. τμήμα του έργου αυτού (που καλύπτει όλο τον Α΄ τόμο και τις σελίδες 1-43 του Β΄ τόμου της έκδοσης της Βόννης) μου φαινόταν πολύ χρήσιμο, κυρίως λόγω του ερανιστικού του χαρακτήρα βάσει σημαντικών προγενέστερων πηγών, τις οποίες ο Κεδρηνός χρησιμοποίησε. Η χρησιμότητα του τμήματος αυτού έγινε για μένα δεδομένη, όταν μελετώντας την ιστορία του βυζαντινού Πόντου πριν την ίδρυση του κράτους των Μεγαλοκομνηνών (το 1204) είχα εντοπίσει σημαντικές πληροφορίες ως προς διάφορα προβλήματα βυζαντινής ιστορίας που συνδέονταν με διάφορες ποντιακές περιοχές, σε μια μακρά περίοδο από τον πέμπτο ως το δέκατο αιώνα –οι μισές από αυτές χρονολογούνται στους 5ο, 6ο, 7ο και στις αρχές του 8ου αι., που σχετίζονται με το τμήμα της *Σύνοψης* του Κεδρηνού ως το σημείο που αρχίζει η αντιγραφή του Σκυλίτζη. Πιο συγκεκριμένα, τα περι ων ο λόγος χωρία (της περιόδου πριν το 811) αναφέρονται α) σε επιδημία πείνας («*λιμό*») στον Πόντο κατά το 1ο μισό του 5ου αι. (Κεδρ. Α΄, σ. 590), β) στη εξορία του πατριάρχη Ευτύχιου (552-565 και 577-582) από τον Ιουστινιανό Α΄ στην ποντιακή Αμάσεια (Κεδρ. Α΄, σ. 680), γ) στις εκστρατείες του Ηράκλειου Α΄ κατά των Σασσανιδών Περσών στον Εύξεινο Πόντο με τη συμμαχία των τουρκοφώνων Χαζάρων (Κεδρ. Α΄, σ. 719), και δ) στην άνοδο του Κύρου, έγκλειστου «*εν τη νήσω Αμάστριδι*», στον πατριαρχικό θρόνο (705-711) από τον Ιουστινιανό Β΄ (Κεδρ. Α΄, σ. 781). Τα υπόλοιπα χωρία αναφέρονται σε μετά το 811 γεγονότα, που παίρνονται από τον Σκυλίτζη, όπου οι παράλληλες αναφορές: α) «Πέρσαι» (δηλ. Χουρραμίτες) στη Σινώπη επί βασιλείας Θεοφίλου (Κεδρ. Β΄, σ. 131 = Σκυλ., σ. 74), β) «αποστασία» Χαλδίας του Πόντου κατά Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού, το 923 (Κεδρ. Β΄, σ. 302 = Σκυλ., σ. 217), γ) περιορισμός στην Αμάσεια του Βάρδα Φωκά, έως τότε δούκα Χαλδίας και Κολωνείας, από τον Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, περί το 970 (Κεδρ. Β΄, σ. 379 = Σκυλ., σ. 284), και δ) δολοφονία

Ελευθερουδάκη 7 (Αθήνα, ανατύπ. 1962-65), σ. 484 α-β. Μεταγενέστερα (του 1984) λήμματα: Alice-Mary Talbot, *Dictionary of the Middle Ages/ DMA* 7 (Νέα Υόρκη, 1986), σ. 227, Βλ. Φειδάς, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα/ ΕΠΛΜ* 33 (Αθήνα, 1988, ανατύπ. 1996), σ. 73δ (χωρίς όμως βιβλιογραφία), R. Maisano, *Lexikon des Mittelalters* V.5 (Μόναχο-Ζυρίχη, 1990), στήλ. 1093, A. Kazhdan, *Oxford dictionary of Byzantium/ ODB* (Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, 1991), σ. 1118.

Κωνσταντίνου Γαβρά από τον Βάρδα Φωκά, το 979 (Κεδρ. Β΄, σ. 426, 430 = Σκυλ., σ. 322, 325)[2].

Οι πιο πάνω πληροφορίες (ιδιαίτερα εκείνες ως τις αρχές του όγδοου αιώνα) είναι αρκετές για να θεωρήσουμε τον Κεδρηνό αξιόλογη πηγή. Ένα επιπλέον παράδειγμα μας πείθει έτι περαιτέρω: Εκεί όπου ο Κεδρηνός κάνει λόγο (Κεδρ. Α΄, σ. 516-517) για το επεισόδιο του Μητροδώρου, του «περσογενούς» φιλοσόφου που, χάνοντας από τους Σασσανίδες Πέρσες τα δώρα που ο Ινδός βασιλιάς έστελνε προς τον Μέγα Κωνσταντίνο, το 327/ 328 μ.Χ., οδήγησε -άθελά του- στη λύση των σπονδών ειρήνης ανάμεσα στον πρώτο Βυζαντινό ηγεμόνα και στο μεγάλο Σασσανίδη αντίπαλό του, Σαπώρη-Σαπούρ Β΄. Την πληροφορία αυτή, που πιθανόν να υπήρχε στο χαμένο τμήμα του έργου "*Res gestae*" του Ελληνοσύρου ιστοριογράφου του 4ου αιώνα Αμμιανού Μαρκελλίνου (περ. 330-395), διασώζει μόνο ο Κεδρηνός[3].

Εξάλλου, το γεγονός ότι ο σύγχρονος Ιταλός φιλόλογος Riccardo Maisano, συστηματικός μελετητής της χειρόγραφης παράδοσης της *Σύνοψης* του Κεδρηνού[4]

2. Βλ. Α. Σαββίδης-Στ. Λαμπάκης, *Γενική βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, Αθήνα, Δόμος, 1992, σ. 48-49, 57. Για την αποστασία της Χαλδίας πρβλ. Α. Σαββίδης, «Ο βυζαντινός Πόντος έως τους Μεγάλους Κομνηνούς», στου ιδ., *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984-1994*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 1997, σ. 109-125 (εδώ 116 σημ. 26) και για τον περιορισμό του Βάρδα Φωκά στην Αμάσεια πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance, 963-1210*, Παρίσι, 1990, σ. 24-25, αρ. 6. Ο Κωνσταντίνος Γαβράς, τον οποίο εξόντωσε το 979 ο Βάρδας Φωκάς, είχε αρχικά υπάρξει υποστηρικτής του τελευταίου: Cheynet, ό.π., σ. 28, 221 σημ. 110.

3. Πρβλ. πρόσφατα Α. Σαββίδης, *Από την ύστερη αρχαιότητα στον μεσαίωνα. Ιστορικά δοκίμια*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2006, σ. 46-47.

4. R. Maisano, "Sulla tradizione manoscritta di Giorgio Cedreno", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 14-16 (Ρώμη-Νάπολι, 1977-79), σ. 179-201, "In margine al codice Vat. Di Giorgio Cedreno", *Rendiconti di Accademia di Archeologia, Lettere ed Arti di Napoli* 57 (1982), σ. 67-90, "Note su Giorgio Cedreno e la tradizione storiografica bizantina", *Rivista di studi bizantini e slavi* 3 (=*Miscellanea Agostino Pertusi*, Μπολώνια, 1983, έκδ. 1984), σ. 227-248 και "Il codice Sinaitico della 'Cronaca' di Giorgio Cedreno", *Studi bizantini e neogreci* (Galatina, 1983), σ. 69-77. Γραμματολογικά στοιχεία περί του Κεδρηνού και του έργου του στους Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία βυζαντινής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδης, Αθήνα, Γρηγοριάδης, ανατύπ. 1974, τόμ. Α΄, σ. 748-750, G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Α΄, 2η έκδ., Βερολίνο, 1958 (ανατύπ. Λέιντεν 1983), σ. 273-275, H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, μετάφρ. Τ. Κόλιας-Κατερίνα Συνέλλη, τόμ. Β΄, Αθήνα. ΜΙΕΤ, 1992, σ. 216-217 (βιβλιογραφία ως το 1982) και Εύδ. Τσολάκη, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι 11ου-12ου αι.*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 94-95. Βλ. επίσης συνοπτικά στους Αγνή Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Η βυζαντινή ιστοριογραφία, 324-1204*, Αθήνα, 1984, σ. 69-70, αρ. 5 και D. Nicol, *Βιογραφικό λεξικό Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Ευγ. Πιερρής, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1993,

και συνεχιστής της έρευνας που ξεκίνησαν οι K. Praechter και K. Schweiburg[5], έχει προαναγγείλει νέα κριτική έκδοση στο πλαίσιο της διεθνούς έγκριτης σειράς *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (Series Italiana), είναι νομίζω ενδεικτικό για να θέσει σε αμφισβήτηση την άποψη ότι μετά την κριτική έκδοση του Σκυλίτζη (το 1973) το έργο του Κεδρηνού παραμένει χωρίς καμιά αξία (άποψη Εύδοξου Τσολάκη). Όπως τόνισε ο Βλάσιος Φειδάς, «...η μελέτη, η αξιολόγηση, η επιλογή και η σύντομη καταγραφή των γεγονότων (=στη *Σύνοψη* του Κεδρηνού), αν και στηρίχθηκε σε προηγούμενες πηγές, δεν υπήρξε εντελώς παθητικό έργο», συμπληρώνοντας ότι «είναι παραδεκτό ότι η διάσωση του έργου του Σκυλίτζη είναι σημαντική προσφορά», αφού άλλωστε «ο Κεδρηνός παρεμβαίνει για τη φιλολογική επεξεργασία των πηγών του»[6].

Σκυλίτζης-Συνεχιστής Σκυλίτζη και ο ρόλος του Κεδρηνού

Η συστηματική εκ μέρους της πλειοψηφίας των βυζαντινολόγων υποβάθμιση του ρόλου του έργου *Σύνοψις ιστοριών* του Γεώργιου Κεδρηνού, χρονικογράφου που έζησε μάλλον στο δεύτερο μισό του ενδέκατου και στις αρχές του δωδέκατου αιώνα μ.Χ.[7], αποτελεί την ουσιαστική αιτία σύνταξης του παρόντος

σ. 184-185. Βλ., τέλος, τα διαφωτιστικά σχόλια του Τηλ. Λουγγή, *Ιδεολογία βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1993, σ. 180-182, κατά τον οποίο «Ο οριστικός θάνατος της ιδεολογίας της περιορισμένης οικουμένης ... πιστοποιείται με τον πιο επίσημο τρόπο από την εμφάνιση (γύρω στο 1100;) της μεγάλης χρονογραφίας του Γεώργιου Κεδρηνού» (σ. 180). Πρβλ. σχετικά στον ίδιο, σ. 194, 197, όπου λόγος για τη «ληξιαρχική πράξη θανάτου της περιορισμένης οικουμενικότητας».

5. K. Praechter, "Quellenkritische Studien zu Kedrenos (Cod. Paris. Gr. 1712)", *Sitzungsberichte der philosophisch-philologische-historische Klasse der Königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München* 2/ 1 (1897), σ. 3-107, K. Schweiburg, "Die ursprügliche Form der Kedrenchronik", *Byzantinische Zeitschrift* 30 (Λειψία, 1929-30), σ. 68-77. Για την κεδρήνεια βιβλιογραφία ως το 1956 βλ. Moravcsik, ό.π., Α΄, σ. 274-275.

6. Φειδάς, *ΕΙΙΛΜ* 34 (1988/ 1996), σ. 73δ.

7. Κατά τον A. Vasiliev (*Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Δημοσθ. Σαβράμης, Αθήνα, Μπεργαδής, 1954, ανατύπ. 1973/ 2000, σ. 617) ο Κερδηνός έζησε την εποχή βασιλείας του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118). Στην καμπή του 11ου προς τον 12ο αι. τοποθετεί τη σύνταξη της *Σύνοψης* του Κεδρηνού η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (*Βυζαντινή ιστορία*, Β΄2 (867-1081), 2η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1997, σ. 11), αποκαλώντας το έργο «απρόσωπο συμπίλημμα από παλαιότερα κείμενα». Κατά τον A. Kazhdan, *ODB*, σ. 1118, ο Κεδρηνός «από το 811 και εξής δουλοπρεπώς (slavishly) ακολουθεί τον Ιωάννη Σκυλίτζη». Την έκφραση «δουλικά» χρησιμοποιεί σχετικά και ο Λουγγής, *Ιδεολογία*, ό.π., σ. 181, που γράφει ότι «το γεγονός ... της συγγραφής των διαδοχικών χρονογραφιών ... αποτελεί την αιτία, για την οποία η άγνωστος Γεώργιος Κεδρηνός αποκάλεσε το έργο του ακριβώς όπως ο Σκυλίτζης ... *Σύνοψις ιστοριών*».

σημειώματος, αφού ως γνωστόν από ένα συγκεκριμένο τμήμα λίγο μετά τα μέσα του έργου αυτού, το κείμενο αποτελεί κατά λέξη μεταφορά του ομότιτλου έργου του σημαντικού ιστοριογράφου του ενδέκατου αιώνα, Ιωάννη Σκυλίτζη (γενν. περίπου 1010/ 1020, πέθ. μεταξύ 1081 και 1092) (εξ ου και ο γνωστός τύπος παραπομπής: «Σκυλίτζης-Κεδρηνός» στα έργα πολλών βυζαντινολόγων). Η *Σύνοψις ιστοριών* του Σκυλίτζη εκδόθηκε για πρώτη φορά από το Γερμανό βυζαντινολόγο-φιλόλογο Johannes Thurn († 1983), μόλις το 1973, στο πλαίσιο της συστηματικής σειράς *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*[8], αν και έγινε γνωστότερη στο ευρύτερο ελληνικό αναγνωστικό κοινό μόλις τα τελευταία χρόνια διαμέσου της εντυπωσιακής πανομοιότυπης έκδοσης από τον πολύτιμο χειρόγραφο κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης, που πραγματοποίησαν το 2000 οι αθηναϊκές εκδόσεις Μίλητος[9]. Έως τότε οι ερευνητές χρησιμοποιούσαν την καλλιτεχνική έκδοση με επιλογή εγχρώμων και μαυρόασπρων μικρογραφιών από το σπουδαίο αυτό χειρόγραφο, που πραγματοποίησαν το 1979 οι André Grabar και Μανούσος Μανούσακας[10].

8. Εκδ. J. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη: de Gruyter, 1973 (*CFHB*, V, Series Berolinensis). Ως εναλλακτική χρονολόγηση της ζωής του Σκυλίτζη προτάθηκε η περίοδος λίγο πριν από τα μέσα του 11ου αι. (γέννηση) και το 1ο τέταρτο του 12ου αι. (θάνατος): βλ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 10.

9. Βλ. σχετικές λεπτομέρειες στον Α. Σαββίδη, «Ο χρονικογράφος Ιωάννης Σκυλίτζης. Μια πανομοιότυπη έκδοση του έργου του», *Ιστορικά Θέματα* 3 (Αθήνα, Ιανουάριος 2002), σ. 96-103 (με εικονογράφηση) και επανέκδοση (με βιβλιογραφική ενημέρωση) ως «Σκυλίτζης πανομοιότυπος του 2000. Η πρόσφατη επανέκδοση της 'Σύνοψης ιστοριών' του Ιωάννη Σκυλίτζη. Βιβλιοκριτικό δοκίμιο», *Βυζαντινός Δόμος* 15 (Θεσσαλονίκη 2006). Την πανομοιότυπη έκδοση συνοδεύει συλλογικός τρίγλωσσος τόμος (ελληνικά-ισπανικά-αγγλικά) μεγάλου σχήματος, με τίτλο *Ιωάννου Σκυλίτζη Σύνοψις ιστοριών. Κώδικας Vitr. 26-2 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης (πανομοιότυπη έκδοση)*, επιμ. Αγαμ. Τσελίκας, Αθήνα, Μίλητος, 2000 (με κείμενα των Αγγελικής Λαΐου, P. Badenas de la Pena, Βασιλικής Τσαμακδά και Αγαμ. Τσελίκα). Από την παρουσίαση στον τύπο βλ. τα κείμενα των Αγγελικής Λαΐου, *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* 17-12-2000, σ. 19 και Ιωσ. Βιβιλάκη, *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* 21-1-2001, σ. 51. Το 2001 επίσης (28-10-2001) κυκλοφόρησε ειδικό ένθετο αφιέρωμα («Επτά Ημέρες») της *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* με τίτλο *Εικόνες από το Βυζάντιο. Το χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη*, με συνεργασίες των Αθ. Μαρκόπουλου, P. Magdalino, Α. Τσελίκα, Βασιλικής Τσαμακδά, Ταξ. Κόλια, Βασ. Κατσαρού, Γιασμίνας Μωυσείδου, Χριστίνας Αγγελίδη, Τίτου Παπαμαστοράκη και Ηλ. Αναγνωστάκη.

10. A. Grabar-M. Manoussacas, *L' illustration du manuscrit de Scylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Βενετία, 1979.

Η *Σύνοψις* του Σκυλίτζη, που μαζί με τις σχετικές αφηγήσεις των περίπου συγχρόνων του Μιχαήλ Ατταλειάτη και Μιχαήλ Ψελλού αποτελεί μια από τις κυριότερες πρωτότυπες πηγές για τη μεσοβυζαντινή και τις απαρχές της υστεροβυζαντινής περιόδου, καλύπτει την περίοδο από το θάνατο του Νικηφόρου Α΄ στην καταστροφική του εκστρατεία κατά των Βουλγάρων και την ενθρόνιση του Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ (811) ως το έτος ανόδου στο βυζαντινό θρόνο του Ισαάκιου Α΄ Κομνηνού (1057) και χρησιμοποιήθηκε εκτενώς (πλην του Κεδρηνού) και από άλλους χρονικογράφους της εποχής των Κομνηνών (μετά το 1081)[11]. Για πολλές δεκαετίες, πάντως, οι βυζαντινολόγοι στις μελέτες τους (αλλά και εκείνοι ανάμεσά τους που συνέθεσαν σπουδαία συνθετικά εγχειρίδια Βυζαντινής Ιστορίας) χρησιμοποίησαν λίαν επικερδώς το κείμενο του Σκυλίτζη, κυρίως μέσω του εκδεδομένου (πριν τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα) στην παλαιά πολυτιμότατη σειρά της Βόννης (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*) κειμένου του Κεδρηνού, που, ως γνήσιος Βυζαντινός χρονικογράφος ξεκίνησε την αφήγησή του «από κτίσεως κόσμου», η οποία για τους περισσότερους Βυζαντινούς αντιστοιχούσε στο 5508 π.Χ. Δηλαδή, το μεγαλύτερο τμήμα της *Σύνοψης* του Κεδρηνού αφηγείται μια τεράστια χρονική περίοδο ως το 811 μ.Χ. –το σημείο όπου αρχίζει να αντιγράφει τον Σκυλίτζη (ως το 1057 μ.Χ., που τελειώνουν και οι δύο *Συνόψεις*). Και είναι ακριβώς εκείνο το πρώτο τμήμα του έργου του Κεδρηνού που επάξια τον κατατάσσει στους αξιόλογους Βυζαντινούς χρονικογράφους. Επιπλέον, η έκδοση του Κεδρηνού της Βόννης είναι πολύτιμη γιατί στο τελευταίο μέρος του Β΄ τόμου (σ. 641-744) συμπεριλαμβάνει το κείμενο που είναι γνωστό ως «Συνεχιστής του Σκυλίτζη» (για την περίοδο

11. Ποικίλα γραμματολογικά στοιχεία για τον Σκυλίτζη και το έργο του στους Κρουμπάχερ, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 741-748, Maria Elisabetta Colonna, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo*, Νάπολι, 1956, σ. 116-118, Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Α΄, σ. 335-340, Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, ό.π., Β΄, σ. 210-216, Τσολάκης, *Ιστορικοί και χρονογράφοι*, ό.π., σ. 87-93, Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, ό.π., σ. 69, αρ. 4, Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, ό.π., σ. 300-301, αρ. 385, Karayannopulos-Weiss, *Quellenkunde*, ό.π., σ. 406-407, αρ. 335. Επίσης βλ. Nicol, *Βιογραφικό λεξικό*, ό.π., σ. 291 και την εύστοχη ανάλυση του Τηλ. Λουγγή, *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1993, σ. 119-127, 177 κ.εξ. Πρβλ. τα σχετικά εγκυκλοπαιδικά λήμματα των R. Browning, *Penguin Companion*, ό.π., σ. 208-209, Α. Σαββίδη, *ΜΓΕ Υδρία* 48 (Αθήνα, 1987), σ. 20-21, Α. Hohlweg, στο *Tusculum-Λεξικόν*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 443-444, A. Kazhdan, *Dictionary of the Middle Ages* 11 (Νέα Υόρκη, 1988), σ. 330, A. Kazhdan-A. Cutler, στο *Oxford dictionary of Byzantium* (Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, 1991), σ. 1914 και E. Maltese, *Lexikon des Mittelalters* VII.9 (Μόναχο-Ζυρίχη, 1995), στήλες 1898-1899.

1057-1079/ 80 μ.Χ.), με τίτλο έκδοσης *Ioannis Scylitzae ope*, που άλλοι το αποδίδουν στη γραφίδα του ίδιου του Σκυλίτζη και άλλοι –ίσως ορθότερα– στη γραφίδα ανώνυμου συγγραφέα[12].

Η Σύνοψις του Κεδρηνού, οι πηγές της και οι σχετικές έρευνες

Όπως και να τον χαρακτηρίσει κανείς –χρονικογράφο ή απλά συμπιλητή– ο Κεδρηνός συνέβαλε τα μέγιστα στην έρευνα αφού το κείμενό του χρησιμοποιήθηκε σε αντικατάσταση εκείνου του Σκυλίτζη, που εκδόθηκε πάνω από 130 χρόνια μετά από εκείνο του Κεδρηνού, δίτομου στη σειρά της Βόννης[13]. Η πλειάδα των ερευνητών, από τον Κάρολο Κρουμπάχερ και εξής, αποδέχεται την άποψη περί μη αυτοτελούς αξίας της *Σύνοψης* του τελευταίου: «Συνεράνισμα εκ άλλων κατά το πλείστον αγνώστων εις ημάς συγγραφέων» την αποκάλεσε ο Κρουμπάχερ, ενώ κατά τον Εύδοξο Τσολάκη «διακρίνεται από την έλλειψη κάθε ίχνους πρωτοτυπίας»[14].

Για τον ίδιο τον Κεδρηνό δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε και μπορούμε να υποθέσουμε ότι πιθανόν να υπήρξε μοναχός[15] –άποψη την οποία δεν θεώρησε

12. Υπέρ της ταύτισης τάσσεται ο νεότερος εκδότης του κειμένου, Εύδοξος Τσολάκης, *Η Συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη*, Θεσσαλονίκη, 1968. Για το σημαντικό αυτό ζήτημα, όμως, βλ. ενδεικτικά Α. Σαββίδης, «Σκυλίτζη Συνεχιστής», *ΜΓΕ Υδρία* 48 (1987), σ. 21-22, με τις αναφορές σε εκείνους που τάσσονται μάλλον κατά της ταύτισης.

13. Έκδ. Imm. Bekker, *Georgius Cedrenus Compendium Historiarum– Ioannis Scylitzae ope*, I-II, Βόννη, 1838-1839. Το κείμενο ανατυπώθηκε στην *Patrologia Graeca* του J.-P. Migne, τόμ. 121, στήλες 23-1166 και 122, στήλες 9-368 (Παρίσι, 1864). Η 1η έκδοση έγινε το 1566 στη Βασιλεία (με λατινική μετάφραση) και μετά από έναν περίπου αιώνα επανεκδόθηκε στη «Βυζαντίδα» του Παρισιού (*Corpus Parisinus*, 1647), για να ανατυπωθεί στη σειρά της Βενετίας, το 1729 (πρβλ. Moravcsik, ό.π., Α΄, σ. 274, Τσολάκης, ό.π., σ. 94-95). Για την edition princeps του 1566 βλ. συνοπτικά Α. Savvides, "The birth and development of Byzantine historical and philological studies in the West: a review essay", *Mésogeios* 9-10 (Παρίσι, 2000), σ. 127-180 (στη σ. 136).

14. Κρουμπάχερ, ό.π., Α΄, σ. 748, Τσολάκης, ό.π., σ. 94. Πρβλ. και Χριστοφιλοπούλου (εδώ στη σημ. 6).

15. Ως "early 12th-century monk" τον αναφέρει ο Fr. Dölger, *Cambridge Medieval History* IV, 2 (2η έκδ., 1967), σ. 236, που προσθέτει ότι ο Κεδρηνός «χρησιμοποίησε» (used) το κείμενο του Σκυλίτζη και καταλήγει ότι το έργο του Κεδρηνού «δεν έχει αυτοτελή αυθεντία» (no independent authority). Για αξιόλογη μόρφωση του Κεδρηνού, που είχε ασπαστεί το μοναχικό βίο «μετά τα μέσα του 11ου αι», κάνει λόγο ο Φειδάς, *ΕΠΛΜ* 33 (1988/ 1996), σ. 73δ. Παλαιότερα είχα εικάσει ότι το μοναχισμό πιθανόν να ασπάστηκε ο Κεδρηνός τα τελευταία χρόνια της ζωής του, στις αρχές του 12ου αι.: Σαββίδης, *Μυριόβιβλος* 3 (1982), σ. 18β (εδώ σημ. 1).

βάσιμη ο Vitalien Laurent, πιστεύοντας ότι ήταν μάλλον λαϊκός που ασκούσε κάποιο δημόσιο λειτούργημα, όπως και ο Σκυλίτζης[16]. Την *Σύνοψη* την έγραψε μάλλον μετά το 1071, με πλήρη τίτλο «*Σύνοψις ιστοριών αρχομένη από κτίσεως κόσμου και μέχρι βασιλείας Ισαακίου [Α΄] Κομνηνού, συλλεγείσα παρά κυρού Γεωργίου του Κεδρηνού εκ διαφόρων βιβλίων*». Το έργο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συμπιλήματος της εποχής μετάβασης από τη μεσοβυζαντινή στην υστεροβυζαντινή εποχή[17], ενώ για την περίοδο 811-1057, όπως προειπώθηκε, ο Κεδρηνός αντιγράφει σχεδόν κατά λέξη (verbatim) την *Σύνοψη του Σκυλίτζη*[18], παραλείποντας μόνο ορισμένα χωρία του τελευταίου[19]. Αν και η μίμηση («δουλική» κατά τον Τσολάκη) υπάρχει και στο «Προοίμιον» (εισαγωγή) του έργου του Κεδρηνού, για το οποίο είχε χρησιμοποιήσει ως πρότυπο το αντίστοιχο του Σκυλίτζη, εν τούτοις υπάρχουν ορισμένα σημεία μικροδιαφορών στα κείμενα των δύο *Συνόψεων* που βοηθούν στον φιλολογικό έλεγχο της ιστορίας της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου του Σκυλίτζη και «την κριτικήν των πηγών ορισμένων βυζαντινών χρονογραφιών»[20].

Στο προοίμιό του ο Κεδρηνός ομολογεί ότι το χρονικό του αποτελεί «σύλλεξιν» παλαιότερων χρονικογράφων. Ως εκτενές συμπίλημα, η *Σύνοψις* περιγράφει στην ουσία την παγκόσμια ιστορία, από την εποχή δημιουργίας της ιστορίας των Ιουδαίων της Βίβλου και των λαών του ανατολικού κόσμου, ως την περίοδο της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Υπερβολικός υπήρξε ο χαρακτηρισμός του Laurent, που την αποκάλεσε «χονδροειδές πανόραμα

16. Οι αντιρρήσεις του Laurent στη *ΘΗΕ* 7 (1965), στήλ. 472.

17. Ακολουθείται εδώ ο ακόλουθος χρονολογικός χωρισμός: Μεσοβυζαντινή περίοδος 717-1025 και υστεροβυζαντινή 1025-1461.

18. Πρβλ. Κρουμπάχερ, ό.π., Α΄, σ. 749, G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος-επιμ. Ευ. Χρυσός, τόμ. Β΄, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1979 (ανατύπ. 1997), σ. 86. Κατά τον Παν. Νικολόπουλο (*Ιστορία Ελληνικού Έθνους* Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. Θ΄, 1980, σ. 385), ο Κεδρηνός «δεν είναι μόνο συμπιλητής (όπως ο Ιωάννης Σκυλίτζης), αλλά και πραγματικός αντιγραφεύς».

19. Τσολάκης, ό.π., σ. 94, που επίσης πιστεύει ότι δεν φαίνεται ο Κεδρηνός να είχε υπόψη του το κείμενο του Συνεχιστή του Σκυλίτζη.

20. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, σ. 302, Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, σ. 216. Κατά τον Browning, ό.π., σ. 186, το έργο του Κεδρηνού «μας δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε παρεμβολές και παραφθορές στα χειρόγραφα των πηγών που έχουν διασωθεί», ενώ κατά τον Π. Νικολόπουλο, ό.π., η σημασία του «έγκειται στην παράδοση του κειμένου (φιλολογικός έλεγχος) διαφόρων χρονικογραφικών πηγών και ιδιαίτερα του Σκυλίτζη».

της ιστορίας του κόσμου»[21]. Για τις πηγές του έγραψε σχετικά ο αείμνηστος Ιωάννης Καραγιαννόπουλος (1922-2000): «*Κυρία πηγή του δια τα μέχρι του 9ου αι. γεγονότα υπήρξεν ανώνυμον χρονικόν, περίληψις της χρονογραφίας του Θεοφάνους* [† 818 μ.Χ.] *περιεχομένη εις τον κώδικα Parisinus Graecus 1712 και η επιτομή του Συμεών του Λογοθέτου* [=Ψευδοσυμεών Μαγίστρου, 10ος αι.]. *Αντλεί επίσης εκ των Σωζομενού* [5ος αι.], *Προκοπίου* [† περίπου 562 μ.Χ.], *Ιωάννου Αντιοχέως* [7ος αι.], *Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου* [6ου-7ου αι.], *του χρονικού του Γεωργίου Μοναχού* [9ος αι.], *εξ αγνώστου πηγής που την χρησιμοποιεί και ο Ζωναράς, εκ διαφόρων εκκλησιαστικών έργων και εκ του Συνεχιστού του Θεοφάνους* [10ος αι.]», ενώ ο ίδιος κορυφαίος μελετητής συμπληρώνει ότι το κείμενο του Κεδρηνού «*χρησιμεύει ως πηγή εις τον Μιχαήλ Γλυκάν* [12ος αι.], *Ιωάννην Ζωναράν* [† 1150/ 1160] *και Θεόδωρον Σκουταριώτην* [μητροπολίτη Κυζίκου περ. 1261-έρ. 1284]»[22].

Καταλήγοντας, πιστεύουμε ότι, αφενός η σημασία της *Σύνοψης* του Κεδρηνού ως πηγής της περιόδου ως το 811 (όπου διασώζει, μεταξύ άλλων, και άγνωστες πηγές), και αφετέρου η χρησιμότητα του κειμένου του για το φιλολογικό έλεγχο του κειμένου του Σκυλίτζη, είναι αρκετά για να τον κατατάξουν στη χορεία των αξιόλογων Βυζαντινών χρονικογράφων. Αρκετά έχει ο Κεδρηνός χαθεί «στη σκιά» του Σκυλίτζη.

21. Laurent, *ΘΗΕ* 7 (1965), στήλ. 473.

22. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 301.

SUMMARY

Alexios G. C. Savvides, "George Kedrenos, the undervalued Byzantine chronicler. A bibliographical note"

Kedrenos (2nd part of 11th-early 12th century) should not only be considered as simply useful for having preserved the *Synopsis historion* of John Skylitzes in his own compendium (in the second section of it, for the years A.D. 811-1057: see Bonn/ *CSHB* edition, vol. II [1839], p. 43 onwards); in fact, Kedrenos' work, put together most probably between *post* A.D. 1071 and the early 12th century, contains a wealth of information for the pre-811 period (i.e. in more than half of the text: see Bonn ed., vols I [1838] and II [1839], p. 1-43), beginning with the creation of the world and a historical survey of the ancient peoples of the East, and moving on to the Roman and Byzantine Empires with important details (like those, for example, on the early Byzantine Pontos), corroborated by his historiographical/ chronographical predecessors whom he was able to use thoroughly –not simply copying them. Thus, Kedrenos ought not to be undervalued as a tedious or (in the post-811 case) superfluous source, since certain detected differences with the original *Synopsis* of Skylitzes help philologists in tracing valuable points regarding manuscript development. Had his work been redundant, a new critical edition of it (announced by R. Maisano in the Series Italica of the *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*) would not have been undertaken.

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης

Σημείωμα για τον Βυζαντινό χρονικογράφο του 13ου αιώνα Θεόδωρο Σκουταριώτη και τη «Σύνοψη χρονική»

Την ογκώδη *Σύνοψη χρονική*, που ο Κωνσταντίνος Ν. Σάθας (1842-1914) συμπεριέλαβε στον έβδομο τόμο της μνημειώδους του *Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης/ Bibliotheca Graeca Medii Aevi* (Παρίσι-Βενετία, 1894, σελίδες σνβ΄ [=152] + 1-556)[1], αφιερωμένο «*τῇ γενεθλίῳ γῇ τῶν Ἀθηνῶν*», ανατύπωσαν μέσα στην τελευταία τριακονταετία του εικοστού αιώνα δύο αθηναϊκοί εκδοτικοί οίκοι, εκείνος του Χαράλαμπου Σπανού, το 1964 (στον τόμο της ανατύπωσης δεν υπάρχει χρονολογική ένδειξη) καθώς και εκείνος του Βασίλειου Ν. Γρηγοριάδη, το 1972 (μαζί με τους υπόλοιπους έξι τόμους της *Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης*)[2].

Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης, συγγραφέας της «Σύνοψης χρονικής»

Στην πρωτότυπη αυτή έκδοση από τον Μαρκιανό κώδικα 487 της Βενετίας, που παραμένει και η μοναδική ως σήμερα, ο Σάθας απέδωσε το έργο σε άγνωστο, ανώνυμο συγγραφέα. Την άποψη αυτή υιοθέτησε ο πρώτος μεγάλος βυζαντινολόγος-γραμματολόγος –ο ουσιαστικός ιδρυτής της νεότερης επιστήμης της βυζαντινολογίας, Κάρολος Κρουμπάχερ (1856-1909), εντάσσοντας το έργο στο μνημειώδες γραμματολογικό του εγχειρίδιο (στη 2η γερμανική έκδοση του 1897) σε λήμμα από την ένδειξη «Σύνοψις Σάθα» και χαρακτηρίζοντας τον δημιουργό του έργου ως συγγραφέα μετριόφρονα που σκόπιμα αποσιώπησε το όνομά του[3]. Λίγα χρόνια αργότερα, ο επίσης κραταιός Γερμανός φιλόλογος Αύγου-

1. Στο τέλος της έκδοσης επιτάσσεται ευσύνοπτη *Έκθεσις χρονική* (σ. 557-610) και ο ογκώδης τόμος κλείνει με το αναλυτικό ευρετήριο (σ. 611-680).

2. Την έκδοση της *Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης* ο Σάθας ολοκλήρωσε μεταξύ 1872 και 1894. Πρβλ. Α. Σαββίδης, «Μνήμη Κωνσταντίνου Ν. Σάθα», στου ιδ., *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, Δημιουργία, 1997, σ. 211-215 (εδώ 212 Α). «Νέστορα της βυζαντινής φιλολογίας» αποκάλεσε τον Σάθα ο A. Heisenberg, περιοδ. *Byzantinische Zeitschrift/ BZ* 23 (Λειψία, 1920), σ. 552.

3. Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία βυζαντινής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδης, τόμ. Α΄, ανατύπ. Αθήνα, Γρηγοριάδης, 1974, λήμμα αρ. 159, σ. 788-791 (εδώ 788). Σημειωτέον ότι στο επόμενο λήμμα του (αρ. 160: «Θεόδωρος ο Κυζίκου επίσκοπος») ο Κρουμπάχερ (ό.π., σ. 791-792) σωστά υπέθεσε ότι ο Θεόδωρος Κυζίκου «ίσως πρέπει να ταυτισθεί με τον μητροπολίτην Κυζίκου Θεόδωρον Σκουταριώτην». Ως ανώνυμος «Θεόδωρος μητροπολίτης Κυζίκου» (με έτη γέννησης το 1230 περίπου και θανάτου το 1305 καταγράφεται το 1987 (!) ο Σκουταριώτης από τον Βλ. Φειδά, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* 27 [Αθήνα, 1987, ανατύπ. 1996], σ. 390 Δ, αρ. 12, χωρίς όμως να αναφέρεται το επώνυμο Σκουταριώτης. Προφανώς ο Φειδάς άντλησε τα στοιχεία αυτά

στος Χάϊζεμπεργκ (August Heisenberg), που το 1896 είχε βιβλιοκρίνει εν εκτάσει (σε συνεργασία με τον E. Patzig) την έκδοση του Σάθα και είχε για πρώτη φορά αποδόσει την *Σύνοψη χρονική* στη γραφίδα του Θεόδωρου Σκουταριώτη[4], ενημέρωσε υπεύθυνα την επιστημονική κοινότητα, το 1901, ότι πράγματι ο Σκουταριώτης συμπίλησε το περί ου ο λόγος έργο[5].

Γραμματολογικά, λοιπόν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι η πατρότητα της συμπίλησης του έργου έχει οριστικά λυθεί –όπως εξάλλου μπορεί να διαπιστώσει ο αναγνώστης σε διάφορα γραμματολογικά έργα της μετά τον Κρουμπάχερ παράδοσης[6], σε γενικά πηγολογικά εγχειρίδια και γενικότερες

από τα παλαιότερα λήμματα των Ν. Καλομενόπουλου (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Πυρσού* 12 [Αθήνα, ανατύπ. 1964], σ. 515 Γ, που τουλάχιστον είχε γράψει ότι κάποιοι ταύτιζαν τον Θεόδωρο Κυζίκου με τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, «ουχί όμως μετά βεβαιότητος») και Ν. Βέη (*Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη* 6 [Αθήνα, ανατύπ. 1962], σ. 476 Β, αρ. 7) (πληρέστερο από εκείνο του Καλομενόπουλου). Για την προβληματική αξιοπιστία του μεταβυζαντινού αθωνιτικού χειρογράφου του 16ου αι. που απέδιδε στον Θεόδωρο Κυζίκου τη σύνθεση χρονικού από τις βασιλείες των Κομνηνών Αλέξιου Α΄(1081-1118) και Ιωάννη Β΄(1118-1143), βλ. τα σχόλια του A. Kazhdan, *Isvestija na Instituta za [bulgarska] istorija* 14-15 (Σόφια, 1964), σ. 529-544 (εδώ 529-530), πρβλ. του ιδίου, λήμμα "Skoutariotes, Theodore", *Oxford dictionary of Byzantium/ ODB* (Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, 1991), σ. 1913 Β.

4. A. Heisenberg, "Die Σύνοψις χρονική und Έκθεσις χρονική", Στο περιοδικό *BZ* 5 (1896), σ. 168-185 (εδώ 182-185). Πρβλ. και τις σημαντικές παρατηρήσεις στην αντίστοιχη βιβλιοκρισία (ρωσικά) του A. Kirpičnikov, στο περιοδικό *Vizantijskij Vremennik/ VV* 2 (Αγία Πετρούπολη, 1895), σ. 442-449.

5. A. Heisenberg, *Analecta. Mitteilungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen*, Μόναχο, 1901, σ. 3 κ.εξ., ιδίως 7-18. Πρβλ. του ιδ., "Studien zu Georgios Akropolites", *Sitzungsberichte der kaiserliche bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologisch –und historische Classe 1899*, τόμ. 2/ τεύχ. 4 (Μόναχο, 1900), σ. 516-544. Πρβλ. Πάντως την κριτική (μετά από 90 χρόνια!) από τον Kazhdan, ό.π., *ODB*, σ. 1913 Α, που τονίζει ότι η σημείωση στο περιθώριο του Μαρκιανού κώδικα 407 που μνημονεύει τον Θεόδωρο Σκουταριώτη δείχνει να αναφέρεται μάλλον στον κτήτορα του χειρογράφου παρά στον συγγραφέα του χρονικού (!).

6. Βλ. Maria Elisabetta Colonna, *Gli storici bizantini dal IX al XV secolo. I. Storici profani*, Νάπολη, 1956, σ. 126-127 ("Theodorus Cyzicenus"), G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2η έκδ., τόμ. Α΄, Βερολίνο, 1958 (ανατύπ. Λέιντεν, 1983), σ. 526-528 (η σχετική βιβλιογραφία ως το 1956), H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο, 1959 (ανατύπ. 1977), σ. 663-664, H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμ. Β΄, μετάφρ. Τ. Κόλιας-Κατερίνα Συνέλλη, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 328-329 και ευρετήριο σ. 636 Β. Βλ. επίσης τις περί Σκουταριώτη αναφορές στη διατριβή του Κ. Κωνσταντινίδη: C. Constantinides, *Higher education in Byzamtium in the 13th and early 14th centuries, 1204-c. 1310*, Λευκωσία, 1982, ευρετήριο σ. 220 Α.

συνθέσεις βυζαντινής ιστορίας[7], καθώς και σε ποικίλα εγκυκλοπαιδικού-λεξικογραφικού χαρακτήρα λήμματα, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό[8]. Παρόλα αυτά, όμως, ακόμα και στις ημέρες μας εξακολουθεί να αναφέρεται το έργο ως ανώνυμο –και μάλιστα σε σημαντικές κατά τα άλλα ιστορικές συνθέσεις, όπως λ.χ. την πρόσφατα δημοσιευμένη (2002) διδακτορική διατριβή της Σταυρούλας Χονδρίδου για τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (1042-1055) και την εποχή του[9]. Έτσι, κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστεί στο πλαίσιο του σημειώματος αυτού η αινιγματική παλαιότερα μορφή του Θεόδωρου Σκουταριώτη, ως συγγραφέα της *Σύνοψης*. Και αυτό, διότι σχετικά πρόσφατα αναφέρθηκαν μεταξύ άλλων στην αξία του ιστοριογραφικού έργου του διάφοροι βυζαντινολόγοι ερευνητές –πιο πρόσφατα ο νέος συστηματικός μελετητής της χειρόγραφης παράδοσης του έργου του Σκουταριώτη κατά τα τελευταία χρόνια, Raimondo Tocci[10], ενώ αναφορά επίσης στις νομοκανονικές του γνώσεις και

7. Π.χ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί βυζαντινής ιστορίας*, 5η έκδ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1987, σ. 369-370, αρ. 501, J. Karayannopulos-G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, 324-1453, Βισμπάντεν, 1982, σ. 462-463, αρ. 443, G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος-επιμ. Ευ. Χρυσός, τόμ. Γ΄, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1981 (ανατύπ. 1997), σ. 93-94.

8. Βλ. A. Hohlweg, στο *Turculum-Λεξικόν*, μετάφρ. Αθ. Φούρλας, τόμ. Α΄, Αθήνα, Φούρλας, 1993, σ. 442, Α. Σαββίδης, *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία/ ΜΓΕ* 48 (Αθήνα, 1987), σ. 12 Α-Β (πρβλ. του ιδ., *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα, Δόμος, 1987, σ. 89-90), Kazhdan, *ODB*, ό.π., σ. 1912-1913, W. Hörandner, *Lexikon des Mittelalters/ LM* VII.9 (1995), στήλη 1998. Πρβλ. και το περί Σκουταριώτη λήμμα στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit/ PLP*, I-XIV (Βιέννη, 1976-96), τεύχος XI (1991), σ. 23, αρ. 26.204 Α-Β (με πρόσθετη βιβλιογραφία).

9. Σ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος και η εποχή του (11ος αιώνας μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 2002, στη σ. 477.

10. Στον πολύ πρόσφατο 98ο τόμο της *Byzantinische Zeitschrift* (Κολωνία, 2005), σ. 551-568, κυκλοφόρησε η ενδελεχής μελέτη του για τη γένεση και τη διαδικασία σύνθεσης της *Σύνοψης χρονικής*, με τίτλο "Zu Genese und Kompositionsvorgang der Σύνοψις χρονική des Theodoros Skoutariotes", όπου, μεταξύ άλλων ενδιαφερουσών απόψεων, η λήξη της μητροπολιτικής θητείας του Σκουταριώτη στην Κύζικο χρονολογείται οριστικά στο 1283 –λίγο μετά την άνοδο στο θρόνο του ανθενωτικού Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (σ. 551-552). Ο ίδιος μελετητής είχε παρουσιάσει το 2001 στο 20ό Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο (Παρίσι) την ανακοίνωση "Theodoros Skutariotes: Leser und Schreiber griechischer Handschriften", ενώ το 2004 υπέβαλε στο Παν/μιο του Αμβούργου τη διδακτορική του διατριβή, με τίτλο *Theodori Scutariotae Chronica. Prolegomena, Textus, Indices*, Rec. R. Tocci, της οποίας επίκειται έκδοση στην διεθνή σειρά *Corpus Fontium Historiae Byzantinae/ CFHB* (αρ. 46 της series Berolinensis).

ενασχολήσεις έγινε αφενός από τους ερευνητές του Κέντρου (Ινστιτούτου) Νεοελληνικών Ερευνών, Δημήτρη Αποστολόπουλο και Παναγιώτη Μιχαηλάρη[11] και αφετέρου από τον ιστορικό του βυζαντινού και μεταβυζαντινού Δικαίου, καθηγητή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Κωνσταντίνο Πιτσάκη, στις συμβολές του τελευταίου για τον σύγχρονο του Σκουταριώτη, Κωνσταντίνο Καβάσιλα, μητροπολίτη Δυρραχίου και αρχιεπίσκοπο Αχρίδος[12].

Η σταδιοδρομία και το συγγραφικό έργο του Σκουταριώτη

Ο πατριαρχικός αξιωματούχος του δέκατου τρίτου αιώνα, Θεόδωρος Σκουταριώτης, γεννήθηκε περί το 1230, ενώ ο χρόνος θανάτου του, αν η ταύτισή του με τον Θεόδωρο Κυζίκου ευσταθεί (βλ. εδώ, σημείωση 3), τοποθετείται περί το 1305. Αρχικά αναφέρεται ως διάκονος και «επί των δεήσεων της Μεγάλης Εκκλησίας» (Αγίας Σοφίας). Ανήκε στον κύκλο των εκκλησιαστικών λογίων της ύστερης περιόδου του κράτους της Νίκαιας –αναφέρεται ως μέλος της φιλολογικής Αυλής του καλλιεργημένου αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ Δούκα Λάσκαρι (1254-1258), επί του οποίου κατείχε το αξίωμα του «δικαιοφύλακα» (εκκλησιαστικού δικαστή)[13]. Υπήρξε επίσης φίλος του οικουμενικού πατριάρχη

11. Βλ. Δ. Αποστολόπουλος-Π. Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο*, Α΄, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1987, σ. 80-84, αρ. 18, 20, 21, 24 και Δ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Αθήνα, ΚΝΕ/ ΕΙΕ, 1999, σ. 196-199 με τις σημειώσεις.

12. Κ. Πιτσάκης, «Κωνσταντίνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: προσωπογραφικά προβλήματα», στον Κ. Κωνσταντινίδη (επιμ.), *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου «Ιστορία, φιλολογία και τέχνη της μεσαιωνικής Ηπείρου*, Ιωάννινα 2001, σ. 151-230, ιδίως 154-155, 177, 208. Πρβλ. πολύ πρόσφατα Κ. Pitsakes, "Personae non sunt multiplicandae sine necessitate –Nouveau témoignages sur Constantin Kabasilas", στους L. Hoffmann-Anuscha Monchizadeh (επιμ.), *Festschrift G. Prinzing –Polis, Proninz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Βισμπάντεν 2005, σ. 491-513, ιδίως 504 κ.εξ., 508-509 και 510-511.

13. Βλ. Σαββίδης, *ΜΓΕ* 48 (1987), σ. 12 Α, πρβλ. του ιδίου, *Κινήματα* (εδώ σημ. 8), σ. 89. Τελυταία, πάντως, η διακονία του Σκουταριώτη και οι τίτλοι του «υπέρτιμου», του «επί των δεήσεων» και του «δικαιοφύλακα» χρονολογούνται στην μετά το 1261 περίοδο –και μάλιστα μετά το 1270: βλ. *PLP* XI (1991), σ. 23 Α, αρ. 26.204 και εδώ πιο κάτω, στη σημ. 15. Για τις πληροφορίες του Σκουταριώτη περί άνθησης των γραμμάτων και επιστημών στο κράτος της Νίκαιας επί Θεοδώρου Β΄ βλ. Constantinides, *Higher education in Byzantium*, ό.π., σ. 20, σημ. 101-102, 23.

Αρσένιου Αυτωρειανού, ο οποίος πατριάρχευσε και στη Νίκαια (1255-1259) και στην Κωνσταντινούπολη (1261-1264/ 65) –κοντά του ο Σκουταριώτης είχε ζήσει ως μοναχός[14]. Όταν ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259/ 61-1282) ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη, το 1261, ο Σκουταριώτης συνέχισε να είναι «δικαιοφύλαξ» με αυξημένες αρμοδιότητες[15] και ανταμείφθηκε, λόγω της φιλενωτικής του στάσης, με τη μητροπολιτική έδρα της μικρασιατικής Κυζίκου. Υπήρξε σημαντικός λόγιος της εποχής του και κάτοχος, μεταξύ άλλων, πολύτιμου αριστοτελικού χειρογράφου[16].

Παλαιότερα η άνοδος του Σκουταριώτη στο μητροπολιτικό αξίωμα χρονολογήθηκε κάπως αόριστα, περίπου μεταξύ των ετών 1261 και 1284 –δηλαδή θεωρήθηκε ότι η λήξη της θητείας του έλαβε χώρα μια διετία μετά το θάνατο του προστάτη του, Μιχαήλ Η΄. Τότε η φιλενωτική του στάση του, επιδοκιμαστική της αντίστοιχης πολιτικής του Μιχαήλ Η΄, του κόστισε το υψηλό του εκκλησιαστικό αξίωμα του με τη διαδοχή του ανθενωτικού Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), ο οποίος λίγο μετά την ενθρόνισή του αφαίρεσε από το Θεόδωρο την έδρα του –τις ταλαιπωρίες του Σκουταριώτη περιέγραψε γλαφυρά ο

14. Πρβλ. Π. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών, 1261-1310*, Αθήνα, Δόμος, 1999, σ. 225-226. Τον Αρσένιο ο Σκουταριώτης εγκατέλειψε μετά την καθαίρεσή του –ο Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα* (εδώ σημ. 11), σ. 198, χρονολογεί την εγκατάλειψη αυτήν πριν από το θάνατο του Αρσένιου, το 1273.

15. Βλ. σχετικά Ruth Macrides, "Dikaiophylax", *ODB*, σ. 624 Α. Κατά τον Hunger, *Ιστορία*, Β΄, σ. 328 (πρβλ. F. Dölger-επιμ. P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* [=DWR], τόμ. III [1204-1282], 2η έκδ., Μόναχο 1977, σ. 108, αρ. 1972 και 1972 [αναλυτικές βιβλιογραφίες], A. Kazhdan, "Skoutariotes, Theodore", *ODB*, σ. 1913 Α, *PLP* XI, σ. 23 Α, αρ. 26.204, Αποστολόπουλος-Μιχαηλάρης, *Νομική Συναγωγή* [εδώ σημ. 11], σ. 81-82, αρ. 20-21, Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα*, ό.π., σ. 196-197, Pitsakes, "Nouveaux témoignages" [εδώ σημ. 12], σ. 508, Tocci, "Zu Genese" [εδώ σημ.10], σ, 551 σημ.2) ο διορισμός του Σκουταριώτη ως «δικαιοφύλακα» έγινε το 1270 από τον Μιχαήλ Η΄, ενώ και το αξίωμα «επί των δεήσεων» κατά τον Hunger ο Σκουταριώτης το έλαβε επίσης από τον Μιχαήλ Η΄, πριν την περίοδο 1270-1275 (*PLP*, ό.π.). Αναφέρονται, τέλος, τα αξιώματα του «σακελλίου» και του συγκλητικού. Για το τελευταίο, με χρονολόγηση στο 1270, βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος», επανέκδοση στης ιδίας, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία-Νεότερος Ελληνισμός*, τόμ. Β΄, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2006, σελ. 64, αρ. 157. Το 1277, όταν ο Σκουταριώτης έγινε μητροπολίτης, στο αξίωμα του «δικαιοφύλακος» πιθανόν να τον διαδέχθηκε ο πολυμαθής ιστοριογράφος Γεώργιος Παχυμέρης: βλ. Constantinides, ό.π., σ. 63, σημ. 67.

16. Βλ. σχετικά D. Harlfinger-D. Reinsch, "Die Aristotelica des Paris. Gr. 1741", *Philologus* 114 (1970), σ. 28-50 (εδώ σ. 29-30, 34), πρβλ. Constantinides, ό.π., σ. 138-139, σημ. 34, 145, σημ. 77.

πολυίστωρ ιστοριογράφος των πρώτων Παλαιολόγων, Γεώργιος Παχυμέρης, κατά τον οποίο «... *ζητούσι* [=οι άνθρωποι του Ανδρόνικου Β΄] *και τον Κυζίκου Θεόδωρον. Ο δε τη του Προδρόμου μονή* [=στην Κωνσταντινούπολη] *ως είχε παραδυόμενος επειράτο διαφεύγειν την του καιρού δυσκολίαν. Ου γαρ τα της καθαιρέσεως εκείνης τόσον ην επαχθή όσον τα της ατιμίας ην παρ' ωνδηποτούν υφίσταντο...*»[17]. Το 1981 όμως σε επιστημονική της ανακοίνωση η βυζαντινολόγος Ρουθ Μακρίδη χρονολόγησε επακριβέστερα την ιεραρχία του στην Κύζικο μεταξύ 1277 και 1282[18]. Μπορούμε δηλαδή να θεωρήσουμε ότι η απομάκρυνση του Σκουταριώτη από την έδρα της Κυζίκου συγκαταλέγεται στις πρώτες ενέργειες του Ανδρόνικου Β΄[19]. Το έτος 1277, που σύμφωνα με τη νέα αυτή χρονολόγηση αποτελεί εναρκτήριο της μητροπολιτικής του θητείας, συνέπεσε και με τη μαρτυρούμενη ασφαλώς συμμετοχή του σε σε διπλωματική αποστολή προς τον πάπα Ιωάννη ΚΑ΄ (1276-1277)[20]. Ένα χρόνο μετά την έκδοση της ανακοίνωσης της Μακρίδη, πάντως, οι Johannes Karayannopulos και Günther Weiss χρονολόγησαν την έναρξη της κυζικηνής ιεραρχίας του Σκουταριώτη μετά το 1274 (έτος της ενωτικής συνόδου της Λυών), συμφωνόντας στην ουσία με την σχετική άποψη του Herbert Hunger[21].

17. Παχυμέρης, έκδ. Imm. Bekker, τόμ. Β΄, Βόννη, 1835 (έκδ. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ανατύπ. Αθήνα, Χ. Σπανός, χ.χ.), σ. 53-54 = έκδ.-γαλλική μετάφρ. A. Failler, τόμ. Γ΄, Παρίσι, 1999 (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, αρ. 24/ 3), σ. 65. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ*, Αθήνα, Ινστιτούτο [Κέντρο] Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 2004, σ. 51, σημ. 60, *PLP* XI, σ. 23.

18. Ruth Macrides, "Saints and sainthood in the early Palaiologan period", στον S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint. Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Παν/μιο Birmingham, 1981, σ. 77. Πρβλ. Hörandner, *LM* VII.9, στήλ. 1198. "Nach 1282" κατά τους Karayannopulos-Weiss, *Quellenkunde*, σ. 462. Για το ότι ο Σκουταριώτης ήταν μητροπολίτης Κυζίκου τον Απρίλιο του 1277 (με βάση «πρόσταξη» του Μιχαήλ Η΄) βλ. DWR III, σ. 130 αρ. 2027 (αναλυτική βιβλιογραφία), Αποστολόπουλος-Μιχαηλάρης, *Νομική Συναγωγή*, ό.π., σ. 83-84 αρ. 24, Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα*, ό.π., σ. 197-198 και Pitsakes, «Nouveaux témoignages", ό.π., σ. 508.

19. Οι συντάκτες του *PLP* XI, σ. 23, αρ. 26.204, συγκεκριμενοποιούν την απόλυση αυτή στις αρχές του 1283, με πρωτοβουλία του πατριάρχη Ιωσήφ Α΄, κατά τη διάρκεια της 2ης σύντομης πατριαρχείας του τελευταίου (1282-1283) –πρβλ. Hörandner, ό.π. ("Anfang 1283 von Andronikos II. abgesetzt"), Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα*, ό.π., σ. 198 σημ. 198 και Tocci (εδώ σημ. 10).

20. Βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Α΄, σ. 526, DWR III, σ. 131-132 αρ. 2029 (βιβλιογραφία), Hunger, *Ιστορία*, Β΄, σ. 328, Hohlweg, ό.π., *PLP* XI, σ. 23, αρ. 26.204, Tocci, ό.π., σ. 551 σημ.3.

21. Hunger, *Ιστορία*, Β΄, σ. 328, πρβλ. Karayannopulos-Weiss, ό.π. σημ. 7.

Η συγγραφή της *Σύνοψης χρονικής* χρονολογείται μετά το 1282[22]. Το κείμενο αποτελεί ογκώδη χρονικογραφική επιτομή που καλύπτει την περίοδο από κτίσεως κόσμου (η δημοφιλής σχετική χρονολογία στο Βυζάντιο αναγόταν στο 5508 π.Χ.) έως το 1261 μ.Χ. Τα γεγονότα από τα πανάρχαια χρόνια ως το 1118 (έτος ανάρρισης στο βυζαντινό θρόνο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού: 1118-1143), περιγράφονται με μεγάλη συντομία και ακροθιγώς. Σύμφωνα με γραμματολογικές έρευνες, για τα ως το 1118 στοιχεία ο Σκουταριώτης φαίνεται να έχει αντλήσει πληροφορίες από τους χρονικογράφους Ιωάννη Μαλάλα (6ου αι.), Συνεχιστή Γεώργιου Μοναχού (10ου αι.) , Ιωάννη Σκυλίτζη (11ου αι.) και Γεώργιο Κεδρηνό (11ου-12ου αι.), καθώς επίσης και από μια άλλη πηγή κοινή με εκείνη που χρησιμοποίησε ο χρονικογράφος και εκκλησιαστικός λόγιος του δωδέκατου αιώνα, Κωνσταντίνος Μανασσής[23]. Επίσης, για την ως το 1118 μ.Χ. περίοδο πιθανόν να χρησιμοποίησε κοινή πηγή με τον Ιωάννη Ζωναρά (πέθ. μεταξύ 1150 και 1160)[24]. Ακόμη, για την περίοδο 1118-1206/ 7 μ.Χ., το έργο του Σκουταριώτη αποτελεί καλογραμμένη απλουστευμένη παράφραση των έργων των σπουδαίων ιστοριογράφων του 12ου-13ου αιώνα, Ιωάννη Κίνναμου (περίοδος 1118-1176) και Νικήτα Χωνιάτη (περίοδος 1118-1206/ 7) –τη σχέση της *Σύνοψης* με τη *Χρονική διήγηση* του Νικήτα Χωνιάτη ερεύνησε πολύ πρόσφατα στη διδακτορική της διατριβή η πολλά υποσχόμενη νέα βυζαντινολόγος Αλίσια Σίμπσον[25]. Τέλος, για την περίοδο 1202/ 3-1261 ο Σκουταριώτης παραφράζει τη *Χρονική συγγραφή* του συγχρόνου του, λόγιου αξιωματούχου και ιστοριογράφου των Λασκαριδών της Νίκαιας, Γεώργιου Ακροπολίτη, προσθέτοντας όμως ορισμένα χρήσιμα στοιχεία από προσωπικές του εμπειρίες –γεγονός που προσδίδει στο μέρος αυτό της *Σύνοψης χρονικής* μια αυτόνομη ιστοριο-

22. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, σ. 93, Hohlweg, ό.π. (κατά τον ίδιο ερευνητή ο Σκουταριώτης «θεωρήθηκε επίσης ως ο συγγραφέας των βιβλίων των βιβλίων 17-22 του έργου *Θησαυρός της ορθοδοξίας* του Νικήτα Χωνιάτη). Κατά τον κομνηνολόγο-γενεαλόγο Κ. Βαρζό, το έργο «συνετέθη μετά το 1262» (βλ. μικρό σημείωμα με χρονολογία «Ιούνιος 1973», στο φυλλάδιο με τίτλο *Βυζαντινοί ιστορικοί συγγραφείς*, Αθήνα, Σπανός-Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, χ.χ., σ. 7).

23. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, σ. 370, Hunger, ό.π., σ. 328-329.

24. Βλ. E. Patzig, "Über einige Quellen des Zonaras", *BZ* 5 (1896), σ. 24-53, πρβλ. Heisenberg, *BZ* 5 (1896), σ. 182-183 και Kazhdan, *ODB*, σ. 1913 A.

25. Alicia Simpson, *Studies in the composition of Niketas Choniates' Historia*, King's College London, 2004, σ. 257-261 ("Textual transmission and readership of the *Historia*/ Theodore Skoutariotes").

γραφική αξία. Τα πρόσθετα αυτά εδάφια μελέτησε μεθοδικά και προσέθεσε αυτοτελώς ο August Heisenberg στο τέλος της έκδοσης της *Χρονικής συγγραφής* του Ακροπολίτη, που πραγματοποίησε το 1903[26]. Το 1980 η Βουλγάρα βυζαντινολόγος G. Čankova-Petkova δημοσίευσε σύντομη συγκριτική μελέτη για τα κείμενα των Νικήτα Χωνιάτη, Ακροπολίτη και Σκουταριώτη, ενώ η ειδική παλαιά μελέτη που εξέδωσε το 1938 ο A. Biedl δεν σχετίζεται με τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, αλλά με τον λόγιο του 15ου αι. και γραφέα στη Φλωρεντία, Ιωάννη Σκουταριώτη[27].

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, τουλάχιστον για το τμήμα 1118-1202/ 3 μ.Χ. και ιδιαίτερα για το τμήμα 1202/ 3-1261 (εκεί δηλαδή όπου η *Σύνοψις* στηρίζεται στον Ακροπολίτη), ο Σκουταριώτης αποτελεί μια αξιόπιστη ιστοριογραφική πηγή από μόνος του[28]. Ο καθηγητής Κώστας Κωνσταντινίδης, κάνοντας λόγο για την πλούσια προσωπική του βιβλιοθήκη που ήταν γνωστή στους συγχρόνους του λογίους, τον αποκάλεσε «συγγραφέα της δικής του αξίας»[29]. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που το κείμενο του Σκουταριώτη, εκτός από τις μικροπροσθήκες και επεξηγήσεις του, στην ουσία «διυλίζει» και απλοποιεί τα σχετικά κείμενα των Κίνναμου, Χωνιάτη και Ακροπολίτη[30], κα-

26. A. Heisenberg (έκδ.), *Georgii Acropolitae opera*, τόμ. Α΄, Λειψία, 1903 (ανατύπ. με προσθήκες-διορθώσεις του P. Wirth, Στουττγάρδη, 1978), σ. 275-302: *Theodori Scutariotae additamenta ad Georgii Acropolitae historiam*. Στον πρόλογο (λατινιστί) του Heisenberg παρατίθεται πίνακας (σ. XXIII) με την χειρόγραφη παράδοση του κειμένου του Ακροπολίτη σε σχέση με το κείμενο του Σκουταριώτη.

27. G. Čankova-Petkova, "Eine Tendenzen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts, widergespiegelt in der Werken des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Theodoros Skuthariotes", *Byzantinobulgarica* 6 (Σόφια, 1980), σ. 89-93, A. Bield, "Der Handschriftenschreiber Joannes Skutariotes. Eine Skizze", *BZ* 38 (1938), 97-98 (για τον Ιωάννη Σκουταριώτη βλ. *PLP* XI, σ. 23-24, αρ. 26.205).

28. Πρβλ. Hunger, ό.π., Β΄, σ. 329, Hohlweg, ό.π., Kazhdan, ό.π., με αναφορά σε μελέτη (ρωσικά) του V. Zavražin (*VV* 41 [1980], σ. 252-255) που τονίζει τη χρησιμότητα των προσθηκών του Σκουταριώτη για την πολιτική και οικονομική ιστορία του Βυζαντίου το 13ο αι. Κατά τον Βαρζό (εδώ πιο πάνω, σημ. 22), το μέρος που στηρίζεται στον Ακροπολίτη «έχει πολλές συμπληρώσεις, και εδώ βρίσκεται η αξία του έργου, γι' αυτό και δεν πρέπει να παραμελείται».

29. Constantinides, ό.π., σ. 138-139, 150 σημ. 109.

30. Βλ. για παράδειγμα τα όσα αναφέρει για τον βυζαντινό Πόντο και την Τραπεζούντα πριν και μετά την ίδρυση του κράτους των Μεγαλοκομνηνών, το 1204: Αποδελτίωση στους Α. Σαββίδη-Στ. Λαμπάκη, *Γενική βιβλιογραφία για τον βυζαντινό Πόντο και το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, Αθήνα, Δόμος, 1992, σ. 57 και ευρεία χρήση του στον Σαββίδη, *Κινήματα* (εδώ, σημ. 8), *passim*.

θιστώντας έτσι πιο κατανοητά στον αναγνώστη της εποχής του –αλλά και της εποχής μας, όπου η γνώση των ελληνικών των βυζαντινών κειμένων γίνεται ολοένα και πιο απόμακρη ... Δεν είναι εξάλλου άσχετη της χρησιμότητάς του η αναγγελία της νέας κριτικής του έκδοσης στην έγκριτη διεθνή σειρά *Corpus Fontium Historiae Byzantinae/ CFHB* (Series Berolinensis), με επιμέλεια του γνωστού βυζαντινολόγου Armin Hohlweg, διευθυντή σύνταξης επί σειρά ετών του κεντρικού επιστημονικού περιοδικού οργάνου της βυζαντινολογίας, της *Byzantinische Zeitschrift*.

SUMMARY

Alexios G.C. Savvides, "A note on the 13th-century Byzantine chronicler Theodore Skoutariotes and his *Compiled chronicle*"

Theodore Skoutariotes (c. 1230-c. 1305 ?) became metropolitan of northwestern Anatolian Kyzikos between c. 1261/ 1274/ 1277 and c. 1282/ 1284, having supported Michael VIII Palaiologos' pro-unionist policy, but eventually lost his see by Michael VIII's anti-unionist successor, Andronikos II Palaiologos. Probably after 1282 he composed a world *Synopsis chronike* (Compiled chronicle) covering the period from the creation of the world (traditionally dated to 5508 B.C. in Byzantium) till A.D. 1261, relying heavily for the post-1118 period to John Kinnamos, Niketas Choniates and George Akropolites. Although usually considered a lesser source, Skoutariotes' work provides some important addenda (especially to his contemporary Akropolites) which could render it an important primary source of independent merit.

Ηλίας Τσιπτσές

Η κατάκτηση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς μέσω των ιστορικών έργων του Κριτόβουλου και του Tursun Bey

Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας αποτέλεσε την τελευταία κοιτίδα του ελεύθερου ελληνισμού πριν την οριστική επικράτηση των Οθωμανών στην ανατολική Μεσόγειο. Η ιδιαίτερη γεωγραφική θέση της, που την απομόνωνε από τους γείτονές της, συνέβαλε στη διατήρηση της ανεξαρτησίας της –ή έστω της αυτονομίας της– παρά τις επιθέσεις των τουρκμανικών φύλων που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή. Βέβαια η αυτοκρατορία είχε συρρικνωθεί σε μεγάλο βαθμό, αλλά σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής διατηρούσε ακόμα στην κυριαρχία της την Κερασούντα και τη γύρω περιοχή[1].

Σε αντίθεση όμως με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, η κατάκτηση της πρωτεύουσας των Κομνηνών δεν θεωρήθηκε μείζον γεγονός και μέχρι σήμερα δεν προσελκύει το ενδιαφέρον των ιστορικών παρά το γεγονός ότι αναφέρεται από τους ιστορικούς της άλωσης και από διάφορους Οθωμανούς χρονογράφους. Παρ' όλα αυτά η παράδοση της Τραπεζούντας στους Οθωμανούς αποτελεί ένα καλό παράδειγμα σχετικά με τα προβλήματα που προκαλεί η επιλεκτική χρήση των πηγών, με αποτέλεσμα τη διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας. Οι ιστορικοί της σύγχρονης εποχής, έχοντας ο καθένας τις δικές του επιρροές και πεποιθήσεις, διαμόρφωσαν μια ψευδή εικόνα όσον αφορά τις επιπτώσεις της κατάκτησης της πόλης στους χριστιανούς κατοίκους τους, αφού δεν έκαναν συνολική χρήση των πηγών που κάνουν λόγο για το συγκεκριμένο γεγονός.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με το ζήτημα ήταν ο Jacob Fallmerayer, γνωστός σε όλους για τη θεωρία του περί σλαβικής καταγωγής των νεότερων Ελλήνων, του οποίου το βιβλίο *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας* θεωρήθηκε σταθμός στην ιστορική έρευνα της αυτοκρατορίας των Κομνηνών. Όσον αφορά τα γεγονότα της κατάκτησης, ο Fallmerayer χρησιμοποίησε ως κύρια πηγή του τον Αθηναίο ιστορικό Λαόνικο Χαλκοκονδύλη[2], στον οποίο βασίστηκε για να περιγράψει την παράδοση της πόλης στον Οθωμανό σουλτάνο και κυρίως τις συνέπειες της κατάκτησης στον ελληνικό πληθυσμό της πόλης. Συγκεκριμένα ο Γερμανός ιστορικός υποστηρίζει ότι ο Μεχμέτ

1. Jac. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Μόναχο 1827 (ανατ. Χιλντεσχάιμ 1964, και Ν. Υόρκη 1980), ελλην. μετάφρ. Θ. Σερμπίνης, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη 1984, 256. S. Karpov, *L' impero di Trebisonda. Venezia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Ρώμη 1986. – Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου. Ιστορική επισκόπιση της βυζαντινής αυτοκρατορίας του μικρασιατικού Ελληνισμού (1204-1261)*, [Αρχείον Πόντου, Παράρτημα 25], Αθήνα 2005, όπου εκτενής βιβλιογραφία.

2. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών*, Βόννη 1843.

Β΄ προχώρησε στη διαίρεση του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης σε τρία τμήματα. Το πρώτο τμήμα μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, το δεύτερο εξισλαμίστηκε και στάλθηκε στην αυλή του σουλτάνου ή δόθηκε ως δώρο σε διάφορους Οθωμανούς αξιωματούχους ή εντάχθηκε στα σώματα των γενιτσάρων, ενώ μόνο στο τρίτο τμήμα επιτράπηκε να ζήσει στα προάστια της πόλης. Μετά την κατάκτηση ακολούθησαν σφαγές από τους γενίτσαρους και ο μεγάλος πύργος και η εντός των τειχών πόλη της Τραπεζούντας εποικίστηκαν ολοκληρωτικά με Τούρκους[3]. Οι ισχυρισμοί του Fallmerayer βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στον Χαλκοκονδύλη, ο οποίος μας δίνει τις ίδιες ακριβώς λεπτομέρειες για τις συνέπειες της κατάκτησης της πόλης από τους Οθωμανούς[4].

Η περιγραφή του Χαλκοκονδύλη και το έργο του Fallmerayer επηρέασαν και τους υπόλοιπους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με την κατάκτηση της Τραπεζούντας, όπως ο William Miller[5], ο George Finlay[6], ο Emille Janssens[7] και ο Franz Babinger[8]. Η επιρροή τους είναι έντονη και στους Έλληνες-Πόντιους συγγραφείς που έγραψαν πριν από τη μικρασιατική καταστροφή, όπως ο Σάββας Ιωαννίδης[9] και ο Τρύφων Ευαγγελίδης[10] που ασχολήθηκαν με το θέμα.

Νέα τροπή στην προσέγγιση της κατάκτησης της Τραπεζούντας έδωσαν οι εργασίες διακεκριμένων οθωμανολόγων κατά τη δεκαετία του 1970, οι οποίοι μελέτησαν τα κατάστιχα της απογραφής που διεξήχθη στην πόλη κατά την περίοδο 1481-1486[11]. Οι ιστορικοί αυτοί κατέληξαν σε τελείως διαφορετικά συ-

3. Jac. Ph Fallmerayer, *Η Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, 259.

4. Λ. Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις* IX.495.19-22, IX.496.1-6, IX.497.3-10 & IX.498.15-21.

5. W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire of the Byzantine Era*, Λονδίνο 1926, β΄ ανατ. Chicago 1969, 104-106.

6. George Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond*, London 1851.

7. Emile Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles, 1969, 158.

8. Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton 1978, 195-196.

9. Σάββας Ιωαννίδης, *Ιστορία και Στατιστική Τραπεζούντος και της περί αυτήν χώρας*, Κων/πολη 1870, β΄ επανέκδοση στη δημοτική: Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, 117.

10. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, 756 π.Χ. - 1897*, Οδησσός 1898, επανέκδοση στη δημοτική: Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, 226-227.

11. Βλ. χαρακτηριστικά Heath W. Lowry, *The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case of Trabzon (ca. 1486-1583)*, Διδακτορική διατριβή, Los Angeles, 1977, Anthony A. M. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos: some Problems and Preliminary Conclusions", *Neo-Hellenika* I, σ.σ. 30-54, Austin, Texas, 1970 και "Greeks and Türkmens: the Pontic Exception", *DOP* 29 (1975), 113-148, Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzerum", International Journal of Middle East Studies 7 (1976) 21-57.

μπεράσματα για τις πραγματικές συνέπειες της κατάκτησης στον ελληνικό πληθυσμό της Τραπεζούντας και αμφισβήτησαν έντονα την ορθότητα των πληροφοριών που μας δίνει ο Χαλκοκονδύλης και τις απόψεις του Fallmerayer και των προγενέστερων ιστορικών. Βάσει των νέων αυτών συμπερασμάτων πρότειναν ως αντικειμενικές πηγές για τα γεγονότα της κατάκτησης τον Βυζαντινό ιστορικό Κριτόβουλο και τον Οθωμανό χρονογράφο Tursun Bey.

Πρωτεργάτης της νέας αυτής τροπής που πήρε η ιστορική έρευνα ήταν ο Heath Lowry με το έργο του *The Ottoman Tahrir Defters as a source for Urban Demographic History: the Case Study of Trabzon.* O Lowry, αφού μελέτησε τα κατάστιχα απογραφής, υποστήριξε ότι είναι τελείως λανθασμένη η περιγραφή του Χαλκοκονδύλη, λόγω της έντονης παρουσίας των Ελλήνων στην πόλη 20-25 χρόνια μετά την κατάκτηση. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το κατάστιχο στην πόλη υπήρχαν 258 μουσουλμανικές εστίες που υπέκειντο σε φορολόγηση, τα λεγόμενα *hane*, που υπολογίζονται σε 1.290 άτομα, που ζούσαν μέσα στην πόλη. Από την άλλη πλευρά έχουμε 913 χριστιανικές φορολογικές εστίες, 214 χήρες, τις λεγόμενες *bive*, και 65 άγαμους ενήλικους, τους λεγόμενους *mücerred*, που υπολογίζονται αντίστοιχα σε 4.565, 856 και 65 άτομα. O Lowry υπολογίζει 5 άτομα για κάθε *hane* και 4 άτομα για κάθε *bive*. Συγκεκριμένα, 749 *hane*, 157 *bive* και 50 *mücerred* ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι, 130 *hane*, 47 *bive* και 10 *mücerred* ήταν Αρμένιοι, ενώ 34 *hane*, 10 *bive* και 5 *mücerred* ήταν ρωμαιοκαθολικοί. Όλοι οι χριστιανοί είχαν τις εστίες τους στα προάστια της πόλης, εκτός από 466 άτομα που έμεναν μέσα στα τείχη της πόλης. Το μεγαλύτερο επίσης ποσοστό των μουσουλμάνων αναφέρονται ως *sürgün*, δηλαδή ως εσωτερικοί μετανάστες, γεγονός που αποκλείει την υπόθεση περί μαζικών εξισλαμισμών μετά την κατάκτηση[12].

Βάσει των παραπάνω στοιχείων ο Lowry, βασιζόμενος και στις δημογραφικές μελέτες του Anthony Bryer που υποστηρίζει ότι ο συνολικός πληθυσμός της πόλης δεν ξεπερνούσε τα 4.000-5.000 άτομα πριν την κατάκτηση, δηλαδή στα ίδια περίπου επίπεδα με τα στοιχεία των καταστίχων, θεωρεί ως ιστορικά βάσιμες τις πληροφορίες που μας δίνουν ο Κριτόβουλος και κυρίως ο Tursun Bey[13].

12. H. Lowry, *Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History*, 39, 70-79.

13. H. Lowry, *Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History*, 78-79.

Ο Κριτόβουλος μας δίνει μια διαφορετική εικόνα για την τύχη της Τραπεζούντας σε σύγκριση με τον Χαλκοκονδύλη. Συμφωνεί, όπως και οι υπόλοιποι Βυζαντινοί ιστορικοί, ότι η βασιλική οικογένεια διατάχθηκε να φύγει από την πόλη και όπως και ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει ότι ο ναύαρχος Κασίμ ορίστηκε κυβερνήτης της πόλης. Σε αντίθεση όμως με τον Αθηναίο ιστορικό ισχυρίζεται ότι από τον σουλτάνο στρατολογήθηκαν μόνο 1.500 νέοι από την πόλη και από τα γειτονικά χωριά και όχι όλος ο πληθυσμός της πόλης και των γύρω χωριών. Μας δίνει και τον αριθμό (400 άτομα) της φρουράς που εγκαταστάθηκε στο φρούριο της Τραπεζούντας. Επομένως σύμφωνα με τα λεγόμενά του δεν επήλθε κάποια ολοκληρωτική καταστροφή του ελληνικού στοιχείου της πόλης, αλλά μόνο η αφαίμαξη των νέων της πόλης, καθώς και η υποχρεωτική μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη της βασιλικής οικογένειας των Κομνηνών και των αξιωματούχων της αυλής τους[14], γεγονός για οποίο συμφωνούν όλες οι πηγές.

Από την άλλη πλευρά ο Tursun Bey επιβεβαιώνει ότι αρχικά τοποθετήθηκε φρουρά στο κάστρο της ακρόπολης και ορίστηκε κυβερνήτης της πόλης. Μας δίνει όμως μια διαφορετική εικόνα για τη μοίρα των Ελλήνων. Ισχυρίζεται ότι ο σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ δεν προχώρησε σε εξισλαμισμούς, δεν λεηλάτησε τις μόνιμες περιουσίες, δηλαδή τα ακίνητα, των Ελλήνων και τους άφησε να ζήσουν στις αρχικές τους κατοικίες. Η μοναδική του ενέργεια ήταν η δήμευση κάποιων αγαθών και η επιβολή του ισλαμικού κεφαλικού φόρου. Αναφέρει όμως ότι οι νέοι και οι παρθένες ανήκαν τώρα στο σουλτάνο[15].

Μια προσεκτικότερη όμως μελέτη των πηγών, καθώς και του τρόπου με τον οποίον κατέληξε στα παραπάνω συμπεράσματα ο Lowry και οι παραπάνω οθωμανολόγοι δημιουργεί αμφιβολίες για την ορθότητα των ισχυρισμών τους.

Κατ' αρχήν είναι αναγκαία μία παράλληλη ανάλυση των ιστορικών έργων του Μιχαήλ Κριτόβουλου και του Tursun Bey, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τις δύο πηγές.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο στη μελέτη των πηγών είναι η ιδεολογική ταύτιση του Κριτόβουλου και του Tursun Bey. Ο Κριτόβουλος γεννήθηκε στην Ίμβρο, πιθανότατα το 1410, και ήταν γόνος επιφανούς οικογένειας του νησιού. Με δική του προτροπή στάλθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης επιτροπή στον Μεχμέτ Β΄ και ζήτησε να θέσει υπό την προστασία και την επι-

14. Κριτόβουλος, Ιστορίαι, έκδ. D. Reinsch, *Critobuli Imbriotae historia* [CFHB] Βερολίνο 1983, IV.162.28-32, IV.163.1, IV.164.8-11, IV.164.14-24.

15. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu 'l Feth*, Istanbul 1977, 108-110.

κυριαρχία του το νησί, όπως και τελικά έγινε. Μάλιστα το 1456 ο Μεχμέτ Β΄ όρισε τον Κριτόβουλο διοικητή του νησιού. Μετά την κατάληψη της Ίμβρου από τους Βενετούς το 1466 ο Κριτόβουλος βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη, όπου και ολοκλήρωσε το συγγραφικό του έργο. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στο Άγιο Όρος, αφού περιβλήθηκε το μοναχικό σχήμα. Το ιστορικό έργο του Κριτόβουλου έχει τον τίτλο *Ιστορίαι* και στηρίζεται αποκλειστικά σε προφορικές μαρτυρίες και πληροφορίες των συγχρόνων του. Λόγω της στενής σχέσης του με τον Μεχμέτ Β΄, το έργο του έχει ένα διθυραμβικό χαρακτήρα για τα επιτεύγματα του Οθωμανού σουλτάνου. Γι' αυτόν το λόγο παρασιωπά σκόπιμα κάποια γεγονότα, χωρίς όμως να παραποιεί την ιστορική αλήθεια. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Κριτόβουλος, επειδή ζει και συγγράφει μέσα σε οθωμανικό περιβάλλον, εκπροσωπεί τον Έλληνα ραγιά ή τον Φαναριώτη που συμβιβάζεται και αφιερώνεται στην υπηρεσία της οθωμανικής εξουσίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι γράφει από καθαρή οθωμανική σκοπιά, ενώ επηρεασμένος από τον Ηρόδοτο υποστηρίζει ότι γίνεται μια αντιπαράθεση ηπείρων. Αυτή η αντιπαράθεση των ηπείρων καταλήγει στην πτώση του Βυζαντίου και στην άλωση της Κωνσταντινούπολης, η οποία έρχεται ως εκδίκηση για την κατάληψη και την καταστροφή της Τροίας από τους Έλληνες. Βλέπουμε δηλαδή να επαναλαμβάνεται μέσα στο έργο του Ίμβριου ιστορικού το δημοφιλές στην Ευρώπη μοτίβο της εποχής ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι ήταν οι «απόγονοι» και οι αντικαταστάτες των αρχαίων Τρώων. Ο στόχος του Κριτόβουλου είναι να δημιουργήσει ένα ηρωικό πορτρέτο του σουλτάνου, ανάλογο μ' εκείνα των ηρώων του αρχαίου ελληνικού κόσμου[16]. Σ' αυτό το σημείο εντοπίζονται και οι ομοιότητες του έργου με εκείνο του Tursun Bey.

Ο Tursun Bey, για τη ζωή και το βίο του οποίου λίγες πληροφορίες διαθέτουμε, οι οποίες περιορίζονται στο γεγονός ότι υπηρέτησε ως γραμματικός του μεγάλου βεζίρη Μαχμούντ Πασά, αφιερώνει και αυτός το έργο στον Μεχμέτ Β΄. Χαρακτηριστικός είναι μάλιστα και ο τίτλος του: «*Tarih-i Ebu'l Feth*», δηλαδή «*Ιστορία του Κατακτητή*». Στόχος του Οθωμανού χρονογράφου είναι να εξυμνήσει τον σουλτάνο. Αντίθετα όμως από τον Κριτόβουλο, η εικόνα που δημιουργεί δεν είναι αυτή ενός ήρωα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, αλλά ενός μεγάλου πολεμιστή του Ισλάμ, έχοντας ως παράδειγμά του τον Ταμερλάνο. Έτσι, όπως ο Κριτόβουλος προσπαθεί να χρησιμοποιήσει την αρχαία ελληνική

16. Βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Αθήνα 2001, τόμ. Α΄358-364 και Karl Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τόμ. Α΄624-627.

γλώσσα του Θουκυδίδη, ο Tursun Bey χρησιμοποιεί πολλούς περσικούς όρους στο έργο του, επηρεασμένος από τα περσικά χρονογραφήματα που περιγράφουν τους άθλους του Ταμερλάνου[17].

Μια άλλη σημαντική διαπίστωση που προκύπτει από τη μελέτη του *Tarih-i Ebu'l Feth* είναι ότι σκοπός του Tursun Bey είναι κυρίως να επιδείξει το πολεμικό μεγαλείο του Μεχμέτ Β΄ και γι' αυτόν το λόγο παραλείπει τις διπλωματικές και τις πολιτικές ενέργειες του σουλτάνου[18].

Έχουμε λοιπόν από τη μια πλευρά έναν Βυζαντινό-χριστιανό συγγραφέα που είναι υπόδουλος και γράφει το έργο του έχοντας στο μυαλό του ότι έχει χαθεί κάθε ελπίδα για ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ από την άλλη μεριά έναν μουσουλμάνο εκπρόσωπο της ανώτερης τάξης της οθωμανικής κοινωνίας.

Το ερώτημα που προκύπτει επομένως από τις παραπάνω διαπιστώσεις είναι αν μπορούμε να δεχτούμε άκριτα τις πληροφορίες που μας δίνουν οι δύο ιστοριογράφοι, εφόσον και οι δύο έχουν ένα προκαθορισμένο ιδεολογικό πλάνο συγγραφής στο μυαλό τους, το οποίο και ακολουθούν πιστά. Είναι από μόνα τους αυτά τα έργα ικανά να μας πληροφορήσουν επαρκώς και αντικειμενικά για το παρελθόν; Μήπως τελικά η πληροφόρηση που λαμβάνουμε περνάει μέσα από την ιδεολογική επεξεργασία του κάθε ιστοριογράφου και χρονογράφου;

Ερωτήματα τίθενται και για τον τρόπο με τον οποίον κατέληξε στα συμπεράσματά του ο Lowry, κυρίως όσον αφορά τη μέθοδό του για τον ορισμό του συνολικού πληθυσμού της Τραπεζούντας μέσω της μελέτης των κατάστιχων απογραφής. Συγκεκριμένα, ο Lowry θεωρεί ότι τα *hane* αντιστοιχούν σε 5 άτομα, ενώ οι *bive* σε 4 άτομα[19]. Έχει γίνει πολλή συζήτηση σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να αναλύονται τα κατάστιχα απογραφής. Διάφοροι οθωμανολόγοι θεωρούν ότι κάθε *hane* αντιστοιχεί σε 3 ή 4 άτομα και κάθε *bive* σε 2-3 άτομα[20].

17. Βλ. την εισαγωγή του Mertol Tulum στη μεταγραφή του κειμένου στη λατινική γραφή Tursun Bey, *Tarih-i Ebu 'l Feth*, Istanbul 1977, την εισαγωγή των Halil Inalcik και Rhoads Murfey στην έκδοση του κειμένου του Tursun Bey, Halil Inalcik and Rhoads Murfey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Bey*, Chicago 1978, καθώς και Halil Inalcik, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and his Time", *Speculum* 35 (1960) 408-427 και Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul 1990.

18. Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, σελ 4, 178-179.

19. H. Lowry, *Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History*, 39-40.

20. Βλ. M.A. Cook, *Population Pressur in Rural Anatolia, 1450-1600*, London 1972.

Επομένως, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως αντικειμενικούς τους αριθμούς που μας δίνει ο Lowry.

Σίγουρα δεν μπορούμε στο παρόν άρθρο να δοθούν απαντήσεις σε τόσο πολύπλευρα ερωτήματα σχετικά με τη μελέτη των κατάστιχων απογραφής. Ας περιοριστούμε στην περίπτωση της κατάκτησης της Τραπεζούντας.

Όσον αφορά τα κατάστιχα της απογραφής πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ένα πολύ σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τη σύγκριση του κατάστιχου της απογραφής που διεξήχθη το 1486 μ' εκείνην που διεξήχθη το 1523. Βλέπουμε ότι το 1486 έχουμε έναν πολύ μεγάλο αριθμό από χήρες σε σύγκριση με το 1523. Συγκεκριμένα το 1486 υπήρχαν 214 *bive*, ενώ το 1523 μόνο 148 *bive*, παρόλο που ο συνολικός πληθυσμός των χριστιανών στην πόλη είχε αυξηθεί. Επομένως αυτός ο μεγάλος αριθμός από *bive* μας υποδεικνύει ότι πιθανόν κατά την κατάκτηση ένας αριθμός ανδρών να εξισλαμίστηκε ή να σκοτώθηκε[21].

Είναι γεγονός επίσης ότι είναι πολύ δύσκολο να βγουν συμπεράσματα για τον ακριβή αριθμό των χριστιανών στην Τραπεζούντα βάσει των κατάστιχων απογραφής μετά την κατάκτηση και ακόμη πιο δύσκολο να υπολογίσουμε τον πληθυσμό της πόλης πριν από την εκστρατεία του Μεχμέτ Β΄.

Όσον αφορά τον Tursun Bey, έχει αμφισβητηθεί η ορθότητα των πληροφοριών που μας δίνει γενικά για την κατάκτηση της Τραπεζούντας. Παρόλο που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της κατάληψης της Τραπεζούντας, όντας γραμματικός του μεγάλου βεζίρη Μαχμούντ Πασά, του μεγάλου βεζίρη του Μεχμέτ Β΄ και επικεφαλής της εκστρατείας εναντίον της Τραπεζούντας, υπάρχουν κάποιες διαφορές στην περιγραφή του, σε σύγκριση μ' αυτήν ενός άλλου αυτόπτη μάρτυρα, του Σέρβου στην καταγωγή γενίτσαρου Mihailović. Συγκεκριμένα ο Mihailović αναφέρει ότι πριν φτάσει το κύριο σώμα στην Τραπεζούντα, ο σουλτάνος έστειλε ένα σώμα 2.000 καταδρομέων εναντίον της πόλης, οι οποίοι σφαγιάστηκαν όλοι από τους αμυνόμενους Τραπεζούντιους[22]. Για το γεγονός αυτό δεν κάνει λόγο ο Tursun Bey, ίσως δικαιολογημένα επειδή δεν ήθελε να αμαυρώσει την εικόνα του ανίκητου σουλτάνου. Επιπλέον ο Οθωμανός ιστορικός υποστηρίζει ότι η πολιορκία ήταν σύντομη, αφού επήλθε άμεσα η παράδοση, μόλις είδαν οι Κομνηνοί τα πυροβόλα των Οθωμανών. Αντίθετα ο Mihailović λέει ότι η πολιορκία διήρκησε 6 εβδομάδες[23] και με μεγάλες δαπάνες, ενώ ο

21. H. Lowry, *Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History*, 76 και 103.

22. Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, Ann Arbor 1975, σελ. 119.

23. Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 119.

Κριτόβουλος ότι κράτησε 28 ημέρες και ο Χαλκοκονδύλης 32 ημέρες. Επιπλέον, αναφέρει ότι ο σουλτάνος άφησε τους χριστιανούς να παραμείνουν στις εστίες τους, ενώ είναι γεγονός ότι μεταφέρθηκαν, μάλλον χωρίς τη θέλησή τους, στα προάστια της πόλης. Επίσης είναι πολύ πιθανόν να υπήρξε κάποια μεταφορά πληθυσμού Τραπεζούντιων στην Κωνσταντινούπολη, διότι η κοινότητα των Τραπεζούντιων της Κωνσταντινούπολης ήταν αυτή που υποστήριξε τον Πατριάρχη Συμεών στην αναρρίχησή του στον πατριαρχικό θρόνο[24].

Για τον Κριτόβουλο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι δεν παραποιεί την ιστορική αλήθεια, αλλά παρακάμπτει σκόπιμα ορισμένα γεγονότα που δεν συμφωνούν με τον σκοπό της συγγραφής του, δηλαδή την εξύμνηση του Μεχμέτ Β΄. Τα στοιχεία που μας δίνει δεν έρχονται σε άμεση αντιπαράθεση με τα κατάστιχα απογραφής και γι' αυτόν το λόγο κάποιοι νεότεροι οθωμανολόγοι αποδέχονται τις πληροφορίες που μας δίνει. Πρέπει να αναλογιστούμε όμως ότι δεν μας ενημερώνει αν οι 1.500 νέοι που επιλέχτηκαν από τον σουλτάνο και διατάχθηκαν να επιβιβαστούν στις σουλτανικές τριήρεις εξισλαμίστηκαν ή στάλθηκαν ως σουργούνηδες στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον δεν ξεκαθαρίζει πόσοι απ' αυτούς προέρχονταν από την ίδια την πόλη της Τραπεζούντας και πόσοι από τα γειτονικά χωριά. Επομένως δεν μπορούμε να βασιστούμε απόλυτα στις πληροφορίες που μας δίνει, όσον αφορά στο σκέλος των αριθμών, αφού οι στρογγυλοί αριθμοί σίγουρα είναι κατά προσέγγιση και όχι ακριβείς, όταν αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα. Όμως πράγματι τα λεγόμενα του Κριτόβουλου πρέπει να προσεγγίζουν περισσότερο την ιστορική αλήθεια από τους ισχυρισμούς των άλλων ιστορικών της εποχής. Ίσως η αναφορά του Tursun Bey ότι οι νέοι και οι παρθένες του κάστρου της Τραπεζούντας ήταν τώρα πια του σουλτάνου να προσεγγίζει εκείνη του Κριτόβουλου για τους 1.500 νέους που πήρε ο σουλτάνος μαζί του.

Ο Mihailović στο έργο του αναφέρει ότι ο σουλτάνος επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη μάζεψε αγόρια και κορίτσια. Αυτή η φράση μπορεί να συγκριθεί μ' εκείνην του Tursun Bey ότι οι νέοι και οι παρθένες ήταν του σουλτάνου και μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι όντως έγινε κάποια στρατολόγηση των νέων της Τραπεζούντας[25]. Επιπλέον, το γεγονός ότι εντοπίζεται μία κοινότητα Τραπεζούντιων στην Κωνσταντινούπολη, η οποία ενίσχυσε τον Πατριάρχη Συμεών να αναρριχηθεί στον πατριαρχικό θρόνο, ενισχύει την άποψη ότι όντως μεταφέρθηκαν κάποιοι Τραπεζούντιοι στην οθωμανική πρωτεύουσα[26].

24. Πολιτική-πατριαρχική Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως, Βόννη 1849, 39.19-22 & 40.1-10.

25. Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 119-121.

Εν κατακλείδι, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι είναι εξαιρετικά ριψοκίνδυνο να αποδεχτεί κάποιος ως απόλυτα αντικειμενική και ιστορικά ορθή κάποια από τις πηγές που αναφέρονται στην κατάκτηση της Τραπεζούντας, ενώ και τα κατάστιχα απογραφής μάς προσφέρουν κάποιες πληροφορίες, αλλά δεν μπορούμε να βασιστούμε απόλυτα σ' αυτά, για να υποστηρίξουμε κάποια υπόθεση. Είναι γεγονός ότι για την κατάκτηση της Τραπεζούντας και κυρίως όσον αφορά τις συνέπειές της στον ελληνικό πληθυσμό δεν υπάρχει μία «ιστορία», αλλά πολλές «ιστορίες», οι οποίες δημιουργούν ένα θολό τοπίο λόγω της υποκειμενικότητας, με την οποία γράφουν όσοι Βυζαντινοί και Οθωμανοί ιστοριογράφοι ασχολήθηκαν με το ζήτημα. Η παράλληλη μελέτη των πηγών και των καταστίχων απογραφής μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όντως έγιναν κάποιοι εξισλαμισμοί και μετατοπίσεις πληθυσμού, αλλά είναι εξαιρετικά επισφαλές να δεχτούμε τους αριθμούς που μας προτείνουν οι πηγές. Σίγουρα όλη η άρχουσα τάξη της Τραπεζούντας μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αφού όλες οι πηγές κάνουν αναφορά γι' αυτό το γεγονός. Η υποχρεωτική αυτή μεταφορά ήταν μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής του Μεχμέτ Β΄ για την ενίσχυση του πληθυσμού της οθωμανικής πρωτεύουσας και οι άρχοντες αυτοί πιθανόν αποτέλεσαν τη βάση της ισχυρής κοινότητας των Τραπεζούντιων της Κωνσταντινούπολης. Ίσως οι συντηρητικοί αριθμοί που μας δίνει ο Κριτόβουλος, επειδή συμβαδίζουν σε γενικές γραμμές με τους αριθμούς των καταστίχων, να μην είναι λανθασμένοι, αλλά και πάλι δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάση για έναν αριθμητικό απολογισμό των συνεπειών της κατάκτησης της Τραπεζούντας από τα στρατεύματα του Μεχμέτ Β΄ το 1461.

26. Βλ. σχετικά Στέφανος Γεράσιμος, "Η επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης μετά την Άλωση", εν: Τόνια Κιουσοπούλου (εκδ.) *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Ηράκλειο 2005, 3-22 και Elizabetrh A. Zachariadou, Constantinople se repeuple, εν: Τόνια Κιουσοπούλου (εκδ.) *ό.π.* 23-46.

Πασχάλης Ανδρούδης

*Ο βυζαντινός πύργος στη θέση «Πίνακα» της Κασσάνδρας στη Χαλκιδική**

Ο πύργος στη θέση «Πίνακας» της χερσονήσου της Κασσάνδρας (εικ. 1), γνωστός και ως ο πύργος του «Σταυρονικήτα», της «Κασσάνδρας», της «Σάνης», βρίσκεται στην ακτή του Θερμαϊκού κόλπου, κτισμένος επάνω σε ένα μικρό και χαμηλό παράκτιο έξαρμα. Ο πύργος, όπως και η παρακείμενη έκτασή του (εικ. 2) ανήκουν στην περιοχή του τουριστικού συγκροτήματος Σάνη (Sani Beach). Ο πύργος δεν προσέλκυσε μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον των ερευνητών. Εξαίρεση αποτελεί η συνοπτική περιγραφή του από τον Γάλλο C. Avezou στα 1914[1], τον γράφοντα[2] και τον Ι. Παπάγγελο[3].

Το ύψωμα επάνω στο οποίο οικοδομήθηκε ο πύργος, έχει ήδη κατοικηθεί από την προϊστορική εποχή[4]. Η χερσόνησος του πύργου θα πρέπει να ήταν η ακρόπολη της αρχαίας Σάνης της Κασσάνδρας (της αρχαίας Παλλήνης)[5]. Η Σάνη αυτή δεν θα πρέπει βέβαια να συγχέεται με την άλλη, ομώνυμη πόλη, την αποικία των Ανδρίων, που βρισκόταν στην χερσόνησο του Άθω[6]. Η πόλη Σάνη της Παλλήνης εκτεινόταν στα ΒΑ της χερσονήσου του πύργου. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται από τα αρχαιολογικά ευρήματα που έχουν κατά καιρούς παραδοθεί στην αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, καθώς και από τα πολυάριθμα όστρακα τα οποία μπορεί κανείς να περισυλλέξει από την επιφάνεια του περιβάλλοντος χώρου[7].

* Από τη θέση αυτή οφείλω να ευχαριστήσω για την βοήθειά τους σε διάφορα επιμέρους ζητήματα που αφορούν την παρούσα μελέτη τόσο τον Δρα Φιλολογίας-αρχαιολόγο της 10ης Ε.Β.Α. κ. Ιωακείμ Παπάγγελο, όσο και τον Δρα Αρχιτεκτονικής κ. Μιλτιάδη Πολυβίου, που επίσης υπηρετεί στην ίδια Εφορεία.

1. D. Feissel-M. Sève, La Chalcidique vue par Charles Avezou (avril-mai 1914). Notes de voyage et inscriptions, *BCH* CIII (1979), 266, υποσημ. 162.

2. Π. Ανδρούδης, *Προμελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του βυζαντινού πύργου της Σάνης στη Χαλκιδική*, (ανέκδοτη μελέτη), Θεσσαλονίκη 1993.

3. Βλ. Ι. Παπάγγελος, Περί των πύργων της Χαλκιδικής, *Ελληνικό Πανόραμα*, τ. 18 (2000), 139-141.

4. E. Giouri, *Neue Forschungen in grieschischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, 136, που σημειώνει ο Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης. Παρατηρήσεις στο εμπόριο των ελληνικών αγγείων και στον αποικισμό της Χαλκιδικής», *Εγνατία* 1 (Θεσσαλονίκη 1989), 57.

5. Η ύπαρξη της πόλης αυτής είχε κάποτε αμφισβητηθεί. Για τη Σάνη της Παλλήνης βλ. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidikier*, München 1971, 8 κ.ε. 132, 211, 221. Βλ. επίσης Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, 57, 61 κ.ε.

6. Για τη Σάνη του Άθω βλ. B.D. Meritt-H.T. Wade-Gery-M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists I*, Cambridge (Mass.) 1939, 544· M. Zahrnt, *ό.π.*, 7 κ.ε., 35 κ.ε., 219 κ.ε.

7. Βλ. Μ. Τιβέριος, *ό.π.*, 31-64.

Η ζωή στη Σάνη συνεχίστηκε και στην ελληνιστική εποχή. Μια περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στις τουριστικές εγκαταστάσεις Sani έδειξε ότι σε αυτή τη θέση υπήρχε μια εγκατάσταση «... *της ύστατης αρχαιότητος και των παλαιοχριστιανικών χρόνων... η οποία εγκατελείφθη κατά την πρωτοβυζαντινήν περίοδον...*»[8].

Η Σάνη λοιπόν κατοικήθηκε αδιάλειπτα από τα προϊστορικά χρόνια, μέχρι και τον 7ο αιώνα μ.Χ., εποχή κατά την οποία σώζονταν ακόμη αρκετές παλαιοχριστιανικές πόλεις και οικισμοί στη Χαλκιδική[9]. Μετά την καταστροφή της Κασσανδρείας στα 540, οι ιστορικές μαρτυρίες απουσιάζουν και για τη χερσόνησο της Παλλήνης[10]. Οι αιώνες που ακολούθησαν είναι πραγματικά «σκοτεινοί χρόνοι» όχι μόνο για τη Σάνη, αλλά και για ολόκληρη τη Χαλκιδική[11], η οποία αντιμετώπισε στις αρχές του 10ου αιώνα τις αραβικές, αλλά και τις βουλγαρικές επιδρομές. Τον 10ο αιώνα μαρτυρείται ως διοικητική έδρα της χερσονήσου το «πολίχνιον της Κασσανδρείας». Η υπόλοιπη χερσόνησος ήταν, στα 941, σε μεγάλο βαθμό ερημωμένη και χρησιμοποιούνταν για την καταφυγή των ποιμνίων σε καιρό εχθρικής επιδρομής[12].

Το 996 αναφέρεται ο Λέων, ο πρώτος επίσκοπος Κασσανδρείας που γνωρίζουμε μετά το 449[13]. Μέσα στον 11ο αιώνα ένα πολύ μεγάλο τμήμα της Χαλκιδικής ήταν αγιορειτικός παραγωγικός χώρος[14]. Με την ανάπτυξη του μοναχισμού στον Άθω άλλαξε ριζικά η κατάσταση του χώρου στην Χαλκιδική. Οργα-

8. *ΑΔ* 29 (1973-1974) Χρονικά Β 3, 774 (Ν. Νικονάνος). Πρβλ. και *ΑΔ* 19 (1973-1974) Χρονικά Β 3, 674 κ.ε. (Ο. Αλεξανδρή), όπου τα νεότερα νομίσματα που ανακαλύφθηκαν χρονολογούνται στα χρόνια του Ηρακλείου (610-641).

9. Για την παλαιοχριστιανική Χαλκιδική και τους οικισμούς της βλ. σχετικά Σ. Ακριβοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Χαλκιδική. Μνημειακή Τοπογραφία*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999.

10. Ο ιστορικός Προκόπιος αναφέρει στο έργο του «Περί κτισμάτων» μετά την καταστροφή την ανοικοδόμηση της Κασσανδρείας και στη συνέχεια του Αρτεμισίου από τον Ιουστιανιανό. Βλ. Σ. Ακριβοπούλου, *ό.π.*, 26.

11. Ι. Παπάγγελος, Η Χαλκιδική κατά τους Μέσους Χρόνους, *Η Ιστορία της Χαλκιδικής* (συλλογικό έργο), Θεσσαλονίκη 1988, 82-83.

12. Ο ίδιος, Το πολίχνιον της Κασσανδρείας, *Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής, Πολύγυρος 7-9 Δεκεμβρίου 1984, Χρονικά της Χαλκιδικής* 20 (1987), 201-202.

13. Ο ίδιος, *Η Χαλκιδική κατά τους Μέσους Χρόνους*, 89.

14. Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας του αγιορειτικού παραγωγικού χώρου, *Κληρονομία* 13, τεύχ. β΄ (Δεκέμβριος 1981), 331-430.

νώθηκαν πολλά και μεγάλα μετόχια των αγιορειτικών μονών και το γεγονός αυτό είχε ως φυσικό επακόλουθο την έλευση πολλών καλλιεργητών, από τους οποίους φαίνεται ότι ιδρύθηκαν νέα χωριά και ενισχύθηκαν ως προς τον πληθυσμό τους τα ήδη υφιστάμενα.

Μετά τη διοικητική αναδιάρθρωση του βυζαντινού κράτους που ακολούθησε την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261), η Χαλκιδική διαιρέθηκε σε έξη «κατεπανίκια» (Καλαμαρίας, Κασσανδρείας, Ερμυλείας, Άκρους, Ιερισσού ή Αραβενικείας και τέλος Ρεντίνας), τα οποία αντιστοιχούσαν στον φυσικό γεωγραφικό διαχωρισμό της χερσονήσου[15]. Η περιοχή του πύργου μας ανήκε στο *Κατεπανίκιον* της Κασσανδρείας, το οποίο εκτεινόταν στην ομώνυμη χερσόνησο. Βέβαια δεν είναι γνωστό αν εκείνη την εποχή ήταν ήδη κτισμένος ο πύργος. Τα ακριβή όρια του *κατεπανικίου* Κασσανδρείας δεν είναι γνωστά και δεν γνωρίζουμε αν ο διαχωρισμός των *κατεπανικίων* στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως υπήρξε αμετάβλητος καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα.

Βέβαια, η Κασσάνδρεια ήταν ήδη ερημωμένη ή είχε ερημωθεί στα 1307, όταν σε αυτήν στρατοπέδευσαν για δύο χρόνια οι Καταλανοί πρώην μισθοφόροι του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, μετά την λεηλασία της υπαίθρου της Μακεδονίας[16].

Η διοικητική διάρθρωση της Χαλκιδικής κατά τον 13ο-14ο αιώνα δεν περιλάμβανε πόλεις, καθώς η πλησιέστερη ήταν άλλωστε, όπως και σήμερα, η Θεσσαλονίκη. Γνωρίζουμε ότι υπήρχαν αρκετά διάσπαρτα χωριά, τα περισσότερα με διοικητική αυτοτέλεια και τοπικούς άρχοντες. Κάποια άλλα χωριά βρισκόταν στην κατοχή μοναστηριών ή άλλων μεγαλοϊδιοκτητών. Με το πέρασμα του χρόνου πολλά ελεύθερα χωριά ή αυτά που ανήκαν σε πλούσιους ιδιοκτήτες περιήλθαν στην κυριότητα μονών[17].

15. Γ. Θεοχαρίδου, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1954. Βλ και *Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou*, έκδ. J. Bompaire, Paris 1964, 244-247.

16. Ι. Παπάγγελος, *Το πολίχνιον της Κασσανδρείας*, 204-205. Είναι πολύ πιθανό ότι η πόλη ήταν ερημωμένη μέχρι το 1407, όταν ο τότε δεσπότης της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Ζ΄ Παλαιολόγος είχε ήδη επισκευάσει το κατεστραμμένο τείχος της και είχε ξανανοίξει την τάφρο της. Τον ίδιο χρόνο οικοδομήθηκε από τον Ιωάννη και ο πύργος στη σημερινή Νέα Φώκαια Χαλκιδικής.

17. Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή* (ελλην. μετάφρ. Α. Κάσδαγλη), Αθήνα 1987.

Γνωρίζουμε ότι υπήρχαν και μικροί συνοικισμοί καλλιεργητών, ιδιοκτητών ή μη κτημάτων, συγκροτήματα μετοχιών, τα οποία προστατεύονταν συνήθως από έναν πύργο, γύρω από τα οποία κατοικούσαν και οι εποχιακοί ή μόνιμοι εργάτες, όπως και τα κτιριακά συγκροτήματα των μεγάλων ιδιωτικών κτημάτων, με αντίστοιχο προσωπικό. Υπήρχαν και μεμονωμένα μονύδρια ή κελλιά, με έναν ή δύο μοναχούς, και λιγοστά μοναστήρια, τα οποία, εκτός από τους μοναχούς φαίνεται ότι διέθεταν και μόνιμο προσωπικό.

Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα των πηγών δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα για τον κάτοχο του πύργου της Σάνης. Η ευρεία περιοχή του μνημονεύεται με το τοπωνύμιο «Πύργος» ήδη το 1346 σε χρυσόβουλλο λόγο του Σέρβου βασιλιά Στεφάνου Δουσάν υπέρ της Μονής Εσφιγμένου Αγίου Όρους ως «χειμαδείον» της ίδιας μονής[18]. Το όνομά του «Πύργος» οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα σε κάποιον πύργο της περιοχής ή του μετοχιού, ο οποίος θα μπορούσε βέβαια να είναι και ο πύργος που σώζεται μέχρι σήμερα. Όπως παρατηρεί και ο Ιω. Παπάγγελος, θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο πύργος μας να αποτελεί κτίσμα της Μονής Σταυρονικήτα, η οποία έγινε κύριος της περιοχής γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα[19].

Ο οχυρός πύργος στην περιοχή της παλιάς Σάνης της Κασσάνδρας προστάτευε το μετόχι Πίνακας της αγιορειτικής Μονής του Σταυρονικήτα, το οποίο είχε αγοραστεί το 1543. Ο πύργος είναι σαφώς πιο παλιός από το μετόχι, χρονολογείται με αρκετή πιθανότητα στο δεύτερο μισό του 14ου ή ακόμη στις αρχές του 15ου αιώνα, εποχή κατά την οποία οικοδομήθηκαν αρκετοί πύργοι σε μετόχια της Χαλκιδικής.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, το μετόχι στον Πίνακα της Κασσάνδρας αγοράστηκε το 1543 από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Α΄ για λογαριασμό της Μονής Σταυρονικήτα. Ένα πατριαρχικό *σιγίλλιο* του 1632 του Κυρίλλου Α΄ Λούκαρη μαρτυρεί ότι η πυρκαγιά του 1607 που ξέσπασε στη Μονή

18. Βλ. *Achives de l'Athos VI. Actes d'Esphigménou*, έκδ. J. Lefort, Paris 1973, έγγρ. αρ 22, στ. 15 και σελ. 141 (ο βασιλιάς Στέφανος Δουσάν επικυρώνει με το χρυσόβουλλο αυτό τα δίκαια και τα κτήματα της Μ. Εσφιγμένου).

19. Ι. Παπάγγελος, «Περί των πύργων της Χαλκιδικής», *Ελληνικό Πανόραμα* 18 (2000), σελ. 138-139.

Σταυρονικήτα κατέστρεψε σημαντικό αριθμό εγγράφων του αρχείου της[20]. Το 1632 λοιπόν, οι μοναχοί της μονής προσέφυγαν στον πατριάρχη, μεταφέροντας μαζί τους τα κατάλοιπα από τα οθωμανικά και ελληνικά *σενέτια* που γλίτωσαν από τη φωτιά και ζήτησαν την εκ νέου επικύρωση των δικαιωμάτων της μονής στην περιοχή του Πίνακα Χαλκιδικής. Με το νέο πατριαρχικό *σιγίλλιο* επιβεβαιώθηκαν για ακόμη μια φορά τα σύνορα του μετοχιού, όπως και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα της μονής. Η πράξη αυτή αντικατέστησε τα παλαιότερα εκκλησιαστικά έγγραφα που είχαν διασωθεί μέχρι εκείνη την εποχή, καθιστώντας τα πλέον άκυρα. Ανάμεσα στα κατάλοιπα εγγράφων που οι μοναχοί προσκόμισαν στον Πατριάρχη Κύριλλο δεν αποκλείεται να βρισκόταν – αν είχε βέβαια σωθεί – και το έγγραφο με το οποίο ο Πατριάρχης Ιερεμίας Α΄ παραχωρούσε το μετόχι Πίνακα στη μονή. Στο αρχείο της μονής έχει βέβαια διασωθεί και το πρωτότυπο οθωμανικό *χοτζέτι* της αγοράς του μετοχιού του έτους εγίρας 948 [=1543], καθώς, όπως σωστά υποστηρίζει ο Α. Γιαννακόπουλος, «... *αυτό δεν ήταν δυνατό να υποκατασταθεί από το πατριαρχικό σιγίλλιο...*»[21].

Οι μοναχοί έχοντας εξασφαλίσει την επιβεβαίωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων τους στο μετόχι Πίνακας, αγόρασαν το επόμενο έτος (3 Φεβρουαρίου του 1603), στην ίδια περιοχή και νέες εκτάσεις από τους κατοίκους του χωριού Πίνακας[22].

Άλλα σημαντικά ιστορικά στοιχεία για τον πύργο δεν γνωρίζουμε προς το παρόν. Στο κτίσμα έχουν επαναχρησιμοποιηθεί αρχαία ιωνίζοντα κιονόκρανα και αρχιτεκτονικά μέλη, όπως και γλυπτοί σταυροί, που χρονολογούνται κυρίως στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Αρχιτεκτονική

Ο πύργος σώζεται, σε καλή κατάσταση, χωρίς σοβαρά στατικά προβλήματα, σε ύψος γύρω στα 10 μ. προς τη δυτική και 12 μ. προς την ανατολική του πλευρά (εικ. 3, 4). Σε κάτοψη λαμβάνει σχήμα ορθογωνίου, με διαστάσεις 7,45 x 6,20 μ. περίπου. Ανήκει στην κατηγορία των «λείων» εξωτερικά πύργων, με

20. Για το σιγίλλιο αυτό βλ. Α. Γιαννακόπουλος, Αρχείο της *Ι.Μ. Σταυρονικήτα. Επιτομές εγγράφων, 1533-1800* (Αθωνικά Σύμμεικτα 8), Αθήνα 2001, έγγραφο αρ. 25.

21. Α. Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, 13, υποσημ. 1.

22. *Ό.π.*, έγγραφο αρ. 26.

απλή και λιτή την εξωτερική τους διάρθρωση. Κτίστηκε με ισχυρή, προσεγμένη λιθοδομή (με αργούς λίθους μεσαίων και μεγάλων διαστάσεων), στην οποία παρεμβάλλονται σποραδικά και άτακτα κομμάτια πλίνθων και κεραμιδιών. Το οικοδομικό υλικό είναι λίθοι από τη γύρω περιοχή, ενώ ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί ισχυρό ασβεστοκονίαμα χωρίς κεραμιδότριμμα. Στα πιο ευπαθή τμήματα, δηλαδή στις γωνίες, έχουν κτιστεί λαξευτοί δόμοι. Στο πάχος των τοιχοποιιών, ιδιαίτερα στη βάση του πύργου είναι ορατή η χρήση ξυλοδέσμων (*ιμαντώσεις*) που εξασφάλιζαν τη στατική επάρκεια του κτίσματος. Ο πύργος, λαμβάνοντας υπόψη τα καθ' ύψος μικρά παράθυρα (φωτιστικές θυρίδες-τοξοθυρίδες), σε συσχετισμό με τις δοκοθήκες στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων, που υποδηλώνουν τις θέσεις των ξύλινων πατωμάτων, είχε τουλάχιστον τρεις ορόφους, τους οποίους έστεφε το δώμα με τις επάλξεις.

Στο εσωτερικό του είχαν διαμορφωθεί όροφοι με ξύλινα πατώματα, τα οποία σώζονται, με φθορές, μέχρι σήμερα. Η είσοδος του κτίσματος βρίσκεται στη δυτική πλευρά του (εικ. 5) και αρχικά ήταν υψωμένη γύρω στα 5-6 μ., ώστε να προσεγγίζεται από το έδαφος μόνο με σκάλα, που τότε ήταν κινητή ή με μια ανεμόσκαλα, η οποία ανασυρόταν σε περίπτωση κινδύνου. Δεν αποκλείεται – αν και δεν φαίνεται αρκετά πιθανό – στη στάθμη εισόδου του, στην εξωτερική παρειά του τοίχου να υπήρχαν δύο κίονες εν προβόλω για τη στήριξη ενός μικρού μπαλκονιού (όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του βυζαντινού πύργου στο γειτονικό χωριό της Νέας Φώκαιας στη Χαλκιδική, που άλλοτε προστάτευε το μετόχι της Μονής Αγίου Παύλου Αγίου Όρους). Η είσοδος έκλεινε με μια μονόφυλλη ξύλινη θύρα, που ίσως ήταν επενδυμένη εξωτερικά με μεταλλικές λάμες που στερεώνονταν στο ξύλο με πλατυκέφαλα καρφιά, κατά το πρότυπο των αγιορειτικών μοναστικών θυρών.

Το πλαίσιο της θύρας – αν κρίνουμε και από τους υπόλοιπους πύργους που ανήκαν στα αγιορείτικα μοναστήρια – ήταν πιθανότατα σχηματισμένο με μεγάλους ορθογώνιους λίθους παρμένους από αρχαιότερα κτίρια[23]. Αυτό το πλαίσιο, όπως και ένα μεγάλο τμήμα της δυτικής όψης δεν σώζονται επί τόπου. Επάνω από την μισοκατεστραμμένη είσοδο διαμορφώνεται μια ορθογώνια μικρή βάθυνση (άγνωστο το ολικό αρχικό της ύψος), με πλίνθινο τοξωτό υπέρθυρο (εικ. 6), η οποία έφερε πιθανότατα την εικόνα του προστάτη αγίου του πύργου. Λίγο πιο ψηλά, στη στάθμη του κλειδιού του τόξου, εκατέρωθεν του υπερθύρου, βρίσκουμε δύο μαρμάρινους κίονες σε πρόβολο που στήριζαν άλλοτε το χτίσιμο μιας καταχύστρας που προστάτευε την είσοδο σε χαλεπούς καιρούς.

23. Όπως στις περιπτώσεις του βυζαντινού πύργου της Μ. Δοχειαρίου στα Μαριανά της Ολύνθου, του βυζαντινού πύργου της Μ. Αγίου Παύλου στη σημερινή Νέα Φώκαια, στον πύργο του Πόρου του Μαρμαρίου στην Αμφίπολη του Στρυμόνα, κ.α.

Ο πύργος ήταν αρκετά ψηλός. Ίσως να είχε στον ανώτατό του όροφο και ένα παρεκκλήσιο, όπως άλλωστε συνέβαινε σε αρκετούς βυζαντινούς πύργους της ίδιας εποχής. Στη στέψη του θα πρέπει να είχε δώμα με πολεμίστρες, ενώ χαμηλότερα υπήρχαν ακόμη δύο όροφοι και το υπόγειο, το οποίο θα πρέπει να ήταν αρχικά αποθηκευτικός χώρος και ένας ακόμη υπόγειος χώρος κάτω από αυτό. Στον πύργο δεν έχουμε διαπιστώσει την ύπαρξη δεξαμενής νερού, απαραίτητης σε περιόδους πολιορκίας, όπως συνηθίζεται για τα υπόγεια των πύργων. Στη νότια τοιχοποιία του κτίσματος, στη στάθμη του δευτέρου ορόφου, σώζεται ακέραιη μια θυρίδα απορροής υδάτων, με κεκλιμένο πλακοειδή πρόβολο.

Η δυτική όψη (εικ. 5) είναι σοβαρά αλλοιωμένη από τις νεότερες επεμβάσεις. Στα δεξιά του ανοίγματος της εισόδου έχουν εντοιχιστεί, σε β΄ χρήση, τρία ιωνίζοντα κιονόκρανα και άλλα *spolia*.

Η νότια πλευρά (εικ. 7) αναπτύσσεται κατά ένα μεγάλο τμήμα της σε κλίση του εδάφους. Εξωτερικά, το μοναδικό στοιχείο που ξεχωρίζει είναι η τοξοθυρίδα της στάθμης της εισόδου του πύργου. Στη βάση της νότιας πλευράς (προς Α.) δημιουργούνται κλιμακωτές προεκβολές, με συνολικό ύψος πάνω από 2 μ. Οι γωνίες είναι στο σημείο αυτό αρκετά κατεστραμμένες. Διακρίνονται και οι τρεις διαμπερείς δοκοθήκες των ξυλοδέσμων της ανατολικής τοιχοποιίας (εικ. 8). Στη δόμηση της τοιχοποιίας της ίδιας πλευράς χρησιμοποιήθηκαν μέλη από αρχαιότερα κτίρια. Ξεχωρίζουν ένας μικρός κίονας και ένα ιωνίζον κιονόκρανο. Σε έναν δόμο διακρίνουμε και ένα ακιδογράφημα με παράσταση πτηνού.

Στην ανατολική πλευρά (εικ. 4) που σώζεται σε ύψος 12 μ. περίπου, σώζεται μόνο ένα άνοιγμα-τοξοθυρίδα. Στη βάση διακρίνουμε τις κλιμακώσεις που περιγράψαμε. Στην τοιχοδομία της πλευράς αυτής παρατηρούμε και εδώ πολλά εντοιχισμένα γλυπτά. Ξεχωρίζει ένα στενό παλαιοχριστιανικό θωράκιο ή πεσσίσκος φράγματος πρεσβυτερίου (εικ. 9). Έχει σκαλιστεί σε χαμηλό ανάγλυφο, με σταυρό που πατά σε δίωτο αγγείο με πόδι. Οι απολήξεις των κεραιών του σταυρού είναι πεπλατυσμένες. Το θέμα περιβάλλεται από απλή ταινία.

Η βόρεια πλευρά (εικ. 10) διαθέτει δύο ανοίγματα- τοξοθυρίδες. Το ψηλότερο σώζεται σε ύψος μικρότερο του αρχικού, λόγω της ερειπώσεως του δευτέρου ορόφου. Ψηλά προς τα Α., συναντούμε, μέσα σε ένα ορθογώνιο πλίνθινο πλαί-

σιο ένα θραύσμα αναγλύφου, το οποίο φέρει παράσταση σταυρού.

Στο εσωτερικό του πύργου διατηρούνται σήμερα μόνο δύο όροφοι, ένα υπόγειο και κάτω από αυτό ένας ακόμη υπόγειος χώρος (στέρνα ;) γεμάτος σήμερα με μπάζα (εικ. 11 Α-Δ., 12, 13). Στα χαμηλά διακρίνουμε εισέχοντες τοίχους θεμελίων και επάνω στην απόληξή τους τις δοκοθήκες του ισογείου (εικ. 12, 14). Τα περισσότερα από τα σωζόμενα πατόξυλα της στάθμης της εισόδου είναι νεότερα. Η διεύθυνση των τριών τοξοθυρίδων (ανά μια σε κάθε πλευρά) έχει προσεκτικά επιλεχθεί για καθαρά αμυντικούς λόγους. Επάνω από το ξύλινο δάπεδο του δευτέρου ορόφου τοποθετήθηκε σε νεότερη εποχή πλάκα από σκυρόδεμα (εικ. 12, 14).

Το επίπεδο κάτω από το κατώφλι της εισόδου δεν έχει ούτε παράθυρα, ούτε και φωτιστικές θυρίδες. Είχε μάλλον αποθηκευτικό προορισμό και καλυπτόταν με ξύλινο πάτωμα (εικ. 12-14). Η κάθοδος στην τυφλή αυτή στάθμη θα πρέπει να γινόταν με ξύλινη σκάλα μέσω καταπακτής στο ξύλινο πάτωμα. Δοκοθήκες στη βόρεια και νότια πλευρά του πύργου, σε βάθος 20 εκ. από το επίπεδο της εισόδου, όριζαν το ξύλινο πάτωμα της στάθμης αυτής. Αντίθετα, τα πατόξυλα της στάθμης του δευτέρου ορόφου έχουν κατεύθυνση Α-Δ.

Στον περιβάλλοντα χώρο του πύργου σώζονται, σε πολύ λίγα σημεία, καλυμμένα από τη θαμνώδη βλάστηση, τα φτωχά κατάλοιπα ενός περιβόλου μέσα στον οποίο ήταν κτισμένος ο πύργος, όπως άλλωστε συνέβαινε στους περισσότερους πύργους που κτίστηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο[24]. Τα ερείπια αυτά φαίνεται ότι επισήμανε πρώτος το 1914 ο C. Avezou[25]. Είναι πιθανό στον εσωτερικό χώρο του περιβόλου, η αρχική έκταση του οποίου είναι άγνωστη, να υπήρχαν και κάποια βοηθητικά κτίσματα (αποθήκες, εργαστήρια, καλύβες), από τα οποία δεν σώθηκε τίποτε[26].

Ο προορισμός του πύργου δεν θα πρέπει να διέφερε από τον αντίστοιχο που είχαν παρόμοιοι πύργοι της υστεροβυζαντινής περιόδου (14ος-15ος αι.). Οι περισσότεροι από τους όψιμους αυτούς πύργους εμφανίζονται στην χερσόνησο

24. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον πύργο της Κρούνας στην Ιερισσό.

25. D. Feissel-M. Sève, *La Chalcidique vue par Charles Avezou*, 266.

26. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε αρκετά από αυτά τα μετόχια που χρονολογούνται από τη βυζαντινή περίοδο.

της Χαλκιδικής και στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα, όπου τα αγιορείτικα μοναστήρια (κυρίως η Μεγίστη Λαύρα και η Μονή Ιβήρων) διατηρούσαν πολλά μετόχια και τα περισσότερα κτήματά τους[27]. Τον 14ο αιώνα υπήρχαν στη Χαλκιδική πάνω από εκατό πύργοι, οι οποίοι δέσποζαν σε επίκαιρες θέσεις, κυριαρχώντας στο τοπίο με το ύψος και τον όγκο τους. Στην πλειοψηφία τους αποτελούσαν ιδιοκτησίες των μονών του Αγίου Όρους. Δεν είναι τυχαίο που οι περισσότεροι βρίσκονται στη Χαλκιδική, δηλαδή σε περιοχή άμεσης γειτνίασης με το Άγιον Όρος[28]. Χρησίμευαν για την άμυνα μεγάλων μοναστηριακών ή ιδιωτικών κτημάτων[29], το μέγεθός τους δε επέτρεπε την αντίσταση σε μικρές μόνο δυνάμεις, κυρίως ληστές και πειρατές. Δίπλα τους ήταν συνήθως κτισμένα βοηθητικά κτίρια οχυρής ή και απλής κατασκευής (εργαστήρια) ή και καλύβες[30]. Εκεί διέμεναν άνθρωποι των μοναστηριών και οι «οικονόμοι» ή «μετοχιάριοι», υπεύθυνοι για τη συγκέντρωση των αγαθών της αγροτικής παραγωγής από τα γύρω αγιορείτικα κτήματα και την εν συνεχεία μεταφορά και διάθεσή της στις πόλεις και τα γύρω χωριά. Στις μετοχιακές αυτές εγκαταστάσεις υπήρχαν ασφαλώς και ναοί, μικρών σχετικά διαστάσεων στους οποίους

27. J. Darrouzès, Le mouvement des fondations monastiques au XIe siècle, *TM* 6 (1976), 176. Για τα αγιορειτικά μετόχια στη Σιθωνία και την Κασσάνδρα βλ. J. Koder, Die Metochia der Athosklöster auf Sithonia und Kassandra, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16 (1967), 211-224· A. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, ό.π.· Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας του αγιορειτικού παραγωγικού χώρου, *Κληρονομία* 13 β΄ (Θεσσαλονίκη 1981), 331-430.

28. Υπολογίζεται ότι κατά τον 14ο αιώνα υπήρχαν στη Χαλκιδική περισσότεροι από εκατό πύργοι. Βλ. Ι. Παπάγγελος, Οι πύργοι της Χαλκιδικής, *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of short papers*, Washington 1986, 252-253· ο ίδιος, Περί των πύργων της Χαλκιδικής, *Ελληνικό Πανόραμα*, τ. 18 (2000), 134-161, ειδικότερα 137. Βλ. επίσης Ι. Papaggelos-I. Steriotou, The defence of rural production sites. An initial approach to the subject, with particular reference to Chalkidiki and Northern Greece, *Internationales Burgen-Institut Bulletin* 50 (1997), 7-10.

29. Για τους βυζαντινούς αυτόνομους πύργους και τους πύργους των μετοχιών βλ. επίσης Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί»-Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής κατοικίας*, Θεσσαλονίκη 1988, 43-59 και 64-67 (με σημειώσεις 1-57)· ο ίδιος, Η επίδραση της μορφολογίας των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου του XVI-XVII αιώνος, *Φρουριακά Χρονικά*, τ. 1 (Αθήνα 1973), 46-49, εικ. 7-10.

30. Όπως για παράδειγμα στο παράδειγμα του πύργου στη θέση «Ψαλίδα» (παλιό βυζαντινό χωριό) της Νικήτης. Βλ. Ι. Παπάγγελος, *Η Σιθωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Ιστορία-μνημεία-τοπογραφία*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000, τ. 1, 169-171 και τ. 2, σχ. 12α-β, 13. Για τη μορφή των μετοχιών και των κτισμάτων τους βλ. C. Giros, Remarques sur l'architecture monastique en Macédoine orientale, *BCH* CXVI (1992), I. Etudes, 424-425.

εκκλησιάζονταν οι καλλιεργητές[31].

Οι μετοχιακοί πύργοι της Χαλκιδικής είχαν συνήθως κάτοψη διαστάσεων 10 x 10 μ., ενώ το μέσο ύψος τους έφτανε τα 18 μ. Ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή και άφθονο ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Εξωτερικά ήταν λείοι ή ενισχύονταν με συμφυείς, έντονα προεξέχουσες αντηρίδες, τρεις ή τέσσερις σε κάθε πλευρά[32]. Η είσοδός τους, συνήθως υπερυψωμένη κατά 4–5 μ., προστατευόταν με υπερκείμενη ζεματίστρα και η άνοδος γινόταν με ανασυρόμενη κλίμακα. Στο υπόγειο (ως προς τη στάθμη της εισόδου) υπήρχε διαμορφωμένη δεξαμενή για την περισυλλογή των ομβρίων υδάτων της στέγης. Στον τελευταίο όροφο υπήρχε ενίοτε και παρεκκλήσι, επάνω από το οποίο βρισκόταν το δώμα με τις επάλξεις. Τα δάπεδα ήταν κατά κανόνα ξύλινα και η ενδοεπικοινωνία γινόταν με μια ξύλινη σκάλα ή, σπανιότερα, με κοχλία κτισμένο στο πάχος του τοίχου (όπως στον πύργο των Μαριανών στην Όλυνθο)[33]. Μεγάλος αριθμός πύργων κτίστηκε στη Χαλκιδική κατά τα τέλη του 13ου–αρχές του 14ου αιώνα, μετά από την επανένταξη της περιοχής στην Βυζαντινή αυτοκρατορία. Πολλοί πύργοι θα πρέπει να καταστράφηκαν στα μέσα του 14ου αιώνα, κατά τη σερβο-ελληνική διαμάχη στη Χαλκιδική, όπως και από τους Τούρκους μετά την επανάσταση του 1821. Στις μέρες μας έχουν εντοπιστεί πολλά κατάλοιπα πύργων της βυζαντινής περιόδου[34].

Η εκδοχή ότι οι βυζαντινοί πύργοι της Χαλκιδικής και του κάτω ρου του Στρυμόνα αποτελούσαν προδρόμους των *σιλό*[35], φαίνεται ότι απηχεί σημαντι-

31. Βλ. *Achives de l'Athos XVI. Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204*, έκδ. J. Lefort, Ν. Οικονομίδης, Δ. Παπαχρυσάνθου (με τη συνεργασία των Β. Κράβαρη και Η. Métrévéli), Paris 1990, έγγρ. αρ. 52 (Ιανουάριος του 1104).

32. Για τους μοναστηριακούς πύργους με έντονα προεξέχουσες αντηρίδες βλ. κυρίως P. Theocharides, Οι πύργοι του Αγίου Όρους, *17th International Byzantine Congress (Washington D.C., 1986). Abstracts of short papers*, 342· ο ίδιος, Observations on the Byzantine butressed towers of Macedonia, *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography (Papers from the Melbourne Conference, July 1995)*, Melbourne 2001, 21-27.

33. Για τον πύργο αυτό βλ. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινός πύργος παρά την Όλυνθον, *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 393-396· Π. Θεοχαρίδης, Ο πύργος στα Μαριανά, Χαλκιδική Ελλάς, *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, επιμ. S. Ćurčić και Ε. Χατζητρύφωνος, Θεσσαλονίκη 1997, 220-221.

34. Ι. Παπάγγελος, *Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1981, 30· ο ίδιος, *Περί των πύργων της Χαλκιδικής*, 134-161.

35. Ν. Ζήκος, Βυζαντινοί πύργοι στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα, στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993)*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, 325.

κά την αλήθεια, μετά και την γνωστή αναφορά σε έγγραφο της Μ. Ιβήρων του 1104 για ένα βυζαντινό πύργο στο «προάστειον» Βολβός της Χαλκιδικής *χρηματίζων εις Ρωγούς*[36]. Εκτός από τους μοναστηριακούς πύργους υπήρχαν και πύργοι, μεγαλύτερων κατά κανόνα διαστάσεων, που ανήκαν σε πλούσιους γαιοκτήμονες της βυζαντινής άρχουσας τάξης[37].

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των πύργων άλλαξε πολλές φορές, ιδιαίτερα από την πλευρά των μεγαλοκτηματιών που δώριζαν τις περιουσίες τους στα αγιορείτικα μοναστήρια. Με βάση λοιπόν το ιδιοκτησιακό καθεστώς τους, μπορούμε να ταξινομήσουμε τους βυζαντινούς πύργους σε τρεις κατηγορίες: α) στους μοναστηριακούς, β) στους πύργους των μεγαλοκτηματιών και γ) στους πύργους των μεγαλοκτηματιών που κατέληγαν να γίνουν μοναστηριακοί.

Με την πάροδο του χρόνου οι πύργοι της Χαλκιδικής, αλλά ιδιαίτερα αυτοί των μονών του Αγίου Όρους άλλαξαν τύπο και μορφή, διατήρησαν όμως αναλλοίωτο το χαρακτήρα των οχυρωματικών έργων του εκ του συστάδην πολέμου, αν και κατά τον 16ο αιώνα η τεχνολογική εξέλιξη μετέβαλλε σε πολλές άλλες περιοχές τη μορφή των οχυρώσεων.

Ο πύργος της Σάνης αποτελεί χαρακτηριστικό έργο της βυζαντινής οχυρωματικής τέχνης του 13ου–14ου αιώνα, δεσπόζοντας επάνω στο χαμηλό παράκτιο έξαρμα της περιοχής. Το μικρό αυτό οχυρό προστάτευσε σε καιρούς πειρατικών επιδρομών αυτούς που κατέφευγαν στο εσωτερικό του, αναζητώντας εκεί μια πιο μακρόχρονη παραμονή, μέχρι το τέλος της πρόσκαιρης πολιορκίας.

36. *Actes d'Iviron II*, ό.π., έγγρ. αρ. 52, στ. 434-437.

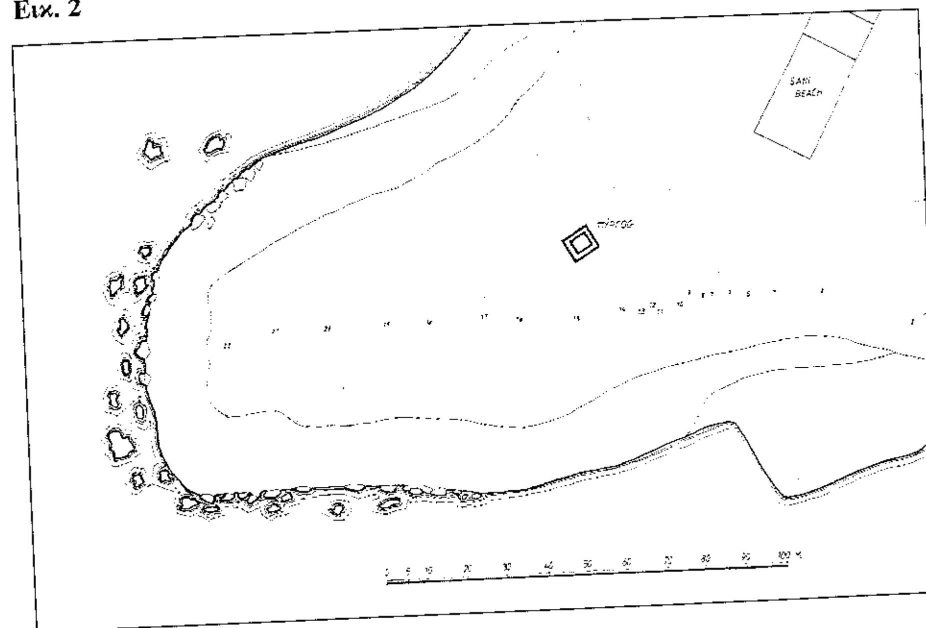
37. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κάστρο του Πυθίου στο Ν. Έβρου, το γνωστό «ταμείον» του σφετεριστή αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού. Βλ. κύρια Κ. Τσουρής-Α. Μπρίκας, *Το φρούριο του Πυθίου και το έργο της αποκαταστάσεώς του*, Καβάλα 2002, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

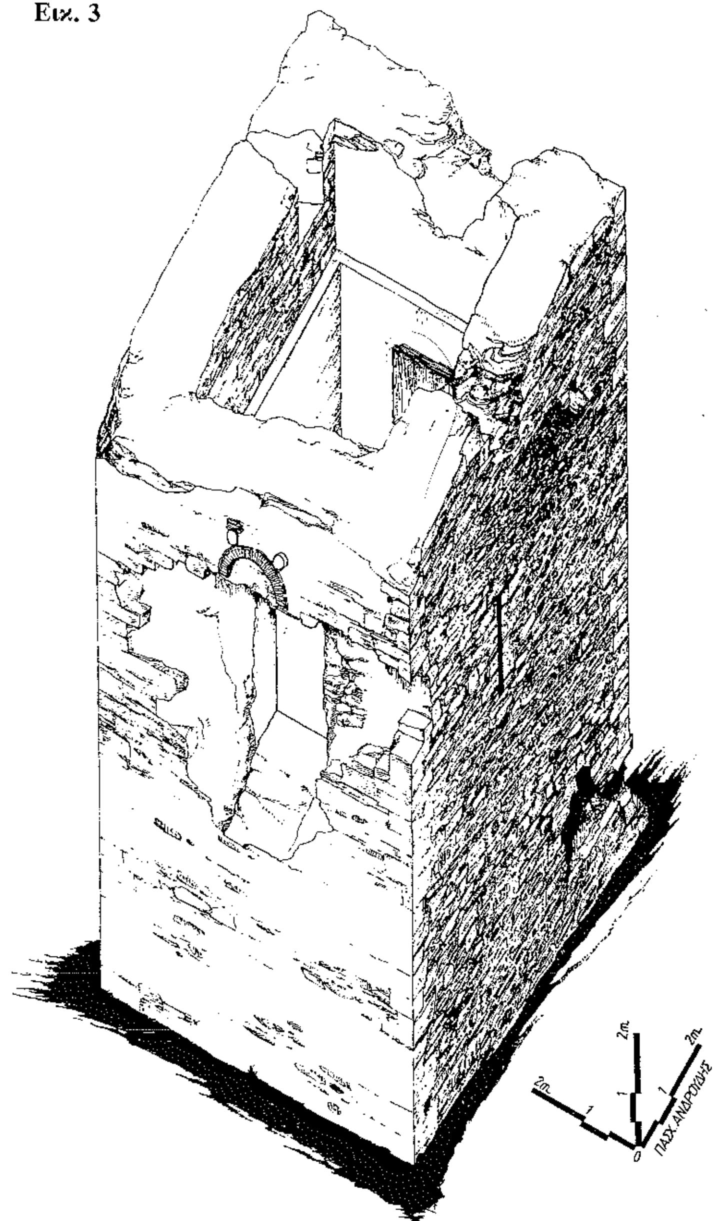
Εικ. 1

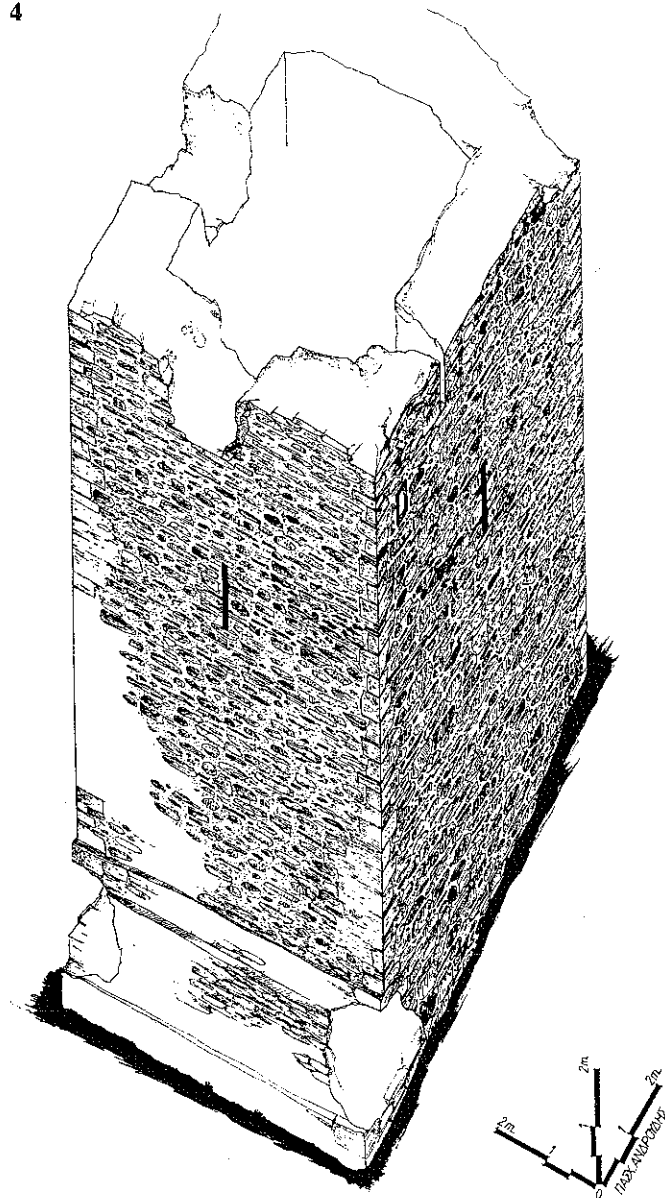
Εικ. 2

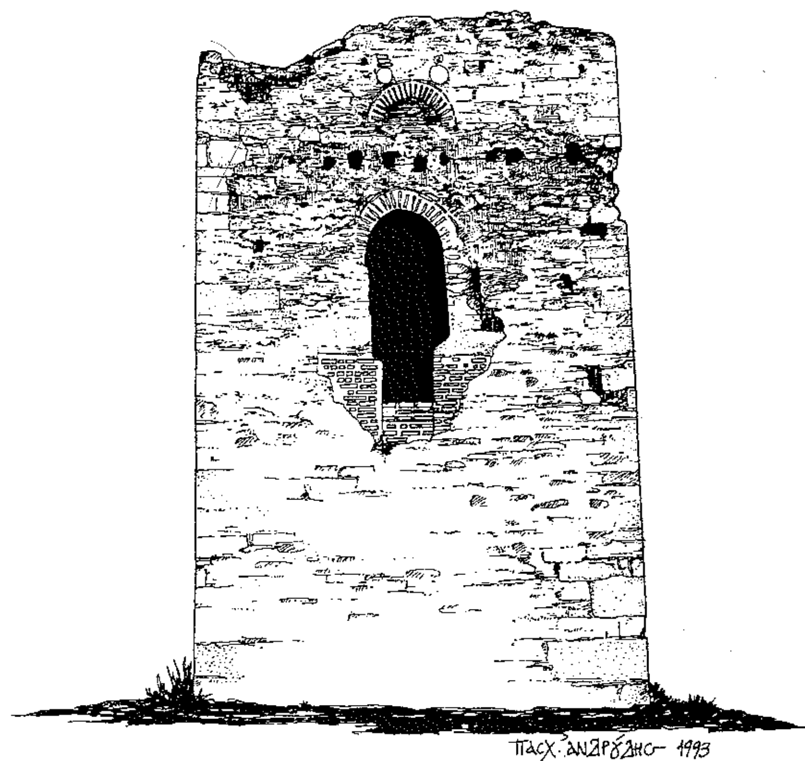
Εικ. 3

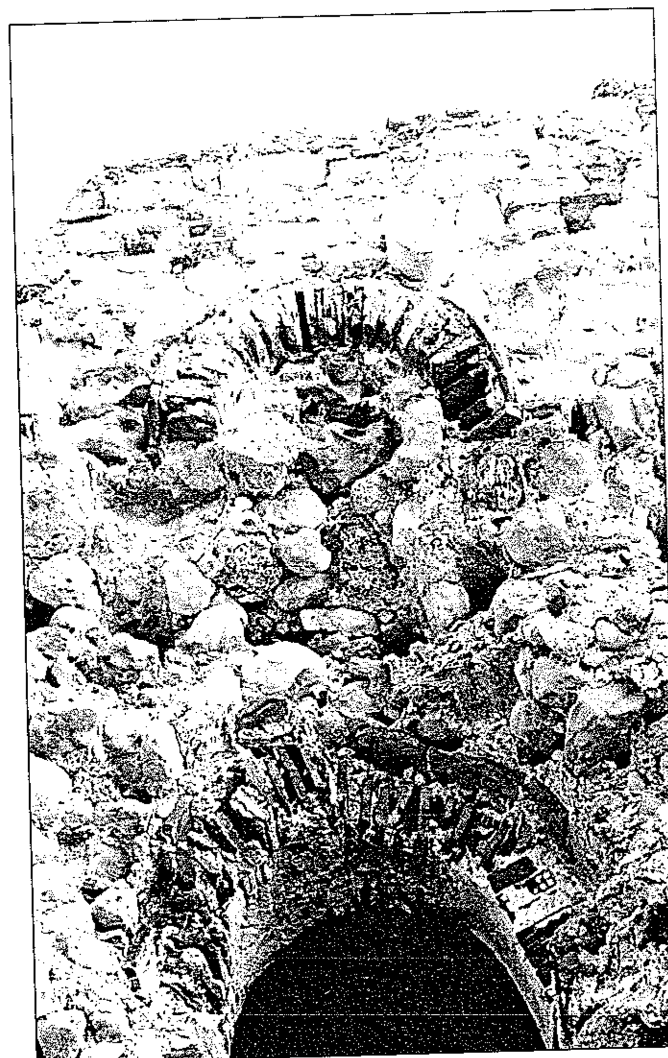
Εικ. 4

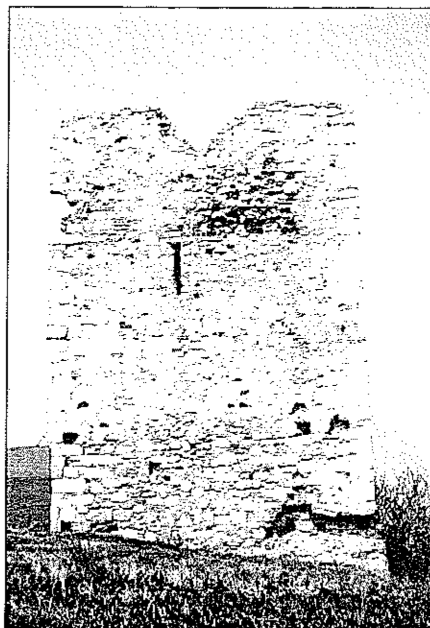
Εικ. 5

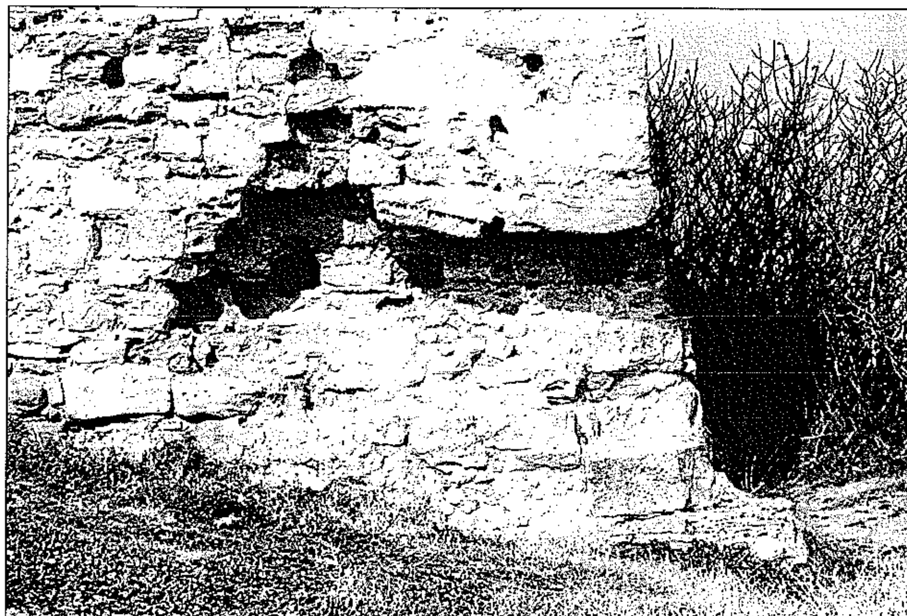
Εικ. 6

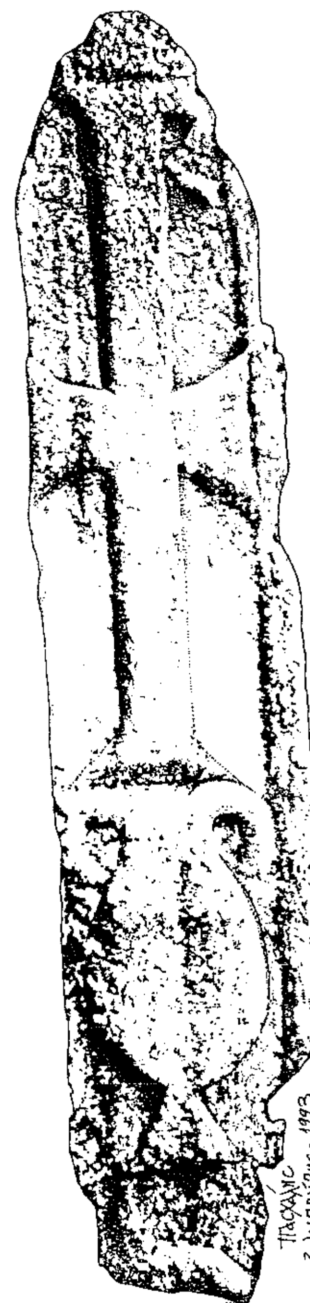
Εικ. 7

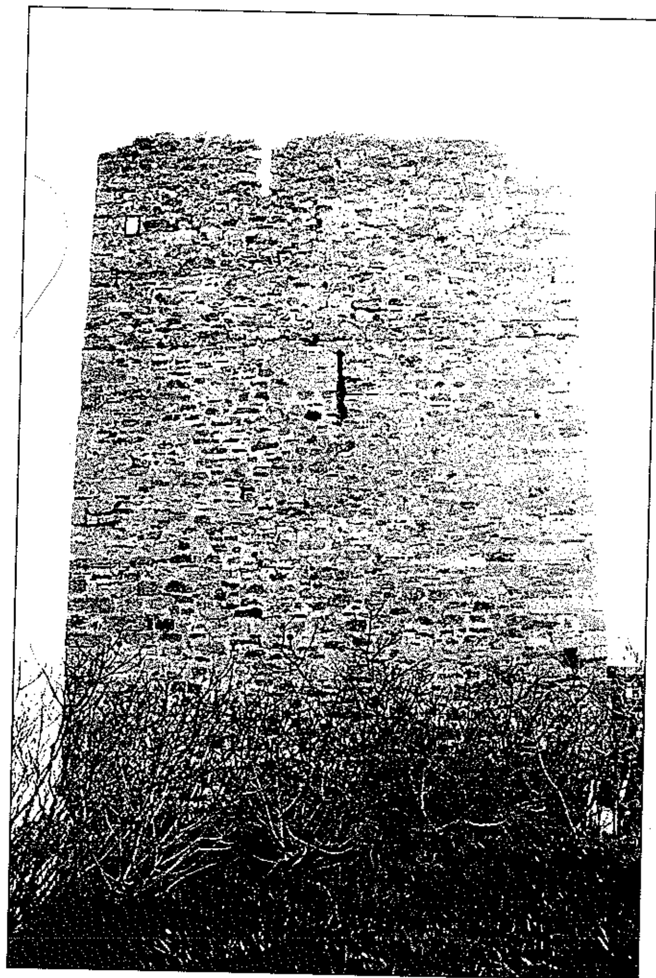
Εικ. 8

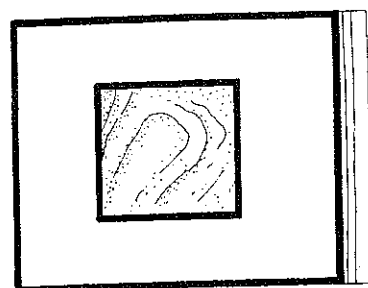
Εικ. 9

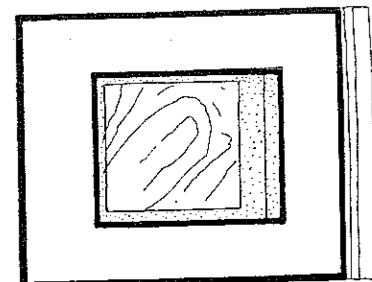

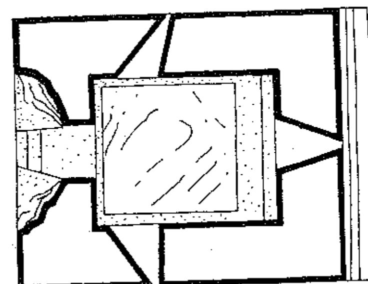
Εικ. 10

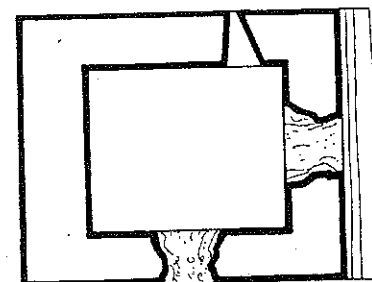

Εικ. 11 Α-Δ

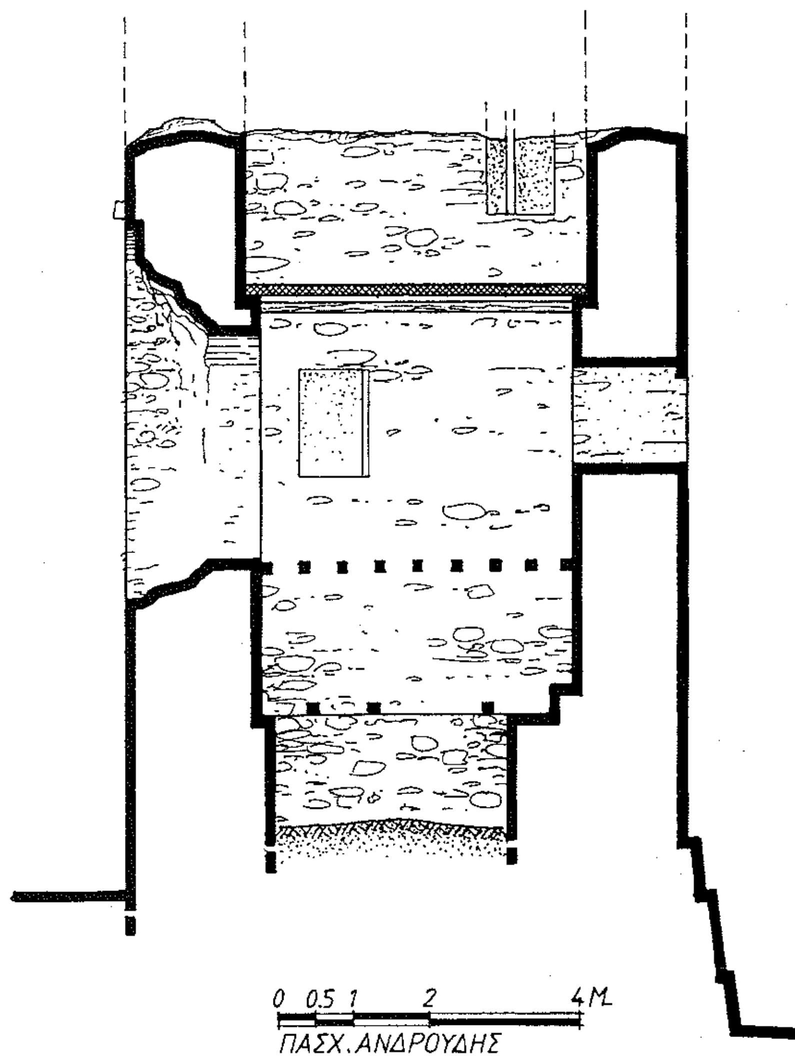

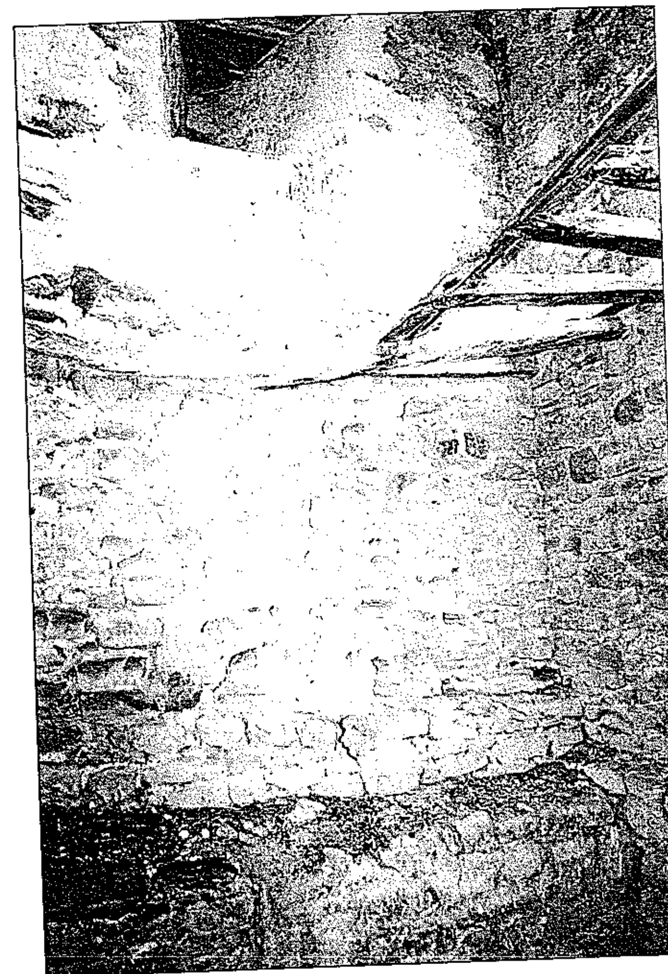

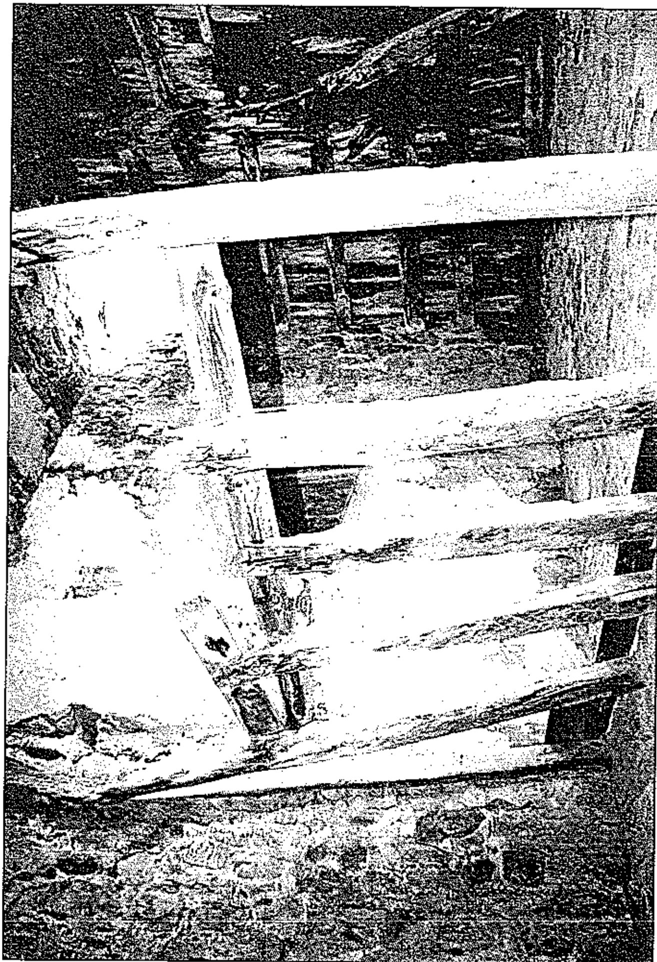
Εικ. 12

Εικ. 13

Εικ. 14

Πασχάλης Ανδρούδης

Παρατηρήσεις στον καταστραμμένο βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου του Φραντζή στη Βέροια

Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου του Φραντζή στη Βέροια (εικ. 1)[1], ένας από τους πιο κομψούς παλαιολόγειους ναούς της πόλης, βρισκόταν λίγο πιο ψηλά από τον επίσης βυζαντινό ναό του Χριστού. Την αλλοτινή παρουσία του υποδεικνύει ένα σύγχρονο μικρό παρεκκλήσι στην αυλή του σημερινού Α΄ Λυκείου[2].

Ο Άγιος Νικόλαος υπήρξε καθολικό μιας βεροιώτικης μονής του 14ου αιώνα και ίδρυμα του παππού[3] του Γεωργίου Φραντζή (και μάλλον όχι Σφραντζή), ιστορικού της Άλωσης[4]. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, ο ιστορικός (1401-1477), όταν έφυγε (1460) από την Πελοπόννησο για την ελεύθερη Κέρκυρα, σκεφτόταν αρχικά να καταφύγει στην Κρήτη ή στη Βέροια, όπου είχε κληρονομήσει «καλλίστην μονήν εις όνομα του αγίου Νικολάου»[5].

Από το 1855 και μετά, όταν πέρασε ο M. Delacoulonche από τη Βέροια, ο ναός αυτός δεν λειτουργούσε πια ως καθολικό μονής[6], αλλά ως ναός ενοριακός (Άγιος Νικόλαος *εις την μητρόπολιν*)[7].

Η μεγάλη πυρκαγιά του 1862 που έπληξε τη Βέροια προκάλεσε σοβαρές ζημιές στο ναό, οι οποίες ωστόσο μπορούσαν να αποκατασταθούν, σύμφωνα με

1. Για το ναό βλ. G. Lampakis, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, 51, φωτ. Λαμπάκη 3150-3154· G. Millet, *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 263, εικ. 124, σελ. 264· Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994, 214-215· Ν. Τσιλιπάκου, Οι «άτυχες» βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Βέροιας και της περιοχής της, *Βέροια Βυζαντινή πόλη*, Α΄ τόμος, μνημειακή ζωγραφική, έκδ. Δημοτικής επιχείρησης πολιτισμού Βεροίας, Βέροια 1997, 102-103.

2. Ο.Τ. 73· βλ. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, 72, σχ. 2, αρ. II και σελ. 215. Βλ. και Ν. Τσιλιπάκου, *Οι «άτυχες» εκκλησίες*, 102.

3. Από τη μεριά της μητέρας του.

4. M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords de l'Haliakmon et ceux de l'Axius, *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires* (première série), VIII (Paris 1858), 275. Για την ορθή χρήση του ονόματος Φραντζής και όχι Σφραντζής, βλ. Γ. Τσάρας, Σφραντζής, Φιαλίτης ή Φραντζής;, *Βυζαντινά* 9 (1977), 125-139, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία για το θέμα. Για τον Φραντζή βλ. *PLP* 11 (Σκαβαλέρος-Τιχόμηρος), Wien 1991, 153-154, αρ. 27278.

5. Γ. Σφραντζής, IV, 9, έκδ. Βόννης, 408 : «*...τη β΄ Αυγούστου απεσώθημεν εις Κέρκυραν, έχοντες τον σκοπόν ίνα απέλθωμεν εις την Κρήτην ή εις την περι την Θεσσαλονίκην Βέρροιαν, δια το είναι κακεισε καλλίστην μονην εις όνομα του αγίου Νικολάου, ήνπερ ο εκ της μητρος μου πατηρ ανήγειρεν εκ βάθρων...*».

6. M. Delacoulonche, *Mémoire*, 275· Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, 214-215.

7. M. Delacoulonche, *Mémoire*, 246, 262.

τη γνώμη του αυτόπτη μάρτυρα Γ. Λαμπάκη· στις Περιηγήσεις του 1901 (15 Αυγούστου) ο σοφός βυζαντινολόγος καταγράφει την προσωπική του προσπάθεια να διασώσει το ναό από την ολοκληρωτική καταστροφή[8]. Η φωτογραφία του Λαμπάκη, η οποία συνοδεύει την παρούσα εργασία, μαρτυρεί ότι ο ναός του Αγίου Νικολάου ήταν μια μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, με μεγάλη τρίπλευρη αψίδα ιερού, καταστόλιστη με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Την ιδιαιτερότητα του μισοκατεστραμμένου μνημείου, που έγινε γνωστό από τη λήψη του Λαμπάκη καταδεικνύει και η πράξη του G. Millet να το συμπεριλάβει στο έργο του *L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*[9]. Το 1908 ο A. Struck βρήκε τον Άγιο Νικόλαο κατεστραμμένο[10]. Λίγα χρόνια μετά, ο «Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Βεροίας» του 1912 αναφέρει το ναό ως ερειπωμένο από πυρκαγιά[11]. Τα κατάλοιπα του ναού κατεδαφίστηκαν και στον ευρύτερο χώρο του ανεγέρθηκε το τότε Γυμνάσιο της Βέροιας[12].

Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι ο λιτός από άποψη τοιχοδομίας και μορφολογίας όψης Άγιος Νικόλαος παρουσιάζει περίτεχνη αψίδα με αξιόλογο κεραμοπλαστικό διάκοσμο.

Ο ανατολικός τοίχος του Αγίου Νικολάου ήταν κτισμένος χωρίς κανένα κεραμοπλαστικό διάκοσμο, με ορθογώνια λαξευμένους πωρόλιθους και μεγάλα αγκωνάρια στις γωνίες. Στους κατακόρυφους αρμούς της τοιχοποιίας ήταν τοποθετημένα επάλληλα τεμάχια πλινθίων, σε αντιδιαστολή με τους οριζόντιους αρμούς όπου ήταν τοποθετημένοι ολόκληροι πλίνθοι. Στη φωτογραφία του Λαμπάκη διακρίνουμε την υποχωρημένη τοιχοποιία στη βορειοανατολική γωνία. Μισοκατεστραμμένη ήταν και η αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου του ναού.

Η κόγχη διαρθρωνόταν με τρία υψίκορμα και ισοϋψή διπλά πλίνθινα αψιδώματα, στα οποία οι πλίνθοι ήταν τοποθετημένοι με μέτωπο τη στενή τους πλευρά. Η αψίδα φωτιζόταν χαμηλά με ένα δίλοβο παράθυρο. Ψηλότερα, στο ίδιο αψίδωμα, πρόβαλλε ένα παράθυρο με άνοιγμα όσο περίπου το πλάτος του

8. Γ. Λαμπάκης, Μελέται, εργασίαι και περιηγήσεις του έτους 1901, *Δελτίον Δον περιέχον τας εργασίας της Εταιρείας*, Εν Αθήναις 1904, 79.

9. G. Millet, *L'Ecole grecque*, 263, εικ. 124, σελ. 264.

10. *Ό.π.*, 162.

11. Γ. Χ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1970, 172.

12. *Ό.π.*, 184, σημ. 3.

τυμπάνου. Το παράθυρο, με οξυκόρυφο τελείωμα και επιχρισμένο πλαίσιο θα πρέπει να αποτελούσε διεύρυνση, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενός μικρού τοξωτού παραθύρου που πιθανόν υπήρχε σε εκείνη τη θέση. Αντίστοιχο παράθυρο πρέπει να υπήρχε στον απέναντι δυτικό τοίχο του ναού. Η τρίπλευρη αψίδα του ιερού εδραζόταν πιθανότατα επάνω σε ένα χαμηλό λιθόκτιστο, ελαφρά προεξέχον ημικυκλικό κρηπίδωμα, από το οποίο υψώνονταν οι ψηλές πλίνθινες νευρώσεις και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμός της.

Οι επιφάνειες στην κύρια, αλλά και στις πλάγιες όψεις της αψίδας είναι επίπεδες και φέρουν έξι επάλληλες ζώνες με κεραμοπλαστικά κοσμήματα, που συνθέτουν διαφορετικούς μεταξύ τους «πίνακες». Οι πλίνθινες ζώνες χωρίζονται μεταξύ τους με μονή, διπλή ή και τριπλή σειρά πλίνθων. Η νότια πλευρά της τρίπλευρης κόγχης δεν φαίνεται στην φωτογραφία του Λαμπάκη, καθώς στο μέσον της περίπου ακουμπούσε ένας μεταγενέστερος λιθόκτιστος περίβολος.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της κεντρικής και βόρειας πλάγιας πλευράς της κόγχης του ναού οργανωνόταν ως εξής:

Στο κεντρικό αψίδωμα, κάτω από την ποδιά του παραθύρου υπήρχαν διαγώνια τοποθετημένοι πλίνθοι (σε τριπλή σειρά). Το δίλοβο παράθυρο είχε κτιστές παραστάδες με πλίνθους, πλίνθινα τοξύλια με διπλή περιβάλλουσα πλίνθο και διαχωριστικό αμφικιονίσκο (από μάρμαρο ή πωρόλιθο). Επάνω από αυτή τη ζώνη σχηματιζόταν μια άλλη με ψαροκόκκαλο και στη συνέχεια, πιο πάνω, ένας πλίνθινος ακτινωτός ρόδακας. Τα κενά πληρούνταν με πλίνθους και ψηλά με πλίνθους. Πιο ψηλά και κάτω από το διευρυμένο παράθυρο, υπήρχε μια άλλη ζώνη, στην οποία σχηματιζόταν ένας πλίνθινος ισοσκελής σταυρός με πλίνθους και λίθους στους μυχούς των κεραιών.

Όσον αφορά στη βόρεια πλευρά της κόγχης, η κάτω ζώνη της πληρούνταν με κόσμημα από πλίνθους τοποθετημένους σε σύνθεση ομόθετων ρόμβων. Πιο ψηλά υπήρχε μια ζώνη με πλίνθους, οι οποίοι σχημάτιζαν ρόμβους· μέσα σε κάθε ρόμβο ήταν τοποθετημένο κατακόρυφα από ένα τεμάχιο πλινθίου. Στη ζώνη τα πλινθία συνέθεταν, τοποθετημένα οριζόντια και κάθετα, ένα είδος πλέγματος. Επάνω από τη ζώνη αυτή υπήρχε ένας ρόδακας, πανομοιότυπος με αυτόν στο κεντρικό αψίδωμα της κόγχης. Οι πλίνθοι στην επόμενη καθ' ύψος ζώνη διατάσσονταν διαγώνια, σχηματίζοντας πλέγμα. Τέλος, η ανώτερη ζώνη περιλάμβανε ένα κόσμημα περίπου όμοιο με το κόσμημα της τρίτης ζώνης του ίδιου αψιδώματος.

Οι οπτόπλινθοι του κεραμοπλαστικού διακόσμου εντός των αψιδωμάτων θα πρέπει να είχαν διαφορετικό μήκος (μέγιστο μήκος γύρω στα 30 εκ.) και πάχος γύρω στα 2,5– 3,5 εκ. Η απόσταση των πλίνθων μεταξύ τους, δηλαδή το πά-

χος του μεσολαβούντος κονιάματος ήταν ποικίλο, ανάλογα με την μορφή και τον τρόπο σύνθεσης των κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων μεταξύ τους.

Ο Παπαζώτος διέκρινε ομοιότητες του διακόσμου της κόγχης του ναού με τους αντίστοιχους στην αψίδα της εκκλησίας του Χριστού και του ναού του Αγίου Σάββα Κυριώτισσας (14ος αι)[13]. Η οργάνωση και ο τρόπος ένταξης του πλίνθινου διακόσμου στην κόγχη του ναού μας, όπως και στις κόγχες των άλλων βυζαντινών ναών της Βέροιας[14], απηχούν βέβαια οικοδομικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν και σε άλλες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου και ιδιαίτερα της Μακεδονίας.

Τα αψιδώματα της κόγχης του Αγίου Νικολάου έφεραν πλίνθινα κοσμήματα σε επάλληλες τοιχοδομικές στρώσεις. Ο τύπος αυτός των τυμπάνων σε κόγχες απαντά ακόμη σε άλλες τρεις βυζαντινές εκκλησίες της Βέροιας (Άγιος Σάββας Κυριώτισσας, Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα, Χριστός)[15], σε άλλα μνημεία της Μακεδονίας (Άγιος Παντελεήμονας Προσοτσάνης Ν. Δράμας[16], πρώτη φάση του ναού του Αγίου Νικολάου Ορφανού και Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης[17]), όπως και στην Παναγία Βελλάς στο Ν. Ιωαννίνων και στην Περίβλεπτο της Αχρίδας, που μεταξύ τους έχουν μεγάλη συγγένεια[18].

Η διάταξη των πλίνθων και τα επιμέρους σχέδια στις κεραμικές συνθέσεις της κόγχης του Αγίου Νικολάου παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα στις κόγχες και στα τυφλά αψιδώματα των υστεροβυζαντινών ναών της Θεσσαλονίκης. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την κεντρική αψίδα του καθολικού της Μονής των Αγίων Αποστόλων[19], που χρονολογείται στα χρόνια της πατριαρχίας του, Βεροιώτη στην καταγωγή, Νήφωνα (1312-1315)[20]. Επίσης τη διακόσμηση της κόγχης του ναού και των τυφλών αψιδωμάτων του ναού της Αγίας Αικατερίνης[21] και την αντίστοιχη του ναού των Ταξιαρχών[22]. Τέλος, στην περίπτωση του αποκαλούμενου «Προφήτη Ηλία» στη Θεσσαλονίκη[23], ο πλίνθινος διάκοσμος απλώνεται σε όλα σχεδόν τα τυφλά αψιδώματα της βόρειας και της νότιας όψης, στην ανατολική πλευρά, όπως και στα αψιδώματα του τυμπάνου του τρούλου[24] και φαίνεται να είναι αρκετά μεταγενέστερος από τον πλίνθινο διάκοσμο της κόγχης του ναού του Αγίου Νικολάου.

Ο Θ. Παπαζώτος απέδωσε την κατασκευή του Αγίου Νικολάου στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη την περίοδο δράσης του παππού του ιστορικού Φραντζή[25]. Ωστόσο, ο τρόπος οργάνωσης του διακόσμου και η διάταξη των πλίνθων στην αψίδα του ναού του Αγίου Νικολάου πλησιάζουν περισσότερο τον διάκοσμο του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (2η δεκαετία του 14ου αιώνα). Αν όντως η παράδοση για την ίδρυση του ναού του Αγίου Νικολάου από τον παππού του ιστορικού απηχεί την ιστορική αλήθεια, τότε έχουμε να κάνουμε με μια ιδιαίτερη περίπτωση διακόσμου ναού της Βέροιας που ακολουθεί λίγο παλαιότερα πρότυπα από τη Θεσσαλονίκη. Από την πλευρά μας, και με κάθε επιφύλαξη σχετικά με την απόδοση της ίδρυσης του ναού στον παππού του Φραντζή, θα προτείναμε για το ναό του Αγίου Νικολάου, μια χρονολόγηση γύρω λίγο πριν ή περί τα μέσα του 14ου αιώνα.

13. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, 214-215.

14. Π. Ανδρούδης – Φ. Καραγιάννη, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών ναών της Βέροιας, *Εικοστό έκτο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006*, Αθήνα 2006, 11-12.

15. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, 125.

16. Ο ίδιος, Ένας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή Δράμας, *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. ΣΤ΄ (1973-74), 2, σχ. 2.

17. Ν. Μουτσόπουλος, Πίνακες κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων. Α΄ των ναών της Θεσσαλονίκης, *Τεχνικά Χρονικά* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1962), Αθήνα 1962, πιν. 1-4, 20-21 α (Αγ. Αικατερίνη), 19 (Αγ. Νικόλαος).

18. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου*, τ. Α΄, 126, σημ. 3.

19. Ν. Μουτσόπουλος, *Πίνακες κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων*, 3, 9-12, πίν. V-VIII και 25, πίν. XXIα – XXIIIβ· Γ. Βελένης, Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης και η Σχολή της Κωνσταντινούπολης, *JÖB* 32 (1982), 4 (=Akten des XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Vienna 1981. II/4), 457-467.

20. M. L. Rautman, *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki : A study in early Palaeologan architecture*, Indiana University 1984· Ν. Νικονάνος, *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1986.

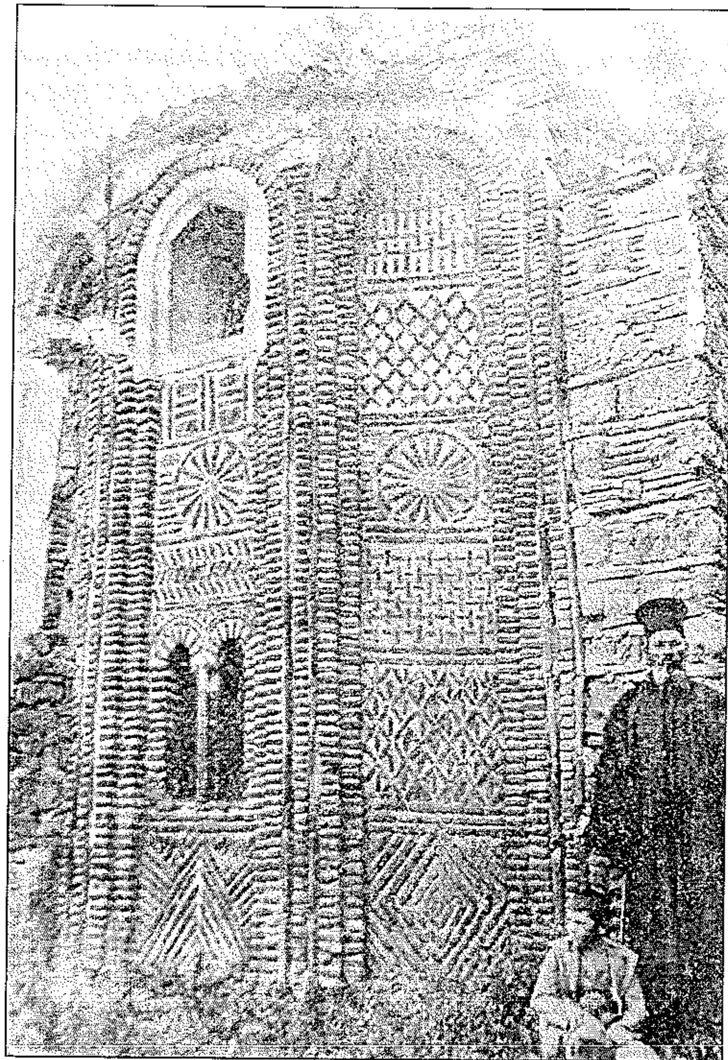
21. Ν. Μουτσόπουλος, *Πίνακες κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων*, 3, 5-8, πιν. I-V, XX-XXIα.

22. *Ό.π.*, 3-4 και 20-21, πιν. XVI-XVII, XXVI, α,β-XXVIII.

23. Για την ταύτιση του ναού με το καθολικό της Μονής Ακαπνίου βλ. Θ. Παπαζώτος, Η Μονή Ακαπνίου-Ο ναός του «Προφήτη Ηλία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 21 (Ιανουάριος 2007), 154-207.

24. Ν. Μουτσόπουλος, *Πίνακες κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων*, 3, 13-19, πιν. IX-XV, XXIV-XXV.

25. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, 215.

Ελευθέριος Λ. Βέτσιος

Η δωρεά του μαρκησίου Joannes de Vigintimiliis στον Λεονάρδο Γ΄ Τόκκο, δεσπότη της Άρτας (1474)

Η μελέτη της πολιτικής και εσωτερικής ιστορίας του δυτικού ελλαδικού χώρου, χερσαίου και νησιωτικού, κατά την υστερομεσαϊωνική περίοδο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μελετητές της βυζαντινής ιστορίας. Κατά την περίοδο αυτή η δυτική Ελλάδα εμφανίζει έντονα χαρακτηριστικά πολιτικής ρευστότητας και μεγάλης ανασφάλειας. Μεγάλες δυνάμεις της εποχής, όπως η Καθολική Εκκλησία, το βασίλειο της Νεάπολης, η Βενετία και αργότερα οι Οθωμανοί, αλλά και τοπικοί ηγεμόνες διαμορφώνουν τις ιστορικές εξελίξεις στο χώρο αυτό υπό συνθήκες που χαρακτηρίζουν μια περίοδο έντονα μεταβατική[1].

Από τα μέσα του 14ου αιώνα ο οίκος των Τόκκων διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ιστορία του δυτικού ελλαδικού χώρου[2]. Την τελευταία πεντηκονταετία της κυριαρχίας τους στην περιοχή (1429-1479) οι αδύναμοι διάδοχοι του Καρόλου Α΄, του σπουδαιότερου εκπρόσωπου των Τόκκων στην περιοχή[3], δεν είναι σε θέση να αναλάβουν πολιτικές πρωτοβουλίες και η επικράτεια που κληρονόμησαν προοδευτικά μειώνεται στον ηπειρωτικό χώρο από τους Οθωμανούς που προελαύνουν προς το Ιόνιο. Και ενώ η οθωμανική

1. Μια ολοκληρωμένη ιστορική σύνθεση για το δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα αποτελεί η εργασία του Σ. Ασωνίτη, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα – Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2005. Η εργασία αυτή μαζί με τη μονογραφία του ίδιου συγγραφέα με τίτλο «*Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος – 14ος αι.)*», Κέρκυρα 1999, καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό την ιστορία του δυτικού ελλαδικού χώρου σε μια ιστορική περίοδο κατά την οποία αναπτύσσονται ιδιότυπες διεργασίες σ' ένα πολιτικό περιβάλλον ιδιαίτερα ρευστό.

2. Για τις ρίζες και την προέλευση του ονόματος των Τόκκων βλ. Σ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα*, σ. 121, υποσ. 181. Για τους Τόκκους επίσης βλ. Σ. Ασωνίτης, *Συμβολή στην Ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του νότιου Ιονίου. Από την προσάρτηση της Κομητείας της Κεφαλληνίας στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας μέχρι το θάνατο του Καρόλου Α΄Τόκκου 1325-1429*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1986. – Δ. Κασαπίδης, «Τόκκοι», *Λεξικόν βυζαντινής Πελοποννήσου* (Αθήνα 1998), σσ. 379-382.

3. Ηγέτης με πολλά προτερήματα, του οποίου οι πρωτοβουλίες, αν και δεν επηρέασαν καθοριστικά τις μείζονες πολιτικές εξελίξεις, προσδιόρισαν όμως σε σημαντικότατο βαθμό τη ζωή των ανθρώπων που έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν στη δυτική Ελλάδα. Στη διάρκεια της μακράς και πολυτάραχης σταδιοδρομίας του είχε κατορθώσει όχι μόνο να διατηρήσει αλώβητη την πατρική κληρονομιά σε μια τόσο ευαίσθητη περιοχή, αλλά και να την επεκτείνει, εκμεταλλευόμενος άριστα τις συγκυρίες. Γεννήθηκε περί το 1374/75 και πέθανε στις 4 Ιουλίου 1429. Περισσότερα βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου*, τ. 2, Κέρκυρα 1858, σσ. 192-231. – Σ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα*, σσ. 133-187.

απειλή αναδεικνύει τα νησιά του νότιου Ιονίου σε στρατηγικότατες θέσεις για την ανάσχεση του τουρκικού επεκτατισμού, η επικυριαρχία του πολυπράγμονος βασιλιά της Νέαπολης Αλφόνσου[4] επί των Τόκκων δεν επιτρέπει μια βιώσιμη λύση για τα νησιά, τα οποία η Γαληνότατη επιθυμούσε να εντάξει ως προτεκτοράτο στο αποικιακό της κράτος. Υπό το καθεστώς λοιπόν πολλαπλών εξαρτήσεων και έντονης ανασφάλειας, οι ανίσχυροι Τόκκοι υποχρεώνονται κατά την τελευταία αυτή περίοδο της παρουσίας τους στη δυτική Ελλάδα να προσαρμόζονται σε πολιτικές περιστάσεις τις οποίες όμως αδυνατούν να ελέγξουν.

Αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης είναι ένα έγγραφο που αναφέρεται στη δωρεά του Joannes de Vigintimiliis, μαρκησίου του Ιέρακος του βασιλείου της Σικελίας και προκρίτου του βασιλείου της Νεάπολης[5], στον Λεονάρδο Γ΄ Τόκκο, τελευταίο δεσπότη[6] της Άρτας (Dispotus Arte), στα 1474. Το έγγραφο βρίσκεται στα κρατικά αρχεία της Βενετίας (Archivio di Stato – Venezia) και στη σειρά Avogaria di Comun (Civile, b. 2, fasc. 5), που αφορά, στο μεγαλύτερο μέρος της, τις οικογένειες ευγενών της Βενετίας· είναι αντίγραφο από πρωτότυπο έγγραφο που βρισκόταν στο αρχείο των Τόκκων στη Νεάπολη. Στο έγγραφο υπάρχουν πολλές διαφορετικές ημερομηνίες: Της αρχικής σύνταξής του (1474), της επίδειξής του για επικύρωση στις δικαστικές αρχές της Μεσσήνης (1495) και της αντιγραφής του στην Νεάπολη (5 Οκτωβρίου 1724). Η γνησιότητα του

4. Πρόκειται για τον Αλφόνσο Ε΄ βασιλιά της Αραγονίας, Σικελίας (1416-1458) και Νεάπολης (1443-1458) που γεννήθηκε το 1385 και πέθανε στις 27 Ιουνίου 1458. Ήταν γιος του βασιλιά της Αραγονίας Φερδινάνδου Α΄, τον οποίον διαδέχτηκε στα 1416. Περισσότερα βλ. A. Ryder, *Alfonso the Magnanimus, King of Aragon, Naples and Sicily, 1396-1458*, Οξφόρδη 1990. Για τις σχέσεις Αλφόνσου και Τόκκων βλ. F. Cerone, «La politica orientale di Alfonso Aragona», *Archivio Storico per le Province Napoletane* n.s. 28 (1903), σσ. 200-212. – Σ. Ασωνίτης, *ό.π.*, σσ. 189-204.

5. O Joannes de Vigintimiliis ήταν ένας από τους σημαντικότερους στρατιωτικούς συνεργάτες του Αλφόνσου, βλ. H. Bresc, «Alfonse le Magnanime: Empire de conquête et État apatride», *Coloniser au Moyen Âge*. Sous la direction de M. Balard et A. Ducellier, Παρίσι 1995, σ. 190. Για την ελληνική κουλτούρα στον Ιέρακα της Καλαβρίας κατά τον 14ο αι. βλ. Fr. Russo, «Relazioni tra la Calabria e l' Oriente Bizantino», *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953), τ. Β΄ Αθήναι 1956, σσ. 604-606.

6. Για τον τίτλο «*δεσπότης*» και τη χρήση του τη βυζαντινή περίοδο βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Το αξίωμα του «Δεσπότη» και τα Δεσποτικά Έγγραφα της Ηπείρου", *Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου* (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999), σσ. 73-97. – Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων - Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο - Εθιμοτυπία, Διοίκηση, Στρατός*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 38-41.

αντιγράφου πιστοποιείται μεταξύ των άλλων και από τις υπογραφές του γραμματέα (secretarius) του Μεγάλου Συμβουλίου της Αντιβασιλείας της Νεάπολης Michael Gervasi[7], αλλά και του πρεσβευτή της Γαληνότατης Δημοκρατίας στη Νεάπολη στα 1724 Jacobus Busenello. Κατά την αντιγραφή φαίνεται ότι έγιναν λάθη και αυτό γίνεται εμφανές από τις ασυνταξίες που υπάρχουν στην παραδομένη μορφή του κειμένου, γεγονός που δημιουργεί πρόσθετες δυσκολίες στην μελέτη των δεδομένων του. Η γλώσσα του κειμένου τέλος είναι αναλυτική με κοινούς στη γραμματεία της νομικής τρόπους έκφρασης.

Το έγγραφο αυτό, απ' όσον γνωρίζω, είναι ανέκδοτο και παρουσιάζει πιστεύω ενδιαφέρον για τις πληροφορίες που μας δίνει για τη δωρεά του μαρκησίου Joannes de Vigintimiliis στον Λεονάρδο Γ΄ τον Τόκκο, αλλά και για τον τρόπο σύνταξης των εγγράφων αυτών στην εξεταζόμενη περίοδο. Παράλληλα η χρονολογία αντιγραφής του εγγράφου στα 1724 εγείρει ερωτήματα κυρίως για τους λόγους που οδήγησαν τις βενετικές αρχές να θελήσουν να έχουν αντίγραφα εγγράφων που αναφέρονται σε ηγεμόνες του δυτικού ελλαδικού χώρου κατά την υστερομεσαιωνική περίοδο.

Πριν αναφερθώ λεπτομερειακά στο περιεχόμενο του εγγράφου, θα πρέπει να σημειώσω ότι ο Λεονάρδος Γ΄ ο Τόκκος ήταν εγγονός του μαρκησίου του Ιέρακος Joannes de Vigintimiliis. Πιο συγκεκριμένα ο πατέρας του Λεονάρδου Γ΄ του Τόκκου, ο Κάρολος Β΄[8], είχε νυμφευθεί την κόρη του Joannes de Vigintimiliis Ramondina. Από τον γάμο αυτόν ο Κάρολος Β΄ απέκτησε τρεις γιούς, τον Λεονάρδο Γ΄, που τον διαδέχτηκε στην ηγεμονία, τον Ιωάννη και τον Αντώνιο. Τη χρονική περίοδο κατά την οποία ο Κάρολος Β΄ ήταν ηγεμόνας στο αυτόνομο κράτος (ή «δεσποτάτο»[9]) της Ηπείρου

7. Οι «*Σεκρετάριοι*» υπηρετούσαν στο συμβούλιο του στέμματος, όπου ως ταχυγράφοι τηρούσαν τα εμπιστευτικά πρακτικά γράφοντας «παλιότερον δια του στύλου επί κεκηρωμένης σανίδος είτα δε δια της καλαμίδος μετά της συνήθους βαφής» βλ. σχετικά Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *ό.π.*, σσ. 76-78.

8. Για τον Κάρολο Β΄ τον Τόκκο περισσότερα βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σσ. 233-245. – D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479, Μια συνεισφορά στην ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1991, σσ. 279-293. – Σ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα*, σσ. 189-197.

9. Στις ελληνόγλωσσες πηγές ο όρος «*δεσποτάτον*» δηλώνει την επικράτεια των ηγεμόνων της Ηπείρου, έχει δηλαδή διοικητική και γεωγραφική σημασία. Το 1342 ο Καντακουζηνός εννοεί με τον όρο αυτό μια γεωγραφική και διοικητική ενότητα, ενώ στο Χρονικό των Τόκκων ο όρος εμφανίζεται φορτισμένος με το στοιχείο του τοπικού πατριωτισμού των κατοίκων του κάστρου των Ιωαννίνων, βλ. Σ. Ασωνίτης, *ό.π.*, σ. 46, υποσ. 35 και 36. Την ονομασία «δεσποτάτο της Ηπείρου» είχαν χρησιμοποιήσει παλαιότερα οι Ι. Ρωμανός, *Περί του δεσποτάτου της Ηπείρου, Ιστορική πραγματεία*, Κέρκυρα 1895 (ανατ. Ι. Ρωμανού, Ιστορικά έργα, εκδ. Κ. Δαφνή, Κέρκυρα 1959). – Α. Μηλια-

(1429-1448)[10], ο Joannes de Vigintimiliis βρισκόταν στην υπηρεσία του βασιλιά Αλφόνσο Ε΄. Από τη θέση αυτή ο μαρκήσιος βοήθησε πολλές φορές τον γαμπρό του Κάρολο Β΄ στους αγώνες που έδινε ο τελευταίος εναντίον των Οθωμανών Τούρκων, υπερασπιζόμενος τα εδάφη της επικράτειάς του[11].

Ο Λεονάρδος Γ΄, ως μεγαλύτερος από τους τρεις γιούς του Καρόλου Β΄, διαδέχτηκε τον αποθανόντα πατέρα του στα 1452[12]. Η επικράτεια τότε των Τόκκων περιλάμβανε «την δουκίαν Λευκάδος, την κομητείαν Κεφαλληνίας και Ζακύνθου και Ιθάκης, την κυριότητα της κοιλάδος Κομπάρου και την Ακαρνανίαν», όση δεν είχε κυριευτεί ακόμη από τα οθωμανικά στρατεύματα του σουλτάνου Μουράτ Β΄[13]. Στα 1474, χρονολογία στην οποία αναφέρεται το δωρητή-

ράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, εν Αθήναις 1898. Είναι ασφαλώς ιδιαίτερα γνωστή η επιχειρηματολογία που έχει αναιρέσει την ακρίβεια του όρου «*Δεσποτάτου*», βλ. σχετικά D. M. Nicol, «Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) σσ. 38-48 και κυρίως 40-41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *ό.π.*, σσ. 73-74. – Α. Σαββίδης, *Ιστορία του Βυζαντίου, Η ύστερη βυζαντινή Αυτοκρατορία και ο Μεσαιωνικός Ελληνισμός (1025-1461 μ.Χ.)*, τ. 3, Αθήνα 2004, σ. 115.

10. Ο Π. Χιώτης (*ό.π.*, σσ. 244-245) αναφέρει ότι ο Κάρολος Β΄ πέθανε στα 1452, ενώ ο Σ. Ασωνίτης (*ό.π.*, σ. 197) ημερομηνία του θανάτου του σημειώνει την 30η Σεπτεμβρίου 1447.

11. «Λεώνικος ο Χαλκοκονδύλης λέγει ότι του Καρόλου τούτου η κυριότης περιείχετο εν τε τη περιχώρω Άρτης και Ιωαννίνων, πάσι τοις παραλίοις και τοις μεσογείοις του Αμβρακικού και της Αιτωλίας και ταις νήσοις ταις από Ζακύνθου μέχρι Λευκάδος», βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 234. Για την βοήθεια που προσέφερε ο Joannes de Vigintimiliis στον γαμπρό του Κάρολο Β΄ τον Τόκκο βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 244. – D. Nicol, *ό.π.*, σσ. 290-291 και W. Miller, *ό.π.*, σ. 481. – Σ. Ασωνίτης, *ό.π.*, σσ. 194-196, ενώ για τους αγώνες του Καρόλου εναντίον των Οθωμανών Τούρκων βλ. Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. 2, Ιωάννινα 1984, σσ. 127-134.

12. Όταν πέθανε ο Κάρολος Β΄, η σύζυγός του Ramondina, επειδή οι γιοί της ήταν ακόμη ανήλικοι, διόρισε τέσσερις αντιβασιλείς (Consilium Curie Zefalonie et Jacinti) για να διοικούν τις εναπομείνασες κτήσεις του ηπειρωτικού κράτους και να διαχειρίζονται την περιουσία τους. Αυτοί ήταν οι Iacopo Rosso, capitaneum Leucate et Sancte Maure, Andrea de Guido de Strione, Galeazzo de Sancta Colomba και Marino Meliaresi, βλ. E. Lunzi, *Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio Veneto, proceduta da un compendio della storia della isole stesse dalla divisione dell' impero Bizantino. Versione con note di Marino Dr. Typaldo-Foresti e Nicolò Barozzi, riveduta ed aumentata dall' autore*, Βενετία 1860, σ. 175, σημ. 1. – R. Predelli, *I libri Commemoriali della republica di Venezia, Regestri*, τ. 5, Βενετία 1876-1914, σσ. 14, 37 (96) 11 Σεπτεμβρίου 1449. – D. Nicol, *ό.π.*, σσ. 292 και 302 σημ. 33. – W. Miller, *ό.π.*, σ. 481.

13. Βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 245. – Σ. Ασωνίτης, *ό.π.*, σ. 197. Για τον γάμο του Λεονάρδου με την αρχόντισσα της Σερβίας Μηλίτσα βλ. Ε. Βέτσιος, «Το προικοσύμφωνο γάμου του Λεονάρδου Γ΄ του Τόκκου, δεσπότη της Άρτας, και της Μηλίτσας, αρχόντισσας της Σερβίας, στα 1463», ανακοίνωση που έγινε στο Β΄ Διεθνές Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο για την βυζαντινή Άρτα και την περιοχή της (Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002) και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σκουφάς*, Τόμος ΙΒ΄ - τεύχ. 97, Άρτα 2004, σσ. 554-563.

ριο έγγραφο, η επικράτεια του Λεονάρδου Γ΄ είχε συρρικνωθεί ουσιαστικά στα Ιόνια νησιά. Παρόλο όμως που ο Λεονάρδος έχασε όλα τα εδάφη του στην Ήπειρο διατήρησε τον τίτλο του δεσπότη της Άρτας μέχρι και τον θάνατό του, αλλά πρόκειται μάλλον για έναν τίτλο τιμής και γοήτρου[14]. Σε όλη πάντως τη διάρκεια της ηγεμονίας του πρέπει να τονιστεί ότι ο Λεονάρδος Γ΄ είχε την βοήθεια και τη συμπαράσταση του πάππου του Joannes de Vigintimiliis, όπως φαίνεται και από εξεταζόμενο αρχειακό έγγραφο[15].

Στο πρώτο μέρος του εγγράφου οι δικαστικές αρχές της Μεσσήνης βεβαιώνουν ότι τον Μάρτιο του 1495 ο δεσπότης Λεονάρδος Γ΄ ο Τόκκος παρουσιάστηκε ενώπιον τους και τους παρουσίασε συμβόλαιο δωρεάς του έτους 1474 με δωρητή τον πάππο του Joannes de Vigintimiliis και δωρεοδόχο τον ίδιο. Το αντικείμενο του συμβολαίου ήταν η δωρεά έκτασης γης και ενός κάστρου στο βασίλειο της Νεάπολης. Με την επίδειξη του συμβολαίου, που είχε την έγκριση και συγκατάθεση του βασιλιά της Νεάπολης Φερδινάνδου[16], ο Λεονάρδος ζήτησε τη μεταγραφή του, ώστε αυτό να αποκτούσε δημόσια ισχύ. Οι δικαστικές αρχές της Μεσσήνης, αφού εκτίμησαν ότι το αίτημα του δεσπότη της Άρτας ήταν δίκαιο, εξέτασαν το συμβόλαιο για τυχόν παρατυπίες και, αφού διαπίστωσαν ότι ήταν καθ' όλα νόμιμο, συνέταξαν την περίληψή του και το μετέγραψαν, ώστε αυτό να αποκτήσει ισχύ δημοσίου εγγράφου. Η σύνταξη της μεταγραφής

14. Ο Λεονάρδος «καίτοι απώλεσε πάντα τα εν Ηπείρω κτήματα πολεμούμενος υπό Αμουράτου, διετήρησε τον επί ψιλώ ονόματι τίτλον δεσπότης Άρτης, ως φαίνεται εν τη Βούλα του πάπα Σήξτου Δ΄ τω 1476... Τοιούτον δε όνομα και αξίωμα απαντώμεν εν διατάγματι τινί του Λεονάρδου, εκδοθέντι εν Αγία Μαύρα τω 1478 περί μονής του τιμίου Προδρόμου... Επιγράφεται δε και υπογράφεται Λατινιστί δεσπότης της Άρτης», βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σσ. 249-250, 272-273 και 628-629. Επίσης βλ. S. Magno, Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno, ed. C. Hopf., *Chroniques gréco-romanes*, σ. 196 : «Questo Lunardo si scrivera Arte Dispotus Dux Leucate comewque Cephalonie Palatinus». – B. Ferjančić, *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama (Die Despoten in Byzanz und den südslavischen Ländern)*, Beograd 1960, σσ. 86-87. – D. Nicol, *ό.π.*, σσ. 293 και 303 σημ. 37.

15. Στα 1452 αναφέρεται ότι με τη μεσολάβηση του Joannes de Vigintimiliis ο Αλφόνσος Ε΄ αναγνώρισε τον Λεονάρδο Γ΄ ως πρίγκιπα της Αχαΐας, βλ. Σ. Ασωνίτης, *ό.π.*, σσ. 201-202.

16. Ο Φερδινάνδος ήταν γιος του Αλφόνσου Ε΄ της Αραγονίας (1ου ως βασιλιά της Νεάπολης) που διαδέχτηκε τον πατέρα του στο θρόνο του βασιλείου της Νεάπολης στα 1458. Ο Λεονάρδος Γ΄ ο Τόκκος, μετά το θάνατο της πρώτης συζύγου του Milica, θυγατέρας του δεσπότη της Σερβίας Λαζάρου, ήλθε σε δεύτερο γάμο με τη Francesca de Marzano de Aragon, ανεψιά του βασιλιά Φερδινάνδου της Νεάπολης, βλ. E. Lunzi, *Condizione*, σ. 191. – D. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1276-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984, σ. 212.

του δωρητηρίου εγγράφου έγινε στις 16 Μαρτίου 1495 και επικυρώθηκε από τις δικαστικές αρχές της Μεσσήνης.

Αξιομνημόνευτη σε αυτό το σημείο είναι η περιγραφή της κέρινης σφραγίδας με την οποία ήταν σφραγισμένο το έγγραφο του συμβολαίου. Η σφραγίδα κρεμόταν από το έγγραφο με μεταξωτό κορδόνι που ήταν πλεγμένο με κόκκινες και κίτρινες ίνες (τα εθνικά χρώματα της Ισπανίας). Στη μια πλευρά αυτής της σφραγίδας υπήρχε σμιλευμένη η μορφή ενός βασιλιά που καθόταν στο εστεμμένο θρόνο του. Ο βασιλιάς στο αριστερό του χέρι κρατούσε ένα στρογγυλό σκήπτρο που είχε ένα σταυρό στο πάνω μέρος του. Στο δεξί χέρι δεν ήταν δυνατόν να διακριθεί τι κρατούσε, επειδή είχε καταστραφεί το κερί. Στο δεξί μέρος της ίδιας πλευράς υπήρχαν σκαλισμένα τα όπλα του βασιλιά, ενώ στο αριστερό μέρος σε κάποιο θυρεό υπήρχαν στέμματα. Στην άλλη πλευρά της σφραγίδας ήταν αποτυπωμένη η εικόνα ενός έφιππου βασιλιά που κρατούσε ξίφος στο δεξί του χέρι και είχε όπλα στο στήθος του, ενώ με το αριστερό χέρι κρατούσε τα χαλινάρια του αλόγου.

Η μεταγραφή αρχίζει με τη βεβαίωση των δημόσιων νοταρίων[17] του βασιλιά Φερδινάνδου ότι τους προσκομίστηκε το δωρητήριο έγγραφο για επικύρωση. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το συμβόλαιο και αναφέρεται ότι τον Οκτώβριο του 1474 ο μαρκήσιος του Ιέρακος Joannes de Vigintimiliis, κύριος του Castri ad Mare Ruchelle του βασιλείου της Σικελίας και του Montisarculi του βασιλείου της Νεάπολης, κάλεσε στο κάστρο του στην περιοχή Castri Boni, όπου ήταν και η κατοικία του, εκπροσώπους των δικαστικών αρχών του βασιλείου της Σικελίας και Νεάπολης για να τους ανακοινώσει τη δωρεά.

Αρχικά ο μαρκήσιος εκθέτει τους λόγους για τους οποίους προέβη σε μια τέτοια ενέργεια. Ως πρώτο λόγο αναφέρει την υπέρμετρη αγάπη και στοργή που αισθανόταν για τον εγγονό του Λεονάρδο. Παράλληλα η αφοσίωση και η προσήλωση που έδειξαν προς τον ίδιο τόσο ο Λεονάρδος, όσο και ο πατέρας του

17. Για τους *νοταρίους* βλ. σχετικά Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), σσ. 8-15. – Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Νοτάριοι Ζακύνθου», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 8 (1958), σσ. 112-133. – Μ. Χαιρέτη, «Διοριστήριο έγγραφο Έλληνα νοταρίου της Κρήτης (1365)», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), σσ. 62-69. – Λ. Βροκίνης, «Προνομιακά Παλατινής Κομητείας δικαιώματα εν Κερκύρα κατά την ΙΣΤ΄ εκατονταετηρίδα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17 (1973), σσ. 109-139. – Σ. Σαράντη, *Κεφαλονιά 1500-1571 - Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 230-231.

και δικός του γαμπρός Κάρολος Β΄ ο Τόκκος, συνέβαλαν στη λήψη αυτής της απόφασης. Μάλιστα ο Κάρολος, όταν άφησε ως διάδοχο στην ηγεμονία του ηπειρωτικού κράτους τον Λεονάρδο, ανέθεσε ταυτόχρονα την καθοδήγησή του στον πάππο του, την οποία ο Λεονάρδος δέχτηκε με ευχαρίστηση και δεν αρνήθηκε ποτέ. Ως δεύτερο λόγο ο μαρκήσιος αναφέρει τον κίνδυνο που διέτρεχε ο εγγονός του από την επέλαση των Οθωμανών Τούρκων. Το μέλλον του ηπειρωτικού κράτους, που βρισκόταν μπροστά στις οθωμανικές δυνάμεις την περίοδο εκείνη, ήταν αβέβαιο. Στα 1449 ήδη η Άρτα είχε πέσει στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων, ενώ το έτος της σύνταξης του συμβολαίου ο Λεονάρδος είχε χάσει όλα τα ηπειρωτικά μέρη της επικράτειάς του[18]. Επιπλέον στα σχέδια των οθωμανικών δυνάμεων ήταν και η κατάληψη του υπολοίπου μέρους της επικράτειας των Τόκκων[19], γεγονός που θα οδηγούσε τον Λεονάρδο στην ταπείνωση και στην πενία, αλλά πιθανότατα και στην απώλεια της ίδιας του της ζωής, εάν ο ίδιος συλλαμβανόταν από τους Οθωμανούς. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το μέλλον του Λεονάρδου ήταν δυνατόν να θεωρηθεί πιο ασφαλές με τη δωρεά ενός μέρους της περιουσίας του πάππου του.

Για τους προαναφερθέντες λόγους ο μαρκήσιος Joannes de Vigintimiliis αποφάσισε να δωρίσει στο διηνεκές στο Λεονάρδο, στους κληρονόμους και διαδόχους του, το κάστρο Montis Sarcii του βασιλείου της Νεάπολης και έκταση γης γύρω από αυτό. Σκοπός της ενέργειας αυτής ήταν να χρησιμοποιηθεί η δωρηθείσα γη από τον εγγονό του ως καταφύγιο, κατοικία και πηγή προσόδων στην περίπτωση που αυτός χάσει από τους Οθωμανούς Τούρκους τα εδάφη της ηγεμονίας του στην Ελλάδα. Παράλληλα ο μαρκήσιος παραχώρησε στον εγγονό

18. Οι τελευταίες δεκαετίες, υπό τη δυναστεία των Τόκκων, αποτέλεσαν τον επιθανάτιο ρόγχο του ηπειρωτικού κράτους. Οι Τόκκοι, αν και είχαν αρκετές επιτυχίες κατά των Αλβανών επιδρομέων, δεν μπόρεσαν τελικά να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Μετά το θάνατο του ικανού Καρόλου Α΄ (1429), η κατάληψη πήρε ραγδαία μορφή. Πρώτα παραδόθηκαν τα Γιάννενα στον Έλληνα αρνησίθρησκο στρατηγό του Μουράτ Β΄, Σινάν πασά, που παραχώρησε προνομιακό «ορισμό» στους κατοίκους της πόλης (1430), ενώ το 1449 η Άρτα άνοιξε τις πύλες της σηματοδοτώντας το τέλος του μεσαιωνικού ηπειρωτικού κράτους. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 120.

19. Στα 1479 ο Τούρκος πασάς Gedik Achamat, μετά από εντολή του σουλτάνου, αφού απέπλευσε από την Αυλώνα πέρασε με στόλο 28 πλοίων από το στενό της Κέρκυρας και κατέλαβε τη Βόνιτσα, τη Λευκάδα (7 Αυγούστου) και την Κεφαλληνία (26 Αυγούστου). Η Ζάκυνθος κατελήφθη από τους Τούρκους τον Νοέμβριο του 1479, βλ. περισσότερα Σ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα*, σσ. 212-215.

του την αρμοδιότητα όλων των αστικών και ποινικών υποθέσεων, τα δικαιώματα επί των εισαγωγών, την εκμετάλλευση των παραγόμενων προϊόντων, τις προσόδους όλης της παραχωρηθείσης περιουσίας όπως τις είχε ο ίδιος και του είχαν παραχωρηθεί από τον βασιλιά της Νεάπολης Φερδινάνδο. Ταυτόχρονα με τη αποδοχή της δωρεάς ο μαρκήσιος αποποιούνταν ο ίδιος και οι κληρονόμοι του κάθε δικαιώματος επί της μεταβιβασθείσης περιουσίας. Σημαντικό στοιχείο της μεταβίβασης η αναφορά, σε αρκετά σημεία του δωρητηρίου εγγράφου, στη συναίνεση του βασιλιά Φερδινάνδου, χωρίς την άδεια του οποίου οποιαδήποτε συναλλαγή θεωρούνταν άκυρη. Το δωρητήριο έγγραφο, που επικυρώνουν με την υπογραφή τους οι δικαστές και κάποιοι μάρτυρες, τελειώνει με τη υπόσχεση και συνομολόγηση αμφοτέρων των συμβαλλομένων για την τήρηση των όρων της δωρεάς. Η μεταγραφή κλείνει με την επικύρωση του δωρητηρίου από τους δημόσιους νοταρίους του βασιλιά Φερδινάνδου με ημερομηνία επικύρωσης και καταχώρησης την 11η Νοεμβρίου 1474.

Η αντιγραφή του δωρητηρίου συμβολαίου έγινε, όπως προαναφέρθηκε, στην Νεάπολη από τον βασιλικό νοτάριο Antonio Ferraiolo στις 5 Οκτωβρίου 1724. Ποιό ήταν το κίνητρο, όμως, που οδήγησε τους Βενετούς να αντιγράψουν στα 1724 το συγκεκριμένο έγγραφο αλλά και άλλα έγγραφα από το αρχείο των Τόκκων στη Νεάπολη; Πιθανότατα η συγκέντρωση ιστορικών στοιχείων για τη δυτική Ελλάδα να δείχνει το έντονο ενδιαφέρον των Βενετών για την περιοχή αυτή. Πρόκειται για μια ζώνη μεθοριακή, όπου κτήσεις βενετικές περιβάλλονταν από εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στους Βενετούς ανήκαν ουσιαστικά από τους προηγούμενους αιώνες τα Ιόνια νησιά, ενώ με τη συνθήκη του Passarowitz (1718) έγιναν κύριοι της Πρέβεζας, της Βόνιτσας και παράλληλα απέκτησαν τον έλεγχο του Αμβρακικού κόλπου. Επιπλέον τη χρονική αυτή περίοδο οι Βενετοί αγωνίζονταν για την ίδρυση βενετικού προξενείου στην Άρτα, επειδή η εγκατάσταση ενός προξένου στη σημαντική για το εμπόριο αυτή ηπειρωτική πόλη με τα επίνειά της, που βρισκόταν στον Αμβρακικό κόλπο, θα εξυπηρετούσε με τον καλύτερο τρόπο τα εμπορικά τους συμφέροντα. Η έναρξη τελικά της λειτουργίας του προξενείου της Βενετίας στην Άρτα θα γίνει στα 1728, οι προσπάθειες όμως ίδρυσής του άρχισαν από το 1719[20]. Οπωσδήποτε η Δυτική Ελλάδα είναι μια περιοχή με πολλές πλουτοπαραγωγικές πηγές, όπως οι αλυκές και τα ιχθυοτροφεία, που γι' αυτές οι Βενετοί έδειχναν πάντα υψηλό ενδιαφέρον, αφού από τέτοιες πηγές προήλθε ο πλούτος και η δύναμη της Γαληνότατης Δημοκρατίας.

20. Για το προξενείο της Βενετίας στην Άρτα βλ. Ε. Λ. Βέτσιος, *Η Διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2004.

Οι πληροφορίες που παρέχει το δωρητήριο έγγραφο αποτελούν μια ενδιαφέρουσα πηγή για την μελέτη της ιστορίας της Άρτας και γενικότερα του βορειοδυτικού χώρου της Ελλάδας. Η δημοσίευσή του πιστεύω ότι θα διαφωτίσει σχετικά ζητήματα, συμβάλλοντας έτσι στην προαγωγή των γνώσεών μας για την ιστορία του αυτόνομου ηπειρωτικού κράτους, ενός από τα τελευταία προπύργια του μεσαιωνικού ελληνισμού.

Το Έγγραφο

Στην έκδοση του εγγράφου που ακολουθεί, εφαρμόστηκαν τα κριτήρια που γίνονται κατά κύριο λόγο αποδεκτά ως προς την έκδοση των εγγράφων της νεότερης εποχής.

Συγκεκριμένα:

Οι βραχυγραφίες δηλώνονται με παρενθέσεις. Διατηρήθηκε η ορθογραφία του κειμένου, ενώ η στίξη του διορθώνεται εκεί όπου υπάρχει κίνδυνος παρανοήσεων. Όπου υπήρχε αλλαγή φύλλου τοποθετήθηκε διπλή πλάγια γραμμή //. Αγκύλες τέλος τοποθετήθηκαν σε λέξεις με πιθανή ανάγνωση.

Προέλευση : A.S.V., Avogaria di Comun, Civile, b. 2, fasc. 5

«Copia

In nomine D(omi)ni amen. Anno incarnationis eiusdem 1495, mensis martii, decima die mensis eiusdem, decimequarte indictionis, regnante Serenissimo Domino nostro D(omi)no Rege Castelle, Aragonum, Sicilie, Navarre, Valentie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, Comite Barchinone, Duce Athenarum et Neopatrie ac etiam Rossillionis et Ceritanie Comite, Regni vero eius Sicilie, sui regiminis anno vigesimo octavo feliciter amen.

Nos infrascripti Iudices nobilis civitatis Messane, Antonius Marisanti auctoritate qua infra notarius et testes subscripti ad hoc vocati speciatiter et rogati, presenti scripto publico notum facimus et testamur, quod ad nostram attendens presentiam Illustrissimus Dominus Leonardus de Tocco, Dispotus Arte (et cettera), nobis exhibuit et presentavit quoddam privilegium Serenissimi atque bone memorie Regis Ferdinandi, Regni Neapolis, continens assensum et consensum ipsius Regis super donatione er traditione terre et castri Montis Sarcii Regni Neapolis factis per Illustrem Dominum q(uonda)m Joannem de Vigintimiliis, Marchionem Geracii Regni Sicilie, ipsi Ill(ustrissi)mo D(omi)no Dispoto, eius nepoti; in quo est sigillum pendens cordula serecii rubei el crocci colorum contextum; in altera cuius sigilli // parte est figura Regis sedentis in sedia incoronata, in manu sinistra tenens quoddam rotundis cum cruce de super posita; in manu dextra non potest discerni propter oppressionem cere quod apportatur; et in parte dextera sunt arme sculpite ipsius Regis et in sinistra in quodam clipeo

sunt corone; et in reliqua parte ipsius sigilli est depicta imago Regis armati equitantis cum in se in manu dextera evaginato; et in pectora sunt arma Regis et in manu sinistra tenente labenas equi; et nos actente rogavit nostrum qui supra iudicem et notarii officium implorando dignaremur idem privilegium transumptare er in presentem formam publicam redigere.

Attendentes itaque huius modi Ill(ustrissi)mi Domini Dispoti petitionem et rogationem fore iustam et quia iusta petentibus non est denegandus assensu(m), idem privilegium vidimus, legimus et diligenter inspeximus non abrasum nec emendatum, sed in sua propria et prima figura persistens, in nihilo per nos addito, diminuto vel mutato quod mutet sensum vel variet intellectum ipsum prout facere vidimus fideliter el legalit(er); per infrascriptum notarium autem transumptare et transcribere fecimus, nostro in eo interposita iudicali auctoritate ad effectum ut idem transumptum pub(li)cu(m) // illud robur et vim habeat quam et quod habere dignoscimur ipsi originali privilegio; cuius tenor per omnia talis est.

Ferdinandus Dei Gratia Rex Sicilie, Hiierusalem et Ungarie. Universis et singulis presentium seriem inspecturis, tam presentibus quam futuris, subgestorum nostrorum compendiis ex affectu benigne charitatis accedimus quo fit ut ipsorum petitionibus gratiosis assensum facilem benignius prebeamus. Sane nuper pro parte Illustris et Magnifici viri Leonardi de Tocco, Dispoti Arte ac Sancti Mauri, domini fidelis et amici nostri carissimi, fuit Magestati n(ost)re exhibitum et presentatum quoddam publicum instrumentum omni qua decet solemnitate roboratu(m) serici seguentis.

In nomine D(omi)ni nosiri Jesu Christi. Anno Dominice incarnationis 1474, de mense octobris, die octavo eiusdem mensis, octave indictionis, regnante Serenissimo et Ill(ustrissi)mo Principe Domino nostro Domino Rege Joanne Dei gratia Inclito Rege Aragonum, Sicilie, Navarre, Valentie, Maioricarum, Sardinie, Corsice, Comite Barchinone, Duce Athenarum et Neopatrie ac etiam Comite Rossillionis et Ceritanie, Regnorum suorum d(omi)no anno decimo septimo Navarre vero feliciter amen.

Nos Petrus de Ama(n)co, annalis iudex terre Castri Boni, Andreas de Perdicario de terra Pulini, iudex ordinarius per // totum Regnum Sicilie et insulas coadiacentes Regia auctoritate atque notarius publicus et testes subscripti ad hoc vocati specialiter et rogati, presenti scripto publico notum facimus et testamur, quod ill(ust)ris magnanimus et fidelissimus Dominus D(omi)nus D(ominus) Joannes, Comes de Vigintimiliis, Marchio Marchionatus Hieraci predicti Regni Sicilie, Dominus Montisarculi Regni Neapolis ac etiam Castri ad Mare Ruchelle dicti Regni Sicilie, faciens nos ad sui presentiam evocari in castro dicte terre Castri

Boni, in loco solito sue residentie, eius expositionem narravit: quod ipse Ill(ust)ris D(omin)us Marchio, considerans innatum amorem et dilectionem quem semper ipsa natura lugoerente gessit et gerit versus Illustrem Dominum Dominum Leonardum de Tocco, Dispotum Dispotatus Arte de partibus Grecie, nepotem suum dilectissimum ac instrineo pectoris sui, revoluens incomprehensiibilem summissionem et obedientiam, quam semper habuit erga eundem Illustrem Dominum Marchionem tam Illustris Domimus D(omi)nus Carolus de Tocco, eius gener, pater dicti domini Leonardi, quam ipse d(omi)nus Leonardus, filius eius et nepos ipsius dominis Marchionis, et inter alia ipse Dominus D(omi)nus Carolus expoliando se a dominio et potestate sua et dominationis sue dicti sui // Dispotatus et ipsam dicto illustri domino Marchioni dum in partibus dicte Grecie et Dispotatus predicti moram traheret, dando et tribuendo; et inde in ultimis suis deductus per suum ultimum elogium et testamentum mirum in modum ipsum D(omi)num Leonardum, filium suum, dicto illustri precordialiter recomendavit, ipsum submittendo gubernationi et consilio dicti Illustris Marchionis a quibus nullatenus discederet quod ipse d(omi)nus Leonardus bene et effectualiter observavit penitus et adimplevit ac continuo adimplet submissione et obedientia ultra quam decet; ac etiam considerans dictus Illustris Dominus Marchio periculum et infortunium in quo ipse dominus Leonardus fuerit et sit constitutus et in futurum constitui poterit; quem perfidissimus ille Turca a maiori parte sui Dominii eum expoliaverit el de residuo depredare et expoliare poterit, quod Deus Omnipotens avertat; et forte quod absit eveniat ob quod oporteret ipsum et suos peregrinando miserabilem vitam peragere vel in manibus dicti perfidissimi et iniquissimi Teucri incidere vitamque finire prout et multis evenit et successit et in dies succedit et vidimus succedere.

Propterea prefatus illustris, magnanimus et fidelissimus d(omi)nus Marchio, volens ipso domino Leonardo, nepoti suo // dilectissimo, de tot et tantis submissionibus, obedientiis et honorihus prestitis et collatis per ipsum et dictum q(uonda)m patrem suum, que digna sunt, remunerationem de aliquali retributione correspondere ac etiam pro sui et suorum receptione, habitatione, receptaculo et vite eorum substentatione in casu sinistri predicti si forte eveniret, sponte sua et de sua mera, libera et spontanea voluntate, sponte solemniter et legitime eo iuratico et meliori modo et forma, quibus potest, donavit et ea donatione que dicitur mera, pura, simplex et irrevocabilis inter vivos dedit, tradidit, cessit et habere concessit et habere voluit prefato Illuis(t)ri D(omi)no Domino Leonardo de Tocco, heredibus et successoribus suis in perpetuum; presente ad hoc magnifico domino Luca de Tocco, procuratore, ut asservit ipsius d(omi)ni Leonardi et pro

sui parte et nomine heredum et sucessorum suorum recipiente et stipulante ipsamq(ue) donationem gratificante et p(er) tactum penne mei notarii ipsi procuratori pro ipso d(omi)no Leonardo, heredibus et sucessoribus suis, loco corporalis possessionis assignavit, ut moris est, iure proprio et in perpetuu(m) terram et castrum Montis Sarcii dicti Regni Neapolis cum toto suo tenimento et districtu ac baronia, // dominio, vassallagio, iurisdictione causarum civilium et criminalium, introitibus, proventibus redditibus et exitibus suis, quem et quas habuit et habet intus et extra et cum omnibus illis iurisdictionibus et auctoritatibus, potestatibus, dominationibus, prout habuit, habet et tenet dictus illustris dominus Marchio; et prout et sunt, habent; et fuit sibi concessum et donatu(m) per Serenissimum Dominum Dominum Regem Ferdinandum, Regem dicti Regni Neapolis, et cum illis honoribus et oneribus, prout tenebatur et habebat et habet et tenetur dictus Illustris Dominus Marchio iuxta formam et continentiam suorum privilegiorum, precedente prius tamen beneplacito et consensu dicti Serenissimi Domini Regis Ferdinandi Dei gr(ati)a Regis dicti Regni Neapolis. Dans et concedens dictus Illustris Dominus Marchio donator per se heredes et successores suos in perpetuum dicto d(omi)no Leonardo, heredibus et successoribus suis, plenam licentiam et liberam potestatem et auctoritatem plenariarn dictam terram et castrum cum tota sua baronia et dominio habendam, tenendam, regenda(m), gubernandam, vendendam, alienandam p(er)mictandam // et pro anima indicandam ac totum velle suum libere et inceps faciendum prout de re eius propria et iusto titulo sibi acquisita, constituens ipsum dominu(m) in rem suam; avocando et alienando dictus illustris Marchio donator a se heredibus et successoribus suis in perpetuum obtenta prius dicta licentia et beneplacito et consensu dicti illustrissimi domini regis dictam terram et castrum, vassallos et habitatores ipsoru(m) omneque ius, dominium et utile et directum usum, potestatem et auctoritatem plenariam et omnimodam, altam et baxam, omnesque actiones reales, personales, tacitas, mixtas et expressas, civiles et pretorias ac criminales, quas et que habuit et habet et quomodolibet habere dignoscitur in ipsis terra et castro et dominatione ipsorum et vassallorum ipsorum; virtute dictorum suorum privilegiorum et concessionum ea et eas transtulit et concessit in dictum dominum Leonardum, heredes et successores suos in perpetuum, quos investivit et in corporalem possessionem induxit; p(er) tactum penne tradite ipsi domino Luce, procuratori suo pred(ict)o, ut asseritur. Promictentes per stipulationem sollemnem diclus illuslris dominus Marchio per se, // heredes et successores suos, dicto domino Leonardo, heredibus, successoribus suis, ipso domino Luca presente et nomine et pro parte dicti domini Leonardi donatarii, heredum et successorum

suorum, stipulante et gratificante dictam donationem et omnia et singula predicta habere et tenere perpetuo firma, grata, rata et accepta observare et adimplere et ullo unquam tempore contradicere vel venire aliqua ratione vel causa de iure vel de facto per se vel per summissam personam nec agenti consentire sub hiipotheca et obligatione omnium bonoru(m) suorum mobilium et stabilium, feudalium et burgensaticorum, presentium et futurorum, sub refectione damnorum et interesse et expensarum litis et extra renunciando exceptioni doli et metus cause condictione sive causa in factum, actioni quando dolus dat causam contractum vel incidit in contractu reique non fore sic geste beneficio restitutionis in integrum, vitio ingratitudinis, beneficio paupertatis et immense donationis et omnibus aliis legibus civilibus et canonicis, constitutionibus, pragmaticis, ritibus, capitulis, usibus, consuetudinibus // scriptis et non scriptis, privilegiis comitum et baronorum ac illustrium personarum; et sic pro attendendis premissis dictus illustris iuravit tactis scripturis in manibus mei predicti notarii; volens dictus illustris dominus Marchio quod presens contractus donationis predicte possit semel et pluries clausulari el ratificari Consilio Sapientum, substantia non mutata in favorem dicti domini Leonardi, heredum et successorum suoru(m), etiam partibus, que tanguntur non citatis vel absentibus; unde ad futuram rei memoriam factum est presens publicum inslrumentum manu mei predicti notarii nostrorumque iudicis et notarii ac testium infrascriptorum, subscriptionibus et testimonis communitum.

Actum in dicta terra Castri Boni anno, mense. die et inditione premissis.

Ego Petrus Amanco annalis iudex terre Castri Boni, qui supra, testis.

Ego Nicolaus de Campo Odiis interfui et testor.

Ego Gabriel de Flondiola miles interfui et testis sum,

Ego Cesar Gambitella premissis interfui et testor.

Ego Joannes de Santuciis testis sum.

Ego Andreas de Perdicario, qui sup(r)a, // per totum Regnum Sicilie et insulas coadiacentes regia auctoritate iudex ordinarius atque notarius publicus premissis omnibus interfui, scripsi, publicavi et in hanc formam publicam redigi meoque solito signo signavi et id eo me subscripsi. Post cuius quidem preinserti instrumenti presentationem fuit pro parte eiusdem illustris Dispoti, Magestati n(ost)re humiliter supplicatum, ut dicte donationi, concessioni ac perfustem traditioni sibi pro se et suis heredibus et successoribus in perpetuu(m) facte de dicta terra et castro Montis Sarcii per dictum illustrem d(omi)num Joannem, Comitem de Vigintimiliis, Marchionem Jeracii, omnibusque et singulis in d(ict)o instrumento contentis, expressis et declaratis, assentire benignius dictumque

instrumentum cum omnibus que in se continet confirmare, laudare et approbare illisque confiirmationis nostre robur adiicere de speciali gratia dignaremur. Nos fidelium nostrorum acta compendia gratis affectibus proseguentes pro consideratione quoque sincere devotionis et fidei ac maximi amoris et singularis affectionis eiusdem Dispoti nec minus illustris pre-//fati Marchionis erga Magestatem nostram; qui etiam eidem Magestati nostre ut dicte concessioni et donationi ut premittitur per eum dicto illustri Dispoto heredibusque et successoribus suis facte assentire et auctoritatem nostram ac beneplacitum et consensum impartiti dignaremur instantissime supplicari fecit; fuit in hac parte supplicationibus inclinati que exauditionis gratiam pro maximis et amplissimis meritis et servitiis ipsoru(m) illustris Marchionis et Dispoti erga nos prestitis dignemerentur predictum preinsertum instrumentum concessionis, donationis et tradictionis dicte terre et castri Montis Sarculi cum iuribus et pertinentiis suis omnibus fact(is), ut predicitur, dicto illustri Dispoti pro se et suis heredibus et successoribus in perpetuum omniaque et singula contenta expressa et declarata in eo rata, grata, valida et firmo habentes et gerentes, quatenus tamen rite recteque processerint el alias pro inde facta sint; veris quidem ex istentibus prenarratis bonorurnque feudalium natura in aliquo non mutata, nonobstante quod super bonis feuda- // libus processisse noscantur. Tenore presentiu(m) nostra ex certa scientia, mature deliberate et consulto assentimus et consentimus ex gratia nostrumque assensum, consensum pariter et decretum et auctoritatem interponimus omniaque et singula in dicto instrumento contenta expressa et declarata ratificamus, acceptamus, laudamus, approbamus et confirmamus, nostreque ratificationis, acceptationis, laudationis, approbationis et confirmationis munimine et suffragio roboramus. Volentes et decernentes expresse quod huius modi noster assensus et confirmationis gratia ex inde subsecuta eidem illustri Leonardo Dispoto Arte suisque heredibus et successoribus ex suo corpore legitime descendentibus natis iam et in antea nascituris omni futuro tempore efficaciter stabilis et incommutabiliter sint reales et firme nullumque diminutionis incomodum vel impugnationis obiectu(m) aut dubietatis involucrum in iudiciis vel extra quomodolibet pertimescat, sed in suo semper robore et effiicacia perseverent; fidelitate // tamen nostra feudali quoque servitio et [adoha] nostrisque aliis et alterius cuiseumq(ue) iuribus semper salvis et expresse reservatis. In cuius rei testimonium presentes licteras fieri fecimus magno Magestatis nostre sigillo pendenti munitas. Datum in Castello Novo civitatis nostre Neapolis per magnificum virum Lucam Torrolum Romanum locumtenentem spectabilis et magnifici viri honorati de Aragonia, Caiietani,

Fundorum Comitis, Regni huius Logothete et Protonotarii. collateralis consiliarii fidelis, nostri plurimum dilecti.

Die XI mensis novembris anno Domini 1474.

Regnorum nostrorum anno decimo septimo.

Rex Ferdinandus.

Egidius Sardonal p(ro)p(e) [gat.le]

Io(annes) Dominicus Rex mandavit mihi Antonello de Petrucciis, solvit [tare] nos XII [N.A.] de Montibus [Loc. M. Cam.]

Registrata in cancellaria penes cancellarium in r(egistr)o p(redict)o (carta) 43.

Unde ad futura(m) rei memoriam et ut de presenti publicatione fides plenaria ubique haberi valeat factum est; inde presens publicum instrumentum // transumpti per dictum notarium Antonium Manianti, nostris subscriptionibus roboratum. Actu(m) Messane anno, mense, die et indictione premissis.

Ego Vincentius Sollima, legum doctor, iudex Messan(e)

Ego Angelus Maza, legum doctor, iudex Messan(e)

Ego notarius Julius de Pasqualio testor.

Ego notarius Bernardus de Simone de Messana testor.

Ego notarius Martinus de Joanne de Messana testor.

Ego notarius Nicolaus Ivela testor.

Ego notarius Jacobus de Carissimo testor.

Ego qui supra Antonius Manianti auctoritate apostolica notarius et regius publicus totius Vallis Demenne premissa omnia rogatus publicavi et scribi feci manu scriptoris ex presidii autoritate mihi prestita ut constitit meisque solitis signo et subscriptione signavi (et cetera) testor (et cetera).

–locus signi–

Nos Jurati Universitatis Nobilis Civitatis Messane. Universis et singulis officialibus et personis in quavis orbis parte constitutis, presentes // nostras patentes licteras inspecturis notum facimus et indubia testamur fide qualiter hon.(orabilis) notarius Antonius Manianti, qui preinsertu(m) publicum transumptum confecit et in preinsertam publicam formam redegit, fuit et est notarius publicus sive tabellio cuius actibus et instruments indubia in iudiciis et extra adhibetur fides; idcirco preinserto publico instrum(en)to tanqum autentico et fide digno omni fariam poteritis prestare fidem; in cuius rei testimoniu(m) presentes fieri fecimus nostro solito civitatis sigillo in pede munitas.

Datum in nobili civitate Messana 16 martii decimequarte indictionis 1495.

Locus sigilli.

Presens copia est ex(tra)cta a suo originali in pergameno scripto sistente in archivio ex(cellentissi)mi d(omi)ni Leonardi de Tocco p(ri)n(ci)pis Acaiie et Montis Militum mihi exhibito et exhibenti restituto cum quo facta cotte concordat meliori semper salva; et in fidem ego v(ir) i(llustrer) d(octo)r Nicolaus Antonius Ferraiolo de Neap(oli) Ap(ostoli)cus et Regius // notarius hanc feci et sig(na)vi Neap(oli) die 3 m(ensi)s octobris 1724.

Carolus Dei gr(ati)a Hispaniar(um) Rex ac divina faccente clem(enti)a Romanorum Imp(erato)r semper Augustus. Joseph Leopoldus de S(anc)to Severino, P(ri)n(ce)ps Bisiniani et Pauci, Comes Clarimontis, Saponarie et Altimontis, Primus Baro in presenti Regno, Magnus Magister Iustitiarius.

Pateat et notum sit universis et singulis presentium seriem inspecturis atque lecturis qualiter re(troscri)ptus m(agnifi)cus d(octo)r Nicolas Antonius Ferraiolo, qui re(troscri)ptam extracta fecit et se subscripsit ab olim fuit prout ad presens est publicus et regia aucthoritate notarius Neapolitanus fidelis et legalis scripturisque per eum confectis et consimilibus semper adhibita fuit prout ad p(rese)ns adhibetur plena et indubitata fides. In quorum fidem has presentes testimoniales licteras fieri iussimus et ab uno ex actor(um) Magistris in Capite M.C.V. // subscriptas ac mag(nifi)co secretario et sigillo eiusdem M.C. subscriptione et impressione munitas et roboratas, ut decet.

Dat(um) Neap(oli) ex Palatio d(icti) M.C. die 5 m(ensi)s (octo)bris 1724. Michael Gervasi M.C.V., sec(retarius)

Luogo del sigilio Dom(ini)cus Salernus Act(orum)

Non solvit quia ex sanguine regio Mag(ister) in Capite M.C.V. in Civilibus

Jacobus Busenello pro Ser(enissima)m Venetiar(um) Reipubl(icam) (et cetera) in hoc Regno Neapoli residens.

Fidem facimus et attestamur retroscrip(tis) mag(nifico)s Michaelem Gervasi nec non Dominicum Salerno sunt tales quales se subscripserunt et omni fide digni. In quorum (et cetera).

Datum Neap(oli) in Palatio Divi Marci die 16a (octo)bris 1724. Giacomo Busenello resid(ent)e Veneto. Gio(vanni) Giacomo Simoni seg(retari)o.

Copia

In Nomine Dni Amen. Anno Incarnationis eiusdem
1495. Mensis Martij decimo die. Mensis eiusdem de=
cimo quarta Indictionis, Regnante Serenissimo Domi=
no Nostro Dno Rege Castellae, Aragonum, Siciliae, Na=
varre, Valentiae, Maioricarum, Sardiniae, et Corsicae, Co=
mite Barchinonae Duce Athenarum, et Neopatriae,
ac etiam Rossillionis, et Ceritaniae Comite, Regni vero
eius Siciliae sui Regiminis Anno vigesimo octavo felici=
ter Amen. Nos Infrascripti Iudices Nobilis Civitatis
Messanae Antonius Marsanti auctoritate qua infra
Notarius, et Testes Subscripti ad hoc vocati specialiter,
et rogati presenti Scripto publico notum facimus, et
testamur, quod ad nostram accedens presentiam Illu=
strissimus Dominus Leonardus de Tocco Dispotus Arte
[illegible] exhibuit, et presentavit quoddam Privilegium Se=
renissimi atque bone memorie Regis Ferdinandi Re=
gni Neapolis, continens Assensum, et consensum ipsius
Regis super donatione, et traditione Terre et Castri
Montis Sancti Regni Neapolis, factis per Illustrem Do=
minum [illegible] Ioannem de Vigintimilijs Marchionem
Geracij Regni Siciliae ipsi Illmo Dno Dispoto eius Nepoti,
in quo est Sigillum pendens cordula serici russi, et
Crocei coloris contextum, in altera cuius Sigillo

Γρηγόρης Μπαϊρακτάρης

Ένας οικουμενιστής Σεΐχης της Ανατολής, Μπεντρεντίν, ο γιος του καδή από την Σιμάβνα

Μελετώντας τον ανθρώπινο πολιτισμό, είναι σίγουρο ότι ο επίμονος ερευνητής θα διερωτηθεί αν έχουν δίκιο οι Κινέζοι που εν είδει παροιμίας ισχυρίζονται ότι *«πολλοί μικροί άνθρωποι σε πολλούς μικρούς τόπους με πολλές μικρές πράξεις μπορούν να αλλάξουν το πρόσωπο του κόσμου»*. Πρόκειται για «μικρούς» ανθρώπους τους οποίους η συνήθης ιστοριογραφική πρακτική τους καταδικάζει στα «ψιλά», όπως συνήθως λέμε την απαξιωτική στάση που κρατά η μακροϊστορία των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων έναντι της μικροϊστορίας των κοινωνικών/ πολιτισμικών ζυμώσεων, ιδεών και διεργασιών[1]. Άλλωστε η Ιστορία γράφεται, ως επί το πλείστον, από τους νικητές, με κύρια επιδίωξη τον εξοστρακισμό ακόμα και από τη μνήμη, των ηττημένων.

Αν η προηγούμενη σκέψη εξειδικευτεί στα πλαίσια του πολιτισμού της μεσαιωνικής Ανατολής το πρώτο όνομα που θα ταίριαζε με την κινέζικη παροιμία ίσως θα ήταν αυτό του Μπαμπέκ του Πέρση (ή Τούρκου), ο οποίος οργάνωσε ένα λαϊκό επαναστατικό κίνημα στα χρόνια της χαλιφείας του αββασίδη Αλ-Μαμούν (813-833), στις βόρειες επαρχίες του κράτους του (σημ. Αζερμπαϊτζάν) (816-837). Ο χαλίφης μπόρεσε να γίνει κύριος της κατάστασης μόλις το 830, ενώ ένας από τους συνεργάτες του Μπαμπέκ, ο Νασρ (Nas'r), προσέφυγε με 14.000 αξιόμαχους στρατιώτες του στο βυζαντινό έδαφος και βρήκε στήριξη από τον τότε αυτοκράτορα του Βυζαντίου Θεόφιλο, κάτι που επιδείνωσε τις σχέσεις των δύο κρατών[2].

Ένα παρόμοιο ρόλο αποκαλύπτει σταδιακά η έρευνα ότι διαδραμάτισε και ο Σουφισμός, αυτό το εξαιρετικά πολύπλοκο κοινωνικό και ευρύτερα πολιτισμικό φαινόμενο στο χώρο της Ανατολής με αναμφίβολα κορυφαίες επιδόσεις όχι μόνο στο χώρο της φιλοσοφίας και της θρησκείας, αλλά και σε αυτόν της τέχνης, της εκπαίδευσης, της ψυχολογίας και του μυστικισμού.

Ο Οικουμενικός Σουφισμός

Για να κατανοήσει και αποτιμήσει, λοιπόν, κανείς το έργο τόσο του Μπεντρεντίν, όσο και άλλων λογίων και διανοουμένων της Ανατολής, πρέπει να το

1. Βλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο του F. Braudel, *Γραμματική των Πολιτισμών*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

2. Βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β΄, σ. 203-4.

τοποθετήσει μέσα στα συμφραζόμενα της συγκεκριμένης ιστορικής παράδοσης από την οποία προήλθε και της οποίας αποτελεί κορυφαίο εκπρόσωπο. Η παράδοση αυτή δεν είναι άλλη από τον **Οικουμενικό Σουφισμό** (*tasawwuf*, ειδικό ρηματικό ουσιαστικό που σημαίνει *«να γίνω σοφός»*)[3], μια παράδοση που επεκτάθηκε την περίοδο του Μεσαίωνα στον περσοαραβικό κόσμο, συνδυάζοντας αλλά και δημιουργικά αναπλάθοντας όλα εκείνα τα στοιχεία τόσο της αρχαιοελληνικής και ελληνιστικής παραγωγής, όσο και άλλα στοιχεία της Ανατολής, μόρια του Ερμητισμού, του Νεοπλατωνισμού, του Γνωστικισμού, του Σαμανισμού και φυσικά του Χριστιανισμού. Άλλωστε έχει επίσημα διατυπωθεί η άποψη ότι το όνομα «Σούφι» χρησιμοποιούνταν πριν ο Μωάμεθ διακηρύξει την προφητική αποστολή του[4]. Αναφέρεται επίσης η περίπτωση ενός αξιοσέβαστου δασκάλου των Σούφι, του Uweis (Ουβεΐς), που πέθανε στα 657, ο οποίος ποτέ δε συνάντησε το Μωάμεθ, αν και ζούσε στην Αραβία την ίδια εποχή[5].

Οι ρίζες του Οικουμενικού Σουφισμού χάνονται στα βάθη των αιώνων, ωστόσο μπορούμε να τις ψηλαφίσουμε στην πρώτη αφύπνιση της μονοθεϊστικής σκέψης που έχει τουλάχιστον καταγραφτεί στην επίσημη ιστορία, τον Φαραώ της Αιγύπτου Ακενατόν και τη γυναίκα του Νεφερτίτη (Ακ(χ)νατόν, Αμένοφις ο Δ΄, περίπου 1353-1335 π.Χ.), αλλά και σε άλλα εξέχοντα πνεύματα της αρχαιότητας που έδρασαν στην Ανατολική Μεσόγειο και την Ασία με παρόμοιους προσανατολισμούς.

Σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορική διαδρομή του Σουφισμού λαμβάνει χώρα το 529 μ.Χ. και το κλείσιμο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών από τον Ιουστινιανό, οπότε αναγκάστηκαν οι επτά μεγάλοι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι να

3. Βλ. Carl Ernst, *The Shambala Guide To Sufism*, Boston 1997 και σε ελληνική μετάφραση *Σουφισμός, Η Φιλοσοφία και η πρακτική της Μυστικής Παράδοσης του Ισλάμ*, μτφρ. Σοφία Λειβαδοπούλου, εκδ. Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη 2001 (=*Σουφισμός*), σ. 23-48, όπου γίνεται μια εκτενής επεξεργασία του όρου Σουφισμός και της σχέσης του με το Ισλάμ και το άρθρο "Tasawwuf" στην EI^2, όπου υπάρχουν ενδείξεις της τεράστιας βιβλιογραφίας η οποία υπάρχει για το θέμα του Σουφισμού στις ευρωπαϊκές γλώσσες.

4. Ι. Σαχ, *Οι διδασκαλίες των Σούφι*, μτφρ. Ανδρ. Τσακάλης, εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1978, 1981 (α΄. έκδ. Λονδίνο 1964), σ. 81. Παρόμοια αντίληψη εκφράζει και ο Sarraj στο *Kitab al-Luma*, μτφρ. A.J. Arberry, Gibb Memorial Series, Λονδίνο 1947 που κατά το Nicholson (*Οι Μυστικοί των Σούφι*, σ. 29), είναι η αρχαιότερη ίσως συνοπτική περιγραφή για το Σουφισμό που έχουμε στα χέρια μας.

5. Σαχ, *ό.π.*, σ. 81.

φύγουν πέρα από την Αθήνα και το Βυζάντιο, προκειμένου να βρουν καταφύγιο στην αυλή του Πέρση Βασιλιά **Χοσρόη Α΄Ανουσιρβάν** (=Αθάνατη Ψυχή), ο οποίος κατηύθυνε τις τύχες του σασσανιδικού βασιλείου. Στη συνέχεια, δημιουργείται η γνωστή αντιγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα από την ελληνική γλώσσα στη συριακή, και αργότερα μετά τις αραβικές κατακτήσεις του 7ου αιώνα και εξής, στην περσική και αραβική. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξαν (Πέρσες, Άραβες, αλλά και Νεστοριανοί ή Μονοφυσίτες Χριστιανοί) σε συγγράμματα ιατρικής, αστρονομίας, αλλά από την αρχή μετέφρασαν και συλλογές ηθικών αφορισμών του Σόλωνα, Σωκράτη, Πυθαγόρα καθώς και μερικά από τα αλχημιστικά έργα του Ερμή του Τρισμέγιστου[6].

Όλες αυτές οι Σχολές τείνουν πλέον να θεωρούνται ως μεγάλα κέντρα ελληνικής γνώσης, με σαφείς φιλοσοφικούς και επιστημονικούς, πέρα από μεταφραστικούς στόχους, με αναμφισβήτητες επιρροές αργότερα στον Ισλαμικό κόσμο[7]. Από την εποχή που εξαπλώθηκε το Ισλάμ (7ος αι. μ.Χ. και εξής) δάσκαλοι σ' αυτές τις Σχολές και συνεχιστές αυτού του υπό διωγμό ελληνικού πνεύματος, επρόκειτο να είναι διάφοροι φιλόσοφοι της Ανατολής, φιλελεύθερα και αντισυμβατικά πνεύματα, ποιητές, φιλόσοφοι, αλχημιστές, γιατροί, μαθηματικοί, μυστικιστές, που ονομάστηκαν *Σοφοί* και στην παραφθορά της λέξης στα περσικά, αραβικά, *Σούφι*.

Όπως αναφέρει ο Nicholson στο κλασικό πια έργο του «*Οι Μυστικοί των Σούφι*», πολλοί Σούφι θεωρούν ότι ο Σουφισμός είναι η Μυστική Διδασκαλία

6. Βλ. Δ. Γούτας, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό. Ελληνο-αραβικές μεταφράσεις στη Βαγδάτη κατά την πρώιμη αββασιδική περίοδο (2ος-4ος / 8ος-10ος αι.)*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2001 και Γρ. Ζιάκας, *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση*, Θεσσαλονίκη 1979, ανατ. 1980.

7. Βλ. Fr. Bonardel, *Ο Ερμητισμός*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994 (1985[1]), σ. 71 κ.εξ., όπου αναφέρεται ότι τα ίχνη του Corpus Hermeticum, που συμπιλήθηκε από τον Στοβαίο (500 περίπου μ.Χ.), αφού χάθηκαν μεταξύ 6ου και 11ου αιώνα, και ίσως με τη βοήθεια των Σαβείων, σύμφωνα με μια υπόθεση του W. Scott, οι οποίοι τον 9ο αιώνα τελούσαν ακόμη στο Αράν μια ειδωλολατρική λατρεία αφιερωμένη στον Ερμή – Τοθ, το θεό των εκπολιτιστικών επινοήσεων, τον οποίο ταυτίζουν πλέον με τον Ίδρι (που αναφέρεται στο Κοράνιο), πέρασε στο Ισλάμ. Άποψη που αναπτύχθηκε από τον H. Corbin ο οποίος ανέδειξε τη σημασία της ερμητικής λογοτεχνίας στο ιρανικό Ισλάμ και τον L. Massignon, ο οποίος σημείωνε ότι για τους σιίτες «η ιστορία είναι κυκλική, και πρέπει να μπορεί να αποσαφηνίζεται με την αναδρομή στα παραδείγματα των αρχαιότερων προφητών». Επίσης βλ. Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, Λονδίνο 1983 (και Columbia University Press, Νέα Υόρκη), σ. 1-36. Επίσης για το μεταφραστικό κίνημα.

μέσα σ' όλες τις θρησκείες και προτιμούν να αυτοαποκαλούνται *Αλ αλ-Χάκ*, δηλαδή οι *Οπαδοί της Αλήθειας*[8]. Στις καλύτερές του στιγμές (δηλαδή τις πιο ανοιχτές και οικουμενικές, ανθρωπιστικές) ο Σουφισμός θεωρούσε όλες τις θρησκείες, λιγότερο ή περισσότερο, «τέλειες σκιές δύναμης απ' το μεγάλο, κέντρο της Αλήθειας»[9]. Ο Οικουμενικός Σουφισμός συνεχίζοντας την μονοθεϊστική-ανθρωπιστική του οπτική, καλλιέργησε την ανεξιθρησκία, την ανάγκη συνύπαρξης όλων των λαών, των πολιτισμών και των θρησκειών.

Ο Spencer Trimingham, συγγραφέας του περιεκτικού έργου «*The Sufi orders in Islam*», υποστηρίζει ότι με τον όρο *Σούφι* «*μπορούμε να θεωρήσουμε καθέναν που πιστεύει ότι είναι δυνατή η άμεση εμπειρία της επικοινωνίας με το Θεό και ο οποίος προετοιμάζεται για κάτι τέτοιο, προκειμένου να φτάσει σ' αυτό το επίπεδο*»[10]. Γι' αυτό σύμφωνα με τους Σούφι, «*όλες οι παραδόσεις οδηγούν στη μία και μόνη αλήθεια*».

Αν επιχειρούσαμε να απαντήσουμε στο ερώτημα «ποια ήταν η στάση του Σουφισμού απέναντι στο Ισλάμ;», καλό θα ήταν να είχαμε κατά νου, για μια ακόμη φορά, τα λόγια του Nicholson: «*Μια πρόχειρη τοποθέτηση στο θέμα, είναι να πούμε ότι πολλοί απ' αυτούς υπήρξαν καλοί Μουσουλμάνοι, πολλοί επίσης ελάχιστα μουσουλμάνοι και ένα τρίτο μέρος, ίσως το πολυπληθέστερο,* ***επιφανειακά Μουσουλμάνοι*** *(Moslems after a fashion). Κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων του Μεσαίωνα, το Ισλάμ ήταν ένας αναπτυσσόμενος οργανισμός και σιγά-σιγά μεταμορφώθηκε κάτω από την επιρροή των διαφόρων κινημάτων, ένα από τα οποία ήταν και ο Σουφισμός*»[11]. Σε τελική ανάλυση, «*ο Σουφισμός μπορεί να συμβαδίσει με τον ελεύθερο στοχασμό - ήδη το έχει κάνει-*», όπως ισχυρίζεται ο Nicholson, «*αλλά δύσκολα μπορεί να συμβαδίσει με την αίρεση. Αυτό εξηγεί το γιατί η τεράστια πλειοψηφία των Σούφι είναι, τουλάχιστον κατ' όνομα, προσκολλημένοι στο καθολικό σώμα της μουσουλμανικής κοινότητας*»[12].

8. R. Nicholson, *Οι Μυστικοί των Σούφι*, εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1985, σ. 1.
9. Nasrollah S. Fatemi, "Love, Harmony and Brotherhood", *Sufi Studies: East and West*, Ed. prof. L.F. Rushbrook Williams, τ. 1 (Κεντ 1973-4), σ. 50.
10. S. Trimingham, *ό.π.*, σ.1.
11. R. Nicholson, *ό.π.*, σ. 24.
12. R. Nicholson, *ό.π.*, σ. 84.

Η θεωρία του Σουφισμού εξυψώνει τον άνθρωπο και τον οδηγεί στη **θέωση** (fana fil'llâh, η εκμηδένιση μέσα στο Θεό). Στην πορεία αυτή προτάσσεται η **αυτογνωσία**, το «*γνώθι σαυτόν*» του Σωκράτη, με την έννοια μιας ενδοσκόπησης που θα οδηγήσει στο «καθρέπτισμα», την παραδοχή του εγωισμού και της άγνοιας, θα ακολουθήσει το στάδιο του εσωτερικού καθαρμού και της αναζήτησης του θείου σπινθήρα που υπάρχει μέσα σε κάθε άνθρωπο, έως την τελική Ένωση με την **Αλήθεια** (al-haqq) μέσω του **θείου έρωτα**. Για την επίτευξη ενός τέτοιου γιγάντιου έργου, ο μαθητής χρειάζεται τη βοήθεια ενός μυημένου και έμπειρου δασκάλου, «γέροντα» (πιρ, σέιχ/ σεΐχη, μπάμπα, ντέντε).

Μολονότι ωστόσο, οι κορυφαίοι διανοούμενοι, επιστήμονες, φιλόσοφοι και ποιητές που κληρονόμησαν και δημιουργικά ανέπλασαν την κληρονομιά του Σουφισμού, στις θρησκειοφιλοσοφικές Σχολές/ Πανεπιστήμια που δημιούργησαν καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, η μελέτη των οποίων συνιστά ουσιώδες κεφάλαιο της παγκόσμιας ιστορίας των Ιδεών και του πολιτισμού γενικότερα, ανέπτυξαν μια Οικουμενική Φιλοσοφία και άρθρωσαν έναν πολύ επαναστατικό λόγο, ξεπερνώντας το εμπόδιο της θρησκείας, της φυλής, του έθνους και αγκαλιάζοντας όλους τους ανθρώπους, που συχνά τους έφερε σε αντιπαράθεση με το κατεστημένο, καθώς θεωρούσαν όλες τις θρησκείες, λιγότερο ή περισσότερο, «*τέλειες σκιές δύναμης απ' το μεγάλο κέντρο της Αλήθειας*»[13], ωστόσο στα χρόνια των Τουρκομάνων και των Οθωμανών, πολλές δερβίσικες αδελφότητες και για λόγους επιβίωσης, αλλά και συνείδησης, ευθυγραμμίστηκαν με το Ορθόδοξο (Σουνίτικο) ή το Σιίτικο Ισλάμ. Οι οικουμενικές αντιλήψεις του Σεΐχη Μπεντρεντίν, όπως και του Τζελαλεντίν Ρούμι, που γκρεμίζουν τα εθνικιστικά, φυλετικά, θρησκευτικά, ταξικά τείχη, μολονότι ποτέ δεν εξαφανίζονται ολότελα, παύουν ωστόσο να αποτελούν τον κανόνα.

Ακόμη και έτσι όμως, γνωρίζουμε ότι στη διάρκεια της Οθωμανικής Ιστορίας οι σχέσεις του επίσημου κράτους με τις δερβίσικες σχολές/ αδελφότητες δεν ήταν και οι καλύτερες και εν πάση περιπτώσει δεν ήταν πάντα σταθερά θετικές. Υπήρξαν βεβαίως σουλτάνοι (Μουράτ Α΄, Βαγιαζήτ Α΄, έως και την εποχή του Μεχμέτ Β΄, 1451-81) οι οποίοι προκειμένου να εξασφαλίσουν την ενεργό συμμετοχή των Μπεκτασήδων, των Αχήδων και άλλων δερβίσικων/

13. Nasrollah S. Fatemi, *ό.π.*, σ. 50.

ετερόδοξων σε σχέση με το σουνίτικο Ισλάμ ομάδων/ αδελφοτήτων, στις επιδιώξεις τους για πλήρη κυριαρχία και έλεγχο των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας, παραχώρησαν προνόμια. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν και βίαιες αντιπαραθέσεις.

Στο 13ο αιώνα αξίζει να αναφερθούμε στην ανταρσία του δερβίση Μπαμπά (ή Μπάμπα, που είχε τη σημασία του δημοφιλούς ιεροκήρυκα) Ισχάκ. Το 1241 ο Μπαμπά Ισχάκ, αρχηγός των *μπαμπαήδων*[14], οδηγεί τους οπαδούς του στην πρώτη μεγάλη τουρκομανική εξέγερση που μαρτυρείται στις ιστορικές πηγές. Τελικά η ανταρσία θα κατασταλεί με πολύ αίμα από Φράγκους μισθοφόρους που συνεργάζονταν με τους Σελτζούκους και πολλοί από τους τουρκομάνους δερβίσηδες θα καταφύγουν στα δυτικά παραμεθόρια εδάφη και τα Βαλκάνια, όπου τους υποδέχτηκαν με ευμένεια[15].

Ένας από αυτούς τους με το βαθμό του σεΐχη, δηλαδή του δασκάλου και επικεφαλής κάποιας ομάδας, ήταν ο Σαρή Σαλτούκ (ή Σαλτίκ, όπως πρέπει να προφερόταν το όνομά του). Το 1261 (ή 1263) πέρασε στην επικράτεια του Βυζαντίου και εγκαταστάθηκε στη Δοβρουτσά (Ανατολική Βουλγαρία) (τη χώρα των Καρβούνων ή Μικρά Σκυθία, κατά τους Βυζαντινούς), όπου σε σύντομο χρονικό διάστημα ίδρυσε 2-3 πόλεις. Στο βιβλίο Σαλτούκ-ναμέ (Βιβλίο του Σαλτούκ), ένα έπος που τον παρουσιάζει ως δερβίση και γαζή (πολεμιστή της πίστης), εμφανίζεται σαν τον Άγιο Γεώργιο να σκοτώνει και αυτός ένα δράκοντα και από ευγνωμοσύνη οι χριστιανοί προσχωρούν στο Ισλάμ. Η δράση του εντοπίζεται στα Βαλκάνια, την Πολωνία και τη Ρωσία, με κέντρο τη Δοβρουτσά και την Κριμαία, ενώ πληροφορούμαστε ότι «η αγιότητα του Σαρή Σαλτίκ είχε γίνει γνωστή στον οικουμενικό πατριάρχη»[16]. Γενικά, μέσα σε όλους αυτούς τους μύθους, θρύλους και παραδόσεις, οδηγούμαστε στη βάσιμη υπόθεση ότι ένας έντονος συγκρητισμός βρίσκεται σε εξέλιξη κατά τον 13ο αιώνα. Από τους διαδόχους του Σαρή Σαλτίκ, μαθητής και συνεργάτης του Χατζή Μπεκτάς, ο Αμπντάλ Μουσά, ανέθεσε σε έναν από τους γνωστότερους δερβίσηδες των εμιράτων (του Αϊδινίου), τον Γαζή Ουμούρ Μπέη (1334-48), να διαδώσει

14. Cl. Cahen, BABA'I, *EI CD ROM Edition.*

15. Χ. Ινάλτζικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 317-9.

16. Το έπος αυτό είναι μια συρραφή των λαϊκών αφηγήσεων και κατορθωμάτων του Σαρή Σαλτούκ που φρόντισε να συγκεντρωθούν μεταξύ 1473-80 ο Τζεμ, γιος του Οθωμανού σουλτάνου. Βλ. Χ. Ινάλτζικ, *ό.π.*, σ. 319.

τις αρχές του Μπεκτασισμού στη Βαλκανική Χερσόνησο[17]. Ο Ουμούρ επωφελήθηκε από τη φιλία του με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ι. Καντακουζηνό και από ορισμένες πηγές (παλαιοτουρκικό κατάστιχο που αναφέρεται σε περιουσιακά στοιχεία οπαδών του αλλά και στο Βίο του Ουμούρ [έχει εκδοθεί στα γαλλικά από την Irene Melikoff-Sayar το 1941 και σε τουρκική μετάφραση το 1957], μπορεί να διακρίνει κανείς κάποια ιεραποστολική δραστηριότητα του Ουμούρ στη Θράκη, κάτι που μεταξύ άλλων είχε επισημάνει στη δεκαετία του 50 και ο Paul Lemerle[18].

Δεν πρέπει να θεωρήσουμε τυχαίο ότι στο τάγμα των Μπεκτασήδων, και μάλιστα κατά την πρώιμη αυτή εποχή του 13ου αιώνα, εντάχθηκαν πολλοί από τους αιρετικούς χριστιανικούς κύκλους, Νεστοριανοί, Παυλικιανοί (Φιλιππούπολη) τόσο στη Μικρά Ασία όσο και στη Θράκη[19]. Ειρήσθω εν παρόδω, στις ίδιες περιοχές της Θράκης, που αναπτύχθηκε ήδη από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, ο Μπαμπαϊσμός, ο Μπεκτασισμός και άλλα δερβίσικα κινήματα, λίγες δεκαετίες αργότερα (1335) διαδόθηκε η ησυχαστική διδασκαλία του Γρ. Σιναΐτη και του μαθητή του Δαβίδ Δισύπατου, ο οποίος συνεργάστηκε με τον Γρηγόριο Παλαμά για την επικράτηση του ησυχαστικού κινήματος. Άλλωστε ο Παλαμάς επισκέφθηκε μια μοναστική κοινότητα Μασσαλιανών (συγγενικών με τους Παυλικιανούς - Βογόμιλους των Βαλκανίων) (1316), ενώ λίγα χρόνια αργότερα (1354) συνελήφθη από τους Τούρκους στην περιοχή της Καλλίπολης και παρέμεινε σχεδόν ένα χρόνο μαζί τους, έχοντας την ευκαιρία να συνομιλήσει με πολλούς μουσουλμάνους θεολόγους και ίσως και ιερωμένους δερβίσικων ταγμάτων (Μεβλεβί, Μπεκτασήδες κλπ.). Τα αναμφισβήτητα σημεία επαφής των χριστιανικών ησυχαστικών τεχνικών προσευχής με τις αντίστοιχες που αναπτύχθηκαν την ίδια περίοδο σε όμορες χώρες της Ανατολής, πχ. με το μουσουλμανικό *ζικρ*, έχουν επισημανθεί από αρκετούς μελετητές τα τελευταία χρόνια, αποκαλύπτοντας έναν πολιτισμικό συγκρητισμό σε όλο του το μεγαλείο[20].

17. Ε. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, Institute of Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 106.

18. Paul Lemerle, *L' emirat d' Aydin. Byzance et l' occident. Recherches sur "La geste d' Umur Pacha"*, Paris 1957, σ. 144-79, 204-17.

19. Αναστασίου Ι., *Οι Παυλικιανοί. Η Ιστορία και η Διδασκαλία των από της εμφανίσεως μέχρι των νεωτέρων χρόνων*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα 1959.

20. Βλ. Βενιζέλος Χριστοφορίδης, *Οι Ησυχαστικές έριδες κατά το ΙΔ΄ αιώνα*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 22, επίσης L. Gardet, "Un probléme de mystique companée: la mention du Nom divin (dhikr) dans la mystique musulmane", *Revue thomiste* 3 (1952) 642-79, J. Meyendorff,

Η Δοβρουτσά, το ορμητήριο του Σαρή Σαλτίκ, θα αποτελέσει εστία έξεγέρσεων από τουρκομανικά φύλα και δερβίσικες ομάδες, σε όλη την οθωμανική περίοδο και όπως θα δούμε στη συνέχεια εκεί θα επεκταθεί και το κίνημα του Σεΐχη Μπεντρεντίν. Την ίδια εποχή με τον Μπεντρεντίν σημειώθηκαν και άλλα κινήματα δερβίσηδων με παρόμοιους αντιεξουσιαστικούς προσανατολισμούς, ωστόσο καθώς φαίνεται ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα και μετά, προκειμένου να έχουν μόνιμα εξασφαλισμένη την κρατική προστασία, ολοένα και περισσότερες αδελφότητες προτίμησαν να ασπαστούν το σουνιτικό Ισλάμ. Το κίνημα του διαβόητου *«επί παιδεία, σοφία και αγιωσύνη»*, κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, Σεΐχη **Μαχμούτ Μπεντρεντίν** (Badr Al- Din b. Kadi Samawna), έλαβε χώρα στη δεύτερη δεκαετία του 15ου αι.

Η ζωή του Μπεντρεντίν (=Μπ.)

Ο Μπ. γεννήθηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1358 (760 ετ. Εγίρας) στην Samawna (Αμμόβουνον, στα ελληνικά), μια πόλη κοντά στην Αδριανούπολη (Edirne). Ήταν ο τελευταίος γιος του δικαστή Ισραήλ, ο οποίος ταυτόχρονα ήταν Γαζής, δηλαδή πολεμιστής της Πίστης και θεωρούνταν μάλιστα από τους πιο παλιούς πολεμιστές, του οποίου η καταγωγή, κατά τα γραφόμενα του εγγονού του Χαφίζ Χαλήλ, στο έργο του «Μενακίμπ Σεΐχ»[21], πήγαινε πίσω στη γενιά του Αλαεντίν Κεϊκουμπάτ, του ονομαστού Σελτζούκου ηγεμόνα. Ο παππούς του Αμπντούλ Αζίζ συγκαταλέγεται στους εθνομάρτυρες των οθωμανών, λόγω της συμβολής του στους αγώνες των οθωμανών στη Ρωμυλία και του ηρωϊκού του θανάτου.

Introduction à l' etude de Grégoire Palamas, ed. Seuil, Paris 1959, σ. 201-3 (αγγλ. μτφρ. *A study of Gregory Palamas*, London 1964) και για τη σχέση των ησυχαστών και του Βουδισμού Ζεν βλ. Σ. Αγουρίδης, «Η εμπειρία του θείου φωτός στους Ορθόδοξους Ησυχαστές και ο φωτισμός στο Βουδισμό Ζεν», *Οράματα και Πράγματα (Αμφισβητήσεις, Προβλήματα, Διέξοδοι στο χώρο της Θεολογίας και της Εκκλησίας)*, εκδ. Άρτος Ζωής, (Αθήναι 1991) 28-39, ενώ για τη σχέση με τη γιόγκα, βλ. Γρηγόρης Ζιάκας, «Γιόγκα, αλήθειες και πλάνες», *ΕΕΘΣΠΘ* τ. 1 (1990) 271-83, ανάτυπο.

21. Οι τούρκοι ερευνητές απορρίπτουν τις αναφορές για την καταγωγή του Μπ. από τους επιφανείς Σελτζούκους, προφανώς διότι δεν τους συμφέρει να παραδεχτούν κάτι τέτοιο. Βλ. Ιωάννου Μελά, *Το Κομμουνιστικό Κίνημα του Σεΐχη Μπεντρεντίν Σιμαβναβή, Καντασκέρ των Οθωμανών πριν από την Άλωση 1416-1418*, Αθήνα 1983, σ.18.

Η μητέρα του Μπ. ήταν ελληνίδα (ρωμιά), κόρη του Έλληνα φρουράρχου των Διμοτικών, δηλαδή του Διδυμότειχου, και η οποία πήρε το όνομα Μελέκ όταν ασπάστηκε το Ισλάμ, προκειμένου να γίνει ο γάμος της με τον Ισραήλ, που τότε ήταν ο καδής (δηλαδή ο δικαστής) της Σιμάβνα. Γι' αυτό και ο Μπ. έμεινε γνωστός ως «ο γιος του καδή της Σιμάβνα» (Σιμαβνάογλου). Παρεμπιπτόντως, σε πολλά βιβλία ορισμένοι μελετητές συγχέουν την Σιμάβνα, όπου γεννήθηκε ο Μπ., με την Σιμάβ της Κιουτάχειας, που είναι φυσικά λάθος.

Τις βασικές αρχές της Ισλαμικής θρησκείας και του Νόμου πήρε αρχικά από τον πατέρα του και στη συνέχεια από τους νομικούς Σαχίντι και Γιουσούφ. Μετά πήγε στην Προύσα, την παλιά πρωτεύουσα των οθωμανών, και μαθήτευσε κοντά στον καδή Μαχμούτ Εφέντη, για τον οποίο υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι ήταν ελληνικής καταγωγής και γι' αυτό τον επέλεξε ο πατέρας του Μπ., ίσως επηρεαζόμενος και από τη γυναίκα του που ήταν ελληνίδα.

Το 1381, σε ηλικία 23 χρονών, πήγε στο Ικόνιο για να σπουδάσει Λογική και Αστρονομία κοντά στον ονομαστό σοφό, Φεϊζουλλάχ ή Φαΐντ Αλλάχ και από κει στα Ιεροσόλυμα και το Κάιρο. Γενικά υπήρχε η συνήθεια στα χρόνια εκείνα, όσοι φιλοδοξούσαν να αποκτήσουν ανώτερη παιδεία, να πηγαίνουν στις σχολές της Αιγύπτου, της Συρίας και της Περσίας που υπερείχαν των ιεροδιδασκαλείων της οθωμανικής επικράτειας[22].

Εκεί στο Κάιρο, μετά από την επιστροφή του από το προσκύνημα στη Μέκκα, το 1383, μυήθηκε στον Σουφισμό από τον Σούφι Σεΐχη Χασάν Αχλατί. Τόση ήταν πάλι η επίδραση του Σεΐχη του, ώστε αποφάσισε να ρίξει τα βιβλία του που είχαν σχέση με τη θύραθεν παιδεία στα νερά του Νείλου, μια παράδοση που θυμίζει την αντίστοιχη της ζωής του Τζελαλεντίν Ρούμι όταν ο δάσκαλός του, Σάμσι Ταμπρίζι, πέταξε τα βιβλία του τα σχετικά με το Ισλάμ, το Κοράνι κλπ. σε ένα πηγάδι στο Ικόνιο.

Η διδασκαλία του Μπεντρεντίν

Επιστρέφοντας στον Μπ., αξίζει να σημειωθεί ότι πριν από τη μαθητεία του κοντά στον Χασάν Αχλατί, υπήρξε πολέμιος του Σουφισμού, όπως και ο άραβας θεολόγος, Ιμπν ελ Άραμπι. Στη συνέχεια έζησε ορισμένα χρόνια μοναστι-

22. Adnan Adivar, *La science chez les Turks Ottomans*, Παρίσι 1939, σ.14.

κής ζωής στο Κάιρο, διορίστηκε δάσκαλος του γιου και διαδόχου του μαμελουκικού θρόνου της Αιγύπτου και το 1397, μετά το θάνατο του δασκάλου του, τον διαδέχτηκε ως Σεΐχης, δηλαδή ηγούμενος, στη Μονή. Ωστόσο λόγω διαφορών που προέκυψαν με τους συναδέλφους του, έφυγε από το Κάιρο και πήγε στην Ταυρίδα (Tabriz), για να γνωρίσει τους Σαφαβίγια της Αρνταμπίλ (οι γνωστοί Κιζιλμπασήδες, δηλαδή «κοκκινοκέφαλοι») που έναν αιώνα αργότερα, το 1511, ξεσήκωσαν μια τρομακτική εξέγερση στη νοτιοδυτική Μικρασία που κλόνισε συθέμελα την οθωμανική εξουσία και εδραίωσαν τη γνωστή για την αντιοθωμανική δράση της Δυναστεία των Σαφαβιδών στο Ιράν το 16ο αιώνα.

Στην πορεία του αυτή γνωρίστηκε με τους ηγέτες και άλλων δερβίσικων[23] ταγμάτων που δραστηριοποιούνταν στη Μ.Ασία, όπως τους πολυάριθμους Αλεβήδες, γνωστότερους και ως Μπεκτασήδες, τις συντεχνιακές οργανώσεις των Αχήδων και άλλες συναντήσεις πολύτιμες όπως αποδείχτηκαν στη συνέχεια στα μελλοντικά του σχέδια. Είναι τα δύσκολα χρόνια της εισβολής του Μογγόλου κατακτητή Ταμερλάνου στη Μικρά Ασία (1402-1403) και ο Μπ. ως δερβίσης αναπτύσσει ιεραποστολική δράση στα τουρκομανικά εμιράτα του Καραμάν και του Γκερμιγιάν, διακηρύσσοντας τις αρχές της κοινοκτημοσύνης, της ισονομίας και της ισοπολιτείας για όλους τους υπήκοους του οθωμανικού σουλτανάτου[24]. Το επαναστατικό και ιδιαίτερα πρωτοποριακό, ακόμα και για την εποχή μας πολλές φορές, κήρυγμά του, βρήκε μεγάλη απήχηση στους μικρασιατικούς πληθυσμούς και, όπως αναφέρεται από τους χρονικογράφους της εποχής, πλήθος μουσουλμάνων, αλλά και ετερόδοξων, κυρίως Ελλήνων, μεταξύ των οποίων και ένας ικανός αριθμός ορθόδοξων ιερέων, συγκινήθηκαν.

Είναι σίγουρο ότι πολλοί από τους κατοίκους θα θυμήθηκαν τα παρόμοια κηρύγματα του Μεβλανά (= *ο Δάσκαλός μας*, στα τουρκικά η πιο διαδεδομένη προσωνυμία του Ρούμι), ο οποίος από το 13ο αιώνα είχε διδάξει τις ίδιες αρχές του Οικουμενικού Σουφισμού με τα ποιήματα και τους λόγους του στην περιοχή του Ικονίου, αλλά και του Μπαμπά Ισχάκ, ο οποίος το 1241 εμφανίστηκε ως αρχηγός της πρώτης μεγάλης δερβίσικης εξέγερσης κατά της οθωμανικής

23. Η λέξη «δερβίσης» προέρχεται από την περσική Darwish και σήμαινε τον επαίτη, τον άνθρωπο που κρούει την πόρτα του Θεού, βλ. Βλαδίμηρου Μιρμίρογλου, *Οι Δερβίσσαι*, Αθήνα 1940, 1989 (ανατ.).

24. Α. Σαββίδης, Μπεντρεντίν Σεΐχης Μαχμούτ, *ΜΓΕ* 39 (1986) 420 και λήμμα «Βεδρεδδίν Σεΐχης» στο *Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού*, τ. 4 (2002) 306-9.

αυτοκρατορίας. Οι εξεγέρσεις των δερβίσηδων κατά της καθεστηκυίας τάξης ήταν πολλές σε όλους τους κατοπινούς αιώνες.

Η διδασκαλία του Μπ. ήταν αντίθετη σε πολλά θεμελιώδη στοιχεία της ισλαμικής τάξης και οργάνωσης. Ο Τρύφων Ευαγγελίδης αναφέρει ότι ο Μπ. δίδασκε «θεωρίες εκ διαμέτρου αντίθετες προς εκείνες του Κορανίου και των νόμων του Ισλάμ»[25]. Επέτρεπε την κατανάλωση οίνου, όπως και οι Μπεκτασήδες, κάτι που απαγορεύεται ρητά από το Ισλάμ. Δίδασκε τη μονογαμία, εξαιρούσε όμως τη γυναίκα από την κοινοκτημοσύνη. Επέτρεπε τη μουσική. Δίδασκε την ισότητα όλων θρησκειών και θεωρούσε ότι η ενοποίηση του κόσμου προϋποθέτει την ενοποίηση όλων των θρησκειών. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Μπ. τελούσε θρησκευτικές τελετές (ζικρ/ντικρ) κατά το τυπικό των αγιορειτών ησυχαστών στις οποίες συμμετείχε και χριστιανικός κλήρος. Ακόμα και σημαντικές δογματικές διαφορές εντοπίζονται στη διδασκαλία του, όπως η ψυχολογική του ερμηνεία για τον Παράδεισο (Τζεννέτ/Τζάννο) και την Κόλαση (Τζεχενέμ/Τζαχανάμ), καθώς εκείνος αρνιόταν την χωροθετική τους ύπαρξη, τη συμβατική άποψη των ιερατείων, δίνοντας την εξήγηση ότι σχετίζονται με τα καλά ή δυσάρεστα συναισθήματα που βιώνει κάποιος λόγω των αντίστοιχων πράξεών του. Έλεγε χαρακτηριστικά πως «*ενώ πριν από τον ισλαμισμό οι άνθρωποι λάτρευαν τα είδωλα που είχαν υλική υπόσταση, σήμερα λατρεύουν τα είδωλα εννοιών*»[26]. Ακόμα και την κλασική προσευχή του Ισλάμ είχε αλλάξει, διευρύνοντας το θρησκευτικό του πιστεύω στο «*ένας είναι ο Θεός*» παραλείποντας το «και προφήτης αυτού ο Μωάμεθ».

Ο Μπ. έγραψε περίπου 50 έργα, τα πιο πολλά για το Δίκαιο του Ισλάμ. Ωστόσο το έργο στο οποίο μπόρεσε να συμπυκνώσει τους ιδεολογικούς του προσανατολισμούς, είναι το «Βαριντάτ» (Εμπνεύσεις), στο οποίο απελευθερώθηκε από τις εξωτερικές επιστήμες και πέρασε στην εσωτερική γνώση. Πρόκειται για ένα ανθολόγιο των βασικότερων πραγματειών του και εκεί όπου διατυπώνει το φιλοσοφικό του μονισμό και τη μυστικιστική του εκδοχή. Πολύ χαρακτηριστικά λέει: «*Αν και η ουσία του Θεού είναι από μόνη της το Όλον και είναι η ίδια το Όλον, ωστόσο είναι ανεξάρτητη από το Όλον*»[27]. «*Η δημιουργία και η καταστροφή είναι μια παντοτινή διαδικασία*». Εξυπακούεται ότι δεν πί-

25. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, 1894, τ. Α΄, σ. 123-4.

26. Σαρρή, *Οσμανική Πραγματικότητα*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα, σ. 141-2.

27. Χαλίλ Ινάλτζικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 322.

στευε ούτε στη μέλλουσα Κρίση ούτε στην ανάσταση του σώματος. Σε όλες τις αρχές του Ισλάμ εκείνος έδινε μια πολύ εσωτερική, ψυχοκεντρική ερμηνεία, ουσιαστικά συνεχίζοντας την παράδοση και άλλων κορυφαίων σούφι φιλοσόφων, που ουδέποτε ελκύονταν από τις συμβατικές ερμηνείες των ορθόδοξων ουλεμάδων και το σεριάτ, το τυπικό δόγμα και δίκαιο της ισλαμικής θρησκείας.

Ο μυστικισμός του Μπ. δεν θα μπορούσε να μην έχει και το υπερβατικό στοιχείο της ένωσης με το Θεό, την Αλήθεια (haqq), που αποτελεί τον απώτερο, αλλά όχι και τον μόνο στόχο ενός μυστικιστή. Ο ίδιος περιγράφει μια τέτοια πνευματική του εμπειρία με πολύ συγκίνηση, όπως αρμόζει σε ένα τέτοιο βίωμα: «*Βρέθηκα σε έκσταση και απόμεινα θαυμάζοντας την παρουσία του Θεού. Η συγκίνηση μ' έπνιξε... Μια μέρα είδα το σώμα μου ως ολοκλήρωση του Θεού... Ο μύστης που γνώρισε τον Θεό χάνει κάθε του αίσθημα. Απλώνεται σε όλη την οικουμένη. Γίνεται ένα με τα βουνά και τα ποτάμια. Δεν υπάρχει εδώ ή έπειτα. Όλα είναι μία και μόνη στιγμή*»[28]. Λόγια φλογερά που θυμίζουν παρόμοιες περιγραφές από το βίο του Έλληνα Σεΐχη (Σέιχ αλ Γιουνάνι, όπως τον αποκαλούσαν οι Σούφι της Ανατολής), του Πλωτίνου, που τον συνέγραψε ο μαθητής του ο Πορφύριος, αναφορές των Νηπτικών Πατέρων της Εκκλησίας, αλλά και χιλιάδες στίχους από τον Ρούμι, τον Ομάρ Καγιάμ και άλλους μυστικιστές ποιητές της Ανατολής.

Στο «Φουσούσου ελ-χικέμ» (Πυρήνες των επιστημών), το γνωστό έργο του Ιμπν ελ Άραμπι, έγραψε ένα πολύ εμπεριστατωμένο υπόμνημα. Επίσης, το «Nur al Kalub» είναι σχετικό με το Σουφισμό, ενώ ιδιαίτερα εκτιμήθηκαν από τα έργα του το «Τεσχίλ» και το «Τσαμί ουλ Φουσουλίν». Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η θεωρία για την επίδραση του Μπ. και άλλων σούφικων θεωριών, όπως των Αχήδων, στη σκέψη και φιλοσοφία του μεγάλου νεοπλατωνικού φιλοσόφου του 15ου αιώνα, του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, αλλά και του μαθητή του, Γεώργιου Τραπεζούντιου, που επίσης επιχείρησε να συμβιβάσει το Χριστιανισμό με το Ισλάμ[29]. Από τους μελετητές εικάζεται ότι ο Μπ. ήταν συμμαθητής του Γεωργίου Γεμιστού στον Μεντρεσσέ της Αδριανούπολης.

28. *Ό.π.* σ. 323.

29. A. Savvides, «Morea and Islam 8th- 15th Centuries: a Survey», *JOAS* 2 (1990) 64 σημ. 138-9, όπου υπάρχει αναφορά στη σχέση του Γεμιστού με τον Εβραίο φιλόσοφο από την Προύσσα (Bursa), Ελισσαίο (πέθ. 1390), αλλά και τον Μπ. Με πλούσια βιβλιογραφία στην υποσ. 139. Βλ. επίσης Χρ. Σκουτέλας, *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, ο «αναγεννησιακός Έλλην» στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου*, Αθήνα 1999, σ.18-9 και παράρτημα Α΄: Ο σεΐχης Μπεντρεντίν Σιμαβναβή, 1360-1420, σ.

Το κίνημα του Μπεντρεντίν και του Μουσταφά (Ντεντέ Σουλτάν)

Το 1411 διορίζεται καντασκέρης, δηλαδή ανώτατος στρατοδίκης, από τον Μουσά Τσελεμπή, τον μικρότερο γιο του Σουλτάνου Βαγιαζήτ. Ωστόσο στη συνέχεια, ο Μουσά εκτοπίστηκε από τον αδελφό του Μεχμέτ, ο οποίος δύο χρόνια αργότερα ανακηρύχθηκε Σουλτάνος ως Μεχμέτ Α΄. Από σεβασμό όμως απέναντι στον Μπ. του χάρισε τη ζωή, αφήνοντάς τον να ζήσει στη Νίκαια (Ισνίκ) (1413) με τους δύο γιους του και την κόρη του, εξασφαλίζοντας και ένα επίδομα για την επιβίωσή τους. Ο Μπ. είχε παντρευτεί μια αιγύπτια σκλάβα, ο δε γιος του, Ισμαήλ, συνήψε γάμο με μια αρμενοπούλα, ανηψιά ιερέα. Ωστόσο, το όραμα μιας αταξικής κοινωνίας, οικοδομημένης στη συναδέλφωση όλων των ανθρώπων χωρίς εθνικές, φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις, σιγόκαιγε μέσα του και την εφαρμογή του θεωρούσε ως τη μόνη σωτηρία για τους εξαθλιωμένους πληθυσμούς μετά από την μογγολική θύελλα και την αναρχία που είχε προκύψει από τον αδελφοκτόνο πόλεμο των γιων του Βαγιαζήτ. Στα χρόνια της Νίκαιας εντοπίζεται και η μαθητεία του Ακ Σαμς αλ-ντιν κοντά του, του μετέπειτα διάσημου Σεΐχη της αδελφότητας Bayramiyya και πνευματικού δασκάλου του Μωάμεθ Β΄ Πορθητή (Φατίχ).

Με τη βοήθεια ενός μουσουλμάνου βοσκού, του Μουσταφά Μπιορκλουτζέ (δηλαδή τοποτηρητή της διδασκαλίας του) και ενός εβραίου ντονμέ (αρνησίθρησκου), του Τορλάκ Κεμάλ, ο Μπ. οργάνωσε από το 1416 την επαναστατική του κίνηση στη Μ. Ασία και στη Βλαχία (δάσος Ντελή Ορμάν)[30]. Ο Μουσταφά ήταν τέλειος γνώστης της ελληνικής, ενώ λέγεται πως είχε μελετήσει αρχαίους συγγραφείς και τους Πατέρες της Εκκλησίας. Κάποιοι μελετητές μάλιστα (π.χ. ο Akdag) διαχωρίζουν τη συμβολή του Μπ. και του Μουσταφά, θεωρώντας ότι ο πρώτος επιχείρησε μια μεταρρύθμιση της εκκολαπτόμενης αυτοκρατορίας, όταν μάλιστα εκείνη βρισκόταν ακόμα στα πρώτα της βήματα, ενώ ο δεύτερος ήταν ένας ριζοσπαστικός επαναστάτης που αποπειράθηκε την ανατροπή και κατάργηση της ταξικής ιεραρχίας.

69-72 με βιβλιογραφία. Για τη σχέση του Μπ. με τον Τραπεζούντιο, βλ. M. Balivet, Deux partisans de la fusion religeuse des chretiens et des musulmans au 15 e siecle: le Turk Bedreddin de Simavna et le Grec George de Trebizonde, *Byzantion* 50 (1980) 361-96 με ελληνική περίληψη 397-400.

30. Kissling, «Badr Al- Din b. Kadi Samawna» στην *EI² I Cd ROM Edition*, Leiden 2001, v. 1.1 και Κ. Κύρρης, *Τουρκία και Βαλκάνια*, Αθήνα 1986, σ. 113 κ.εξ.

Το κήρυγμα της ενότητας, της παντοτινής ευδαιμονίας και του τερματισμού της εκμετάλλευσης ξεσήκωσε τους κατατρεγμένους και δυστυχισμένους χωρικούς. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι, Εβραίοι, αλλά και οπαδοί από άλλες δοξασίες και αιρέσεις και φυσικά όλοι οι δερβίσηδες των ποικιλώνυμων ταγμάτων προσχώρησαν στη στρατιά του Μπ., του Μουσταφά και του Τορλάκ Κεμάλ. Ο τελευταίος μάλιστα είχε οργανώσει στην περιοχή της Μαγνησίας (ο κάμπος μεταξύ Σμύρνης και Προύσας), τους πολυάριθμους Κιζιλμπασήδες δερβίσηδες (οι «κοκκινοκέφαλοι»). Τον Μουσταφά αποκαλούσαν «Ντεντέ Σουλτάν» (δηλαδή Πατέρα και Κήρυκα της Αλήθειας), ο οποίος, όπως μαρτυρεί ο βυζαντινός ιστοριογράφος Δούκας, προφανώς καθ' υπόδειξη και του Μπ., «*εξέθετο γαρ δόγμα όστις των Τούρκων είποι ότι Χριστιανοί ουχ υπάρχουσιν θεοσεβείς, ούτος ασεβής εστί. Και πάντες οι υπήκοοι του φρονήματος αυτού συναντώντες τινά των χριστιανών εφιλοξένουν και ως άγγελον του Διός ετίμων*»[31].

Ο Μουσταφά από τα ψηλώματα του Καράμπουρνου, κάτω από τον κόλπο της Σμύρνης, πέρασε απέναντι στη Χίο και συναντήθηκε με έναν κρητικό καλόγερο στη Μονή της Τουρλωτής της Χίου, ο οποίος συνεπαρμένος ισχυρίστηκε το αλλόκοτο, ότι τον γνώριζε από ένα μοναστήρι της Σάμου και ότι συχνά εκείνες τις μέρες τον επισκεπτόταν κάποιος κατά τις νυχτερινές ώρες διαβαίνοντας με τα πόδια το πέλαγος από τη Σμύρνη στη Χίο. Το κήρυγμα του Μουσταφά ασπάστηκαν τελικά πολλοί χριστιανοί καλόγεροι της Χίου, ακόμα και προεστοί των εκκλησιών και απλός κόσμος. Αυτό ήταν. Το κίνημα θέριεψε και επειδή γνώριζαν ότι θα αντιμετώπιζαν σθεναρή αντίσταση από τον Σουλτάνο, εξοπλίστηκαν, φτάνοντας να έχουν πολεμική δύναμη πάνω από δέκα χιλιάδες άντρες. Ο σουλτάνος Μεχμέτ Α΄ (1413-21) δεν μπορούσε στην αρχή να το πιστέψει ότι ένας παλιός καντασκέρης και ένας βοσκός οργάνωσαν ένα τόσο σοβαρό ξεσηκωμό ο οποίος απειλούσε την επιβίωση της οθωμανικής κυριαρχίας. Έστειλε λοιπόν έναν αρνησίθρησκο Σέρβο πρώην βασιλόπαιδα, τον Σισμάν (πρώην Αλέξανδρο) με έξι χιλιάδες γενίτσαρους, που τους κατακρεούργησαν οι άντρες του Μουσταφά στα στενά του Στυλάριου όρους. «*Οι αποστάτες του Μουσουλμανισμού εκδικήθηκαν με την ψυχή τους τον αποστάτη του Χριστιανισμού*», όπως πολύ εύστοχα τονίζει ο Μελάς στην εξαίσια μονογραφία του για τον Μπεντρεντίν.

31. Δούκας, *Βυζαντινή Ιστορία*, εκδ. Bekker, Βόννη 1834, σ. 111-2.

Η νίκη διαλαλήθηκε παντού και νέες δυνάμεις αγωνιστών προστέθηκαν στους εξεγερμένους. Ο Σουλτάνος Μεχμέτ θορυβημένος από τη νίκη του βοσκού-Σουλτάνου στέλνει τον πασά του Αϊδινίου, της Ιωνίας και του Σαρουχάν, τον Αλή μπέη, ο οποίος ρίχτηκε με μένος κατά των στασιαστών και πάλι στο Στυλάριο. Η σουλτανική στρατιά σφαγιάστηκε, ο δε πασάς μόλις και μετά βίας κατάφερε να σωθεί.

Ο Σουλτάνος Μεχμέτ μπροστά στο ενδεχόμενο της ολοκληρωτικής εξάπλωσης της ανταρσίας και της δικής του κατάρρευσης από το θρόνο, αποφάσισε να οργανώσει πανστρατιά και να εξοντώσει οριστικά τους αντάρτες. Ο στρατός του θα βάδιζε εναντίον τους υπό την ηγεσία του πιστού του βεζύρη Βαγιαζήτ πασά, με όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις και με τη δική του κάλυψη από τα πεδινά του Βιθυνιακού Ολύμπου. Η στρατιά του αύξανε καθώς προχωρούσε, από όσους αισθάνονταν πανικόβλητοι ότι θα απολέσουν τα υπάρχοντά τους, αν γινόταν η απαλλοτρίωση της γης που ευαγγελιζόταν ο Μπ. και ανατρεπόταν το οικονομικό κατεστημένο. Στο δρόμους τους αφιονισμένοι από το μίσος και το φόβο, έσφαζαν τους πάντες χωρίς διάκριση, θεωρώντας τους όλους συνεργάτες των εξεγερμένων.

Η σύγκρουση ήταν σφοδρή. Πολύ χαρακτηριστική περιγραφή της μάχης δίνει ο γνωστός τούρκος ποιητής Ναζίμ Χικμέτ Ραν σε ένα μακροσκελές ποίημα με τίτλο: «*Το έπος του Σεΐχη Μπεντρεντίν του γιου του καντή της Σιμαβνέ*» που εκδόθηκε στην Πόλη το 1936[32]: «*...Φοβερή γένηκε αμάχη./ οι τούρκοι ξωμάχοι του Αϊδίνι, / οι γραικοί θαλασσινοί της Χιός, / οι Οβραίοι εσνάφηδες / οι δέκα χιλιάδες άθεοι σύντροφοι του Μπόρκλιτζε Μουσταφά / οι δέκα χιλιάδες μπαλτάδες χυμήξανε μέσ' τ' οχτρικό ρουμάνι, / οι κόκκινες, πράσινες σημαίες τους, οι πλουμιστές ασπίδες τους, / οι φάλαγγές τους με τα μπρούτζινα κράνη τους, / γενήκαν σκορποχώρια, / όμως, / μέσ' τη δυνατή βροχή καθώς έγερνε η μέρα / οι δέκα χιλιάδες απόμειναν δύο χιλιάδες./ ...Νικήθηκαν./ Οι νικητές / στα λευκά κι άραφτα πουκάμισα των νικημένων / σκουπίσανε το αίμα των σπαθιών τους*». (σ. 320)

Ο Μουσταφά με τρεις χιλιάδες αγωνιστές πιάστηκαν αιχμάλωτοι και οδηγήθηκαν στην Έφεσο, όπου υπέστησαν φρικτά βασανιστήρια προκειμένου να

32. Ο Σ. Μαγιόπουλος απέδωσε το ποίημα, μαζί και με άλλα ποιήματα του Χικμέτ και με δική του εισαγωγή με τίτλο «*Ναζίμ Χικμέτ Ραν*» (Αθήναι).

μεταμεληθούν και να γυρίσουν πίσω στον Μουσουλμανισμό. Τον μεν Μουσταφά τον σταύρωσαν και μετά πάνω σε μια καμήλα τον περιέφεραν στους δρόμους της Εφέσου, ενώ στη συνέχεια σφαγίασαν τους συντρόφους του αφού δεν δέχτηκε ούτε ένας να τον προδώσει. Το ίδιο τέλος είχαν και οι περίπου τρεις χιλιάδες δερβίσηδες του Τορλάκ Κεμάλ που τους κρέμασαν στον κάμπο της Μαγνησίας.

Ο Μπ. στο μεταξύ με τη βοήθεια του ηγεμόνα της Κασταμονής Ισφαντιάρογλού διεκπεραιώθηκε στη Βλαχία και από κει συγκέντρωσε γύρω του πολιτικούς και θρησκευτικούς αντικαθεστωτικούς (Αλεβήδες, Κιζιλμπασήδες) και έστησε το στρατόπεδό του στο Ντελή Ορμάν (Τρελό Ρουμάνι), καλώντας όλο τον κόσμο σε ξεσηκωμό. Τελικά οι κρατικές δυνάμεις τους εγκλώβισαν και ορισμένοι εγκάθετοι πέτυχαν να τον απαγάγουν από τη σκηνή του και να τον παραδώσουν στο Σουλτάνο που βρισκόταν στις Σέρρες (1418). Ύστερα από εικονική δίκη και συνοπτικές διαδικασίες τον κρέμασαν στην αγορά των Σερρών μπροστά σε ένα καπηλειό (18 Δεκ.1420) με την κατηγορία ότι «αποπειράθηκε να αποκτήσει το στέμμα του σουλτάνου» αλλά ότι «δεν είχε κατά νου την καταστροφή της ταξικής κυριαρχίας», γι' αυτό δεν κρίθηκαν σκόπιμα τα μαρτύρια και η σπάθα του δήμιου, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο. Ήταν περίπου εξήντα χρονών[33]. Επομένως όχι άστοχα ο Balivet τον χαρακτηρίζει «ο Χαλλάτζ των Τούρκων», υπαινισσόμενος ότι και οι Τούρκοι επέδειξαν και στην περίπτωση του Μπ. αλλά και σε παρόμοιες με αυτήν τον ίδιο φανατισμό και έλλειψη ανοιχτοσύνης πνεύματος και καρδιάς, όπως και οι Πέρσες το 922 που σφαγίασαν τον άγιο του Σουφισμού, Μανσούρ ελ- Χαλλάτζ.

Επίλογος

Όταν ο Εβλιγιά Τσελεμπή (17ος αι.) φτάνει στις Σέρρες, στην περιγραφή διαφόρων προσκυνημάτων και τάφων, μας δίνει και την πληροφορία ότι κάτω από τη γέφυρα του Αχμέτ πασά ήταν θαμμένος ο Σέιχ Μπεντρεντίν Σουλτάν. Μαρτυρείται μάλιστα ότι οι Σερραίοι δερβίσηδες του ανήγειραν τουρμπέ (μαυσωλείο) και οι οποίοι μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης (1923) φεύγοντας από τις Σέρρες έκαναν την εκταφή των οστών του Μπεντρεντίν και

33. Ν. Μοσχόπουλος, λ. «Μπεντρεντίν Σιμαβναβή» στη *ΜΕΕ*.

τα μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το 1950 μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Topkapi Sarayi της Κωνσταντινουπόλεως.

Μετά το θάνατο του Μπ., οι οπαδοί του, γνωστοί με τα ονόματα Σιμαβνήδες και Μπεντρεντινλήδες, επέζησαν για αιώνες, κρατώντας στη μνήμη τους τις διδασκαλίες και τα οράματά του για μια καλύτερη κοινωνία και πάντα το οθωμανικό καθεστώς τους αντιμετώπιζε με δυσπιστία. Ο καθηγητής Μωχαμέτ Σερεφεντίν στη διατριβή που εκπόνησε για τον Μπ. και εξέδωσε το 1925, ισχυρίζεται ότι ακόμη και στις μέρες του πολλοί δερβίσηδες στα Βαλκάνια έχουν μείνει πιστοί στη μνήμη του, αλλά μετά την εκτέλεσή του πολλοί εντάχθηκαν σε άλλες αδελφότητες, όπως τους Σαφαβίγια, τους Μπεκτάσι, τους Χαλβέτι ή τους Κιζιλμπασήδες. Στις αρχές του 16ου αιώνα ένας φανατικός σουνίτης σεΐχης, ο Μαχμούτ Χουνταή, παρότρυνε την κυβέρνηση να εξοντώσει το αιρετικό κίνημα των Κιζιλμπασήδων εκτελώντας τον ηγέτη τους και κλείνοντας όλους τους τεκκέδες τους (ιερούς χώρους), ενώ από το ίδιο πνεύμα κυριαρχούνται και οι γνωματεύσεις (φετβάδες) του σεϊχουλισλάμη Ebussuud Efendi (πέθ. 1573) κατά των οπαδών του Τάγματος των Σεμαβητών.

Ο ανένδοτος αγώνας του Μπ. και των συνεργατών του, καθώς και του πολυάριθμου, πολυεθνικού και πολυθρησκευτικού, πλήθους που τους ακολούθησε, δείχνει ξεκάθαρα τη σχέση που υπήρχε ανάμεσα σε ορισμένες δερβίσικες αδελφότητες, και εννοούμε αυτές που διατήρησαν τις αρχές του Οικουμενικού Σουφισμού, με τα πιο προοδευτικά λαϊκά κινήματα που έλαβαν χώρα καθ' όλη τη μακραίωνη οθωμανική ιστορία. Το έργο τους δεν ήταν μόνο ασκητικό ή πνευματικό, αλλά όποτε έβλεπαν ότι το απαιτούν οι καιροί, αναλάμβαναν ενεργό πολιτική δράση, ερχόμενοι σε ευθεία αντιπαράθεση και σύγκρουση με το καθεστώς. Την ίδια εποχή με τον Μπ. σημειώθηκαν και άλλα δερβίσικα κινήματα με παρόμοιους προσανατολισμούς, όπως του Σεΐχη Χαμίντ στο Αξερμπαϊτζάν, ο οποίος προσπαθούσε να οργανώσει τους χωρικούς σε κοινότητες προκειμένου να καλλιεργούν από κοινού τη γη, αλλά και ενός μαθητή του, του Χατζή Μπαϋράμ (πέθ 1430) στην περιοχή της Άγκυρας, ο οποίος ανήκε στην τάξη των Μαλαμάτι δερβίσηδων (Μελαμήδων, δηλαδή εκείνων που επιδίωκαν το *μαλάμμαλαμάτ*, στα αραβικά τον *ψόγο* και την *επίπληξη*). Για τους ίδιους λόγους το 1408 στη Μικρασία γδάρθηκε ζωντανός ο Αζέρος ποιητής Νεσιμή, που ανήκε σε ένα άλλο τάγμα, των Χουρουφήδων και τέλος ας μην ξεχνάμε τη μεγάλη εξέγερση των τουρκομάνων στην κεντρική Μικρασία, από τον Καλεντέρ, απόγονο του Χατζή Μπεκτάς και ηγέτη των καλεντέρηδων δερβίσηδων, των πιο αναρχι-

κών δηλαδή ομάδων, που η ιδεολογία και ο τρόπος ζωής τους θυμίζει το Διογένη και τους Κυνικούς φιλοσόφους της Αρχαιότητας.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι φανατικοί ουλεμάδες της Ισλαμικής ορθοδοξίας συγκαταλέγουν και τον Μπ. στη χορεία των μεγάλων αιρετικών, Αποσχισμένων (Μουταζιλέ) και Αποστατών (Μουρτάντ) και δεν χρειάζεται να αμφιβάλλουμε ότι οι περισσότεροι από αυτούς βρήκαν μαρτυρικό θάνατο, όπως ο Μπ. Από αυτή τη Σχολή προερχόταν ο διάσημος Ζιμαχσερή, θεολόγος που συμβούλευε: «*Βάδιζε μπρος, κάτω από τη σημαία της γνώσεως και της Επιστήμης, λυτρωμένος από τα δεσμά της θρησκείας και των παραδόσεων που πηγάζουν από τούτη ή εκείνη την πηγή*»[34].

Τα σχέδια του Μπ. τον τοποθετούν ανάμεσα στους κορυφαίους οραματιστές στην Ιστορία της Ανθρωπότητας, το δε σύστημα ζωής που ευαγγελιζόταν, καθώς απέκλειε καθετί το περιττό (οι οπαδοί του δεν έπρεπε να έχουν τίποτα περισσότερο από έναν χιτώνα, γι' αυτό τους αποκαλούσαν και μονοχίτωνες) θα συνέβαλε στην εξυγίανση της οικονομίας και την εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων και της εκμετάλλευσης και μάλιστα σε μια περίοδο που η Οθωμανική αυτοκρατορία βρισκόταν στα σπάργανά της. Το μεγαλείο του οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρξε ο μόνος ίσως Οθωμανός πολιτικός που σκέφθηκε να καθοδηγήσει, αλλά και να εμπνευστεί από το λαϊκό κίνημα, κάτι που δεν το πέτυχε ούτε το Τανζιμάτ κατά το 19ο αιώνα, ούτε και οι μεταρρυθμιστές Νεότουρκοι στον εικοστό αιώνα. Οι περισσότεροι ιστοριογράφοι, ιδιαίτερα δυτικοί, εκτιμούν ότι επρόκειτο για ένα βαρυσήμαντο και καίριο περιστατικό που θα μπορούσε να αλλάξει και την τύχη του νεότερου Ελληνισμού, αλλά και των υπολοίπων λαών της οθωμανικής επικράτειας. Ίσως ακόμα και του Ευρωπαϊκού χώρου αν το κίνημα του Μπ. πετύχαινε και ως εκ τούτου εξαπλωνόταν και στους εξαθλιωμένους λαούς της Ευρώπης που στέναζαν υπό τα στυγνά φεουδαρχικά καθεστώτα.

34. Βλ. Μιρμίρογλου, *Οι Δερβίσσαι*, σ. 42.

Ασπασία Παυλοπούλου

Αφηγηματικά μοτίβα και ιστορικές παραστάσεις ετερότητας – βαρβαρότητας του εχθρού από την αρχαία ελληνική λογοτεχνική παράδοση στις μαρτυρίες για την Άλωση[1]

Με την άλωση της Πόλης η μακροχρόνια αντιπαράθεση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με έναν απειλητικό κόσμο βαρβάρων, ο οποίος περιέβαλλε τα σύνορά της, έφτασε το κορυφαίο αλλά και το οριακό της σημείο. Ο όρος «βάρβαρος» από την πρώτη του εμφάνιση κατά την πρώιμη αρχαιότητα και έως τους βυζαντινούς χρόνους διευρύνθηκε σημαντικά κυρίως μέσω των πολυάριθμων εμπειριών, με τις οποίες φορτίστηκε στο διάστημα όλων αυτών των αιώνων ο συγκεκριμένος ιστορικός-πολιτισμικός χώρος. Ήδη κατά την κλασική αρχαιότητα απέκτησε συγκεκριμένο περιεχόμενο ενώ η περαιτέρω χρήση οδήγησε σε σημαντικό βαθμό σε τυποποίηση του νοήματός του και σταδιακά του προσέδωσε τον χαρακτήρα απόλυτου προσδιορισμού. Έτσι, όπως ήταν φυσικό, για την παρουσίαση του τελευταίου και πιο απειλητικού εχθρού της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο οποίος προκάλεσε και την οριστική κατάρρευσή της, επιστρατεύθηκε, από τους Βυζαντινούς ιστορικούς, ένα πλήθος συμβολικών παραστάσεων και στερεότυπων μοτίβων, τα οποία είχαν πλέον μακροχρόνια παράδοση στον προσδιορισμό και την περιγραφή του «βαρβαρικού». Ο τουρκικός κόσμος παρουσιάστηκε τελικά ως ένας κόσμος τέλειας αντιστροφής όλων εκείνων των αξιών και αρχών μέσω των οποίων προσδιοριζόταν ιδεολογικά και αυτοπροσδιοριζόταν το εξιδανικευμένο Βυζαντινό Κράτος[2].

Ήταν φυσικό λοιπόν το «βαρβαρικόν» ή το «ἀσεβές», ως προσδιοριστικά του εχθρού στα κείμενα που απηχούν τα γεγονότα κατάρρευσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, να αποδίδουν ένα πλήθος συλλογικών παραστάσεων περί ετερότητας και να βρίσκουν τις εκφάνσεις τους σε ποικίλες περιοχές της ανθρώπινης δράσης. Οι Τούρκοι δεν είναι απλά σε επίπεδο θρησκευτικό «ἄπιστοι», «ἀσεβεῖς», «ἀντίχριστοι» ή «βλάσφημοι», σε επίπεδο πολιτισμικό «ἄθεσμοι» και «ἀγενεῖς», σε επίπεδο ηθικό «ἄκοσμοι» και «ὑβριστές», σε επίπεδο στρατιωτικό «δειλοί», «ἄνανδροι» και «προδοτικοί» κ.ο.κ. Όλα τα παραπάνω, όσο και αν αποδίδονται με βάση την ελεύθερη έμπνευση του κάθε ένα από τους τέσσερεις «ιστορικούς της Αλώσεως» σε ποικίλους συσχετισμούς, αποτελούν

1. Από ανακοίνωση στο ΚΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (25-27 Μαΐου 2001).

2. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά προηγούμενη ανακοίνωσή μας στο ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας του Α.Π.Θ. με τίτλο «Η αντιπαράθεση δύο κόσμων στις μαρτυρίες για την Άλωση» (26-28, Μαΐου 2000), η οποία δημοσιεύθηκε στα *Βυζαντιακά* 21 (2001) 350-374.

ωστόσο αξιολογικές κατηγορίες, συνδεδεμένες μεταξύ τους με συγκεκριμένες, διαμορφωμένες σε μακρό χρόνο αιτιολογικές σχέσεις. Όλος αυτός ο κόσμος παραστάσεων και αντιλήψεων γύρω από το «άλλότριο» διαθέτει για το βυζαντινό κόσμο σαφή ιστορική-πολιτισμική διάσταση.

Δε θα ήταν δυνατό να εξαντλήσει κανείς στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας όλες τις πλευρές ενός τόσο σύνθετου θέματος. Καθοριστικής σημασίας ωστόσο, ως αντικείμενο μελέτης και ως βασική αρχή για την κατανόηση του θέματος, θεωρούμε ότι αποτελεί κατά την αφήγηση για την πολεμική αναμέτρηση που οδήγησε στην κατάληψη της Πόλης η μεταφορά της αντιπαράθεσης από το επίπεδο της πολεμικής σύγκρουσης στην *ιδέα της ρήξης μεταξύ δύο διαφορετικών μορφών πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης*. Στις μαρτυρίες σχετικά με την Άλωση πολύ συχνά γίνεται σαφές ότι οι Βυζαντινοί κατά τη διάρκεια του πολέμου εμπνέονται από ισχυρό φρόνημα· ακόμη περισσότερο προβάλλεται η πεποίθηση ότι αυτό το φρόνημα, το οποίο οδηγεί σε πράξεις θάρρους και αυτοθυσίας, δεν είναι αποτέλεσμα ατέρμονης στρατιωτικής προετοιμασίας αλλά αρετή, την οποία είναι σε θέση να εγείρει κατά τη διάρκεια του πολέμου στα μέλη της μόνο μια κοινωνία με αναγνωρισμένους πολιτικούς θεσμούς, με ισχυρά εδραιωμένους και κοινά αποδεκτούς κώδικες αξιών και συνακόλουθα με ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς.

Το στοιχείο αυτό ωστόσο μας ανάγει με σαφήνεια στην εποχή διαμόρφωσης εκείνων των βασικών κατηγοριών, μέσω των οποίων επρόκειτο να οριστεί η έννοια του βαρβαρικού: Στην κλασική αρχαιότητα και μάλιστα ακριβέστερα στην Αθήνα του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Υπό τις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την θριαμβευτική νίκη των συνασπισμένων πόλεων-κρατών του ελληνικού κόσμου εναντίον των Περσών αλλά και μετά τους μακροχρόνιους αγώνες των Αθηναίων για την εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στο εσωτερικό, κυρίως υπό τη αναγκαιότητα ενίσχυσης των συνεκτικών δεσμών μεταξύ των μελών της Αθηναϊκής Συμμαχίας μετά τους Περσικούς Πολέμους κι αργότερα ενδυνάμωσης της «ἀττικῆς ἀρχῆς» κι άσκησης αποτελεσματικότερου ελέγχου προς αυτές, ήταν φυσικό η διαφορετικότητα του «ελληνικού» προς το «βαρβαρικό» να οριστεί κατά κύριο λόγο με κριτήρια πολιτικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πιο σημαντική διαφορά που επισημαίνουν οι Αθηναίοι συγγραφείς σε όλη τη διάρκεια της κλασικής αρχαιότητας μεταξύ του ελληνικού κόσμου κι εκείνου των βαρβάρων είναι με συνέπεια η διάσταση ως προς τις αρχές που διέπουν τον πολιτικό βίο αυτών. Στα αθηναϊκά πολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα του 5ου αιώνα π.Χ. η αντίθεση Ελλήνων-βαρβάρων παρουσιαζόταν ως ταυτόσημη με την αντίθεση μεταξύ της ευνομούμενης δημοκρατικής πολιτείας και του βαρβαρικού δεσποτισμού. Μάλιστα είναι σημαντικό ότι από όλες σχεδόν τις φιλολογικές πηγές της περιόδου γίνεται σαφές ή τουλάχιστον υποδηλώνεται ότι η διάσταση των δύο κόσμων, όπως αυτή επισημαίνεται σε όλα τα επίπεδα ύπαρξης και πραγμάτωσής τους, προκύπτει ως επακόλουθο αυτής της κεντρικής αντίθεσης. Είναι λοιπόν η ανατροφή του ατόμου σε συνθήκες ελευθερίας και ισονομίας, η συμμετοχή στα κοινά ήθη των Ελλήνων και πάνω από όλα η εθελούσια υποταγή στο Νόμο, που οδηγούν την εμφάνιση της ανδρείας κατά την ώρα της μάχης. Γι' αυτό το λόγο η πολεμική ορμή των Ελλήνων παρουσιάζεται ως ακατανόητη για τους αντιπάλους τους κι είναι δυνατό να τους οδηγεί σε υπεράνθρωπα, συνεπώς ανεξήγητα με την απλή λογική ανδραγαθήματα.

Με τρόπο ανάλογο η ανωτερότητα των Βυζαντινών απέναντι στον εχθρό σε ό,τι αφορά στο πολεμικό σθένος και στη γενναιότητα παρουσιάζεται από όλες τις βυζαντινές πηγές της περιόδου της Άλωσης υψωμένη στη σφαίρα του υπεράνθρωπου και εξωπραγματικού. Είναι μάλιστα σημαντικό ότι αυτό επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω της χρήσης μιας σειράς από στερεότυπα αφηγηματικά μοτίβα, τα οποία στο σύνολό τους χρησιμοποιήθηκαν από τους συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας κατά τη δραματοποίηση της σύγκρουσης μεταξύ Ελλήνων-βαρβάρων στην περιγραφή των Περσικών Πολέμων.

Πρώτα πρώτα οι Βυζαντινοί συγγραφείς εμφατικά αναφέρονται στην *εντυπωσιακή ανισότητα στρατιωτικών δυνάμεων των δύο αντιπάλων*. Προς το μέγεθος του τουρκικού στόλου, του οποίου η θέα προκαλεί κατά τον Κριτόβουλο «ἀπόγνωσιν καὶ ἀθυμίαν» στους Βυζαντινούς[3], και προς εκείνο των χερσαίων δυνάμεων, των οποίων η καταμέτρηση πριν το ξέσπασμα της πρώτης μάχης εγείρει «λύπην καὶ σκυθρωπότην», αντιπαρατίθεται η «ὀλιγότης» των τελευταίων[4].

3. Η επανάληψη της ίδιας ή παρόμοιας έκφρασης σε λιγότερο από τριάντα σειρές λειτουργεί στη μαρτυρία του Κριτόβουλου ως μία επιπλέον απόδειξη για το μέγεθος της ανισότητας των στρατιωτικών δυνάμεων. Κριτόβ. XXII, 390 – XXIV, 416, σ.103-104 (Τωμαδάκης): "*εἰκότως ἐξεπλήττοντο καὶ εἰς ἀπορίαν μεγίστην καὶ φόβον δεινὸν ἐνέπιπτον*", "*αὐτὸς (ὁ στόλος διά τῆς μεσογείας ἐχώρει) ἅπαντα ξυγκυκῶν τε καὶ ξυνταράττων καὶ φόβον καὶ ἀγωνίαν καὶ φρίκην μεγίστην ἐμποιῶν καθ' οὓς ἂν γένοιτο*", "*ὁρῶντες ἐξεπλήττοντο μὲν τῷ τε παραλόγῳ τῆς θέας τῷ τε ἀθρόῳ τῆς ἐπιθέσεως...*".

4. Για τη χρήση και τη λειτουργία του αφηγηματικού μοτίβου της ανισότητας των πολεμικών δυνάμεων κατά την περιγραφή της αναμέτρησης μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων στα κείμενα της κλασικής αρχαιότητας τα αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα μας παρέχονται βέβαια από τον

Η δραματική αυτή κατάσταση μάλιστα φαίνεται να επιδεινώνεται όσο προχωρά η πολιορκία της Πόλης: «*τὰ δὲ ἡμέτερα ὀλιγόστευον καὶ ἐταπεινοῦντο, ὥσπερ σελήνη λειψίφωτος, διὰ τὸν καθημερινὸν θάνατον*»[5].

Με μια τέτοιου είδους παρουσίαση της αριθμητικής ανισότητας που επικρατεί μεταξύ των στρατιωτικών δυνάμεων γίνεται σαφές πόσο μεγάλη είναι η σημασία της κραταιής αντίστασης των Βυζαντινών, στην οποία αναφέρονται και οι τέσσερεις συγγραφείς, κατά την άμυνα της πόλης τους. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι Βυζαντινοί, σύμφωνα με τον Κριτόβουλο, μετά από μία σειρά πολεμικών αναμετρήσεων με τον τουρκικό στρατό και στόλο καταφέρνουν να υπερασπιστούν με επιτυχία αυτήν και να επιφέρουν σημαντικές απώλειες στον εχθρό: «*εὐρώστως ἠγωνίζοντο μαχόμενοί τε γενναίως καὶ ἀντιμηχανώμενοι πρὸς τὰ παρ' αὐτῶν καὶ ἄπρακτα δεικνύντες*»[6]. Αυτού του είδους η αντοχή που επιδεικνύουν οι Βυζαντινοί κατά την υπεράσπιση της Πόλης και παρά την ύπαρξη της εις βάρος τους ανισότητας των στρατιωτικών δυνάμεων φαίνεται να ερμηνεύεται, όπως ήδη παρατηρήσαμε, μόνο μέσω του ισχυρού φρονήματος που αυτοί –αντιθέτως προς τον αντίπαλό τους– διαθέτουν. Αυτό ακριβώς το φρόνημα τους επιτρέπει να επιδίδονται σε υπεράνθρωπες πράξεις και μάλιστα τους δίνει τη δυνατότητα να επικρατούν κατά την αναμέτρηση με τον εχθρό.

Η αντίστασή τους στο πεδίο της μάχης υψώνεται από τους Βυζαντινούς συγγραφείς στο επίπεδο του ηρωικού. Ο Δούκας μάλιστα χρησιμοποιεί για το σκοπό αυτό συχνά το στοιχείο της *υπερβολής*. Έτσι κατά τις πρώτες συγκρούσεις με τον εχθρό ο καθένας από τους Βυζαντινούς στρατιώτες χωριστά παρουσιάζεται από το συγγραφέα να πολεμά εναντίον είκοσι Τούρκων (... *καὶ γὰρ εὔκολον ἂν εἰπεῖν εἶναι ἕνα Ῥωμαίων πρὸς εἴκοσι Τούρκους*)[7]. Το μοτίβο του άνισου αγώνα ενός ηρωικού πολεμιστή εναντίον πλήθους βαρβάρων είχε ήδη σημαντική παρουσία στην λογοτεχνία των Περσικών Πολέμων και πιθανώς όχι λιγότερο στους θρύλους και στις προφορικές αφηγήσεις που αναπτύχθηκαν

Ηρόδοτο στην περιγραφή των Περσικών Πολέμων, βλ. VII 20-21, 49, 61-99, 127. Για τη στερεότυπη χρήση της αντιπαράθεσης μεταξύ του υψηλού ελληνικού φρονήματος και της στρατιωτικής υπεραριθμίας των βαρβάρων στην απόδοση της αντίθεσης Ελλήνων-βαρβάρων βλ. κυρίως Ευρ. Ιφ. Ταύρ. 304-330 και 1369-70.

5. Σφραντζής III, 3, 541-543, σ. 182 (Τωμαδάκης).

6. Κριτόβ. XXXVI, 618-619, σ. 109 (Τωμαδάκης) βλ. επίσης LV, 1121-1126, σ. 122 (Τωμαδάκης).

7. Δούκας 38, 762-763, σ. 54 (Τωμαδάκης).

κατά την αρχαιότητα ως συνέπεια της μεγάλης αναμέτρησης. Ως χαρακτηριστικότερο παράδειγμα από τη λογοτεχνία των κλασικών χρόνων μάς παραδίδεται ο διάλογος μεταξύ του Ξέρξη και του Σπαρτιάτη Δημάρατου, ο οποίος σαφώς αποτελεί σχηματοποιημένη απόδοση των αντιλήψεων του Ηροδότου και της εποχής του γύρω από το θέμα της ολομέτωπης ρήξης του ελληνικού και του ασιατικού κόσμου ως προς τις βασικές αρχές που διέπουν την πολιτική σκέψη και τον πολιτικό βίο. Στο διάλογο αυτό ο Πέρσης βασιλιάς αμφισβητεί τη δυνατότητα των Ελλήνων να διεξάγουν μάχη με τα υπεράριθμα στρατεύματά του αφού στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε «*κείνων ἕκαστος δέκα ἀνδρῶν τῆς στρατιῆς τῆς ἐμῆς ἀντάξιός [εἶναι]*»[8]. Είναι σαφές ότι μέσω του συγκεκριμένου αφηγηματικού μοτίβου ο αναγνώστης από την ποσοτική σύγκριση μεταξύ των στρατιωτικών δυνάμεων, η οποία εκβάλλει στην καταφανή υπεροχή του τουρκικού στρατού, μεταφέρεται σε μία σύγκριση σθένους, η οποία διεξάγεται «εξατομικευμένα», αφού μέτρο σύγκρισης στο αρχαίο κείμενο είναι ο «ἕκαστος κείνων» και στο βυζαντινό ο «ἕνας 'Ρωμαίων». Αυτή μάλιστα λειτουργεί αντίστροφα προς την πρώτη· αποδεικνύει δηλαδή την υπεροχή των ολιγάριθμων Ελλήνων και Βυζαντινών αντίστοιχα[9].

Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι και οι τέσσερεις ιστορικοί παρουσιάζουν την Πόλη, παρά το «πλῆθος τῶν βαρβάρων» που την πολιορκούν, να αμύνεται σθεναρά για μακρό χρονικό διάστημα. Μάλιστα σύμφωνα με την αφήγηση τόσο του Σφραντζή όσο και του Κριτόβουλου, κάθε φορά που οι Τούρκοι υποχω-

8. Ηρόδ. VII, 102-103.

9. Το στερεότυπο του πολεμιστή που μάχεται και μάλιστα υπερισχύει έναντι πολυάριθμων αντιπάλων συναντάται συχνότερα και γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση στην λαϊκή λογοτεχνία των βαλκανικών λαών κατά τους αιώνες που θα ακολουθήσουν την Άλωση της Πόλης. Ιδιαίτερα συχνή μάλιστα είναι η χρήση του σε μία συγκεκριμένη κατηγορία της ελληνικής λαϊκής λογοτεχνίας, η οποία ως κεντρικό θέμα της έχει την ελπίδα για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και εθνική αποκατάσταση: στη λογοτεχνία του πολέμου της ελληνικής ανεξαρτησίας.

Στο είδος αυτό μάλιστα δεν είναι σπάνιο σε αυτό το μοτίβο του ηρωικού πολεμιστή που αγωνίζεται μόνος ενάντια σε μια ολόκληρη στρατιά να συναντώνται και να ταυτίζονται μεταξύ τους πολλές μορφές γνωστών ή ανώνυμων ηρώων από εντελώς διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Ήδη ανώνυμοι πολεμιστές είχαν παίξει σε μια ιστορική περίοδο πολύ πριν από την Άλωση σημαντικό ρόλο στην φύλαξη των συνόρων του Βυζαντινού Κράτους και οι αγώνες τους είχαν υμνηθεί από τη βυζαντινή λαϊκή λογοτεχνία· βλ. Σάββα Ιωαννίδη, *Ἔπος μεσαιωνικὸν ἐκ τοῦ χειρογράφου Τραπεζοῦντος, ὁ Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης ὁ Καππαδόκης*, Κωνσταντινούπολις 1887, Γ. Ζώρα, *Βυζαντινὴ Ποίησις*, Ἀθῆναι, 1956, σ. 11 κ.εξ. ("*Οἱ τελευταῖοι βυζαντινοὶ αἰῶνες. Ἡρωϊκὰ ποιήματα μὲ ἱστορικὰ καὶ μυθικὰ πρόσωπα*"), όπου και εκτενής βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα.

ρούν ύστερα από παρατεταμμένη πολιορκία και αιματηρές μάχες με τον εχθρό, διακατέχονται από την πεποίθηση, ότι οι κάτοικοι της Πόλης είναι πλέον τόσο εξαντλημένοι και οι καταστροφές που τους προκάλεσαν τόσο μεγάλες, ώστε κατά την επόμενη επίθεση η αντίσταση των τελευταίων θα καμφθεί αμέσως και οι ίδιοι θα πετύχουν μια εύκολη νίκη[10]. Στην πραγματικότητα όμως, όσο οι Τούρκοι αναπαύονται -κι επαναπαύονται σε αισιόδοξες προβλέψεις-, οι Βυζαντινοί αποκαθιστούν τα κατεστραμμένα από τις μάχες τείχη, ανασυντάσσουν τις δυνάμεις τους μέσα σε μία νύχτα και το επόμενο πρωί παρουσιάζονται στον αντίπαλο «*οὐδόλως ἥττονες*» σε στρατιωτικές δυνάμεις, προετοιμασίες και γενναιότητα από ό,τι την προηγούμενη ημέρα[11]. Οι επαναλαμβανόμενα άκαρπες προσπάθειες του τουρκικού στρατού για κατάληψη της Πόλης και το «ἀήττητον» των Βυζαντινών αποτελούν, κατά τον Σφραντζή, την προφανή απόδειξη της υπεροχής των τελευταίων σε «μεγαλοψυχία» και «γενναιότητα». Ο ίδιος ο σουλτάνος παρουσιάζεται «*ἡμιθανὴς ἐκ τῆς λύπης καὶ τῆς περιφρονήσεως*», κατακυριευμένος από αίσθημα «*αἰσχύνης*»[12].

Η διαρκής ανανέωση της πολεμικής ετοιμότητας των Βυζαντινών μέσα σε μία νύχτα, αν και οφείλεται, σύμφωνα με τις πηγές, στις υπεράνθρωπες προσπάθειες των Βυζαντινών, του Ιουστινιάνη και του ίδιου του αυτοκράτορα, ωστόσο στα μάτια των Τούρκων παρουσιάζεται ως ακατάληπτο θαύμα, ως ένα «*ἀέναον*»[13], που εγείρει την απορία και την έκπληξη των τελευταίων. Μία τέ-

10. Βλ. επίσης στον Κριτόβουλο (XIII, 247 και XVI, 250-253), όπου ο σουλτάνος στο λόγο που εκφωνεί πριν την έναρξη του πολέμου εκφράζει την πεποίθησή του ότι «*ἁλώσιμον εἶναι τὴν πόλιν αὐτῷ*», και επίσης ότι η κατάληψη της Πόλης θα επιτυγχανόταν με την πρώτη επίθεση.

11. Σφραντζής III 3, 285-295, σ. 176 (Τωμαδάκης): «Οἱ δὲ ἀσεβεῖς ἔκ τε τοῦ κόπου τοῦ πολλοῦ καὶ τῶν πληγῶν ἠγανάκτησαν, καὶ ἡ συμπλοκὴ καὶ ὁ πόλεμος ἐλύθη, ἐλπίζοντες μὲν τῷ πρωὶ μετὰ ὀλίγου κόπου τὴν βάσιν εὔκολον εὕρωσιν ἀλλὰ τῶν ἐλπίδων ἐψεύσθησαν, διὰ τὶ μὲν Ἰωάννης ὁ Ἰουστινιανὸς ὥς τις ἀδάμας δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἀναθαρρύνας τοὺς ὑπ' αὐτόν στρατιώτας καὶ παραινέσας καὶ ὁ βασιλεὺς παρὼν μετὰ ἑτέρων πολλῶν τῶν ἐλθόντων εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον εἰς βοήθειαν δι' ὅλης τῆς νυκτὸς πολλὰ κοπιάσαντες τοὺς τάφρους ἐκένωσαν καὶ τὸν πεσόντα πύργον μυρίαις μηχαναῖς ἀνώρθωσαν, καὶ τὴν ἑλέπολιν τῶν ἐναντίων ὑποκάτωθεν, οὗ ἔκειτο ἐνδεδυμένη, ἐπυρπόλησαν. περὶ δὲ τρίτην ἀλεκτοφωνίαν ἐλθόντες μετὰ χαρᾶς, ἐλπίζοντες ἵνα τὴν βάσιν, ὡς εἴπομεν, *ῥᾴδιον εὕρωσι, καὶ ἰδόντες τὰς ἐλπίδας αὐτῶν κενὰς ἐθαύμασαν*».

12. Σφραντζής σ.49 και 52 (Ivánka).

13. Σχετικά με τη σημασία του όρου «ἀέναον» στην αρχαία ελληνική ουτοπική λογοτεχνία βλ. Reinhold Bichler, *Von der Insel der Seligen zu Platons Staat. Geschichte der antiken Utopie*, (=Alltag und Kultur im Altertum, Bd. 3), Köln κ.α.1995, σ. 88, όπου γίνεται λόγος και για το στοιχείο της αυτόματης (χωρίς την ανάγκη οποιασδήποτε ανθρώπινης δραστηριότητας) ωρίμανσης των καρπών και γενικότερα προετοιμασίας της τροφής μέσα σε μια νύχτα.

τοιου είδους αντιμετώπιση της πραγματικότητας από τους Τούρκους δίνει μάλιστα ένα διασκεδαστικό τόνο στην γενικότερα δραματική αφήγηση αφού φαίνεται σύμφωνη προς την παραδοσιακή εικόνα του «αφελούς βαρβάρου», που είχε διαμορφώσει αιώνες πριν ο ελληνικός κόσμος για τον προσδιορισμό του «βαρβαρικού». Σύμφωνα με αυτήν η «*βαρβαρική αφέλεια*» ήταν μόνο μια από τις πολλαπλές εκφάνσεις του ακαλλιέργητου και άξεστου χαρακτήρα των βαρβάρων, ο οποίος με τη σειρά του αποτελούσε για τις κοινές αντιλήψεις των Ελλήνων φυσικό επακόλουθο της έλλειψης ελληνικής παιδείας[14].

Όπως είναι φυσικό, στον αντίποδα της περιγραφής του τρόπου μάχης των Βυζαντινών στρατιωτών φαίνεται να βρίσκεται εκείνος των Τούρκων. Επειδή ακριβώς στην κοινωνία του εχθρού επικρατεί το «*χάος*», σε επίπεδο ηθικής και δικαίου «*ἡ ἀκοσμία καί ἡ ἀνομία*», κι επίσης εξαιτίας της ένδειας που φαίνεται να χαρακτηρίζει τους Τούρκους σε πνευματικό επίπεδο, προβάλλεται στα κείμενα η άποψη ότι μπορεί κανείς να παρακινήσει τους Τούρκους πολεμιστές σε αγώνα μόνον αν εκμεταλλευτεί την υπερβολική φιλαργυρία τους ή αν εξασκήσει πάνω τους βία και πιέσεις. Ένας αγώνας τέτοιου είδους όμως αυτομάτως λαμβάνει το χαρακτήρα *ληστρικής επιδρομής*. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Τούρκοι στρατιώτες στο πεδίο της μάχης δεν επιδεικνύουν ούτε σε ελάχιστο βαθμό πνεύμα σύμπνοιας. Οι επιθέσεις τους είναι άτακτες και ξεσπούν ξαφνικά και με ορμή τέτοια που προκαλεί τον τρόμο. Ωστόσο δεν έχουν διάρκεια και καταρρέουν εύκολα αφού στον πρώτο κίνδυνο αυτοί τρέπονται σε φυγή. Εξαιτίας του ότι οι Τούρκοι στρατιώτες δεν έχουν ενστερνιστεί πολιτικές-κοινωνικές αρχές παρουσιάζονται νοιμότερα στη διάρκεια του πολέμου κατειλημμένοι από αίσθημα άγχους. Είναι, για να χρησιμοποιήσουμε το χαρακτηρισμό που τους προσδίδουν οι βυζαντινές πηγές, «*δειλοί*», συνεπώς καταδικασμένοι, σύμφωνα με τις παραδοσιακές αντιλήψεις της βυζαντινής πολιτικής σκέψης, σε «*ὄνειδος καί ἀτιμία*».

Εξ' αιτίας της έλλειψης της μορφωτικής επιρροής που ασκεί η πολιτεία στα μέλη της και του εθισμού σε μια εξουσία τυραννική οι Τούρκοι παρουσιάζονται στερημένοι ηθικών κινήτρων ήδη κατά την πολεμική προετοιμασία. Η έγερση του πολεμικού τους μένους επιτυγχάνεται είτε με βίαια μέσα είτε με αναμόχλευση της φιλοχρηματίας τους από τον Σουλτάνο. Έτσι, σύμφωνα με χωρίο

14. Βλ. Σχετικά Timothy Long, *Barbarians in Greek Comedy*, Carbondale – Edwardsville 1986, σ. 141 κ.εξ.

του Σφραντζή, μόνο με μαστίγωμα μπορούν οι «*ῥαβδοῦχοι τῆς αὐλῆς*», να αποτρέψουν τους Τούρκους στρατιώτες να εγκαταλείψουν τη μάχη:

> «*καὶ ὥραις μὲν δύο ἡ μάχη ἐνεστήκει στένουσα καὶ φρικαλέα, ἣν δέ πως τὰ τῶν Χριστιανῶν ἐπικρατέστερα· … οἱ δὲ ἐνάντιοι ἔκ τε τοῦ κόπου τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀντιστάσεως τοσοῦτον ἀγανακτήσαντες ὥστε ὄπισθεν ὀλίγον ἤθελον στρέψαι, ἵνα ἀναψυχὴν λάβωσιν· οἱ δὲ τζαούσιδες καὶ ῥαβδοῦχοι τῆς αὐλῆς μετὰ ῥάβδων σιδηρῶν καὶ βουνεύρων ἐνέτυπτον, ἵνα μὴ δίδωσι νῶτα τοῖς ἐχθροῖς*».

Η ποινή του θανάτου επίσης επισείεται σε κάθε ευκαιρία απειλητική για τους απείθαρχους:

> «*ὃν δ' ἂν αἴσθωμαι ἐν σκηναῖς ἀναστρεφόμενον καὶ μὴ μαχόμενον ἐς τὸ τεῖχος, οὐδ' ἂν εἰ πετόμενος κατὰ τὰ πτηνὰ ἀποδραίη, ἱκανῶς ἔσται αὐτῷ ἀποφυγεῖν, μὴ τὰ ἔσχατα παθόντι ἀποθανεῖν*».

Τα παραπάνω χωρία αναμφισβήτητα παραπέμπουν σε στερεότυπες αφηγηματικές παραστάσεις του κλασικού κόσμου, στις οποίες ο περσικός στρατός παρακινείται σε δράση υπό την απειλή βάναυσης τιμωρίας ή και της ίδιας της θανατικής ποινής. Ιδιαίτερα το μοτίβο της μαστίγωσης του στρατού από τους υπασπιστές του Βασιλέως φαίνεται να επιστρατεύεται συχνά στη δραματοποίηση των γεγονότων. Έτσι ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τον στρατό του Ξέρξη «*ὑπὸ μαστίγων διαβαίνοντα*» τον Ελλήσποντο[15] ενώ στο διάλογο με το Δημάρατο, για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, ο Μέγας Βασιλεύς φαίνεται να σαρκάζει την ετοιμότητα των Ελλήνων για μάχη και να αναφέρει ότι αυτοί μόνον «*ἀναγκαζόμενοι μάστιγι*» θα ήταν δυνατό να προβούν σε πόλεμο με την αναρίθμητη στρατιά του[16].

Εκτός όμως από τη χρήση βίας, οι Βυζαντινοί ιστορικοί προβάλλουν ένα ακόμη μέσο, το οποίο επιστρατεύεται από το Σουλτάνο για την παρότρυνση των Τούρκων στρατιωτών σε πόλεμο. Προκειμένου να δεχθούν αυτοί –σύμφωνα με την έκφραση του Κριτόβουλου– «*ἄνδρες ἀγαθοί*»[17], ο Τούρκος ηγέτης επι-

15. VII, 55-56.
16. VII, 103, 4.
17. Κριτόβ. L 1008-9, σ. (Τωμαδάκης).

σείει την υπόσχεση της πλούσιας ανταμοιβής τους μετά τη μάχη. Ωστόσο αυτή ακριβώς η υπόσχεση για απόδοση άφθονης λείας και για παραχώρηση αξιωμάτων στο λόγο που εκφωνεί ο σουλτάνος λίγο πριν την έναρξη της μάχης (… *καὶ προηγόρευε δῶρα τῷ ἀριστεύοντι· τῷ μὴ μαχομένῳ δὲ θάνατος ἐπέκειτο ζημία*)[18] καταδεικνύει σε μεγάλο βαθμό δύο βασικά στερεότυπα γνωρίσματα του τουρκικού κόσμου: «*τό φιλοχρήματον*» και «*τό φιλήδονον*»[19]. Ο Δούκας μάλιστα με τρόπο παροιμιώδη αναφέρει: «*φιλοχρήματον γὰρ ὂν τὸ γένος τοῦτο, εἰ καὶ φονεὺς πατρικὸς ἐμπέσει ἐν ταῖς χερσίν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσι*»[20].

Στις παραπάνω μαρτυρίες του Σφραντζή και του Δούκα αυτό ακριβώς το στοιχείο της επιθυμίας προσωπικού κέρδους –από το οποίο μάλιστα διακατέχεται σε τέτοιο βαθμό ο εχθρός ώστε να αποτελεί γι' αυτόν κίνητρο για αγώνα– αντιμετωπίζεται ως βασικό κριτήριο διαφοροποίησης μεταξύ του βυζαντινού και του τουρκικού κόσμου. Το στοιχείο αυτό ωστόσο έχει επίσης μακρά παρουσία στις παραδόσεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου ως κριτήριο προσδιορισμού της βαρβαρότητας. «*τὸ φιλοχρήματον*» και «*τὸ πολυτελές*» αποτελούσαν ήδη για την αρχαία ελληνική σκέψη μονιμότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα στην περιγραφή του κόσμου των βαρβάρων και ήταν συνυφασμένα αναπόσπαστα με τον ανατολικό δεσποτισμό[21]. Οι Πέρσες αποτελούσαν συχνά αντικείμενο διακωμώδησης εξαιτίας της υπερβολικής πολυτέλειας που χαρακτήριζε τον τρόπο ζωής τους. Στην αντίθεση μεταξύ Ελλήνων-βαρβάρων κατά την αρχαιότητα δεν παρουσιάζεται ως σημαντικός ούτε ο υπερμεγέθης αριθμός των γυναικών που διέθετε η αυλή του μονάρχη, ούτε τα πολυτελή γυάλινα αντικείμενα ή τα μνημειώδη γεύματα των Περσών καθεαυτά. Η ισχυρή επιθυμία όμως για τέτοιου είδους απολαύσεις υποδήλωνε για τον Αθηναίο πολίτη την ύπαρξη μιας ένδειας. Αυτή η ένδεια με τη σειρά της εκλαμβανόταν ως μία ένδειξη ατέ-

18. Χαλκοκ. 212-219 και 230-231, σ. 219 (Τωμαδάκης).

19. Ο Σφραντζής τονίζει ιδιαίτερα την αδιαφορία που επιδεικνύουν οι Βυζαντινοί απέναντι στην προσωπική τους ευδαιμονία και στον πλουτισμό ιδιαίτερα στο χωρίο που περιγράφει τα γεγονότα της τελευταίας πριν την Άλωση νύχτας: «*'Ακούσαντες δὲ οἱ δυστυχεῖς 'Ρωμαῖοι καρδίαν ὡς λέοντες ἐποίησαν, καὶ ἀλλήλοις συγχωρηθέντες ἦτουν εἷς τῷ ἑτέρῳ καταλλαγῆναι, καὶ μετὰ κλαθμοῦ ἐνηγγαλίζοντο, μήτε φιλτάτων τέκνων μνημονεύοντες οὔτε γυναικῶν ἢ πλούτου φροντίζοντες, εἰ μὴ μόνον τοῦ ἀποθανεῖν ἵνα τὴν πατρίδα φυλάξωσι*», Σφραντζής III 7, 863-867, σ. 190 (Τωμαδάκης).

20. Δούκας 38, 1132-1133, σ. 63 (Τωμαδάκης).

21. Για τον Αριστοτέλη η περιφρόνηση των υπηκόων προς τον μονάρχη κυρίως στο πάθος της φιλοχρηματίας που χαρακτηρίζει τον τελευταίο, Πολ. 1312α.

λειας του χαρακτήρα, ως πρόβλημα ή ως σημάδι έλλειψης ουσίας, την οποία απεγνωσμένα –κι ωστόσο μάταια– επιχειρούσε κανείς να καλύψει με την απόκτηση πλούτου.

Ακόμη περισσότερο οι παραπάνω ιδιότητες φανέρωναν για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο μια ουσιαστικότερη έλλειψη. Συγκεκριμένα επικρατούσε η άποψη ότι ο βάρβαρος διάγει τη ζωή του στερημένος των αρετών της «*μετριότητος*» και της «*ἐγκρατείας*», γι' αυτό στο πεδίο της μάχης εύκολα καταλαμβάνεται από «*μαλακία*» και «*δειλία*». Ο κλασικός κόσμος μάλιστα διακατέχονταν από την πεποίθηση ότι η «*μετριότης*», ως αρχή σε όλα τα επίπεδα της ιδιωτικής ή πολιτικής ζωής της Αθήνας, ήταν εκείνη η αρετή που είχε δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη μεγάλη νίκη των Ελλήνων εναντίων των Περσών[22]. Ο μέσος Αθηναίος ήταν πεπεισμένος ότι μπορούσε να είναι ευχαριστημένος με πολύ λιγότερα αγαθά από ό,τι ένας Πέρσης. Η «*αὐτάρκεια*» έγινε κατά τον 5ο αι. π.Χ. με τη διδασκαλία των Σοφιστών και των Κυνικών ένα τυπικό για τον ελλαδικό κόσμο ιδεώδες. Κατά συνέπεια αποτελούσε και ένα ακόμη σημείο, στο οποίο μπορούσε να πραγματώνεται η αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων-βαρβάρων. Χαρακτηριστικά ο Ξενοφών παρουσίαζε στα «*Ἑλληνικά*» του τον ίδιο τον Αντίοχο που μόλις είχε επιστρέψει από μία αποστολή στην Περσία να κάνει λόγο γι' αυτό το θέμα[23]. Εκεί είδε τον πλούτο του Πέρση βασιλιά. Είδε τους μάγειρες του παλατιού, τα πικάντικα φαγητά του Θεόπομπου και τα γεύματα του Αντιφάνη[24]. Σε σχέση με το πλήθος των χοίρων, των βοοειδών, του κυνηγιού που αντίκρισε ακόμα κι οι προσφορές των Ελλήνων στους θεούς φαίνονταν ασήμαντες. Είδε ακόμη τους κομιστές νερού και αναρίθμητους άλλους υπηρέτες. Δεν είδε όμως κανέναν απολύτως άνδρα, ο οποίος θα ήταν σε θέση να ανακόψει την ορμή ενός Έλληνα πολεμιστή σε μία μάχη[25].

Στα παραπάνω συμφραζόμενα εντυπωσιακή φαίνεται η απόδοση από τους

22. K. Lechner, *Hellenen und Barbaren*, σ. 76: Timothy Long, *Barbarians in Greek Comedy*, Southern Illinois 1986, σ. 140: E. Hall, *Inventing the Barbarian*, σ. 126-127.

23. Ελλ. 7 I 38.

24. Θεοπομπ.17, επίσης βλ. Αντιφ. 172.

25. Μια τέτοιου είδους περιγραφή διαφορετικών πτυχών ασυδοσίας και υπερβολής στον τρόπο ζωής, άκρατης βουλιμίας για φαγητό και ποτό, μέθης, πρωτόγονου ξεσπάσματος και οργής, απραξίας και νωθρότητας μας είναι γνωστά κατά τους επόμενους αιώνες από τις αλληγορίες της ουτοπικής λογοτεχνίας και αποτελούν αγαπητό στερεότυπο στο χώρο της κωμωδίας, βλ. Timothy Long, *Barbarians in Greek Comedy*, σ. 96, 116, 122.

Βυζαντινούς ιστορικούς της βαρβαρικής συμπεριφοράς των Τούρκων στη διάρκεια του αγώνα. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία κατά την περιγραφή των πρώτων επιθέσεων των Τούρκων στρατιωτών εναντίον της Πόλης είναι εκείνο *της αδιαφορίας, ή ακόμη και της περιφρόνησης, που δείχνει ο Τούρκος πολεμιστής την ώρα της μάχης για τη ζωή του συμπολεμιστή του*[26]. Με την πρώτη επίθεση των Βυζαντινών ο εξωτερικά αυστηρά οργανωμένος τουρκικός στρατός φαίνεται να πέφτει σε απόλυτη σύγχυση:

> «χαλάσαντες δὲ ἔν τισι τόποις τὰ τείχη μετὰ ἐλεβόλεων καὶ πυριβόλων μηχανημάτων, εἶ τα θέλοντες πλῆσαι τοὺς τάφρους ἵνα ῥαδίως ποιήσωσιν τὴν εἴσοδον... καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα, ὅτι καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐκ τε τοῦ πλήθους καὶ τῆς στενοχωρίας ἥν εἶχον ἔπιπτον· καὶ οἱ ἐρχόμενοι ὄπισθεν ἀνηλεῶς ῥίπτοντες τὰ ξύλα καὶ χώματα αὐτοὺς οἰκτρῶς ἐσκέπαζον καὶ ἐν τῷ ἅδη ζῶντας παρέπεμπον. ἕτεροι δὲ καὶ μετὰ προαιρέσεως οἱ πλέον ἰσχυροὶ καὶ δυνάμενοι ἐκ τῆς ὁρμῆς καὶ σπουδῆς τοὺς ἀσθενεστέρους ἀντί κλάδων καὶ χώματος ἔρριπτον ἀπηνῶς ... καὶ ἡ μάχη καὶ ὁ πόλεμος καὶ ἡ συμπλοκή φρικαλέα ἐγένετο. καὶ εἰς αὐτὰ οὐκ ἀγενὴ ἦσαν καὶ τὰ ἡμέτερα· καὶ θαυμαστόν, ἦν, χωρὶς ἐμπειρίας πολέμου ὄντες τὴν νίκην εἶχον διὰ τὸ μεγαλοψύχως καὶ γενναίως ἐντυχόντες ἐποίουν τὸ ὑπὲρ δύναμιν»[27].

Η έλλειψη συλλογικού πνεύματος μεταξύ των Τούρκων συμπολεμιστών, η οποία είναι εμφανής από το παραπάνω απόσπασμα, κι ακόμη περισσότερο η προκλητική έλλειψη σεβασμού στην ζωή του συμπολεμιστή κατά την ώρα της μάχης δεν είναι βέβαια ένα στοιχείο που εμφανίζεται ως τυχαίο ή μεμονωμένο κατά την περιγραφή του τουρκικού στρατού από τους Βυζαντινούς ιστορικούς. Για τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία η υποτιμημένη αξία της ζωής του ατόμου, η οποία εκδηλώνεται με την έλλειψη σεβασμού προς αυτήν κατά την κρίσιμη ώρα του πολέμου, αντιστοιχεί σε ένα εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο πνευματικής ανάπτυξης μιας κοινωνίας· αποτελεί έκφραση βαρβαρότητας.

Αυτό το ζήτημα που συχνότατα θίγεται, άμεσα ή έμμεσα, στις βυζαντινές πη-

26. Βλ. W. Den Boer, *Private Morality in Greece and Rome. Some Historical Aspects*, Leiden 1979, σ. 50 κ.εξ. (The burial of those killed in battle).

27. Σφραντζής III 3, 215-233, σ. 49 (μτφρ. Endre von Ivanka, *Die letzten Tage von Konstantinopel*, Byzantinische Geschichtsschreiber Bd. 1, Graz κ.ά. 1954).

γές της Αλώσεως, *η εκτίμηση της ζωής του ατόμου*, ως κριτήριο με βάση το οποίο διαφοροποιείται μια κοινωνία, η οποία βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, από μια κοινωνία-φορέα υψηλού πολιτισμού, είναι γνωστό ήδη από τις αρχαίες ελληνικές πηγές[28]. Κατά την κλασική δημοκρατική αρχαιότητα ο μεμονωμένος άνθρωπος ήταν υπεύθυνος για τη διεξαγωγή των κοινών στη συλλογική ζωή της πόλης. Ως πολίτης και ως οπλίτης είχε στην πολιτική και στρατιωτική ζωή αντίστοιχα εξαιρετικά μεγάλη σημασία. Αποτελούσε αναντικατάστατο μέλος μιας οργανωμένης κοινωνίας, η οποία διέπονταν από δεσμούς αυστηρούς, προσδιορισμένους με ακρίβεια. Απέναντι σε αυτή τη στάση που επεδείκνυε ο ελληνικός κόσμος προς την ανθρώπινη μονάδα, αντιπαρατίθεται συχνά στα κείμενα των κλασικών χρόνων η ιδέα μιας βαρβαρικής κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας η ζωή του απόλυτου δυνάστη αποτελεί ένα ισοδύναμο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής στο σύνολό της[29], ενώ οι υπήκοοι θεωρούνται υπάρξεις μειωμένης σημασίας και αξίας κι αντιμετωπίζονται ως «*ἀνδράποδα*»[30].

Στο παραπάνω απόσπασμα του Σφραντζή η αναφορά στην υβριστική συ-

28. Μία ανάλογη εικόνα ακραίας ωμότητας, η οποία λειτουργεί σαφώς προσδιοριστικά για τα βαρβαρικά ήθη, μας παρέχει ο Ηρόδοτος στην αφήγησή του για το βασιλιά της Αιγύπτου Σέσωστρη. Ο τελευταίος καθώς βρίσκεται εγκλωβισμένος με την οικογένειά του σε χώρο που έχει πυρποληθεί από τον αδελφό του παρουσιάζεται να ρίχνει τα σώματα των δύο παιδιών του στη φωτιά προκειμένου να δημιουργήσει γέφυρα διαφυγής για τον εαυτό του και τη γυναίκα του, βλ. II, 107.

29. Παραστατικά αποδίδεται η αντίληψη αυτή σε απόσπασμα από τις «Ικέτιδες» του Αισχύλου, 942-995, όπου, όταν ο βασιλεύς Πελασγός δηλώνει ότι δεν μπορεί να λάβει απόφαση, αν πρώτα δε συγκληθεί ο λαός του, οι γυναίκες της Αιγύπτου απαντούν με έναν πανηγυρικό υπέρ της τυραννίας λόγο, στον οποίο προβάλλουν ως βασικό επιχείρημα ότι ο ίδιος ο βασιλιάς είναι η πόλη και οι κάτοικοί της. Για το θέμα βλ. αναλυτικά P. E. Easterling, Kings in Greek Tragedy, στο *Estudios sobre los géneros literarios*, ii, Salamanca 1984, σ. 33-45. Επίσης βλ. Francois Hartog, *The Mirror of Herodotus*, Berkeley, κ.ά. 1988, σ. 124 κ. εξ. , ο οποίος θεωρεί ότι ο Ηρόδοτος αναγνωρίζει στο πρόσωπο του βάρβαρου (Σκύθη) δυνάστη ένα ισοδύναμο της πολιτικής ζωής.

30. Η ιδέα σχετικά με την ύπαρξη μιας αντίθεσης μεταξύ της ελληνικής κοινωνίας, η οποία διέπεται από γενικά αναγνωρισμένους πολιτικούς θεσμούς, και της κοινωνίας των βαρβάρων, η οποία στερείται πλήρως θεσμών, κάνει την εμφάνισή της ήδη για πρώτη φορά στην Οδύσσεια και στην εκεί περιγραφή της κοινωνίας των Κυκλώπων (9. 112-115). Μετά τους περσικούς πολέμους επικρατεί ως βασικό κριτήριο της παραπάνω αντίθεσης μεταξύ Ελλήνων-βαρβάρων η αντίληψη ότι οι Έλληνες είναι πολιτικά ελεύθεροι ενώ οι βάρβαροι υποταγμένοι στη θέληση του τυράννου, κατά συνέπεια είναι σκλάβοι. Σχετικά με αυτό το θέμα βλ. Arno Eichorn, *Barbaros quid significaverit*, Leipzig 1904, σ. 43, 48. – W. H. Adkins, *Moral Values and Political Behavior in Ancient Greece: From Homer to the End of the Fifth Century*, New York 1972, σ. 104, 112. – Henry Sir Maine, *Ancient Law*, Dutton-New York 1972, σ. 74. – Timothy Long, *Barbarians in Greek Comedy*, Southern Illinois 1986, σ. 132,

μπεριφορά των Τούρκων πολεμιστών, η οποία εκδηλώνεται όχι μόνο προς τους εν ζωή συντρόφους της μάχης αλλά και προς το σώμα των νεκρών συμπολεμιστών, είναι ενδεικτική της θέσης που κατέχει η κοινωνία του εχθρού στην εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού. Σύμφωνα με τον E. Durkheim μέσω των νεκρικών τελετών που λαμβάνουν χώρα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, επιβεβαιώνεται το αίσθημα ότι με το θάνατο ενός μέλους της το κοινωνικό σώμα δεν υπέστη φθορά αλλά αντίθετα βγήκε από την απώλεια με ενισχυμένους τους δεσμούς του[31]. Η καταφανής αδιαφορία του τουρκικού στοιχείου για τη ζωή κι ακόμη περισσότερο για το σώμα του νεκρού συμπολεμιστή αντιστοιχεί σε μια κοινωνία, η οποία δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από ένα χαλαρά συνδεδεμένο αριθμό νομαδικών φύλων χωρίς ισχυρούς δεσμούς. Ο Σφραντζής προσφέρει με το κείμενο αυτό ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτρόπαιης, για τον ελληνικό τρόπο σκέψης, συμπεριφοράς, το οποίο από την κλασική αρχαιότητα και εξής αποτελεί «τόπο» στην περιγραφή της βαρβαρότητας.

Σταδιακά, από πολλά χωρία της αφήγησης, γίνεται σαφές ότι η αντιθετική εικόνα Βυζαντινών και Τούρκων σε στρατιωτικό επίπεδο σχετίζεται με τις *άκρως αντίθετες αντιλήψεις, τις οποίες οι δύο κόσμοι εκπροσωπούν γύρω από το αληθινό νόημα της «ἀριστείας» του πολεμιστή στο πεδίο της μάχης*. Η ιδεολογική πλαισίωση του αγώνα των Βυζαντινών φτάνει στην κορύφωσή της με την γνωστή αφήγηση γύρω από την περιγραφή της τελευταίας διπλωματικής επαφής του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με το σουλτάνο, η οποία έλαβε χώρα λίγο πριν την έναρξη του πολέμου.

Με το δεδομένο της αισθητής στρατιωτικής υπεροπλίας των Τούρκων, ο σουλτάνος προτείνει στον αυτοκράτορα την ειρηνική παράδοση της Πόλης και παράλληλα τονίζει τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσε να έχει μια τέτοια απόφαση για τους Βυζαντινούς. Η ηρωική άρνηση του αυτοκράτορα έχει ιδιαίτερη σημασία ως στερεότυπο στην παρουσίαση της αντιπαράθεσης των δύο αντίπαλων κόσμων, όπως αυτή διεξάγεται σε πνευματικό, πολιτιστικό και κοινωνικό επίπεδο.

κ. εξ., 137 κ. εξ., 150 κ. εξ.. – Richard Garner, *Law and Society in Classical Athens*, London-Sydney 1987, σ. 19 κ. εξ. – Σχετικά με αυτό το θέμα στην τραγωδία βλ. Andreas Alföldi, Gewaltherrscher und Theaterkönig, στο Kurt Weitzman, κ. ά. (εκδ.), *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend* Jr,. Princeton 1955, σ. 15-55.

31. Emile Durkheim, *Formes élémentaires*, σ. 333.

«γίγνωστε τὰ τοῦ πολέμου ἤδη ἀπηρτίσθαι, καὶ καιρός ἐστιν ἀπὸ τοῦ νῦν πρᾶξαι τὸ ἐνθυμηθὲν πρὸ πολλοῦ παρ' ἡμῖν νῦν, τὴν δὲ ἔκβασιν τοῦ σκοποῦ τῷ θεῷ ἀφίεμεν. τί λέγεις βούλει καταλείπειν τὴν πόλιν, καὶ ἀπελθεῖν ἔνθα καὶ βούλει μετὰ καὶ τῶν σῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς, καταλιπὼν τὸν δῆμον ἀζήμιον εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρά σοῦ, ἢ ἀντιστῆναι, καὶ σὺν τῇ ζωῇ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀπολέσεις, σύ τε καὶ οἱ μετά σου, ὁ δὲ δῆμος αἰχμαλωτισθεὶς παρά τῶν Τούρκων διασπαρῶσιν ἐν πάσῃ τῇ γῇ».

*«τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμόν ἐστί οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ· κοινῇ γάρ γνώμῃ
πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν»*[32].

Στην απάντηση που δίνει ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στην πρόταση του σουλτάνου για μία άνευ αντίστασης παράδοση της πόλης φαίνεται να συνυπάρχουν δύο αντιθετικές μεταξύ τους ιδέες: η ελευθερία και η υποταγή. Η αλλαγή από τον ενικό αριθμό (*ἐμόν, ἄλλου*) σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (*πάντες ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν*) στο παραπάνω απόσπασμα έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί υποδηλώνει έναν αυτοπεριορισμό της μοναρχικής εξουσίας, ο οποίος λαμβάνει χώρα εθελούσια εκ μέρους του αυτοκράτορα. Με το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο ο τελευταίος τονίζει το συλλογικό χαρακτήρα της απόφασής του[33].

Ένας τέτοιος αυτοπεριορισμός της βασιλικής εξουσίας απέναντι στο «*Νόμο*»[34] φαίνεται να συμφωνεί με την παραδοσιακή αυτοκρατορική ιδεολογία του Βυζαντινού Κράτους, η οποία προσδιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής ιδανικής βασιλείας. Σύμφωνα με αυτήν η αληθινή βασιλεία είναι συνδεδεμένη από την ίδια της τη φύση τόσο κατά τη γέννηση όσο

32. Δούκας 39, 997-1004, 1013-1014, σ. 60 (Τωμαδάκης).

33. Αυτό το περιγραφικό μέσο χρησιμοποιείται και από τον Κριτόβουλο κατά την παρουσίαση της ιδεώδους μοναρχίας του σουλτάνου και κατά την περιγραφή των πολιτικών αρχών του τελευταίου.

34. Karl-Wihelm Welwei , *Könige und Königtum im Urteil des Polybios*, Diss. Köln 1963, σ. 140 κ.εξ.

και κατά την περαιτέρω ύπαρξή της με τη σφαίρα της ηθικής[35], συνεπώς ο «βασιλικός ἀνήρ» οφείλει να διακρίνεται από απεριόριστη πνευματική και ηθική ανωτερότητα, να εξουσιάζει «*κατ' ἀρετήν*». Ακόμη περισσότερο ο αυτοκράτορας, επειδή κατέχει σε βαθμό πέραν του συνηθισμένου όλες τις αρετές, είναι σε θέση να καλλιεργεί χωρίς άσκηση πίεσης ή βίας και μόνο με το παράδειγμά του τον πλήρη σεβασμό για τους κρατικούς θεσμούς και για τα παραδοσιακά ήθη και έτσι να ασκεί ευεργετική-μορφωτική επιρροή στον χαρακτήρα των υπηκόων. Αυτού του είδους η εξάσκηση του λαού στην «ἀρετή», η οποία επιτυγχάνεται με την «ἀπομίμησιν τῆς ἐναρέτου βασιλείας» του αυτοκράτορα, κάνει δυνατή μία νοερή γενική κατάφαση του λαού προς την απάντηση που αυτός δίνει στον σουλτάνο. Γι' αυτόν τον λόγο στα δύο παραπάνω αποσπάσματα του Δούκα η σημασία του ηθικού χρέους απέναντι στην πόλη εμφανίζεται ως κοινή αξία τόσο για τον αυτοκράτορα όσο και για το λαό. Αυτή η *εξιδανικευμένη σύμπτωση μεταξύ της συλλογικής συνείδησης του βυζαντινού λαού και της συνείδησης του χαρισματικού ηγέτη* έχει ως αποτέλεσμα η βυζαντινή κοινωνία να διατηρεί τη συνοχή της απέναντι στον εχθρό σε ότι αφορά τη λήψη και την εκτέλεση αποφάσεων.

Η συνάφεια που διαπιστώνεται από τα παραπάνω μεταξύ του τρόπου ζωής στα πλαίσια μιας κοινωνίας, η οποία διέπεται από καθιερωμένες αρχές και θεσμούς (*ὁ τρόπος*), και της επίδειξης θάρρους και ανδρείας στον πόλεμο αποτελεί για το Βυζάντιο πνευματική κληρονομιά από την κλασική αρχαιότητα. Την συναντούμε ως κεντρική ιδέα στον «Περικλέους 'Επιτάφιο» του Θουκυδίδη· «καὶ μὴ κατὰ νόμων τὸ πλέον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν»[36]. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των Αθηναίων στην πολιτική και κοινωνική ζωή τους, «*ὁ τρόπος*», αναγνωρίζεται κι εγκωμιάζεται ως εκείνο ακριβώς το στοιχείο, το οποίο επιτρέπει στους Αθηναίους να προχωρούν εναντίον των κινδύνων με ελεύθερο φρόνημα. Οι Αθηναίοι κατά τη διάρκεια του πολέμου χρησιμοποιούν ένα μέσον, το οποίο μόνο αυτοί κατέχουν χάρη στους δημοκρατικούς θεσμούς της πόλης τους: *το υψηλό φρόνημα του ελεύθερου ανθρώπου*. Αυτό έχει καλλιεργηθεί μέσω της βαθιάς κι εσωτερικής επιρροής που ασκούν οι θεσμοί του κράτους στην προσωπικότητα του πολίτη και κάνει την εμφάνισή του την ώρα της πολεμικής αναμέτρησης ως «*εὔψυχον φρόνημα*» του πολεμιστή. «*διὰ δέος*»

35. Karl-Wihelm Welwei, ό.π. σ. 171.

36. Θουκ. II, 39, 4.

γράφει ο Θουκυδίδης «*μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε ἀεί ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων*»[37]. Γι' αυτό ακριβώς το «δέος» απέναντι στο νόμο, κάνει ήδη λόγο πολύ πρώιμα ο Ηράκλειτος όταν αναφέρει ότι οι πολίτες πρέπει να προασπίζουν με μεγαλύτερο πείσμα τους νόμους τους παρά τα τείχη της πόλης τους, ενώ ο ποιητής Φωκυλίδης, γράφοντας κάτω από τη νωπή ακόμα επίδραση της κατάρρευσης του κράτους των Ασσυρίων κατά το έτος 612 π.Χ., υποστηρίζει ότι η κοινωνία που αποικεί σε ισχνό βράχο αλλά είναι ευνομούμενη έχει μεγαλύτερη ισχύ από εκείνην που ζει σε περιτειχισμένο οικισμό αλλά βρίσκεται στο έλεος των αποφάσεων ενός και μόνο ανθρώπου, εννοώντας προφανώς ότι η διοικούμενη σύμφωνα με τους νόμους ελληνική πόλη-κράτος είναι ισχυρότερη από τις ανατολικές δεσποτείες, οι οποίες εξαρτώνται από την ευμετάβλητη διάθεση ενός τυράννου.

Η αντίθεση αυτή, η οποία έως τον 5ο αι. π.Χ. διεξάγεται σε θεωρητικό επίπεδο, θα λάβει την αρτιότερη εφαρμογή με την ιστορική αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων και Περσών. Μετά τους Περσικούς Πολέμους η σύγκριση μεταξύ «ελληνικού» και «βαρβαρικού» διεξάγεται όλο και περισσότερο σε επίπεδο πολιτικό. Αφετηρία για την πραγμάτευση του θέματος στα πλαίσια της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας αποτελούν οι «Πέρσες» του Αισχύλου. Το κείμενο αυτό γραμμένο κάτω από την ισχυρή επιρροή των πολεμικών γεγονότων του 480 π.Χ. επιχειρεί για πρώτη φορά μία λεπτή, πολιτικού χαρακτήρα διάκριση μεταξύ ελληνικού και βαρβαρικού, η οποία επρόκειτο κατά την εποχή που ακολουθεί να αναπτυχθεί σε μία ρητορική, εξαιρετικά πολύπλευρη ως προς την πραγμάτευση επιμέρους θεμάτων που διαφοροποιούν τους δύο κόσμους.

Στα μεγάλα έργα των τραγικών, των ιστορικών και των ρητόρων του 5ου αιώνα π.Χ. το αθηναϊκό δημοκρατικό ιδεώδες προσδιορίζεται κι επικυρώνεται μέσω μίας επίμονης σύγκρισης προς τη ζωή στα πλαίσια τυραννικού πολιτεύματος, η οποία θεωρείται ότι προσιδιάζει σε βαρβαρικές *κοινωνίες*. Η πόλωση αυτή σε πολιτικό επίπεδο μπορεί να εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της υπερηφάνειας για την κοινή πολεμική δράση που ανέλαβαν οι ελληνικές πόλεις-κράτη κατά το διάστημα των Περσικών Πολέμων. Η ανάγκη όμως για επικύρωση της αθηναϊκής εξουσίας μετά τους Περσικούς Πολέμους και στο πλαίσιο της Αθηναϊκής Συμμαχίας ευνόησε την περαιτέρω ανάπτυξη της νέας ιδεολογίας γύρω από μία συλλογική ελληνική συνείδηση μεταξύ των συμμαχικών πόλεων-κρα-

37. Θουκ. II, 37, 3.

τών. Το εξαιρετικό ενδιαφέρον που εκδηλώνουν οι τραγικοί του 5ου αι. π.Χ. για το βαρβαρικό στοιχείο μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο αν ερμηνευθεί με όρους της αθηναϊκής και πανελλήνιας ιδεολογίας[38]. Τα μέλη της συμμαχίας κατά τα μέσα του αιώνα διακατέχονται από την πεποίθηση ότι δεν είναι απλώς κάτοικοι ενός νησιού ή μίας πόλης αλλά Έλληνες, πολίτες δημοκρατιών και σύμμαχοι της Αθήνας, του μεγάλου σχολείου της Ελλάδας. Σε αυτά τα ιστορικά συμφραζόμενα το αθηναϊκό δημοκρατικό ιδεώδες ήταν φυσικό να αποτελέσει αναπόσπαστο στοιχείο της πανελλήνιας ενότητας, η οποία με τη σειρά της θεωρήθηκε προϋπόθεση για την προάσπιση του ελληνικού κόσμου ενάντια σε έναν κόσμο βαρβάρων.

Είναι λοιπόν σαφές ότι στις μαρτυρίες για την Άλωση η αντίληψη που κυριαρχεί πίσω από την περιγραφή των γεγονότων έχει τις ρίζες της στα αρχαία ελληνικά δημοκρατικά ιδεώδη, συγκεκριμένα στην άποψη ότι οι πολεμιστές που έχουν ανατραφεί σε συνθήκες τάξης και δικαίου μέσα στα πλαίσια της πολιτείας «*παρέχουσιν ἑαυτούς τὰ πολέμια ἀμείνους*» από ό,τι οι «*τυραννευόμενοι*»[39].

Κατά τρόπο αντίστοιχο το «εὔψυχον φρόνημα» των Βυζαντινών προβάλλεται από τους ιστορικούς της Αλώσεως ως εκείνο το στοιχείο, το οποίο επιτρέπει, παρά την ποσοτική υπεροχή των Τούρκων, για μακρό χρόνο την επιτυχή άμυνα της Πόλης. Ως κορυφαία έκφραση αυτής της ιδεολογίας μπορεί να θεωρηθεί ο τελευταίος λόγος που απευθύνει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος προς τους στρατιώτες του πριν ο σουλτάνος προστάξει γενική επίθεση. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε αυτό το λόγο η διάσταση μεταξύ των δύο κόσμων λαμβάνει την πιο ακραία της μορφή. Ο αυτοκράτορας προσδιορίζει τη διαφορά μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων ως διαφορά μεταξύ «*ἀνθρώπων και ἀλόγων ζώων*».

Πρόκειται για μία ιδέα η οποία δεν είναι καινούργια για την βυζαντινή λογοτεχνία. Εξαιτίας της απομάκρυνσής του από έναν έννομο βίο, από την αλη-

38. Οι μισές σχεδόν από τις αθηναϊκές τραγωδίες αυτής της εποχής εμπεριέχουν πορτραίτα βαρβαρικών χαρακτήρων ή εκτυλίσσονται σε μη-ελληνικό χώρο ή και τα δύο. Επιπλέον σχεδόν όλες αναφέρονται σε βαρβαρικά ήθη ή θίγουν το θέμα της πολιτισμικής απόστασης που χωρίζει τους βαρβάρους από τους Έλληνες. Για μία ενδελεχή ανάλυση του θέματος βλ. Edith Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1989.

39. Θουκ. Περ. Επ. 39. Βλ. Κ. Καλοκαιρινού, *Επιτάφιος του Περικλή*, Αθήνα 1082, επίσης ό.π. σ. κ.εξ.

θινή πίστη και από την ελληνική παιδεία, ο «βάρβαρος» θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει μια κατηγορία έμβιου όντος που βρίσκεται πιο κοντά στα ζώα παρά στους ανθρώπους[40]. Η αντίληψη ωστόσο περί «ἀγριότητος» και «θηριώδους βίου» των βαρβάρων έχει μακρά παράδοση στα κείμενα της κλασικής αρχαιότητας, στην εθνογραφία, στο θέατρο κι όχι λιγότερο στη φιλοσοφία[41]. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε για να περιγραφεί ο κόσμος των βαρβάρων από τους κλασικούς χρόνους κι εξής περιλαμβάνει ένα πλήθος όρων που προσδιορίζουν εξωτερικά γνωρίσματα, αντιδράσεις ή κατηγορίες του ζωικού βασιλείου[42].

Αυτή μάλιστα η ακραία αντίληψη για το βαρβαρικό-ζωώδες επίπεδο συμπεριφοράς και διαβίωσης του εχθρού φαίνεται πως παρέχει στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σφραντζή, ένα επιπλέον επιχείρημα για την υπεροχή των Βυζαντινών στο πεδίο της μάχης. Ο αυτοκράτορας χαρακτηριστικά αναφέρει:

> *«καὶ οἱ καθ' ἡμῶν ἐρχόμενοι ἵνα παράταξιν μεθ' ἡμῶν ποιήσωσιν, ὡς ζῶα ἄλογα, καὶ χείρονές εἰσιν. αἱ πέλται ὑμῶν καὶ ῥομφαῖαι καὶ τὰ τόξα καὶ ἀκόντια πρὸς αὐτοὺς πεμπέτωσαν παρ' ὑμῶν. καὶ οὕτως λογίσθητε ὡς ἐπὶ ἀγρίων χοίρων πληθὺν κυνήγιον, ἵνα γνώσωσιν οἱ ἀσεβεῖς ὅτι οὐ μετὰ ἀλόγων ζώων, ὡς αὐτοί, παράταξιν ἔχουσιν, ἀλλὰ μετὰ κυρίων καὶ αὐθέντων αὐτῶν καὶ ἀπογόνων 'Ἑλλήνων καὶ 'Ρωμαίων»*[43].

40. Είναι χαρακτηριστικό για τη σκέψη των Βυζαντινών ότι ο Ευσέβιος περιγράφει την κατάσταση στην οποία περιέπεσε η ανθρωπότητα μετά το προπατορικό αμάρτημα ως εξής: «Οι άνθρωποι απέκτησαν τους τρόπους άγριων ζώων και άρχισαν να ζουν μια ζωή χωρίς αξία. Δεν είχαν αίσθημα ούτε για την τέχνη ούτε για την επιστήμη. Οι νόμοι και η δικαιοσύνη καθώς και μια ζωή που ρυθμίζεται από κανόνες και ακόμη η φιλοσοφία δεν τους ήταν καν ως προς το όνομα γνωστά. Σαν άγρια ζώα…» (Euseb. h.e. I. 2. 19: GCS I. 1.22, 41) στον: K. Lechner, *Hellenen und Barbaren*, σ. 109 και σημ. 16. Επίσης βλ. το κεφ. 4: Menschen und Barbaren, σ. 107 κ.εξ.

41. Ιδιαίτερα βλ. το γνωστό χωρίο του Αριστοτέλη, Ηθ. Νικ. 7. 1148b 19-24.

42. Κατά το Ηρόδοτο ο λαός των Νεύρων μεταμορφώνεται για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα ανά έτος σε λύκους, IV, 105. Βλ. επίσης σχετικά με την Μιξοπάρθενο, την μυθική γενάρχη των Σκυθών, η οποία ήταν μισή γυναίκα και μισή φίδι, IV, 8-10, για τους «*αἰγίποδες ἄνδρες*» και για έναν λαό των βόρρειων παρυφών της οικουμένης, ο οποίος κατά το ήμισυ του έτους κοιμάται, IV, 25-27, για λαούς, οι οποίοι «*ἀνθρωποφαγέουσιν*» IV, 107 ή «*φθειροφαγέουσιν*» IV, 108, σε ζωώδη γνωρίσματα μπορούμε να υποθέσουμε παραπέμπει το όνομα της φυλής των Ψύλλων (IV, 173) και των Σαυροματών (IV, 110 ff.).

43. Σφραντζής III 6, 782-791, σ. 188 (Τωμαδάκης).

Ο προσδιορισμός του τουρκικού στοιχείου από τους ιστορικούς της Αλώσεως μέσω ενός τέτοιου πλήθους αρνητικών γνωρισμάτων, ή ακόμα και μίας γενικότερης «έλλειψης» ή «ένδειας», η οποία προχωρά έως την ίδια την αμφισβήτηση της ανθρώπινης υπόστασης του αντιπάλου, έχει για τη διαμόρφωση ενός πορτραίτου του εχθρού ιδιαίτερη σημασία. Προϋποθέτει τη διαδικασία της σύγκρισης ανάμεσα στο «*ίδιον*» και το «*αλλότριο*», στο «*γνωστό*» και το «*άγνωστο*», όπου για τον αναγνώστη το δεύτερο («αλλότριο» ή «άγνωστο») ερμηνεύεται και ορίζεται με τις κατηγορίες και τις αξίες σκέψης ή ζωής που έχει διαμορφώσει διαμέσου των αιώνων το δικό του πολιτιστικό σύστημα («ίδιον» ή «γνωστό»), έτσι ώστε το αλλότριο να λαμβάνει σταθερή αξιολογική θέση μέσα στο πλέγμα αξιών αυτού του συστήματος. Αναμφισβήτητα και πάνω από όλα ο προσδιορισμός του «ενάντιου» αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τον αυτοπροσδιορισμό και την τόνωση της αυτοσυνειδησίας ιδιαίτερα κατά τη στιγμή του αγώνα της συγκεκριμένης κοινωνίας για επιβίωση. Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι κατά την περιγραφή των ύστατων στιγμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ο τελευταίος και πιο επικίνδυνος εχθρός αυτής, ο τουρκικός «*Homo Barbarus*» προσδιορίστηκε στη βάση ενός πνευματικού υλικού, στο οποίο συνυπήρχαν πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους στοιχεία, μια πολύπλευρη και πολυδιάστατη συλλογή μορφωμάτων από διαφορετικές ιστορικές περιόδους, με προεξέχουσες τις αρχές πολιτικής σκέψης, τις οποίες κληροδότησε στους πρώιμους νεότερους χρόνους η κλασική αρχαιότητα.

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Παντελεήμονος Καλαφάτη, Μητροπολίτου Ξάνθης και Περιθεωρίου, *Πρακτικά Δημογεροντίας Ξάνθης*. Κώδιξ Α΄: 1892-1912, 390 σελίδες, 12 απεικονίσεις προσώπων, κτηρίων και σελίδων του κώδικος. Κώδιξ Β΄: 1919-1926, 244 σελίδες, 11 απεικονίσεις προσώπων, κτηρίων και σελίδων του κώδικος. Ξάνθη 2006 [ISBN 960-88396-3-7].

Τα πρακτικά των συλλογικών διοικητικών οργάνων αποτελούν σημαντική και με αυθεντικό χαρακτήρα άμεση ιστορική πηγή. Με εξαίρεση το πρακτικό από μία συνεδρίαση της ρωμαϊκής συγκλήτου το 438 μ.Χ., οπότε ανακοινώθηκε η ολοκλήρωση της συντάξεως του *Θεοδοσιανού Κώδικος*, και όσα πρακτικά οικουμενικών και άλλων συνόδων έχουν περισωθεί δεν μας είναι γνωστά κείμενα αυτής της μορφής από το απώτερο ιστορικό παρελθόν. Τα σωζόμενα από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο και αναγόμενα στον 19ο και στον 20ό αιώνα πρακτικά φυλάσσονται στα διάφορα αρχεία. Ο καθένας όμως γνωρίζει σε πόσο μεγάλους κινδύνους είναι εκτεθειμένο το κάθε μορφής αρχειακό υλικό. Οι κίνδυνοι δε αυτοί δεν περιορίζονται στις καταστροφές που προέρχονται από τυχαία περιστατικά, αλλά επεκτείνονται και σε όσες προκαλούνται σκόπιμα με ανθρώπινη ενέργεια. Για τη μείωση στο ελάχιστο των απωλειών σε αρχειακό υλικό καταβάλλεται τα τελευταία χρόνια συστηματική προσπάθεια από τις μεγάλες βιβλιοθήκες και τα άλλα κέντρα που διαθέτουν ιστορικό αρχείο να γίνει αποθήκευση του αρχειακού υλικού με ψηφιακή μορφή. Το εγχείρημα αυτό όμως δεν είναι εύκολο ιδίως επειδή συνεπάγεται μεγάλη δαπάνη. Για τον λόγο αυτό κάθε έκδοση αρχειακού υλικού είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη. Κατ' εξοχήν ισχύει αυτό στην περίπτωση των πρακτικών της Δημογεροντίας της Ξάνθης λόγω της μοναδικότητάς τους ως ιστορικής πηγής. Όπως εκτίθεται στο εισαγωγικό σημείωμα του έργου, ολόκληρο το αρχείο τόσο της Ι. Μητροπόλεως όσο και των μονών της επαρχίας δεν υπάρχει. Όπως δε επιγραμματικώς παρατηρεί ο συντάκτης του σημειώματος αυτού, για την απώλεια αυτή ευθύνονται όχι μόνον ο χρόνος αλλά και οι άνθρωποι.

Από τη φθορά του χρόνου και από τη μανία των κατά καιρούς επιδρομέων εγλίτωσαν οι δύο κώδικες με τα πρακτικά της Δημογεροντίας που παρέχουν μία πλήρη εικόνα όχι μόνο της λειτουργίας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αλλά και ολόκληρης της κοινωνικής ζωής της Ξάνθης με πολύτιμα προσωπογραφικά στοιχεία σε δύο κρίσιμες χρονικές περιόδους: Στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων αφενός και στις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση

της πόλης και την ένταξη της Θράκης μέσα στο ελληνικό κράτος αφετέρου. Πέρα όμως απ' αυτά προσφέρουν οι δύο τόμοι μία εναργή εικόνα του έννομου βίου της πόλης κατά τις δύο αυτές περιόδους, οι οποίες χωρίς να απέχουν πολύ μεταξύ τους εμφανίζουν ωστόσο πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά. Αυτή η εικόνα του έννομου βίου ακριβώς προκαλεί το ενδιαφέρον ενός ιστορικού του δικαίου. Ελπίζω, λοιπόν, να μου συγχωρηθεί ότι θα επικεντρώσω στο σημείο αυτό την προσοχή μου, πιστεύοντας πως άλλοι, περισσότερο ειδικοί από μένα, θα αξιοποιήσουν το πολύτιμο, προσωπογραφικό προ πάντων, υλικό που προσφέρουν οι δύο τόμοι των πρακτικών. Έτσι, στις επόμενες σελίδες θα προσπαθήσω να διατυπώσω ορισμένα συμπεράσματα για τη νομική καθημερινότητα της Ξάνθης, αρχίζοντας με το περιεχόμενο του πρώτου τόμου, δηλαδή με την εικοσαετία 1892-1912.

Ο κώδικας Α περιέχει αρκετές δικαστικές αποφάσεις, επειδή, ενόσω τελούσε η περιοχή υπό οθωμανική κατάκτηση, λειτουργούσε η Δημογεροντία και ως δικαστήριο υπό την ονομασία «Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο». Το δικαστήριο αυτό πρέπει όμως σαφώς να διακριθεί από το «Πνευματικό δικαστήριο», συγκροτούμενο μόνον από κληρικούς υπό την προεδρία του Μητροπολίτη, αρμόδιο για υποθέσεις μνηστειών, γάμων, διατροφής συνεστώτος του γάμου και τις συναφείς με αυτές. Του τελευταίου αυτού δικαστηρίου δεν έχουμε δυστυχώς τα πρακτικά, γιατί περιείχοντο στον κώδικα της Μητροπόλεως που ανηρπάγη. Το «Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο» κατ' αντίθεση προς το Πνευματικό Δικαστήριο δίκαζε δημοσία και είχε αρμοδιότητα σε υποθέσεις οικογενειακού ή κληρονομικού δικαίου με υλικό αντικείμενο, καθώς και σε κάθε άλλη υπόθεση που του παρέπεμπε η κοσμική αρχή.

Πριν προχωρήσω πρέπει να τονίσω ότι το νομολογιακό υλικό – υλικό δε αυτής της κατηγορίας αποτελούν οι δικαστικές αποφάσεις – έχει πάντοτε μεγάλη σημασία για την αξιολόγηση μιας δικαιοταξίας, επειδή δείχνει πώς εφαρμόζονταν στην πράξη οι κανόνες του δικαίου, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους. Συνεχίζω λοιπόν με τις παρατηρήσεις μου.

Η δικαιοδοτική δραστηριότητα της Δημογεροντίας καλύπτει, με βάση τις δικαστικές αποφάσεις που περιέχει ο κώδικας Α, μία περίπου δεκαετία. Ειδικότερα εκτείνεται από τις αρχές του 1895 μέχρι τον Απρίλιο 1904. Μετά τη χρονολογία αυτή, για λόγους που δεν προκύπτουν από το κείμενο των πρακτικών, δεν φαίνεται να άσκησε η Δημογεροντία δικαστικά έργα. Στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας δίκασε 19 υποθέσεις. Τέσσαρες από αυτές ήταν θέματα εκούσιας δικαιοδοσίας, κατά τη σημερινή ορολογία, επρόκειτο συγκεκριμένα για αιτήσεις να αναγνωριστεί η εγκυρότητα δημόσιων διαθηκών. Απομένουν συνεπώς δεκαπέντε υποθέσεις με αντιδικία. Από αυτές πέντε αφορούσαν στην απόδοση της προίκας ή της προ γάμου δωρεάς μετά τη λύση του γάμου με διαζύγιο ή λόγω θανάτου του συζύγου, δύο είχαν ως αίτημα την παράδοση υπεσχημένης προίκας, τρεις στόχευαν στην εξασφάλιση της προίκας λόγω περιελεύσεως του συζύγου σε δυσχερή οικονομική κατάσταση που έθετε σε κίνδυνο τη διατήρηση των προικώων πραγμάτων, σε δύο περιπτώσεις επρόκειτο για αγωγή του κληροδόχου κατά του κληρονόμου με αίτημα την παράδοση του κληροδοτηθέντος πράγματος, τέλος δε τρεις υποθέσεις είχαν ως αντικείμενο η μία την ακύρωση διαθήκης, η δεύτερη τη συμπλήρωση νομίμου μοίρας και η τρίτη την ερμηνεία εγγράφου, αν δηλαδή ήταν προικοσύμφωνο ή διαθήκη. Όλες, επομένως, οι υποθέσεις που εξεδικάσθησαν από τη Δημογεροντία κινούνταν στον χώρο του οικογενειακού δικαίου, ειδικότερα των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων, και του κληρονομικού δικαίου. Παρά το γεγονός ότι τα αντικείμενα αυτά είναι πολύ εξειδικευμένα, πρέπει κανείς να παραδεχθεί ότι δεκαπέντε υποθέσεις μέσα σε μία δεκαετία είναι λίγες. Σε καμία δηλαδή περίπτωση δεν μπορεί να κατηγορηθούν οι κάτοικοι της Ξάνθης ως εριστικοί και δικομανείς.

Εν όψει της φύσεως των παραπάνω διαφορών και του γεγονότος ότι όλες έχουν περιουσιακό αντικείμενο είναι φυσικό να ανήκουν οι διάδικοι στη μεσαία εισοδηματική τάξη, όντας είτε έμποροι είτε γεωργοκτηνοτρόφοι. Ειδικότερα στις υποθέσεις που αφορούσαν στην εξασφάλιση της προίκας, ο αντίδικος της αιτούσας συζύγου, πάντοτε έμπορος (σε μία περίπτωση παντοπώλης, σε άλλη φαρμακοποιός), συνομολογεί την αγωγή με το στερεότυπο σχεδόν επιχείρημα των «εμπορικών περιπετειών». Είναι προφανές ότι στις περιπτώσεις αυτές έχει προηγηθεί συνεννόηση των συζύγων, ώστε να διαφυλαχθεί η προίκα από κατασχέσεις και άλλα μέτρα αναγκαστικής εκτελέσεως των δανειστών του προικολήπτη συζύγου.

Από πλευράς πληρεξουσίων δικηγόρων στο πεδίο κυριαρχούν δύο ονόματα: Του Λύσανδρου Συρίγου και του Αλέξανδρου Βασιλειάδη, που μοιράζονται όλες σχεδόν τις υποθέσεις. Μόλις προς το τέλος της περιόδου εμφανίζεται σε μία υπόθεση και ο Μ. Κουσκούνης και σε άλλη ο Βουτιάδης, δικηγόρος από τη Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή). Σε περιπτώσεις που υπάρχει ή πρόκειται να υπάρξει εκκρεμοδικία στο ιεροδικείο ή σε οθωμανικό κοσμικό δικαστήριο παρίστανται μουσουλμάνοι δικηγόροι. Απαντούν τα ονόματα του Σισκή εφέντη

και του Λουτφή εφέντη. Ως προς τις αμοιβές των δικηγόρων, τουλάχιστον στο μέτρο που συνάγονται από το διατακτικό των αποφάσεων, ανέρχονταν συνήθως στο 5% επί του επιδικαζόμενου ποσού, αν η απόφαση ήταν καταψηφιστική. Σε μία ωστόσο περίπτωση ορίστηκε με την απόφαση ποσοστό 10%, ίσως επειδή το επιδικασθέν ποσό ήταν πολύ χαμηλό. Ενίοτε συνάπτονταν ιδιαίτερες συμφωνίες με τους δικηγόρους εν όψει της κινήσεως δικαστικού αγώνα. Έτσι, στις 3 Φεβρουαρίου 1899 αποφάσισε η Δημογεροντία να εγερθεί αγωγή ενώπιον των οθωμανικών δικαστηρίων για τη διεκδίκηση μοναστηριακών ακινήτων. Η υπόθεση ανετέθη σε μουσουλμάνο δικηγόρο, τον Κιαμήλ εφέντη, ενδεχομένως επειδή ο αντίδικος ήταν επίσης μουσουλμάνος. Με τη συμφωνία προβλεπόταν με κάθε λεπτομέρεια ο τρόπος καταβολής του συνολικού ποσού των 70 οθωμανικών λιρών στα διάφορα στάδια της πρωτόδικης και της κατ' έφεση δίκης, ακόμη και η περίπτωση συμβιβασμού.

Η Δημογεροντία, κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού της έργου, εφάρμοζε την Οθωμανική Εμπορική Δικονομία, της οποίας οι διατάξεις μνημονεύονται στις εκδιδόμενες αποφάσεις, ιδίως αν η δίκη διεξάγεται ερήμην του εναγομένου. Έτσι, πάντοτε προσδιορίζεται σε ποιές εφημερίδες πρέπει να δημοσιευθεί το διατακτικό των ερήμην αποφάσεων, αν ο καταδικασθείς εναγόμενος είναι αγνώστου διαμονής, καθώς και η προθεσμία προσβολής τους με ανακοπή. Παρά το γεγονός ότι η Δημογεροντία λειτουργούσε ως όργανο απονομής δικαιοσύνης εμφάνιζε περισσότερο χαρακτηριστικά συλλογικού οργάνου της Διοικήσεως παρά δικαστηρίου, επειδή για να συνεδριάσει δεν ήταν απαραίτητη η παρουσία όλων των μελών της, όπως στα κατά νομική κυριολεξία δικαστήρια, αλλά αρκούσε να παρίσταται η νόμιμη απαρτία. Παρ' όλη την ευελιξία που εξασφάλιζε αυτός ο τρόπος λειτουργίας δεν εξεδικάζονταν οι υποθέσεις, όπως προκύπτει από τα πρακτικά, με ικανοποιητικό ρυθμό, επειδή συχνά αναβάλλονταν συνεδριάσεις λόγω ελλείψεως απαρτίας. Επί πλέον, φαίνεται ότι οι πληρεξούσιοι των διαδίκων ακολουθούσαν συχνά παρελκυστική τακτική, όπως οι Βυζαντινοί μας πρόγονοι, αν τουλάχιστον πιστέψουμε όσα καταλόγιζε σε δικαστές και δικηγόρους ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός το 1166. Περιορίζομαι σε ένα παράδειγμα. Επί αγωγής για απόδοση προικώων ο εναγόμενος τέως σύζυγος ερημοδίκησε και καταδικάστηκε απών. Άσκησε στη συνέχεια ανακοπή, στην οποία απέδειξε, ότι τα πράγματα που απαιτούσε η τέως σύζυγός του δεν ήταν προικώα, αλλά πρόγαμος δωρεά, με αποτέλεσμα να απορριφθεί η αγωγή της. Έτσι αναγκάστηκε η σύζυγος να εγείρει νέα αγωγή ζητώντας τα ίδια πράγματα με διαφορετική βάση της αγωγής, δηλαδή ως πρόγαμο δωρεά. Κατά τη νέα συζήτηση ο πληρεξούσιος του εναγομένου προέβαλε ένσταση πληρεξουσιότητας, επειδή ο δικηγόρος της ενάγουσας είχε πληρεξούσιο για την προηγούμενη υπόθεση, όχι όμως για τη νέα αγωγή. Ύστερα από αυτό αναβλήθηκε η συζήτηση για να νομιμοποιηθεί ο δικηγόρος. Φαίνεται όμως ότι αυτό ανταποκρινόταν στο γενικότερο πνεύμα απονομής της δικαιοσύνης και στα κοσμικά δικαστήρια. Έτσι, για τους παραπάνω λόγους, σε μία υπόθεση μισθώσεως μύλων προέκρινε η Δημογεροντία συμβιβασμό με τον μισθωτή παρά την έγερση αγωγής.

Από άποψη ουσιαστικού δικαίου η Δημογεροντία εφάρμοζε τις διατάξεις της *Εξαβίβλου* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Οι περισσότερες αποφάσεις περιέχουν συγκεκριμένες παραπομπές στη γνωστή συλλογή του 14ου αιώνα που είναι απολύτως ορθές. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι τα κατά καιρούς μέλη της Δημογεροντίας μετεβλήθησαν ως δια μαγείας σε ιστορικούς του δικαίου μάλιστα δε του βυζαντινού. Το μυστικό – αν θεωρηθεί μυστικό – είναι ότι υπήρχαν πολύ καλά βοηθήματα, όπως το έργο του Ν. Σερουίου, «Επιτομή του εν τοις εκκλησιαστικοίς δικαστηρίοις του Οικουμενικού Θρόνου εν ισχύι ρωμαϊκού και βυζαντινού νόμου», που, ύστερα από άδεια του Οθωμανικού Υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, εκδόθηκε το 1886 στην Κωνσταντινούπολη από το Πατριαρχικό τυπογραφείο. Πολύ διαδεδομένη ήταν επίσης η χρήση του βιβλίου του Μιχαήλ Θεοτοκά, «Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήτοι της Ι. Συνόδου και του Δ(ιαρκούς) Ε(θνικού) Μ(ικτού) Συμβουλίου επί του Αστικού, Κανονικού και Δικονομικού Δικαίου από του έτους 1800 μέχρι του 1896», που εκδόθηκε επίσης στην Κωνσταντινούπολη το 1897.

Πολύ διαφωτιστικός για τον κύκλο αρμοδιοτήτων της Δημογεροντίας είναι ο πίνακας δικαστικών και συμβολαιογραφικών τελών που εγκρίθηκε στις 13 Μαρτίου 1901. Ο πίνακας που έχει προφανώς συνταχθεί με πρότυπο αντίστοιχα κείμενα των πατριαρχικών δικαστηρίων καλύπτει και τα τέλη που αφορούν στο πνευματικό δικαστήριο της Μητροπόλεως. Αν η εκδικαζόμενη υπόθεση είχε περιουσιακό αντικείμενο, τα τέλη καθορίζονταν με βάση το ύψος του ποσού ή την αξία του πράγματος που επιδικάστηκε με την απόφαση, ήταν δε 1% μέχρις αξίας 500 λιρών και 0,5% πέραν του ποσού αυτού. Το ίδιο ίσχυε και επί συμβολαιογραφικών πράξεων.

Εκτός από τις ανωτέρω υπό στενή έννοια δικαιοδοτικές αρμοδιότητες προκύπτει από τα πρακτικά ότι η Δημογεροντία ενεργούσε κάποτε και ως διαιτητής, επιλύοντας μικροδιαφορές, ιδίως μεταξύ στενών συγγενών. Επίσης από τα

πρακτικά συνάγεται ότι η Δημογεροντία λειτουργούσε και ως πειθαρχικό συμβούλιο των κληρικών της Μητροπόλεως για παραβάσεις περί την άσκηση των διοικητικών τους καθηκόντων. Έτσι τον Ιανουάριο 1898 επιβάλλεται, μετά την κλήση του σε απολογία, σε εφημέριο που κατά τη σύνταξη προικοσυμφώνου οικειοποιήθηκε τα δικαιώματα της Εφορείας των Σχολείων α) η απόδοση του ποσού των 100 χρυσών γροσίων που καταχράστηκε, β) παύση από την εφημεριακή θέση και γ) απόλυση από τον κλήρο της Μητροπόλεως. Ύστερα από αναφορά του καταδικασθέντος, με την οποία εκλιπαρεί το έλεος της Μητροπόλεως, με νέα απόφαση της Δημογεροντίας η κύρωση μετριάζεται σε αργία χωρίς απώλεια της εφημεριακής του θέσης.

Δεν θα ήταν πλήρης η απαρίθμηση των αρμοδιοτήτων της Δημογεροντίας αν παρέλειπα το νομοθετικό της έργο. Εννοώ με αυτόν τον όρο την κατάρτιση και ψήφιση Κανονισμών, όπως για τα Νεκροταφεία (1893), για τις Εκκλησιαστικές Επιτροπές (1893), δηλαδή του τρόπου διοικήσεως των ενοριών, και για το Ταμείο Ελέους (1899), δια του οποίου παρέχονταν βοηθήματα σε ενδεείς.

Έρχομαι τώρα στην περίοδο 1919-1926. Ο Κώδικας Β΄ παρέχει μία τελείως διαφορετική εικόνα. Εν πρώτοις περιέχει μόνο πέντε αποφάσεις του Πνευματικού δικαστηρίου που, κατ' αντίθεση προς την προηγούμενη περίοδο, καταχωρίζονται στα πρακτικά της Δημογεροντίας. Οι αποφάσεις αυτές εκδόθηκαν κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο 1920. Μετά το χρονικό αυτό σημείο δεν φαίνεται να υπήρξε άλλη συνεδρίαση του δικαστηρίου αυτού. Ούτε του Μικτού εκκλησιαστικού δικαστηρίου. Κατά Μάρτιο 1920 λαμβάνεται μεν απόφαση παραπομπής υποθέσεως για ενοικίαση κτημάτων διαθήκης στο τελευταίο αυτό δικαστήριο, που χαρακτηρίζεται μάλιστα ως το μόνο αρμόδιο, χωρίς όμως να δοθεί συνέχεια στο εν λόγω θέμα. Η αιτία είναι ότι μετά την απελευθέρωση της Θράκης το 1919 επεξετάθη και στην περιοχή αυτή η ελληνική νομοθεσία, ειδικότερα δε η Πολιτική Δικονομία, οπότε έπαυσε η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών. Αυτό επιβεβαιώνεται από δύο στοιχεία. Πρώτον, από έγγραφο του Γάλλου στρατιωτικού διοικητή υπό ημερομηνία 30/12.2.1920, με το οποίο ζητά να πληροφορηθεί τα της απονομής της δικαιοσύνης και της καταχωρίσεως δικών και συμβολαίων. Δεύτερον, από αναφορά που απευθύνθηκε στις 17 Μαΐου του ίδιου έτους στον Πρωθυπουργό, με την οποία μεταξύ πολλών άλλων ζητείται και η ίδρυση Πρωτοδικείου στην Ξάνθη.

Με αφορμή τον θάνατο του Μητροπολίτη Ανθίμου στις 3 Σεπτεμβρίου 1922 τέθηκε πάλι επί τάπητος το θέμα της κληρονομικής διαδοχής των Αρχιερέων των Νέων Χωρών, αν δηλαδή κληρονομούνται από το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος που είχε αναλάβει τη μισθοδοσία τους ή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο οποίο υπάγονταν – θέμα που ήταν όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση άνευ αντικειμένου, μια και, σύμφωνα με τη διαθήκη του, ο αποθανών δεν είχε καθόλου περιουσία. Έγραφε μάλιστα εκεί, ότι αν καθυστερούσε να αποσταλεί από την Αθήνα το ποσό της μηνιαίας αποζημιώσεως, ήταν υποχρεωμένος να εξασφαλίσει τα προς το ζην με δάνειο.

Κατά τα λοιπά τα πρακτικά είναι γεμάτα με αποφάσεις είτε μόνης της Δημογεροντίας είτε της Εφορείας των Σχολείων είτε και με κοινές αποφάσεις των δύο σωμάτων που στρέφονται περί δύο κυρίως θέματα. Το ένα είναι η απεγνωσμένη προσπάθεια αντιμετωπίσεως των προβλημάτων λειτουργίας των σχολείων εξαιτίας των επιτάξεων αρχικά μεν για την κάλυψη στρατιωτικών αναγκών μετά την απελευθέρωση, στη συνέχεια δε, μετά το 1922, για τη στέγαση προσφύγων. Το δεύτερο θέμα είναι η εξασφάλιση σύννομης διαχειρίσεως της κοινοτικής περιουσίας, συμπεριλαμβανομένης και της εκκλησιαστικής, δηλαδή ναών και μονών. Πολλές συνεδριάσεις καλύφθηκαν με τη συζήτηση γύρω από την παραβίαση του κοινοτικού κανονισμού επί εκμισθώσεως κοινοτικών αγρών, επειδή κατά το διάστημα, κατά το οποίο τελούσε η περιοχή υπό διασυμμαχική διοίκηση έγινε η εκμίσθωση λόγω των εκτάκτων αναγκών χωρίς διαγωνισμό. Πέρα όμως από τις συγκεκριμένες ενέργειες φαίνεται πως η οικονομική διαχείριση της περιουσίας της Κοινότητας, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης των ναών και μονών, τυπικώς τουλάχιστον, δεν γινόταν κατά τρόπο ιδεώδη. Αυτό προκύπτει από την έκθεση της εξελεγκτικής επιτροπής της 10ης Απριλίου 1925 σχετικά με τη διαχείριση των ετών 1921-1924, όπου διατυπώνεται σωρεία παρατηρήσεων ως προς τα διάφορα παραστατικά, τα τηρούμενα βιβλία και το ακολουθούμενο λογιστικό σύστημα.

Τις τελευταίες σελίδες των πρακτικών καλύπτουν συζητήσεις αφιερωμένες σε ένα κεφαλαιώδους σημασίας για την Κοινότητα θέμα: Την αυθαίρετη κατάληψη των κοινοτικών γαιών της πόλεως Ξάνθης από το τοπικό Εποικιστικό Γραφείο και η διανομή τους σε προσφυγικές οικογένειες. Στα πρακτικά καταχωρίζεται και η σχετική αλληλογραφία, από την οποία προκύπτει, ότι η ενέργεια του Εποικιστικού Γραφείου στηριζόταν στον νόμο 1046/1922 «περί επιτάξεως αγροτικών κτημάτων και γαιών». Δοθέντος ότι τα έσοδα από τις γαίες αυ-

τές ήταν οι κυριότεροι πόροι για τη λειτουργία των ιδρυμάτων της Κοινότητας αλλά και της Εκκλησίας, ο καθένας αντιλαμβάνεται τις επιπτώσεις του μέτρου αυτού. Παρά τα επανειλημμένα διαβήματα και τον διορισμό νομικού συμβούλου για την προσβολή της αποφάσεως του Γραφείου με διάφορα ένδικα μέσα, μέχρι τέλους των πρακτικών δεν φαίνεται να υπήρξε κάποιο αποτέλεσμα.

Η μεταγραφή του κειμένου των δύο κωδίκων έγινε προσωπικώς από τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ξάνθης και Περιθεωρίου κ. Παντελεήμονα, ο οποίος συνέταξε τα πολύ κατατοπιστικά εισαγωγικά σημειώματα που προτάσσονται του κειμένου και στους δύο τόμους. Σε παράρτημα δημοσιεύονται φωτογραφικό υλικό και αναλυτικά ευρετήρια ονομάτων και τοπωνυμίων που καθιστούν το έργο εύχρηστο. Το έργο συμπληρώνεται στο τέλος του τόμου Β΄ με γλωσσάριο τουρκικών όρων, απολύτως απαραίτητο για την κατανόηση του περιεχομένου των πρακτικών.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

*

Constantinus Stilbes, *Poemata*. Recensuerunt J. Diethart et W. Horandner (Bibliotheca Teubneriana), Monachi et Lipsiae, In aedibus K. G. Saur, σσ, XXIX+73+2 πίνακες.

Ὑποδειγματικὴ ἡ ἔκδοση τῶν ποιημάτων τοῦ Κωνσταντίνου Στιλβῆ ἀπὸ τοὺς δύο διαπρεπεῖς Βυζαντινολόγους. Στὸ κομψὸ τομίδιο περιλαμβάνονται κατὰ βάσιν δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα καὶ ἕνα ἐκτενὲς στιχούργημα γιὰ τὴν πυρκαγιὰ ποὺ κατέστρεψε μεγάλο μέρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1197. Στὴν εἰσαγωγὴ συζητοῦνται κυρίως θέματα χειρογράφου παραδόσεως καὶ μέτρου, ἐπιχειρεῖται ὅμως ἐπίσης σύντομος ὑπομνηματισμὸς τῶν βασικῶν ἱστορικῶν στοιχείων ποὺ παρέχουν τὰ κείμενα. Πλούσιο εἶναι καὶ τὸ ὑπόμνημα πηγῶν. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι ἐντελῶς δευτερεύουσας σημασίας. Παραπέμπω πάντα σὲ ἀριθμὸ στίχου.

82-86. Καλύτερα εἶναι νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία μετὰ τὸ *ὑπερτρέχεις* τοῦ στίχ. 82 καὶ κόμμα μετὰ τὸ *χειμερινῶν* τοῦ στίχ. 85.

92. *ἐπὶ πτέρυγας ὤχου πνευμάτων*. Πρβλ. Ψαλμ. 103,3 καὶ 17,10.

102-105. *ὅταν δὲ θυμῷ πλαγίῳ τὸ πᾶν φάγῃ, τῆς φύσεως γένοιτο τῆς ἀνωρρόπου· ἀνωφορεῖται καὶ πρὸς ὑψίστας στέγας καὶ τῶν μεγάρων τὰ μετάρσια φθάνει.* Ὑποκείμενο εἶναι ἡ λέξη *πῦρ*. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν στίχ. 103 στὸν στίχ. 104 φαίνεται πολὺ ἀπότομη, ἐνῶ καὶ ἡ εὐκτικὴ *γένοιτο* στὴν κύρια πρόταση δὲν διακαιολογεῖται. Ἀντίθετα, ἡ μετάβαση θὰ ἦταν πολὺ ὁμαλότερη, ἂν θεωρούσαμε ὅτι ἡ κύρια πρόταση ἀρχίζει ἀπὸ τὸν στίχ. 104 (*ἀνωφορεῖται*), καὶ ὅτι ἡ εὐκτικὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ *ὅταν*. Τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς τέτοιας λύσης θὰ διευκόλυνε ἡ διόρθωση τοῦ *πᾶν φάγῃ* σὲ *παμφάγον* (πρβλ. καὶ στίχ, 75, 306, 579, ὅπου τὸ *πῦρ* χαρακτηρίζεται *παμφάγον*).

106-108, *ὡς εἴθε μοι λάθοιτο τῶν ἄνω δρόμων καὶ δαπανῆσαν χοῦν γεηρὸν εἰς βάθος Ταίναρον ἐξήνοιξεν αὐτὸ πρὸς χάος*. Το χφ. παραδίδει *αὐτῷ*, τὸ *αὐτὸ* ἀποτελεῖ διόρθωση τῶν ἐκδοτῶν. Ἴσως τὸ *αὐτῷ* θὰ μποροῦσε νὰ διορθωθεῖ σὲ *αὑτῷ*. Ἡ ἔννοια: Μακάρι ἡ φωτιὰ νὰ ξεχνοῦσε τὴν ἀνωφερῆ φύση της, καὶ σκάβοντας βαθιὰ τὴν γῆ, νὰ ἄνοιγε ἕνα ταινάρειο βάραθρο γιὰ τὸν ἑαυτό της, γιὰ νὰ χαθεῖ μέσα στὸ χάος.

137. Μετὰ τὸ *πυρφόρους* πρέπει νὰ τεθεῖ τελεία, ἐνῶ χρειάζεται κόμμα μετὰ τὸ *πλάτος* τοῦ στίχ. 138.

141-142. *τὸν λύχνον... ὁ... μόδιος ἐγκρύπτων*. Πρβλ. Κατὰ Ματθαῖον 5,

45.

181. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διόρθωση τοῦ *δὲ* σὲ *τε*.

196-197. *καὶ βόμβος ἦρτο κατὰ κυμάτων ῥόθους καὶ πῦρ παφλάζει καταποντίους κτύπους*. Ὑποθέτω, καὶ βάσει τῆς ἀνάλογης ἔκφρασης κατὰ κυμάτων ῥόθους, ὅτι πρέπει νὰ διορθώσομε *κατὰ ποντίους*: Ἡ φωτιὰ παφλάζει σὰν τὸν θόρυβο τοῦ πελάγους.

199-201. Μετὰ τὸ *ἐκτρίβει* δὲν χρειάζεται ἄνω τελεία, ἡ πρόταση συνεχίζεται στὸν στίχ. 201, ἐνῶ ὁ στίχ. 200 ἀποτελεῖ μία παρενθετικὴ πρόταση, πού, κατὰ τὴν πρακτικὴ τῶν ἐκδοτῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ μεταξὺ δύο κομμάτων.

225-226. Μετὰ τὸ *μέσον* χρειάζεται κόμμα.

229. Ἐνδεχομένως τὸ ἄτονο *δε* τοῦ κώδικα πρέπει νὰ διατηρηθεῖ, ληφθείσης ὑπ᾽ ὄψιν τῆς τάσεως τῶν Βυζαντινῶν νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴν ὕπαρξη τόνου πρὸ τῆς παύσεως τῆς ἑβδόμης συλλαβῆς τοῦ δωδεκασυλλάβου.

346-348. *τοὺς ἐγκρυφίας αἰθάλη πυρὸς φρύγει. ἂν οὐ τρέφομεν οὐ προφήτην, ξένον, καὶ τὴν Ἡλιοὺ συγκαλύπτομεν χάριν*. Θὰ προτιμοῦσα νὰ τεθεῖ κόμμα μετὰ τὸ *φρύγει* καὶ νὰ γραφεῖ *συγκαλύπτωμεν*. Ἡ ἔννοια: Καίει ἡ στάχτη τὰ ψωμιὰ ποὺ κρύβομε μέσα σὲ αὐτήν, ἂν δὲν τρέφομε τοὺς προφῆτες καὶ τοὺς ξένους καὶ ἂν δὲν συγκαλύπτομε (προφυλάσσομε) τὴν χάρη τοῦ προφήτη Ἠλία.

354-355. *θεὸς δὲ σίτους, οὐχὶ μῦθος συμφρύγει ὡς εἰς πόλιν πρὶν δυσπραγοῦσαν Ἑλλάδος*. Ἀμφιβάλλω ἂν ὁ Στιλβῆς γνώριζε τὴν πόλη Κάδρεμα τῆς Λυκίας, ἡ ὁποία ἑρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο ὡς *σίτου φρυγμός*. Μᾶλλον γίνεται ἀναφορὰ στὸ κάψιμο τῶν σπόρων ἀπὸ τὴν Ἰνὼ στὸν βοιωτικὸ Ὀρχομενό, προκειμένου νὰ ἐπιτύχει ἡ πλεκτάνη της κατὰ τοῦ Φρίξου καὶ τῆς Ἕλλης.

378-379. Ὁ στιχουργὸς δὲν ἀναφέρεται στὴν Γένεση 19, 28, ἀλλὰ στὴν Ἔξοδο 32, 2-4 (κατασκευὴ τοῦ χρυσοῦ βοός).

392. Τὸ ἐρωτηματικὸ πρέπει νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα, ἐρωτηματικὸ ἀπαιτεῖται μόνο στὸ τέλος τοῦ στίχ. 396.

409. Ἡ γραφὴ *ταῖς βαφαῖς* φαίνεται ὀρθή.

416-417. *τῆς αἰθρίας, φεῦ, τῶν λίθων καὶ μαργάρων, ἂν μαρμαρύσσῃ μηκέτι πρὸς ὀμμάτων*. Τὸ χφ. παραδίδει *φεῦ καὶ λίθων τῶν μαργάρων*. Νομίζω ὅτι ἡ σειρὰ τῶν λέξεων τοῦ κώδικα μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ, ἂν διορθώσομε τὸ *μαργάρων* σὲ *μαρμάρων*. Φαίνεται πὼς γίνεται λόγος γιὰ ὀρθομαρμάρωση, ὄχι φυσικὰ γιὰ ἐπένδυση τῶν τοίχων μὲ μαργαριτάρια. Πιὸ κάτω μάλιστα, στὸν στίχ. 426, ὁ Στιλβῆς ἀναφέρει ὅτι οἱ ληστὲς ἀποσποῦν ἀπὸ τὶς οἰκίες τὰ μάρμαρα. Μὲ τὴν διόρθωσή μας γίνεται ἀκόμη εὐκρινέστερο τὸ ἐπιδιωκόμενο λογοπαίγνιο:

μαρμάρων – μαρμαρύσσῃ.

453-461. Δὲν ὑπάρχει ἀπήχηση μόνον ἀπὸ τὸν Ἠσαΐα 34, 4, ἀλλὰ κυρίως – καὶ ὄχι ἄστοχα – ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη 6, 13-14.

475-476 *ἐζωγράφηντο τοῦ Θεοῦ τῷ δακτύλῳ τείχη ναῶν*. Μήπως *τοῖχοι* (πρβλ. Β 141-142);

559. *ἡ γῆ κλονεῖται καὶ βλεφάρῳ δεσπότου*. Καλύτερα θὰ ἦταν στὸ ὑπόμνημα πηγῶν νὰ δινόταν παραπομπὴ στὸν Ψαλμὸ 103, 32 *ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν* (πρβλ. καὶ στίχ. 552).

561-562. *τὸ πῦρ δὲ τολμᾷς καὶ χαρακτῆρας φλέγειν, ὧν ἡ σκιὰ ζώσιμον ἀψύχοις πνέει*. Ἀναφέρεται ἴσως σὲ εἰκόνες τῶν Ἀποστόλων, πρβλ. ὅσα γράφονται στὶς Πράξεις 5, 15 γιὰ τὴν σκιὰ τοῦ Πέτρου.

594. Δὲν χρειάζεται ἄνω τελεία μετὰ τὸ *ἀνθράκων*. Οἱ λέξεις *καπνὸς* καὶ *δριμύτης ἀνθράκων* εἶναι ὑποκείμενα τοῦ *ἐξελαύνει*, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀντικείμενο τὴν λέξη *σμῆνος*.

598. *ἀφ᾽ ἧς τὲ δειπνεῖ καὶ Χριστὸς τρυγῶν μέλι*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μνεία τοῦ χωρίου τοῦ προφήτη Ἠσαΐα 7, 14, ἴσως χρειαζόταν παραπομπὴ καὶ στὸ Κατὰ Λουκᾶν 24, 42.

606. Μᾶλλον τὸ *ἥδ᾽* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ἡ *δ᾽* (ἢ σὲ *ἥ δ᾽* κατὰ τὸν βυζαντινὸ τρόπο ἐγκλίσεως).

659-660. *καὶ πρὶν ἰδεῖν φῶς ἀντεκέρδαναν σκότος πικρόν τε τάφον δυστυχῆ τὴν γαστέρα*. Γίνεται ἀναφορὰ στὰ ἀγέννητα βρέφη. Νομίζω ὅτι ἡ γραφὴ *δυστυχεῖ* ἔχει ὁρισμένες τουλάχιστον πιθανότητες νὰ εἶναι ὀρθή. Πρόκειται γιὰ ῥῆμα ἑνικοῦ ἀριθμοῦ (μὲ ὑποκείμενο τὸ ἐννοούμενο *βρέφη*, ἀττικὴ σύνταξη), ὅσο καὶ ἂν ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν πληθυντικὸ στὸν ἑνικὸ δὲν ἱκανοποιεῖ ὑφολογικά. Γιὰ τὴν ἔκφραση, πρβλ. στίχ. 664. *δυστυχοῦντας τὴν πικρὰν συναυλίαν*.

679-682. Ἡ αἰτιατικὴ *σκευαγωγίαν* (στίχ. 682) εἶναι ἀντικείμενο τῶν ῥημάτων τοῦ στίχ. 679, ὁπότε ἡ τελεία τοῦ στίχ. 680 πρέπει νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα, καθὼς ἡ πρόταση τοῦ στίχ. 681 εἶναι παρενθετική.

695-709. Ἡ γραφὴ *λεπτὸν* (σύστοιχο ἀντικείμενο τοῦ φθέγξαιντο) τοῦ κώδικα Β ἱκανοποιεῖ περισσότερο ἀπὸ τὸ *λεπτοὺς* τοῦ Μ. Μετὰ τὸ *δεσπότου* (στίχ. 697) χρειάζεται κόμμα (ἡ ἔννοια: ὅσο καὶ ἂν ἐπικαλοῦνται τὸν Θεό, ὅπως ὁ πλούσιος τῆς παραβολῆς, μακριὰ εἶναι, ἐν τούτοις, τὸ χάσμα, καὶ ἂν μάλιστα ἁμαρτάνουμε, μεγαλώνει ἀκόμη περισσότερο). Τὸ ἐρωτηματικὸ τοῦ στίχ. 701 πρέπει νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα. Ἐρωτηματικὸ χρειάζεται στὸ τέλος τοῦ στίχ. 709. Στὸν στίχ. 706 τὸ *ὁ* πρέπει μᾶλλον νὰ διορθωθεῖ σὲ *ὅ*. Ἡ ἔννοια: Πῶς νὰ μὴν στενάξω, ἂν ἡ σαλαμάνδρα γλιτώνει τὴν φωτιά, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος,

τὸ πλάσμα τῶν χειρῶν τοῦ δημιουργοῦ, *τὸ ὁποῖο* βασιλεύει (ὃ καὶ *βασιλεύς*, ἐνν. *ἐστὶ*) στὰ ἄλλα κτίσματα, δὲν γλιτώνει;

814. Δὲν χρειάζεται τελεία στὸ τέλος τοῦ στίχου.

854-856. *μικρὸν τὸ πῦρ τὰ πρῶτα, πλὴν ἐν ἐσχάτοις κορύσσεται, φεῦ, ἐξ ὕλης πυροτρόφου, μαῖνον κατὰ γῆν οὐρανῶν ψαύει πλάτος*. Πιθανῶς πρέπει νὰ γραφεῖ *βαῖνον* ἀντὶ *μαῖνον*.

825. *καὶ Πυριφλεγέθοντος Ἕλληνος λύσις*. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *χύσις*;

864. Στὸ τέλος τοῦ στίχου χρειάζεται τελεία.

913-914. *δυσαρκίαν τὲ τῶν ὁμοσπόρων θλίβεις· ὡς καὶ διδάξας τοῖς κλάουσι συγκλάειν*. Μετὰ τὸ *θλίβεις* πρέπει νὰ τεθεῖ κόμμα, ἐνῶ ἡ μετοχὴ μᾶλλον πρέπει νὰ μετατραπεῖ σὲ ὑποτακτική *(διδάξῃς)*. Μετὰ τὸ *συγκλάειν* χρειάζεται τελεία.

Β 17-18. *καὶ καπνὸν ἐκδρὰς... εἰς ἁρπάγων ἔπιπτε μαλερὰν φλόγα*. Γνωστὴ παροιμία, βλ. ἐνδεικτικὰ Karathanasis, no. 195, σ. 95.

Β 22-23. Κόμμα μετὰ τὸ *κάρας* καὶ τελεία μετὰ τὸ *ἐπιφλέγον* (Ὁ Ἡρακλῆς δὲν ἦταν ἐκεῖ νὰ κάψει τὰ κεφάλια τῆς Λερναίας ὕδρας, παρ' ὅλο ποὺ ἡ φωτιὰ βρισκόταν ἐκεῖ).

Β 35-39. *ἂν μὴ λάβωμεν ὄλβον τῆς ὑμῶν στέγης καὶ πᾶσαν ἔνθεν ἁρπάσωμεν οὐσίαν, πῦρ ἀποτεφρώσειεν ὑμῶν τὸν βίον λιπὸν πένητας τοὺς πῦρ εὐθηνουμένους. Τούτοις ψυχροῖς ἥρπαζον ἀδίκως λόγοις*. Ἡ διόρθωση τοῦ *λοιπὸν* σὲ λιπὸν φαίνεται πολὺ πιθανή, ἂν καὶ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικα θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ δικαιολογηθεῖ, ἂν θέταμε τελεία μετὰ τὴν λέξη *βίον*. Πιθανῶς ὅμως ἐπιβάλλεται ἡ διόρθωση τοῦ *πῦρ εὐθηνουμένους* σὲ *πρὶν εὐθηνουμένους*. Ἡ μεταφορὰ *πῦρ εὐθηνοῦμαι* μὲ τὴν ἔννοια *ἔχω μοναδικὸ πλοῦτο τὴν φωτιά* φαίνεται ὑπερβολικὰ ἐξεζητημένη.

Β 96-99. Μετὰ τὸ *φύσις* χρειάζεται τελεία καὶ κόμμα μετὰ τὸ *τότε*.

Β 187-189. Μετὰ τὸ *ταῦτα* χρειάζεται κόμμα, τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τὸ *βρεφυλλίων*, διότι ἡ *βρῶσις* εἶναι ὑποκείμενο τοῦ *ἤλεγξε*.

Ἰωάννης Δ. Πολέμης

Demetrii Chomateni, *Ponemata Diaphora*. Recensuit G. Prinzig (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXVII, Series Berolinensis), Walter de Gruyter, Berolini et

Novi Eboraci MMII, σσ. 386*+535.

Ἡ νέα ἔκδοση τῶν ἔργων του Δημητρίου Χωματηνοῦ, ἡ ὁποία ἐπιτέλους ἀντικαθιστᾶ τὴν παλαιὰ καὶ ἐλλιπέστατη ἔκδοση τοῦ καρδιναλίου Pitra, καλύπτει σίγουρα ἕνα σημαντικὸ κενὸ τῆς σύγχρονης ἔρευνας. Ἐπειδὴ ἡ συμβολὴ τῆς παρούσας ἐργασίας στὴν μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ δεκάτου τρίτου αἰώνα ἔχει ἤδη ἀξιολογηθεῖ μὲ ἐπάρκεια ἀπὸ τοὺς εἰδικούς[1], θα περιορισθῶ ἐδῶ σὲ ὁρισμένες φιλολογικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο, ποὺ ἐξ ἀνάγκης θὰ διατυπωθοῦν μὲ τρόπο λακωνικό. Οἱ παραπομπὲς γίνονται σὲ ἀριθμὸ κειμένου καὶ στίχο.

1, 19 *καταπλήξει εὐθὺς καὶ δεδείξεται*. Τὸ *δεδήξεται* τοῦ χφ. πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *δεδίξεται* (*δεδίττομαι* τὸ ῥῆμα). – 1, 211 *βαθμοῖς παραλαμβανομένων*. Νὰ γραφεῖ *περιλαμβανομένων* (πρβλ. 1, 230-231, 2, 53-54, 7, 10, 140, 48). – **2**, 59 *τοῦτο δ' αὐτὸ ἐξωτικοῖς ἴσον ποιεῖτο εἰς τὴν τοιαύτην κληρονομίαν οὕτως ἐρχόμενον πρόσωπον*. Νὰ γραφεῖ *ποιεῖ τό*. – 2, 86-88 Ἡ προσθήκη τοῦ *οὐχ* εἶναι περιττή. Ἁπλῶς πρὸ τοῦ *εἰπεῖν* χρειάζεται κόμμα, ἐνῶ τὸ ἐρωτηματικὸ πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ *ἔσονται* (τὸ *αἴτιοι* εἶναι ὑποκείμενο τοῦ *ἔσονται*). – 2, 182 *προστησαμένων εὑρήσομεν*. Ἴσως *προστησαμένην*. – **3**, 86-87 *τῷ ὑποτιθέντι ὡς ὑποδοχὴν τοῦ γάλακτος κόσκινον*. Μᾶλλον πρέπει νὰ διορθώσομε τὸ *ὡς* σὲ *εἰς*. – 3, 147 *τὸν πενθερὸν θεῖον*. Ἴσως *τὸν πενθεροθεῖον* (πρβλ. ἀμέσως μετά: *τοῦ ἀνεψιογαμβροῦ*). – **4**, 47-48 *ἑτέραν ἀνθ' ἑτέρου βίου πορείαν ἑλόμενος*. Ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *ἑτέρας* ἀντὶ *ἑτέρου*. – **6**, 94 *οὗτος ἐκεῖνος*. Ἐφόσον γίνεται μνεία δύο διαφορετικῶν διατάξεων, πρέπει μᾶλλον νὰ γραφεῖ *κἀκεῖνος*. – 6, 95 *τὴν δὲ κατὰ συγγένειαν ζ΄*. Νὰ γραφεῖ *τόν* (ἐνν. *βαθμόν*) ἀντὶ *τήν*. – **8**, 11-12 *πρὸς ποιητικὴν ἀνδρείαν*. Καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο ἐδῶ ἀριστοτελικὸ χωρίο, τὸ ὁποῖο ἐπισημαίνεται στὸ ὑπόμνημα, ἐπιβάλλει τὴν διόρθωση *προσποιητικήν*. – 8. 15 Ἡ προσθήκη τοῦ *οὐχ* εἶναι ἐντελῶς περιττή. Ὁ συγγραφέας ψέγει τὸν ἑαυτό του, διότι ἐπέδειξε θρασυδειλία. – 8, 44 *κίνησιν ἐκ τοῦ ψαλμικῶς*. Τὸ *ἐκ τοῦ* εἶναι ἀκατανόητο. Μήπως *ἐχθροῦ*; – 8, 99 Νὰ γραφεῖ *μεταγλωττισθεῖσαι*. – 8, 104 Ἀμφίβολη ἡ υἱοθετούμενη διόρθωση τοῦ *ὅτι* σὲ *ἔτι*. – 8, 131-132 *ἐπιχηρευούσαις ταῖς ἐκκλησίαις... ἐπεκηρύχθησαν*. Νὰ υἱοθετηθεῖ ἡ γραφὴ τοῦ χφ. Ε *ἐπὶ χηρευούσαις*. – 8, 149-150 *ἐπεὶ οὖν διὰ τοῦτο οὐ χρὴ ἀναχειροτονηθῆναι*

1. Βλ. τὴν βιβλιοκρισία τῆς Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα στὰ *Ἑλληνικὰ* 55 (2005), 334-337.

αὐτούς. Τὸ *διὰ* πιθανῶς πρέπει να διορθωθεῖ σὲ *δὴ* καὶ μετὰ τὸ *τοῦτο* νὰ τεθεῖ κόμμα. – **11**, 25 *πρὸς τῶν τειχέων*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *πρό*. – 11, 31-32 Προτιμότερη ἀπὸ παλαιογραφικῆς ἀπόψεως θὰ ἦταν ἡ διόρθωση *ἵνα τὰ τοῦ θείου χρησμοδοτήματος δανεισώμεθα* (*διανεισώμεθα* χφφ.) *πρὸς πίστιν τῶν λεγομένων*. –11, 36 *ἕως γήρως περιμεῖναι ἡμῖν*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *παραμεῖναι*. – 11, 68 και 74 Μᾶλλον πρέπει νὰ προκριθοῦν οἱ γραφὲς *ἀποστάσεως* καὶ *ἀποστάσεσι* ἀντίστοιχα τοῦ κώδικα Ε. – **12**, 7 Τὸ *τελείας ἱερολογίας* εἶναι γενικὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸ ἑπόμενο *εὐχάς*, ὁπότε ἡ προσθήκη τοῦ *καὶ* περιττεύει. – **13**, 37-38 *ἔστι δ' ὅτε καὶ χωρὶς δόσεως ἀρραβῶνος καὶ ἀγορασία γίνεται καὶ τὰ ἄλλα τὰ συναλλάγματα*. Στὴν ἔκδοση ὀβελίζεται τὸ δεύτερο *τά*. Μία ἄλλη λύση θὰ ἦταν νὰ ὀβελισθεῖ τὸ πρῶτο *τὰ* καὶ στὴν συνέχεια νὰ γράψομε *καὶ ἄλλ' ἄττα συναλλάγματα*. – **14**, 5 Οἱ γραφὲς *τὰ γὰρ* καὶ *ἀπέγνωσται* δὲν χρήζουν διορθώσεως, ἁπλῶς πρέπει νὰ τεθεῖ κόμμα μετὰ τὸ *προρρήσεως*. Ἡ ἔννοια: Καθυστερημένο ἦρθε τὸ γράμμα σου βέβαια, διότι, ὅσον ἀφορᾶ στὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔρθεις ἐδῶ αὐτοπροσώπως, ἔχω ἐντελῶς ἀπελπισθεῖ (*ἀπέγνωσται*), ἐπειδὴ εἶσαι ὑπερβολικὰ προσηλωμένος στὴν Στρούμιτζα. – **16**, 33 *Τὰ γὰρ τέκνα καὶ τὰ τοῦ βασιλέως... τὴν ἀδελφῶν πρὸς ἄλληλα προσηγορίαν λαμβάνουσι*. Μᾶλλον πρέπει νὰ προσθέσομε τὴν λέξη *σὰ* πρὸ τοῦ *τέκνα*. – **19**, 84 *ἀσπασίως φιλήματι τῷ πρὸς τοὺς συγγενεῖς*. Ἡ γραφὴ *ἀσπασίῳ* τοῦ χφ. Ε εἶναι προτιμότερη. – **22**, 7 Τὸ *ὅτι* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ὅτε* (πρβλ. στίχ. 2 *πάλαι*). – 22, 30-31 Νομίζω ὅτι οἱ γραφὲς *διαφορὰν... ἀνακαλύψειε* δὲν χρήζουν διορθώσεως (ἂν κανεὶς ἀνακαλύψει κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀνδρόγυνο). – 22, 52 Δὲν φαίνεται ἀσφαλὴς ἡ προτεινόμενη προσθήκη τοῦ *φρονοῦντα*. *Εἶχε καὶ τοῦτον* (ἐνν. *ἡ Πέλοπος*) *τὰ κράτιστά τε καὶ ὑπερέχοντα* σημαίνει: Ἡ Πελοπόννησος τὸν εἶχε γιὰ πρῶτο της ἄρχοντα. – 22, 108-109 *ἐπιβουλῶν πενθεροῦ ἅμα καὶ γυναικὸς πεπείρακται*. Νὰ γραφεῖ *πεπείραται* καὶ νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ *ἐπιβούλων* (βρῆκε τὸν πεθερὸ καὶ τὴν σύζυγό του ἐπιβούλους). – 22, 198 *ἐπερχομένου τούτῳ*. Πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ γραφὴ *τοῦτο* τῶν χφφ.: Καθὼς διάβαζε αὐτὸ (ἐνν. *τὸ γράμμα*). – 22, 214 Τὸ *ἦ μὴν* δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ, καθὼς πρόκειται γιὰ τὰ βεβαιωτικὰ μόρια ποὺ εἰσάγουν παραδοσιακὰ τὸν ὅρκο (τὸ ἴδιο ἰσχύει μᾶλλον καὶ γιὰ τὸ χωρίο 25, 118, πρβλ. καὶ 115, 9). – 22, 277 *οἴκου προτεθειμένου τοῖς Λατίνοις*. Νὰ γραφεῖ *προστεθειμένου*. – **23**, 13 Δὲν χρειάζεται ἡ προσθήκη τοῦ *ἦν*, ἀλλὰ ἡ μετατροπὴ τῆς τελείας μετὰ τὸ *διάγουσα* σὲ κόμμα. – **24**, 17 Τὸ *ἐκείνης* τῶν χφφ. πρέπει μᾶλλον νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἐκείνῃ* (ἐνν. *τῇ μητρί*). – **26**, 78-79 *τὸ τοῦ δευτέρου γάμου ἐλάττωμα*. Ἴσως *δευτερογάμου* (πρβλ. ἀμέσως μετὰ *Εἰ γὰρ καὶ οὗτος κατὰ δεσποτείαν κληρονομεῖ τὸν παῖδα*, καὶ στίχ. 80 *πρωτογάμου*, τὸ ὁποῖο ἄστοχα, νομίζω, διορθώνεται σὲ *πρώτου γάμου*). – 26,

148-149 *εἰ δ' οὖν, ἀλλ' οὐ πάντως τὸ ἁπλῶς... λεχθὲν εἰς ἀπραξίαν... ἀναλεξόμεθα*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *ἀναδεξόμεθα*, βλ. καὶ προηγουμένως, στίχ. 146-147 *εἰ μὲν... παραστήσει, δεξόμεθα*. – 26, 219 *Ἔχοντες δὲ καὶ ἕτερα... προτιθέναι*. Μᾶλλον *προστιθέναι*. – **30**, 23 *ἀφῆκε*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *ἀφῆκαν* (πρβλ. στίχ. 21 *ἐχαλιναγώγησαν*). – **31**, 61-62 *ὡς τοῦ διμοίρου γενήσεται τὸ τοῖς νόμοις δοκοῦν*. Μᾶλλον *τῷ διμοίρῳ* (γιὰ τὸ δίμοιρο θὰ γίνει ὅ,τι προβλέπουν οἱ νόμοι). – 31, 79. Τὸ δεύτερο *καὶ* πρέπει νὰ... – 31, 147 *ὡς ἀκαθηκούσης ἢ ὡς παρανόμου*. Νὰ γραφεῖ *ὡς οὐ καθηκούσης*. – **36**, 26-27 *δικαστηρίοις ἐνιαχοῦ παρέλαβον ἑαυτούς*. Μᾶλλον πρέπει νὰ διορθώσομε *παρέβαλον*. – 36, 60-61 *ἀδιάφορον καὶ διὰ τοῦτο ἐνεπιτίμητον*. Ἢ πρέπει νὰ τεθεῖ τελεία πρὸ τοῦ *ἀδιάφορον* ἢ νὰ προστεθεῖ ἕνα *δὲ* μετὰ ἀπὸ αὐτό. Ἐπίσης ἴσως χρειάζεται νὰ γράψομε *ἀνεπιτίμητον*. – 36, 82 Μᾶλλον τὸ *παρὰ* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *περί*. – **37**, 26 *εἰς ἀνδρῶν <γάμους> ἀπελθεῖν ἀφῆκεν*. Ἄστοχη ἡ προσθήκη τοῦ οὐσιαστικοῦ *γάμους*, ἐφόσον ἐννοεῖται τὸ *οἴκους*. Ἴδια παρανόηση τῆς τυποποιημένης ἔκφρασης *εἰς ἀνδρὸς* παρατηρεῖται καὶ στὸ χωρίο 52, 19 *παρεπέμφθη ἐς ἀνδρὸς κατὰ νόμον γάμου*, ὅπου ἐσφαλμένα ἡ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸ *νόμον* γενικὴ *γάμου* διορθώνεται σὲ αἰτιατικὴ *γάμον*. – **38**, 25-26 *οὐ τὴν αὐτὴν ἔχουσι κληρονομίαν οἱ ἐλθόντες εἰς δεύτερον γάμον καὶ οἱ ἐς τοῦτον ἑαυτοὺς ἐπιρρίψαντες*. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ταυτολογία, πρέπει νὰ προστεθεῖ ἕνα *μὴ* εἴτε πρὸ τοῦ *ἐλθόντες*, εἴτε πρὸ τοῦ *ἐς τοῦτον* (πρβλ. παρακάτω, στίχ. 43-45). – **39**, 26. Ἄστοχη ἡ διόρθωση τοῦ *ἢ* σὲ *εἰ*. Μποροῦμε νὰ γράψομε *ἢ γὰρ ἂν* (=διότι διαφορετικά). – **40**, 22 Νὰ προστεθεῖ τὸ ἄρθρο *ὁ* μετὰ τὸ *Ὡς*. – **41**, 59-60 *εἴτε γὰρ ἐκ τῶν ὄπισθεν προβαλεῖν αὐτοὺς ἐθελήσουσι, νόμοις θωρακιζομένους τούτους εὑρήσουσι*. Νὰ γραφεῖ *προσβαλεῖν*. – **42**, 12 Νὰ γραφεῖ *ἐκείνη* (πρόκειται μᾶλλον γιὰ τυπογραφικὸ ἀβλέπτημα). – **45**, 5 Νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ *χρηεία* (ὑποκείμενο τοῦ *παραλαβοῦσα... ἄγει*, τυπικὴ περίπτωση προσωποποιήσεως). – 45, 29-30 *τῷ πατρὶ αὐτῶν τὸν βίον ἐκλείποντι δέδεκται*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *δέδοκται* (βλ. στίχ. 32, παρακάτω, *τὸ δόξαν τῷ πατρί*). – 45, 175-177 *Ὥσπερ δὲ προστεθῆναι δεῖ... τὸ περιττεῦσαν..., οὕτως, εἴπερ τις ἐλλείψει ἐκ τούτων, ὑπεξαιρεθῆναι τῶν τεσσάρων χρή*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *τι* ἀντὶ *τις*. – **46**, 5 Τὸ *αὐτῷ*, δοτικὴ ἀντικειμενικὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸ *προσγενῶν*, δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ σὲ γενική. **48**, 18 Ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *συνοικήσασι* ἀντὶ *συνοικήμασι* (πρβλ. καὶ 55, 13). – 48, 56 Νὰ γραφεῖ *ἐζήτει* ἀντὶ *ἐξήτει* (πρβλ. 49, 41 καὶ 80). – 48, 78-79 *πρὸ τοῦ τὴν κληρονομίαν τοῦ Κουνάλου ὑπεισελεῖν*. Νὰ γραφεῖ *τὸν Κουνάλην* (πρβλ. στίχ. 37-38 παραπάνω, *ὁ Κουνάλης τὴν τῶν ἐκείνῳ διαφερόντων κληρονομίαν ὑπεισῆλθε*). – 48, 152 *καὶ νόμων αὐστηρίας ὑπεύθυνοι*. Δὲν καταλαβαίνω γιατί διορθώνεται ἡ γραφὴ *αὐστηρίαις*. – **49**, 34-35 Ὑποψιά-

ζομαι ὅτι πρέπει νὰ διορθώσομε *ἡ πρὸς μητρὸς μάμμη*, ἀντὶ τοῦ παραδιδόμενου *ἡ πρὸς πατρὸς μάμμη*, ἐφόσον ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Κωνσταντῖνος εἶναι ὁμοπάτριοι, ἀλλὰ ὄχι ὁμομήτριοι ἀδελφοί, ἄρα ἔχουν κοινὴ *μάμμην πρὸς πατρός*. Ὁ Ἰωάννης ἐγείρει προφανῶς διεκδικήσεις ἔναντι τῆς *μάμμης πρὸς μητρὸς* τοῦ ἐκλιπόντος Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία εἶναι ξένη πρὸς τὸν ἴδιο, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι κληρονομεῖ τὴν μητρικὴ περιουσία τοῦ ἀποθανόντος Κωνσταντίνου. – **53**, 62 Δὲν πρέπει νὰ προστεθεῖ *τῆς*, ἀλλὰ *τοῦ* (πρβλ. στίχ. 21-22, παραπάνω, πρόκειται περὶ ἄρρενος). – 53, 106 *ἀλλ᾽ ἐπειδὴ ἑτέρα συμφωνία παρωράθη, δηλαδὴ ἡ τοῦ θεωρέτου*. Νὰ προστεθεῖ τὸ ἄρθρο *ἡ* μετὰ τὸ *ἐπειδή*. – **54**, 3-6 *Ἄξιος ἐπαίνων ὁ μοναχὸς Γρηγόριος, ὁ… μακρᾶς τε ὁδοῦ καὶ γήρως καταπεφρονηκὼς τὴν καθ᾽ ἡμᾶς θείαν καὶ ἱερὰν κατέλαβε σύνοδον*. Μήπως τὸ ἄρθρο *ὁ* πρέπει νὰ μετατραπεῖ σὲ ἀντωνυμία (*ὅς*); - 54, 91-91 *ἐκ συνηθείας μακρᾶς ἐκφερομένης τοῖς κατ᾽ αὐτοὺς τυπωτικοῖς παραγγέλμασιν*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γράψομε *ἐμφερομένης*. – **55**, 53-54 *ἑνός μοίρας παιδὸς ἀνάλογον ποιεῖ*. Νὰ γραφεῖ *μοίρᾳ*. – 55, 56-57 *τοῦ θεωρέτρου κυρίαν εἶναι τὴν γυναῖκα τοῦ συναλλάγματος καταβολῆς οἱ νόμοι διακελεύονται*. Ἢ ἔχουν ἐκπέσει λέξεις πρὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ *συναλλαγματος* (π.χ. *ἐκ τῆς*) ἢ τὸ *καταβολῆς* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *καταβολῇ* (= *ἅμα τῇ τοῦ συναλλάγματος καταβολῇ*). – **59**, 152-153 *ἄλλό τι, νομίμως προβοηθοῦν*. Νὰ γραφεῖ *προσβοηθοῦν*. – **61**, 56-59 *εἰ δὲ τὰ τοῦ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ… δίκαιον ἔχει καλῶς εἰσελθεῖν*. Νὰ γραφεῖ ἀντὶ *εἰ*, *εἰς*. – **64**, 48-50 *Τοῦτο δὲ καὶ νόμῳ δοκεῖ λέγοντι… καὶ νεαρὰ δὲ νομοθεσία κειμένη… καὶ θεσπίζουσα*. Νὰ γραφεῖ *νεαρᾷ δὲ νομοθεσίᾳ κειμένῃ*, καὶ νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ τῶν χφφ. *θεσπιζούσῃ*. – **68**, 6 *τοῦ ἐπ᾽ ἀδελφῆς γαμβροῦ*. Νὰ γραφεῖ *ἀδελφῇ*. – **69**, 16 Περιττὴ ἡ προσθήκη τοῦ *οὐ*. – **71**, 63 Προτιμότερη ἡ γραφὴ τοῦ χφ. Μ *ἀποσχέσθαι*. – 71, 159-163 *Τῆς ἀγορασίας δὲ τοῦ δουκὸς ἀναιρουμένης… συναιρεῖται ταύτη καθόλου καὶ ἡ προτίμησις*. Ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *συναναιρεῖται*. – **73**, 20 *προσεκόμιζε*. Ἴσως πρέπει νὰ διορθώσομε *προεκόμιζε* (πρβλ. 71, 20, 72, 34, 103, 30). – **75**, 12-14 *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις. Ἐπεί μαθεῖν ἠθέλησε*. Νὰ προστεθεῖ ἕνα *δὲ* μετὰ τὸ *Ἐπεί*. – **77**, 110-111 Νὰ προτιμηθεῖ ἡ γραφὴ *ἐαθήσονται* τοῦ κώδικα Ε. – **80**, 16 Δὲν καταλαβαίνω γιατὶ διορθώνεται ἡ γραφὴ *συμβολὴ* (συμπλοκή, σύγκρουση), σὲ *συμβουλή*. – 80, 136-138 *καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ναοὺς μεταφέρειν ἀπαναιδεύονται, φθάσαντες δηλονότι ὑπόκεισθαι κατά τινα δικαιοδοσίαν τῷ πατριαρχικῷ ἐκείνῳ ναῷ. Νὰ γραφεῖ* φθάσαντας (πρβλ. παρακάτω, στίχ. 230 *τεμένη… ὑποκείμενα τῷ τοιούτῳ ναῷ*). – 80, 154 *ὡς ἂν εἰ βουλομένοις αὐτοῖς*. Ἀντὶ *εἰ* νὰ γραφεῖ *ἢ*. – **81**, 74 Ἴσως πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ *διενίσταται*. – 81, 152 *κατὰ τῆς τοιαύτης ἀνάγειν πράξεως*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *ἐνάγειν*, βλ. καὶ στίχ. 235, παρακάτω. – 81, 278-279 *οὐδὲν γὰρ Βουλγάροις*

καὶ πράξεις ἐκ νομικῶν ἀρχῶν ἔχουσαι τὴν σύστασιν. Δὲν διακαιολογεῖται ἡ διόρθωση τῆς γραφῆς τοῦ χφ. *πράξεσιν… ἐχούσαις* σὲ *πράξεις… ἔχουσαι*. Ἡ ἔννοια: Τίποτε κοινὸ δὲν ὑπάρχει μεταξὺ βαρβαρικῆς Βουλγαρικῆς ἐξουσίας ἀφ᾽ ἑνός, καὶ ἐννόμου τάξεως ἀφ᾽ ἑτέρου. Ἡ ἴδια σύνταξη παρανοεῖται καὶ στὴν συνέχεια, βλ. παρατήρηση στὸ χωρίο 106, 355-356. – 81, 303 *Θεμετίσας*. Νὰ γραφεῖ *Θεματίσας*. – **83**, 14-15 *κατέχων ἀκίνητα καὶ μηδ᾽ ὅλως τούτων ἀποστρεφόμενος*. Ἴσως *ἐπιστρεφόμενος*. – 83, 46 *ἢ ἀκολούθως οὐδὲ παραδρομὴν χρόνου τῷ Γαναδαίῳ βοηθοῦσα εὑρίσκεται*. Ἡ ὀνομαστικὴ τῆς ἀντωνυμίας νὰ διορθωθεῖ σὲ δοτική (πρβλ. 151, 618 *τούτοις ἀκολούθως*). Ἐπίσης νὰ γραφεῖ *παραδρομὴ* ἀντὶ *παραδρομήν*. – **85**, 5 *ἀποσκευάσασθαι δὲ καὶ παντελῶς ἀπολέσθαι*. Νὰ γραφεῖ *ἀποθέσθαι*. – 85, 9-10 *ὡς καὶ τὸ τοῦ ἔπους ἐκεῖνος ἐνθάδε ἀληθεῦον εὑρίσκεσθαι*. Νὰ γραφεῖ *ἐκεῖνο*. – **86,** 11-12 *διὰ τοὺς ἐν αὐτῷ υἱοὺς ἀσκητὰς Ἁγίον Ὄρος καὶ ὄντα καὶ λεγόμενον*. Ἡ ἀκατανόητη λέξη *υἱοὺς* ἐνδεχομένως πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *βιοῦντας* ἢ κάτι παρόμοιο. – 86, 61 *εἶτα ἐκ τοῦ ὑπὸ δέους προελθεῖν εἰς τὸ τιμιώτερόν τε καὶ ὑψηλότερον*. Κακῶς διορθώνεται ἔτσι ἡ γραφὴ *ὑποδέους* τοῦ χφ. Πρέπει σαφῶς νὰ γραφεῖ *ὑποδεοῦς* (νὰ προχωρήσεις ἀπὸ τὸ πιὸ ταπεινὸ στὸ ὑψηλότερο). – 86, 64 Εἶναι σαφῶς προτιμότερη ἡ παλαιὰ διόρθωση *τοιοῦτον προνόμιον*. – 86, 78 *διὰ ζήλου τοῦ εὐαγγελίου*. Νὰ γραφεῖ *ζῆλον* (πρβλ. στίχ. 89, παρακάτω *διὰ ζῆλον τοῦ εὐαγγελίου*). – 86, 196 Προτιμότερη ἡ παλαιὰ διόρθωση *ἐπανατείνοντες*. Τὸ *δὴ* ποὺ προηγεῖται δὲν πρέπει νὰ διορθωθεῖ. Ἡ ἄνω τελεία μετὰ τὸ *σοι* εἶναι περιττή. – **88**, 12 *ἐκ τῶν κανονικῶν καὶ νόμων θείων δέλτων*. Μήπως *ἐννόμων;* - **90**, 112. Σωστὴ ἡ γραφὴ *ἀνάγκη* τοῦ χφ., ἁπλῶς δὲν χρειάζεται τελεία μετὰ τὸ *δοκοῦν*, ἐφόσον τὸ *ἀπονέμειν* ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ *ἀνάγκη* (ἐνν. *ἐστί*). – **92**, 58 *δίκης συνῆψε τῷ Κωστομοίρῃ*. Μᾶλλον *δίκας*. – 92. 104 *παρὰ νόμους ποινὰς ὑποστήσεται*. Νὰ γραφεῖ *παρὰ νόμου*. – **94**, 19 Τὸ *Ἐπειδὴ* μᾶλλον πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἐπεὶ δέ*. – **98**, 13-15 *τὴν μὲν τριτομοιρίαν τὴν παρὰ τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ καταγραφεῖσαν ἤδη ἐπέχει κατὰ τὸ σύμφωνον, τὴν δέ γε παρὰ τοῦ πάππου τυπωθεῖσαν οὐ παραχωρεῖται κατέχειν παρὰ τοῦ πενθεροῦ*. Τὸ *ἐπέχει* εἶναι διόρθωση τοῦ Καμπύλη ἀπὸ τὸ *ἀπέχει* τοῦ χφ. Προτιμῶ νὰ διορθώσω *κατέχει*. – 98, 322 *τὴν τῷ γαμηλίῳ ἐμφερομένην φιλοτιμιάν*. Ὀρθότερο ἴσως θὰ ἦταν νὰ διορθωθεῖ τὸ *ἐμφαιρομένην* τοῦ χφ. σὲ *ἐμφαινομένην*. – **99**. 31 *καὶ ὅπως μὲν τὰ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ ἐξετέθησαν, λέγει (τοῦ νῦν οὐκ ἔστι καιροῦ· μέντοι γε τὸ πᾶν εἰπεῖν), ἡμῶν… ἀπεμνημόνευσε*. Οὔτε γιατί διορθώθηκε τὸ ἄψογο *λέγειν* τοῦ χφ. (ὑποκείμενο τῆς ἔκφρασης *οὐκ ἔστι καιροῦ*), οὔτε γιατὶ διακόπηκε ἡ φυσιολογικὴ ῥοὴ τῆς προτάσεως μὲ τὶς δύο ἐντελῶς ἀδικαιολόγητες παρενθέσεις, αντιλαμβάνομαι. Ἁπλῶς, μετὰ τὸ *καιροῦ* χρειάζεται ἄνω τελεία. – 99, 45 *τὸ τῆς ἀποδημίας ῥῆμα*.

Νὰ γραφεῖ *χρῆμα*. – 99, 64 Ὄχι *προσκρούων* ἀλλὰ *προσκροῦον* (πρβλ. στίχ. 62-62 *γεγραμμένον*). – **100**, 27-28 *πάντων τῶν κτημάτων δεξάμενος*. Μᾶλλον ἐπιβάλλεται νὰ γραφεῖ *δραξάμενος* (πρβλ. 40, 27). – 100, 58-60 *Ὅμοιον γὰρ ἐπὶ τῷ παρόντι φάκτῳ ταὐτὸν ἐστὶν ἀδελφικήν τε εἰπεῖν μοῖραν καὶ τρίτην μερίδα*. Τὸ *Ὅμοιον* ἀποτελεῖ διόρθωση ἀπὸ τὸ *ὅσιον* τοῦ χφ., τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, μᾶλλον ὑποκρύπτει ἕνα *ὅσον* (ὅσον ἀφορᾶ στὸ παρὸν φάκτον, εἴτε ἀδελφικὴ μερίδα πεῖς εἴτε τρίτη μοῖρα, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πρᾶγμα). – 100, 131-132 *ἐξ ἀνεπιστημοσύνης τῶν ἀτριβῶν καί, εἴ τι ἀκριβῶς τὰ δικανικὰ μὴ πεπαιδευμένων*. Μᾶλλον τὸ *εἴ τι* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἔτι* (πρβλ. καὶ στίχ. 128, παραπάνω). – **101**, 32 Νομίζω ὅτι τὸ *προσκυρωθῆναι* τοῦ χφ. δὲν χρήζει διορθώσεως. – 101, 69 *ἄλλο τε ἄλλως*. Νὰ γραφεῖ *ἄλλοτε*. – **102**, 30 Νὰ γραφεῖ *μετονομασθέντι* (συμφωνεῖ μὲ τὸ προηγούμενο *πάππῳ*) ἀντὶ *μετονομασθέντος*. – 102, 78 Δὲν φαίνεται ἀπαραίτητη ἡ προσθήκη τοῦ *ἡ*. – 102, 91-92 Δὲν πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἡ δοτικὴ *τῇ... ὁμολογίᾳ*. **103**, 36 *παρουσίᾳ*. Νὰ γραφεῖ *παρουσία* (βλ. ἀμέσως μετὰ τὴν ὀνομαστικὴ *ὑποσήμανσις*). – **105**, 9 *μεγίστην πενίαν συνελαθέντων*. Νὰ γραφεῖ *μεγίστη πενίᾳ*. – 105, 19 *τοῖς δεδεγμένοις τῷ δικαστηρίῳ*. Μᾶλλον *δεδογμένοις*. – **106**, 73-74 *καὶ τοῖς καθ' ἡμῶν, ὡς εἴρηται, ψήφους ἀδίκους ἐξαγαγοῦσι προθέμενον*. Νὰ γραφεῖ προσθέμενον (πῆρε τὸ μέρος ὅσων ἔβγαλαν ἄδικη ἀπόφαση). – 106, 102 *δείξασθαι τοὺς ὅρκους*. Μᾶλλον *δέξασθαι*. – 106, 218 *ἔθετο*. Ὑποκείμενο ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ προηγούμενο Οἱ δὲ (στίχ. 210), ὁπότε ἐπιβάλλεται ἡ διόρθωση *ἔθεντο*. – 106, 251. Τὸ *ὅτι* δὲν πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἔτι* (δὲν γίνεται δεκτὴ ἡ μαρτυρία κανενὸς ἀρχιερέως, ἐπειδὴ ἐπίσης δὲν γίνεται οὔτε τοῦ συγκλητικοῦ ἡ μαρτυρία δεκτή). 106, 269 Ἴσως τὸ *ἐκεῖνα* τοῦ χφ. μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ, ἂν προστεθεῖ μετὰ τὸ *ἐξουσιαστικὰ* ἕνα *ἅ*. – 106, 355-356 *οὐδὲν γὰρ <γέγονε> ἔθει ὁπωσοῦν κρατοῦντι ὁπουδήποτε καὶ φόβῳ μεγάλῳ*. Περιττὴ ἡ προσθήκη τοῦ *γέγονεν* (καμμία σχέση δὲν ὑπάρχει μεταξὺ ἐθίμου καὶ φόβου, πρόκειται γιὰ δύο ἔννοιες ποὺ ἀλληλοαποκλείονται). Γιὰ τὴν σύνταξη βλ. καὶ **107**, 35-36. – 107, 8 Ἐντελῶς ἐσφαλμένος ὁ ὀβελισμὸς τοῦ *καὶ* ποὺ προτείνεται, καθὼς διακόπτει μία ὁλόκληρη σειρὰ παρομοιώσεων (στίχ. 5-18) ποὺ χαρακτηρίζουν ἀριστοτεχνικὰ τὴν προηγηθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ Βαρδάνη πρὸς τὸν συγγραφέα (ἡ σύνδεση: *τροπολογεῖν εἴς τε ὄρνιν... καὶ εἰς ἀλάβαστρον μύρου,... οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ εἰς σωλῆνα,... ναὶ μὴν καὶ εἰς Μοῦσαν... ψωμίζουσαν* (περιττὲς καὶ ἐδῶ οἱ διορθώσεις σὲ πληθυντικό, ἐφόσον τὸ ἐξ ὧν ἐπέχει θέση γενικῆς διαιρετικῆς), *προσέτι δὲ καὶ εἰς ἀμπέλου καρπὸν... Ἀραρότως δ' ἂν ἡμῖν τοῦτο ληφθείη καὶ εἰς πινάκιον ζωγραφικόν*. – **108**, 50-51 *Ταῦτα μακρότερον μὲν ἢ κατ' ἐπιστολήν, μέντοι γὲ ἐκ ψυχῆς ἐμβριμωμένης, ἐφ' οἷς, μάρτυς ὁ Κύριος, μάτην ὠνείδισται, οὐδὲ μέμνησο ἡμῶν*. Δὲν ὑπάρχει κανένα χά-

σμα, ὅπως εἰκάζεται στὸ ὑπόμνημα, ἁπλῶς τὸ *οὐδὲ* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *σὺ δέ*. – **109**, 60-61 *οὕτω μὲν τὸ πρῶτόν σοι δεδώκαμεν τὴν ἀπόκρισιν*. Νὰ γραφεῖ *τοῦ πρώτου*. – 109, 64-66 *πολὺν ἐντεθησαυρισμένον περιφέρουσι νοῦν, ὧν δύνανται μερίσασθαι ἑαυταῖς καὶ ἱστορία καὶ σύγκρισις*. Τὸ *ὧν* πρέπει μᾶλλον διορθωθεῖ σὲ *ὅν*. –109, 134 *Γεώργιε, τοῦ κατὰ ψυχὴν γεωργοῦ φερώνυμε, ὁ συγκομίζεις διὰ βίου*. Τὸ χφ. Μ παραδίδει *γεωργ* ἀντὶ *γεωργοῦ*. Τὸ ὃ ποὺ ἀκολουθεῖ μοῦ δημιουργεῖ τὴν ὑποψία ὅτι καλύτερα εἶναι νὰ διαβάσομε *γεωργίου* (*τὸ γεώργιον*=συγκομιδή). – **110**, 13 *Ὅτι*. Νὰ γραφεῖ *Ὅτε* (πρβλ. στίχ. 3 *καὶ πρὸ τοῦ δέξασθαί με*). – 110, 40-41 *τὴν τῶν ἁμαρτημάτων κουφότητα βαρέα νομίζεις*. Τὸ *τὰ* δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ σὲ *τήν*, ἁπλῶς πρέπει νὰ γράψομε *κουφότατα*. – 110, 49 *εὖ λογίζεται φόνος*. Ὁ κώδικας παραδίδει *εὐλογίζεται*, ποὺ πρέπει νὰ διοθρωθεῖ σὲ *οὐ λογίζεται*. – 110, 73-74 *τὸ εἰδέναι ἄρχεσθαι <καὶ> ἀρετὴν ἔχειν ἐντέλλονται*. Προστίθεται τὸ *καί*, διότι δὲν γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι τὸ *ἀρετὴν* εἶναι κατηγορούμενο στὸ *τὸ εἰδέναι ἄρχεσαθαι* (διατάσσονται νὰ ἀσκοῦν ὡς ἀρετὴ τὴν ὑποταγὴ στοὺς προϊσταμένους). – 110, 110 *οὐ γὰρ ἑαυτοῦ τοῦτον ἔχει ὁ βασιλεύς*. Νὰ γραφεῖ *ἑαυτῷ* (πρβλ. στίχ. 102-103 *τὸν πλοῦτον οὐχ ἑαυτῷ... ἔχειν*). – **111**, 28 καὶ 30 Τὸ κείμενο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἐπιβάλλει καὶ στὶς δύο περιπτώσεις νὰ γράψομε *προσβολὰς* καὶ *προσβολαί*. – **112**, 31 *μέριμνα πασῶν τῶν ἀποστολικῶν ἐκκλησιῶν*. Ὁ κώδικας παραδίδει *ἀποστολικῶν τῶν*. Ἡ ὀρθή, κατὰ τὴν ἄποψή μου, λύση: *ἀποστολικῶς τῶν* (πρβλ. καὶ στίχ. 56, παρακάτω). Ἡ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων ἀποτελεῖ ἐπέμβαση ἀδικαιολόγητα ριζική. – 112, 55 Ἴσως πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ *εἰρηνεῦσαι* (ἀπαρέμφατο, ἀντικείμενο τοῦ *εὐδοκῆσαι*, ὄχι ἀνεξάρτητη εὐκτική). – **113**, 47 Μᾶλλον τὸ *παρῆκε* πρέπει νὰ διατηρηθεῖ. Σημαίνει *ἐπέτρεψε*. – **114**, 31 Τὸ *ἐκληρώσατο* δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ. – **118**, 49 *μετὰ τῶν ἀκρωμένων θείων γραφῶν*. Νὰ προστεθεῖ ἕνα *τῶν* πρὸ τοῦ *θείων* (βλ. καὶ 144, 21). – **119**, 4 Τὸ *τάδε* νὰ διορθωθεῖ σὲ *τὰ δὲ* (ἢ κατὰ τὴν βυζαντινὴ ἀντίληψη τῆς ἐγκλίσης, *τά δε*). – 119, 56-58 Τὸ *γὰρ* δὲν εἶναι ὀβελιστέο, καθὼς ἡ πρόταση *οὐδαμῶς-ἔξωθεν* εἶναι παρενθετική. – 119, 68 *αὐτοί σε διδάξουσι τῶν θεοφόρων πατέρων, οἷς τὰ ἱερὰ καὶ κατὰ Θεὸν πολιτευόμενα ἰθύνοντες φροντιστήρια*. Νὰ γραφεῖ *ἰθύνονται*. – **120**, 40 Τὸ πρῶτο *αὐτοὺς* πρέπει νὰ ὀβελισθεῖ. – 120, 60 *Χριστοῦ πρὸς Βελίαρ*. Τὸ ὑποκείμενο χωρίο τῆς Β´ πρὸς Κορινθίους ἐπιβάλλει μᾶλλον τὴν διόρθωση *Χριστῷ*. – 120, 65 Ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *ἐπιχειρήσοντος*. – **124**, 30-31 *μηδέποτε θέσθαι τοῦτο ἀπισχυρίζεται*. Σωστὴ ἡ γραφὴ τοῦ χφ. τούτῳ. (*θέσθαι τούτῳ* σημαίνει νὰ συγκατατεθεῖ μὲ αὐτό, πρβλ. καὶ 150, 134-135 *ἑνὶ τούτων θέμενος*). – 124, 62-63. Τὰ δύο *τὸν* εἶναι σωστά, ἀναφέρονται ἐπιμεριστικὰ στοὺς *νομικοὺς κανόνας* (στίχ. 62). – 124, 74-76 *Αἱ ἱεραὶ δὲ εὐχαὶ*

ὡς ἀνυπόστατα καὶ ἀπόβλητα πολλάκις πράγματα ἐκφωνούμεναι, οὐ βεβαι-
οῦσιν αὐτά. Τὸ *ὡς* μᾶλλον πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *εἰς*. 124, 90 Τὸ σαφῶς ἐσφαλ-
μένο *παραδίδοσθαι* μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ καὶ σὲ *παραδιδοῦσαι*. – 124, 108-109
Ἐκεῖνό γε μὴν τοῖς διασπασθεῖσι τούτοις προσώποις πρὸ ὀφθαλμῶν κείσεται
τῷ προφρόνως φυλάξαι τὰ τεθεσπισμένα. Μᾶλλον ἀντὶ *τῷ* πρέπει νὰ διορθώ-
σομε *τό*. – **128**, 15-16 *ὡς ἀντιβοηθοῦ ἐπιβούλου*. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πιστέ-
ψει ὅτι πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ γιὰ τὸ ὀρθὸ *ἀντὶ βοηθοῦ*, ἡ ἀνύ-
παρκτη ὅμως λέξη *ἀντιβοηθὸς* καταχωρίζεται στὸ εὑρετήριο. **131**, 7-9 *ἡμέρα τίς*
ἦν τῶν ἐπισήμων καὶ αὐτὸς εἶχε τὸ ὑπ᾿ αὐτὸν νεμόμενον ποίμνιον, οἷα προβά-
των ποιμένα ἐκεῖσε προβεβλημένον. Δὲν καταλαβαίνω γιατί διορθώθηκε τὸ
αὐτὸν τοῦ χφ., χωρὶς μάλιστα νὰ διορθωθεῖ σὲ ὀνομαστικὴ καὶ τὸ *νεμόμενον...*
ποιμένα... προβεβλημένον. Τὸ *ἡμέρα... αὐτὸν εἶχε... νεμόμενον* σημαίνει: Τὸν
βρῆκε ἡ μέρα (μία ἡμέρα) νὰ βόσκει τὸ κοπάδι του. Πρβλ. καὶ 141, 37-38 *ἑπτά-*
μηνος ὅλη ἔσχε τὴν Εἰρηνην τὸν Θεόδωρον φεύγουσαν. – **132** *<μὴ> πεπυρώσθαι*
γὰρ ἐν ἑαυτῷ τὰ τῆς φύσεως ἔλεγε πρὸς τὴν συναφθεῖσαν αὐτῷ. Μία ἄλλη λύ-
ση θὰ ἦταν νὰ μὴν προστεθεῖ τίποτε καὶ νὰ γραφεῖ *πεπηρῶσθαι* (εἶχε γενετήσια
ἀναπηρία). – **134**, 25-26 *τὰς δὲ <μὴ> γινομένας μνηστείας ἐντὸς τοῦ δοκοῦντος*
τοῖς νόμοις καιροῦ ἀσυστάτως κρίνεσθαι παρὰ τῶν νεαρῶν νομοθεσιῶν. Ἂν
δὲν προκριθεῖ ἡ προσθήκη τοῦ *μή*, μποροῦμε νὰ διορθώσομε *ἐκτός... ἀσυστά-*
τους. – **135**, 14-15 *τὸ βρέφος... ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου ἐγείνατο*. Τὸ χφ. παραδίδει
τῷ, τὸ ὁποῖο πρέπει μᾶλλον νὰ διατηρηθεῖ, μὲ παράλληλη διόρθωση σὲ *Ἰωάννῃ*,
πρβλ. 67, 17-18 *τρεῖς παῖδας ὑπ᾿ ἐκείνῳ τεκοῦσα*. – **136**, 18 *κατὰ τοῦ κεχρησμέ-*
νου τούτου συνοικεσίου. Δὲν νομίζω ὅτι ἡ μετοχὴ *κεχρασμένου* (παρακείμενος
τοῦ *χραίνω*) χρειάζεται διόρθωση. – **138**, 31. Τὸ *προδιαγράφων* δὲν πρέπει ἐπ᾿
οὐδενὶ νὰ διορθωθεῖ σὲ ὁριστική. Αὐτὸς ποὺ διόρθωσε δυστυχῶς δὲν κατάλαβε
ὅτι μετὰ τὸ *πόθον* χρειάζεται κόμμα καὶ ὅτι τὸ *καὶ* τοῦ στίχ. 31 συνδέει παρα-
τακτικὰ τὴν συγκεκριμένη μετοχὴ μὲ τὸ *προβάλλων* τοῦ στίχ. 27. – 138, 53 *τῷ*
ταύτης ἁλωσίμῳ γενόμενῳ ἀνδρί. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *ταύτῃ*. – **139**, 41
Νομίζω ὅτι τὸ *ἡ* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἢ*, ὄχι σὲ *ἡ*. *Ἢ γὰρ ἂν* σημαίνει: Διότι
διαφορετικά... – **141**, 22 Τὸ *τὸ ἀπ᾿ ἐκείνου* χρησιμοποιεῖται ἐπιρρηματικὰ (ἀπὸ
τότε, ἀμέσως μετά), συνεπῶς, δὲν ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ τὴν διόρθωση *τόν*. – **145**,
20-21 *τὴν ἄσκησιν πρὸς διορισμὸν τῆς οἰκείας νομοθεσίας ποιούμενος*.
Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *προσδιορισμόν*, πρβλ. στίχ. 35, παρακάτω, *ἀπροδιο-*
ρίστως. – **147**, 38-41. *<Εἶεν> ἂν οὕτω ταῦτα. Σὺ μὲν ὁ τιμιώτατος καθηγούμε-*
νος φυλάξῃς ὑπὸ σὲ τὴν προσήκουσαν ὑποταγὴν καὶ τιμὴν εἰς σὲ συντηρήσω-
σιν. Εὖ <δὲ> καὶ κατὰ Θεὸν ἀμφότεροι πράξετε. Οἱ προσθῆκες εἶναι περιττές.
Μόνο ἕνα *οἱ* δὲ πρέπει νὰ προστεθεῖ μετὰ τὸ *φυλάξῃς*. Φυσικὰ ἡ τελεία μετὰ τὸ

ταῦτα πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ. Ἡ ἔννοια: Ἂν ἐσὺ τὰ κρατήσεις αὐτὰ καὶ ἂν οἱ ὑποτακτικοί σου (*οἱ δὲ ὑπὸ σὲ*) σὲ τιμοῦν, τότε καὶ οἱ δύο πλευρές θὰ τὰ πᾶτε καλά. – **148**, 8 Αὐτὸς ποὺ διόρθωσε τὸ *ἠρτημένας* στὸ ἀκατανόητο *ἠρτημένους* δὲν κατάλαβε, φαίνεται, ὅτι τὸ θηλυκὸ τῆς μετοχῆς προσδιορίζει τὸ οὐσιαστικὸ *προσαγωγάς*. – 148, 48-49 *ἐμπαγεῖσαν εἰς αὐτὸ παρενόχλημα*. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *αὐτοπαρενόχλημα*; – 148, 63 Νὰ γραφεῖ *λέγωσι* (προηγεῖται *ὡς ἄν*), ὄχι *λέγουσι*. – **150**, 24-25 Ἡ προσθήκη τοῦ *εἰς* περιττεύει. Οἱ λέξεις *τέλος* καὶ *ἀρχὴν* εἶναι κατηγορούμενα στὸ *ὑπερορίαν*: Ἄλλοι βρῆκαν τὴν ἐξορία θάνατο καὶ ἄλλοι τὴν βρῆκαν ἀρχὴ κακῶν. – 150, 109 Ἡ διόρθωση τῆς δοτικῆς *κακίᾳ* σὲ αἰτιατικὴ δὲν χρειάζεται, ἐφ᾿ ὅσον ἡ λέξη συμφωνεῖ κατὰ πτώση μὲ τὸ *φαρμάκῳ* ποὺ ἀκολουθεῖ: Χρησιμοποίησε τὴν κακία τῶν ἀποστατῶν ἀγγέλων ὡς φάρμακο, γιὰ νὰ πειράζονται μέσω αὐτῆς οἱ ἄνθρωποι καὶ ἔτσι νὰ καταλήγουν στὴν ἀρετή. – 150, 112 *Πέτρος καὶ Παῦλος με πείθουσιν, οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι οἱ κωλυθέντες... ὕστερον δῆλοι γεγόνασιν*. Νὰ τεθεῖ κόμμα πρὶν τὸ *ὕστερον*, ὁπότε τὸ δεύτερο *οἱ* ἴσως πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *οἵ*. – 150, 132-133 *τῶν ἐφ᾿ ἑαυτοὺς ἐχόντων εὐχήν*. Τὸ χωρίο τῶν Πράξεων 21, 23 μᾶς ἐπιβάλλει τὴν διόρθωση τῆς αἰτιατικῆς σὲ *ἑαυτῶν*. – 150, 149-151 *τὴν κυρίαν τούτου φωνὴν ὑπερετίθετο δι᾿ οἰκονομίαν, ἣν ὁ τηνικάδε ἀπῄτει καιρός, καὶ τὸ τῆς παρρησίας ἀνέμενε, ἵνα τὴν γλῶσσαν τούτῳ χαρίσηται*. Τὸ παραδιδόμενο *τὸν* δὲν πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *τό*, ἐφ᾿ ὅσον ὑπονοεῖται ἡ λέξη *καιρός* (περίμενε τὸν καιρὸ τῆς παρρησίας). Τὸ χωρίο ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Λόγο 43, κεφ. 68 τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναυζιανζηνοῦ. – 150, 162-164 *καὶ τοῦ κατ᾿ αὐτὴν... ἔξεστιν ἀναλέγεσθαι*. Πρέπει νὰ γράψομε ἀντὶ *τοῦ*, ἢ *τὰ* ἢ *τό*. – 150, 192 *παρὰ τῶν ὁμοδόξων αὐτῶν*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *αὐτῷ*. – 150, 225-226 Ἡ διόρθωση τοῦ *γεγενημένη* σὲ *γεγενημένα* δὲν λαμβάνει ὑπόψιν της ὅτι ἡ μετοχὴ συμφωνεῖ μὲ τὴν δοτικὴ *χειροτονίᾳ* (ἐπέμειναν στὴν χειροτονίᾳ τοῦ Εὐαγρίου, ἐνῶ μάλιστα (*καὶ ταῦτα*, γιὰ τὴν κοινότατη αὐτὴ σύνταξη πρβλ. καὶ 1, 196) εἶχε γίνει κατὰ παράβαση τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμίων). Ἄρα πρέπει νὰ γραφεῖ *γεγενημένῃ*. – **151**, 128 *τοῦ δευτέρου γαμοῦντος*. Νὰ γραφεῖ *δευτερογαμούντος*, πρβλ. στίχ. 133 *δευτερογαμήσαντος*. – 151, 607-608 *ἐργαζόμενοι κατὰ τὴν καλλίστην διαίρεσιν, εἰ βούλεται τὰ ἀσαφῆ ἐκ τῶν σαφῶς εἰρημένων καταλαμβάνεσαθαι*. Ἴσως τὸ *εἰ* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἥ*. – 151, 609-612 *καὶ οἱ τῶν νόμων ἐξηγηταὶ τὰς φαινομένας μέν, μὴ οὔσας δὲ ἐναντιωτάτας διαλύουσι πολλάκις καὶ θεματισμοὺς παρ᾿ ἑαυτῶν τοῖς νόμοις προσάπτοντες, ἵνα τὰς συγκρούσεις καὶ τὰς ὑπονοουμένας ἐναντιώσεις ἐξεύρωσι*. Ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *ἐναντιότητας* ἀντὶ *ἐναντιωτάτας*, καὶ *ἐξέλωσι* ἀντὶ *ἐξεύρωσι*. – 151, 42-43 Νὰ γραφεῖ *φιλοτιμίᾳ* (πρβλ. *περιττῇ*).

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει ὁ χρήστης τῆς νέας ἔκδοσης εἶναι θετι-

κή. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς δυνατότητες βελτιώσεως σὲ ἐπιμέρους σημεῖα, αὐτὸ ὅμως εἶναι φυσικὸ καὶ ἀναπόφευκτο. Μποροῦσαν νὰ λείπουν βέβαια οἱ ἀδικαιολόγητες παρεμβάσεις στὸ κείμενο, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος. Γιὰ τὶς περισσότερες ὅμως ἀπὸ αὐτὲς δὲν εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἐκδότης.

Ἰωάννης Δ. Πολέμης

Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία, μετάφραση [=νεοελληνική απόδοση] Δέσποινα Τσουκλείδου, εισαγωγή-σχόλια Δημήτρης Τσουγκαράκης, εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2005, σ. 602. ISBN 960-7420-88-8.

Από τις πιο πρόσφατες εκδόσεις στο πλαίσιο της επιτυχημένης σειράς «*Κείμενα βυζαντινής ιστοριογραφίας*» (αρ. 14), που διευθύνει από το 1990 ο βυζαντινολόγος Δημήτρης Τσουγκαράκης, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Παν/μίου (Κέρκυρα), είναι η «Οικουμενική ιστορία» του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη (το επίθετό του σχετίζεται με το σχήμα του προσώπου του που έμοιαζε με της γάτας: βλ. D. Nicol, *Βιογραφικό λεξικό Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1993, σ. 140-141), που αποτελεί τη σημαντικότερη ιστοριογραφική πηγή για τη βασιλεία του Μαυρίκιου (582-602 μ.Χ.) ως συνέχεια του έργου του Μένανδρου Προτήκτορος (557/558-582 μ.Χ.). Κατά την μεθοδική Βρεταννίδα μελετήτρια της ιστοριογραφίας του 6ου αι., Averil Cameron ("Historiography, Byzantine", *Dictionary of the Middle Ages/ DMA* 6 [1986], σ. 243), τα ιστοριογραφικά έργα που συνέχισαν τον Προκόπιο Καισαρέα (δηλ. οι Αγαθίας, Μένανδρος Προτήκτωρ και Ιωάννης Επιφανεύς) «κατά κάποια έννοια έφθασαν στο απώτατο σημείο τους με εκείνο του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη [...] που αποτελεί σημαντική πηγή για τον ύστερο 6ο αιώνα, αλλά, κατά τους

νεότερους μελετητές, καταστρέφεται από τη φλυαρία και το ρητορικό στόμφο του», αν και ο τελευταίος «... οφείλει πολλά στις σύγχρονες χριστιανικές συγγραφές –πιθανόν κηρύγματα», με αποτέλεσμα «η Ιστορία του Θεοφύλακτου να είναι λιγότερο εκκοσμικευμένη από ότι τα περισσότερα από τα προηγούμενά της έργα» (πρβλ. της ιδίας, "Theophylaktos Simokattes", *DMA* 12 [1989], σ. 24-25 και R. Browning, λήμμα στην *Penguin Companion to Literature*, IV, Χάρμοντσουορθ 1969, σ. 203).

Ελληνικής καταγωγής αιγυπτιώτης, γεννημένος μάλλον μεταξύ 580 και 590, ο Θεοφύλακτος ανήλθε στη βυζαντινή αυλική ιεραρχία επί βασιλείας Ηρακλείου Α΄ (610-641), ως «σχολαστικός», «αντιγραφεύς» και «από επάρχων» (τα δύο τελευταία αξιώματα τα αναφέρει ο Φώτιος, έκδ. Ευθυμιάδης, σ. 156/ το λεξικό της Σούδας τον αναφέρει επίσης ως «σοφιστή» (*Βυζαντινό λεξικό Σουίδα*, εισαγωγή Βασίλης Κατσαρός, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη χ.χ. [2002], σ. 540: «*Θεοφύλακτος, σοφοστής, ω επώνυμον Σιμοκάτης*). Επίσης έγινε έμπιστος συνεργάτης του πατριάρχη Σέργιου Α΄. Καθώς διαβάζουμε στην εισαγωγή του Δ. Τσουγκαράκη (σ. 13-14, 17-18), ίσως να ήταν ακόμη ζωντανός το έτος θανάτου του Ηράκλειου, το 641 (πρβλ. B. Baldwin, λήμμα στο *Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1900-1901, αν και ορισμένοι, όπως ο μεταφραστής του έργου του στα γερμανικά, Peter Schreiner, τοποθετεί εν γένει το θάνατό του «μετά το 628: Λήμμα στο *Lexikon des Mittelalters* VIII.3 [1996], στήλη 672). Πιθανότατα μεταξύ 628 και 638 συνέγραψε την «Οικουμενική ιστορία», σε οκτώ βιβλία, βασιζόμενος σε σημαντικούς προγενέστερούς του ιστοριογράφους και άλλους συγγραφείς, όπως λ.χ. τους Προκόπιο, Ιωάννη Λυδό, Μένανδρο Προτήκτορα, Ιωάννη Επιφανέα, καθώς επίσης ορισμένες περσικές πηγές, επίσημα κρατικά έγγραφα και υπηρεσιακές εκθέσεις, προφορικές ανακοινώσεις ξένων πρέσβεων στην Κωνσταντινούπολη, διάφορα αυλικά χρονικά (πρβλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί βυζαντινής ιστορίας*, 5η έκδ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1987, σ. 182-183 αρ. 152, όπου αναφέρονται και οι μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές που χρησιμοποίησαν τον Σιμοκάττη ως πηγή). Εδώ περιγράφονται λεπτομερώς οι αγώνες του Μαυρίκιου στο ανατολικό σύνορο κατά των Σασσανιδών Περσών και στο βαλκανικό κατά των Αβαροσλάβων, με συχνή όμως παρεμβολή διαφόρων ανεκδοτολογικού και μυθοπλαστικού χαρακτήρα στοιχείων. Ο Θεοφύλακτος είχε τη μεγάλη τύχη να διαβαστεί και να αποδελτιωθεί αναλυτικά το έργο του αυτό από το σοφό λόγιο πατριάρχη του 9ου αιώνα Φώτιο στη «Βιβλιοθήκη» του (*Φώτιος, Βιβλιοθήκη - Όσα της ιστορίας. Ανθολογία*, εισαγωγή-μετάφραση [sic]-σχόλια Στέφανος Ευθυμιάδης, Αθήνα,

Κανάκη, 2000, σ. 156-193 με τις σημειώσεις).

Ποικίλα στοιχεία για τη ζωή, τις σπουδές και το έργο του, το περιεχόμενο, τον χαρακτήρα της σύνθεσης και τις πηγές της «Οικουμενικής ιστορίας», καθώς και τη γλώσσα και το ύφος της, παρέχει ο Δ. Τσουγκαράκης στο καλά ενημερωμένο και τεκμηριωμένο εισαγωγικό του κείμενο (σ. 13-26), παρέχοντας και ευσύνοπτο βιβλιογραφικό επίμετρο με τα κυριότερα γραμματολογικά βοηθήματα (κυρίως τα πιο πρόσφατα των Herbert Hunger και Απόστολου Καρπόζηλου με τις βιβλιογραφίες τους –προσθετέο και εκείνο του Θεοχάρη Δετοράκη, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Ηράκλειο Κρήτης 2003, σ. 191-199) και τις ειδικές μονογραφίες για τον Σιμοκάττη (προσθετέα η σύνθεση της Thérèse Olajos, *Les sources de Théophylacte Simocatta, historien*, Leiden-New York-Copenhagen: Brill, 1988, που χαρακτηρίστηκε ως «στέρεα και συνιστώμενη συμβολή» από τον John Barker, βιβλιοκρισία στο *Speculum* 65/ 4 [1990], σ. 1033). Ακριβώς επειδή η νέα αυτή έκδοση του πολύτιμου αυτού κειμένου θα χρησιμοποιηθεί ευρύτατα, θα άξιζε τον κόπο να υπάρχει πληρέστερη γραμματολογική-βιβλιογραφική ενημέρωση. Στο επίμετρο αυτό θα έπρεπε να αναφέρονται η ρωσσική μετάφραση των Ν. Πιγκουλέφσκαγια και Κ. Οσίποβα (Μόσχα 1957), η γερμανική του P. Schreiner (Στουττγάρδη 1985), καθώς και ορισμένες από τις κυριότερες σιμοκάττειες συμβολές σε επιστημονικά περιοδικά (π.χ. των H. Haussig [1953], O. Veh [1956/ 57], Ζιναΐντα Ουντάλτσόβα [1968 και 1986] κ.ά., πρβλ. J. Karayannopulos-G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, σ. 3-3-304 αρ. 133, Αγνή Βασιλικοπούλου, *Βυζαντινή ιστοριογραφία, 324-1204*, Αθήνα 1984, σ. 32-33 αρ. 12, A. Hohlweg, στο *Tusculum-Λεξικόν*, μετάφρ. Αθ. Φούρλας, τόμ. Ι, Αθήνα, Φούρλας, 1993, σ. 221-222 και Απ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Ι, Αθήνα 1997, σ. 482-483), όπως επίσης και ορισμένα αξιόλογα εγκυκλοπαιδικά λήμματα (πιο πρόσφατα της ειδικής μελετήτριας της βασιλείας του Μαυρίκιου, Franziska Shlosser, στην *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, ΙΙ, Λονδίνο-Σικάγο 2000, σ. 1546-1547).

Η νεοελληνική απόδοση (όπως πολύ σωστά τη χαρακτηρίζει ο Τσουγκαράκης στις σ. 24-25, παρά την «μετάφραση» του εσώτιτλου) έχει γίνει από τη συνεργάτιδα των εκδόσεων Κανάκη, Δέσποινα Τσουκλείδου, με βάση την θεωρούμενη καλύτερη κριτική έκδοση στη σειρά της Λειψίας του Καρόλου de Boor (1887), με τις προσθήκες της επανέκδοσης από τον Peter Wirth (Στουττγάρδη 1972) (σπανιότερα χρησιμοποιείται η παλαιότερη έκδοση του Imm. Bekker στη σειρά της Βόννης, του 1834). ΄Εχει επίσης ληφθεί υπόψη και η πολύ καλή αγγλική μετάφραση του έργου από τους Michael και Mary Whitby (Οξφόρδη 1986). Η απόδοση είναι στρωτή και διαβάζεται ευχάριστα, ενώ τα συνοπτικά υποσελίδια σχόλια του διευθυντή της σειράς ξεδιαλύνουν ορισμένα αινιγματικά ζητήματα προσωπογραφικού και τοπογραφικού κυρίως χαρακτήρα. Πρόκειται για πολύ ευπρόσδεκτη έκδοση που θα βοηθήσει πολύ τους ερευνητές της μετα-ϊουστινιάνειας εποχής.

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

Κριτοβούλου του Ιμβρίου, Ιστορία, εισαγωγή Diether Roderich Reinsch, μετάφραση [=νεοελληνική απόδοση]-σχόλια Diether Roderich Reinsch και Φωτεινή Κολοβού, εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2005, σ. 678. ISBN 960-7420-92-6.

Πρόκειται για νέα έκδοση χρηστική, με συνεργασία του D.R. Reinsch, εκδότη της θεωρούμενης πληρέστερης κριτικής έκδοσης του 1983 στη σειρά *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, αρ. 22 (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, με αναλυτική βιβλιογραφία εκδόσεων, μεταφράσεων και βοηθημάτων στις σ. *3-*114), μετά από εκείνες των C. Müller (*Fragmenta Historicorum Graecorum* V, Παρίσι 1870, σ. 40-161, το κείμ. από σ. 51 κ.εξ./ ανατύπ. 1883, σ. 52-164), Ph. A. Dethier (*Monumenta Hungariae Historica* XXI/1 [χ.χ.], σ. 1-346) (μνημονευόμενη σπανιότατα) και Vasile Grecu (στη σειρά "*Scriptores Byzantini*" αρ. 4, Βουκουρέστι 1963, με ρουμανική μετάφραση), και της Ελληνίδας βυζαντινολόγου-φιλολόγου Φωτεινής Κολοβού –τη φορά αυτή στο πλαίσιο της διαρκώς εμπλουτιζόμενης σειράς «*Κείμενα βυζαντινής ιστοριογραφίας*» (αρ. 13), που διευθύνει ο Δημήτρης Τσουγκαράκης, καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Ιόνιο Παν/μιο (Κέρκυρα). Ο Ράϊνς απέδωσε και σχολίασε τα βιβλία Α΄, Γ΄και Ε΄και η Κολοβού τα βιβλία Β΄και Δ΄ (φυσικά δεν πρόκειται για «μεταφράσεις», όπως σημειώνεται στη σ. 18 και στον εσώτιτλο).

Η σημασία του κειμένου του Ίμβριου την καταγωγή Μιχαήλ Κριτόβουλου (περ. 1400-περ. μεταξύ 1468-1470) για την περίοδο της τελικής πτώσης του Βυζαντίου και της διαδοχής του από την Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι προφανής, καθόσον το ιστοριογραφικό του έργο (σε πέντε βιβλία, αντίστοιχα για τις περιόδους 1451-1454, 1454-1457, 1457-1460, 1460-1463 και 1463-1467), σε αρχαιοπρεπές ύφος κατά μίμηση του θουκυδίδειου προτύπου (βλ. σχετικά Παν. Μαστροδημήτρης, περιοδ. *Αθηνά* 65 [1961], σ. 158-168) και με βάση κυρίως προφορικές μαρτυρίες της εποχής του, σώζεται σε ένα και μοναδικό χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης του Σεραγιού της Κωνσταντινούπολης (Topkapı Sarayı, Cod. G.I.3) και εξετάζει αναλυτικά την περίοδο 1451-1467 μ.Χ. Είναι αφιερωμένο υπό τύπον πανηγυρικού εγκωμίου στον Πορθητή σουλτάνο Μεχμέτ/ Μωάμεθ Β΄, του οποίου ο Κριτόβουλος (προφανώς ο τύπος αποτελεί αρχαιοπρεπή κλασσικίζουσα μορφή του ονόματος «Κριτόπουλος») κατά πάσα πιθανότητα διατέλεσε γραμματέας, αποκαλώντας τον μάλιστα όχι σουλτάνο αλλά «αυτοκράτορα» και «βασιλέα». Ο Πορθητής τον τίμησε με διάφορα αξιώματα, μεταξύ των οποίων με τη διακυβέρνηση της ιδιαίτερης πατρίδας του Ίμβρου, το 1456, απ' όπου εκδιώχθηκε το 1466 από τους Βενετούς για να καταλήξει στην Κωνσταντινούπολη και τέλος στο Άγιον Όρος. Επανειλημμένα έχει τονιστεί από κορυφαίους ερευνητές των παλαιολογείων χρόνων (ιδιαίτερα της εποχής της Άλωσης, όπως λ.χ. οι Edwin Pears, Gustave Schlumberger, Steven Runciman κ.ά.) ότι το έργο αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές για την Άλωση του 1453, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας (βλ. σχετικά G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 2η έκδ., Οξφόρδη 1968 [ανατύπ. 1984], σ. 469, πρβλ. το λάθος στην ελληνική μετάφραση του Ι. Παναγόπουλου, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Γ΄, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1981 [ανατύπ. 1997], σ. 158, όπου ο Κριτόβουλος μαζί με τον Σφραντζή [!] εμφανίζονται να μην είναι αυτόπτες μάρτυρες της Άλωσης, σε αντίθεση με τους Χαλκοκονδύλη και Δούκα ... –στην πραγματικότητα μόνο ο Σφραντζής παραβρέθηκε). Επίσης παρέχει χρήσιμα στοιχεία για την πτώση των τελευταίων βυζαντινών προπυργίων μετά την Άλωση, δηλ. του Δεσποτάτου του Μορέως (βλ. Σ. Χατζηδημητρίου, λήμμα στο *Λεξικόν βυζαντινής Πελοποννήσου*, επιμ. Ν. Νικολούδης, Αθήνα 1998, σ. 206-207) και της Αυτοκρατορίας των Μεγαλοκομνηνών της Τραπεζούντας (1460/ 61), για τους οποίους επίσης παρέχει καίριες συμπληρωματικές πληροφορίες σε άλλες σύγχρονές του πηγές (βλ. Α. Σαββίδης-Στ. Λαμπάκης, *Γενική βιβλιογραφία περί του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, Αθήνα, Δόμος, 1992, σ. 49). Καθόλου λιγότερης σημασίας είναι και οι πληροφορίες του για τις επιχειρήσεις των Οθωμανών κατακτητών για ολοκληρωτική ενσωμάτωση του ελλαδικού χώρου μετά την Άλωση.

Ο D. R. Reinsch γνωρίζει πολύ καλά το κείμενο του Κριτόβουλου (έχει εύλογα συντάξει ο ίδιος το σχετικό λήμμα στο *Lexikon des Mittelalters* V.7 [1991], στήλ. 1537), το οποίο μάλιστα έχει μεταφράσει και στα γερμανικά (Γρατς-Βιέννη-Κολωνία 1986). Υπάρχουν επίσης ολοκληρωμένη αγγλική μετάφραση του C. T. Riggs (Πρίνστον 1954, ανατύπ. 1970) και παλαιά τουρκική (!) από τον Παύλο Καρολίδη (Κωνσταντινούπολη 1912), ενώ επίσης το 1999 κυκλοφόρησε (εκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα) νέα μερική έκδοση με νεοελληνική απόδοση του Θεοφάνη Καλαϊτζάκη του μέρους των «Ιστοριών» που αφηγείται τα της Άλωσης του 1453 (με εισαγωγή στις σ. 11-19 και επιλογή βιβλιογραφίας στις σ. 189-190 –πρβλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη, *Βυζαντιακά* 20 [2000], σ. 415-417) –έκδοση που οι επιμελητές της νέας αυτής έκδοσης αγνοούν. Στην πραγματικότητα το εισαγωγικό κείμενο του Ράϊνς αποτελεί δοκίμιο με επιλεγμένη βιβλιογραφία, ενώ ο ερευνητής, που τώρα έχει στη διάθεσή του το κείμενο με νεοελληνική απόδοση σε μια έκδοση πιο προσιτή στο βαλάντιό του, θα περίμενε να υπάρχει εδώ μια όσο το δυνατόν πληρέστερη κριτοβούλεια βιβλιογραφία, κυρίως ως προς τα κυριότερα γραμματολογικά βοηθήματα (π.χ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2η έκδ., I, Βερολίνο 1958 [ανατύπ. Λέιντεν 1983], σ. 432-435, J. Karayannopulos-G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, σ. 520-521 αρ. 544, H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 358-364, A. Hohlweg, στο *Tusculum-Λεξικόν/ TL*, μετάφρ. Αθ. Φούρλας, Α΄, Αθήνα, Φούρλας, 1993, σ. 294 κ.ά.), αλλά και τις σημαντικές μελέτες σε επιστημονικά περιοδικά (π.χ. τις τρεις εξαιρετικές περί Κριτόβουλου συμβολές της Ζιναΐντα Ουνταλτσόβα, στο *Srednija Veka* III [Μόσχα 1951], σ. 161-179 και στο *Vizantiiskij Vremennik* 4 [1951], σ. 91-121 και 12 [1957], σ. 172-197, την παλαιά αλλά θεωρούμενη πολύ σημαντική μελέτη του Ν. Ανδριώτη, «Κριτόβουλος ο Ίμβριος και το ιστορικό του έργο», *Ελληνικά* 2 [1929], σ. 167-200, την επίσης παλαιά εργασία του J. Radonić, στο *Glas Srpske Kraljevske Akademije* 138 [1930], σ. 59-83, τις σχετικές συμβολές των Νικολάου Τωμαδάκη, Ιωάννη Παπαδριανού, Στέλιου Λαμπάκη κ.ά.), καθώς και ενημερωμένα εγκυκλοπαιδικά λήμματα (π.χ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, αρ. 19.817, Α. Σαββίδης, *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία* 35 [1984], σ. 45, Κρ. Χρυσοχοΐδης, *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό* 5 [1986], σ. 97, Σπ. Κοντογιάννης, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* 36 [1986/ 1996], σ. 192-193, Alice Mary Talbot, *Dictionary of the Middle Ages* 7 [1986], σ. 303 και *Oxford*

Dictionary of Byzantium, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1159), παρατιθέμενα μάλιστα αλφαβητικά κατά συγγραφέα για διευκόλυνση των μελετητών. Δύο σχετικά πρόσφατες επισκοπίσεις εκλαϊκευτικού χαρακτήρα για τον Κριτόβουλο και το έργο του είναι αυτές των Γ. Πρίντζιπα, «Οι ιστορικοί της Αλώσεως», στον Ευ. Χρυσό (επιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, Αθήνα, Ακρίτας, χ.χ. [1994], σ. 63-97 (ιδίως 91-97) και Στ. Λαμπάκη, «Ο αμφιλεγόμενος Κριτόβουλος: ο υμνητής του Μωάμεθ Β΄», *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*/ *«Ιστορικά»* αρ. 32 (*«Η Άλωση της Πόλης»*), 25-5-2000, σ. 32-35.

Ορισμένες από τις επεξηγηματικές υποσημειώσεις της νεοελληνικής απόδοσης παρέχουν και παραπομπές σε νεότερα βοηθήματα, αν και μερικές φορές οι επιμελητές αγνοούν νεότερες συμβολές που συμβάλλουν στη διασαφήνιση αινιγματικών περιπτώσεων, όπως λ.χ. για τις «Κυανίδες νήσους» (βιβλίο Β΄, 4.2, εδώ στη σ. 312-313, σημ. 7), όπου δεν υπάρχει αναφορά στη συμβολή του Στέλιου Λαμπάκη, «Οι Κυανίδες νήσοι στην Ιστορία του Κριτόβουλου», *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 189-193. Ο Ε. Pears δεν ονομαζόταν Edmund, αλλά Edwin (σ. 9), ενώ ατυχές είναι το "Stephen" ως πρώτο όνομα του Sir Steven Runciman (σ. 17). Τέλος, για την παλαιά υπόθεση ότι τα τελευταία χρόνια του ο Κριτόβουλος τα πέρασε ως μοναχός στο Άγιον Όρος (S. Palmieri, περιοδ. *Bessarione* 13 [1908], σ. 107-111, πρβλ. Moravcsik, I, σ. 433, Karayannopulos-Weiss, σ. 520: "Zuletzt vielleicht Mönch auf Athos" και Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί βυζαντινής ιστορίας*, 5η έκδ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1987, σ. 429 αρ. 616, Ι. Κωνσταντινίδης, λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 7 [1965], στήλ. 1049-1050, A. Hohlweg, *TL*, σ. 294, D. Angelov, λήμμα "Kritoboulos", *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, II [Λονδίνο-Σικάγο 2000], σ. 912-913), ο Ράϊνς γράφει στην εισαγωγή του ότι ανήκει «στην περιοχή του μύθου» (σ. 8/ και ο Κρουμπάχερ, Α΄, σ. 628 είχε απορρίψει αυτή την εκδοχή, ενώ ο Hunger, Β΄, σ. 359 δεν μνημονεύει καθόλου παρουσία του στον Άθω), χωρίς όμως να φροντίσει να παρέχει κάποια σχετική βιβλιογραφική ή άλλη τεκμηρίωση της άποψης αυτής.

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Jean-Claude Cheynet, *Histoire de Byzance*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 2005, σ. 128, 4 χάρτες (μικρού σχήματος). ISBN 2-13-054585-8.

Η νέα αυτή μικρή επίτομη Βυζαντινή Ιστορία, στο πλαίσιο της γνωστής παρισινής σειράς "Que sais-je?", καλύπτει την περίοδο 330-1453 μ.Χ., σε τέσσερα βασικά κεφάλαια για τις περιόδους 330-517 (La naissance de l' Empire romain d' Orient), 517-718 (La formation de l' état medieval), 718-1057 (Le renouveau de l' Empire) και 1957-1453 (Byzance entre les Latins et les Turcs). Διεξερχόμενος τα περιεχόμενά της, ο αναγνώστης αμέσως αντιλαμβάνεται την ικανότητα του συγγραφέα να συνθέσει μια επισκόπηση, μια κάτοψη ενός από τα πλέον απαιτητικά αντικείμενα της μεσαιωνολογίας. Ο Σεϋνέ είναι επιφανής Γάλλος βυζαντινολόγος, παλαιότερα διευθυντής ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας (CNRS) και τώρα καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Παν/μιο της Σορβόννης (Paris IV), με ιδιαίτερη ερευνητική-συγγραφική παραγωγή στον τομέα της βυζαντινής σφραγιστικής/ σιγγιλογραφίας (στο 21ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο του Λονδίνου [Αύγουστος 2006] συντονίζει την ειδική συνεδρία της σιγγιλογραφίας). Το γνωστότερο συνθετικό του έργο είναι η ογκώδης διδακτορική του διατριβή για την εξουσία και τις διαμάχες στο Βυζάντιο την περίοδο 963-1210, όπου αποδεικνύεται ένας από τους καλύτερους γνώστες της προσωπογραφίας/ γενεαλογίας του δεύτερου μέρους της μεσοβυζαντινής και του πρώτου μέρους της υστεροβυζαντινής περιόδου (*Pouvoir et contestation à Byzance, 963-1210*, Παρίσι 1990, πρβλ. βιβλιοκρισίες των Α. Σαββίδη, *Βυζαντιακά* 12 [1992], σ. 389-390, W. Kaegi, *Speculum* 67/ 3 [1992], σ. 648-650 και P. Nasturel, *Südost-Forschungen* 52 [1993], σ. 475-477). Έχει δημοσιεύσει πληθώρα άρθρων και μελετών για διάφορα ζητήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και σιγγιλογραφίας –με ιδιαίτερες γνώσεις γύρω από το θέμα της βυζαντινής αριστοκρατίας– και έχει εκδόσει και σχολιάσει πολλές βυζαντινές σφραγίδες (σιγγίλια) (βλ. τις αυτοτελείς συμβολές: J.-Cl. Cheynet-Cécile Morrisson-Werner Seibt, *Sceaux byzantins de la collection H. Seyrig –Catalogue raisonne*, Παρίσι 1991 [βιβλιοκρισία του Michel Kaplan, *Le Moyen-Age* 100/ 3-4, Βρυξέλλες 1994, σ. 551-554] και J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos [Bibliothèque Nationale de France] se rapportant aux provinces orientales de l' Empire byzantin*, Παρίσι 2001).

Το εδώ συνοπτικό και καλοζυγισμένο κείμενο δίνει έμφαση στις κυριότερες

πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις του Βυζαντίου, με συχνές αναφορές σε σημαντικούς του θεσμούς. Τέσσερεις καλοσχεδιασμένοι χάρτες για την τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης, την έκταση της Ιουστινιάνειας Αυτοκρατορίας, την έκταση των μέσων του 11ου αι. και την έκταση γύρω στο 1340 μ.Χ. βοηθούν την παρακολούθηση της αφήγησης. Επιτάσσονται πίνακας «Ρωμαίων» αυτοκρατόρων (δεν συμπεριλαμβάνεται ο Κωνσταντίνος [ΙΑ΄] Λάσκαρις, το 1204-1205, ενώ ο τελευταίος Παλαιολόγος αναφέρεται ως Κωνσταντίνος ΙΑ΄) και μια πολύ συνοπτική γενική βιβλιογραφία γαλλικών, αγγλικών (και ενός ιταλικού τίτλου) βοηθημάτων, μαζί με έναν πίνακα μεταφρασμένων βυζαντινών ιστοριογραφικών πηγών, που περιορίζεται μόνο σε γαλλικές και αγγλικές μεταφράσεις –ασφαλώς λόγω των αναγκαστικών περιορισμών χώρου που επιβάλλει μια τέτοια έκδοση (σ. 125-126). Διαβάζοντας την επισκόπηση του συναδέλφου Σεϋνέ αντιλαμβανόμαστε αφενός τις ανεξάντλητες δυνατότητες που υπάρχουν για περαιτέρω συνθέσεις Βυζαντινής Ιστορίας, καθώς και, αφετέρου, την επιβεβαίωση της πεποίθησής μας ότι στην εποχή μας η προοπτική συγγραφής ενός «τελεσίδικου» συγγράμματος για το θέμα αυτό αποτελεί ουτοπιστική πλάνη (βλ. πρόσφατα A. Savvides, "The utopia of expecting a complete one-volume Byzantine history manual", *Byzantion* 75 [2005: *Volume offert au Panayiotis Yannopoulos*], σ. 523-539, με την ευκαιρία της έκδοσης, το 1997, της ογκώδους επίτομης ιστορίας του βυζαντινού κράτους και της κοινωνίας του Αμερικανού Warren Treadgold –έργο που ο Σεϋνέ συμπεριλαμβάνει στη μικρή βιβλιογραφική του επιλογή).

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος)

*

Χρ. Αργυρού - Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι* [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία 2004, σσ. 71 + 1 χάρτης + 64 εικ. + 11 σχεδιαγρ.

Η μονή του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι βρίσκεται κοντά στο χωριό Πλατανιστάσα, στην οροσειρά του Τροόδους της Κύπρου, και είναι μια από τις γνωστές διεθνώς για τη σπάνια καλλιτεχνική τους αξία βυζαντινές εκκλησίες της μεγαλονήσου[1].

Σήμερα σώζεται μόνο το καθολικό της μονής, ένας ξυλόστεγος, μονόκλιτος και περίπτερος ναός του έτους 1494, ο οποίος περιγράφεται λεπτομερώς στον παρόντα οδηγό, που με ιδιαίτερη φροντίδα συνέταξε ο αρχαιολόγος Χρ. Αργυρού[2].

Ο οδηγός περιέχει τα εξής μέρη: Πρόλογος (σ. 5), Ο ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι (σ. 9), Η ιστορία της Μονής του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι (σσ. 9-13), Οι τοιχογραφίες του ιερού βήματος και του κυρίως ναού (σσ. 14-44), Οι τοιχογραφίες του περιστώου (σσ. 45-51), Το εικονοστάσιο, οι φορητές εικόνες, η Αγία Τράπεζα και η επίπλωση (σσ. 51-56), Ο γραπτός διάκοσμος των ξύλινων ελκυστήρων και το δάπεδο του ναού (σ. 57), Γλωσσάρι (σσ. 58-59), Επιλεγμένη βιβλιογραφία (σ. 60), Αρχιτεκτονικά σχέδια (σσ. 61-71).

Όπως σημειώνει ο Χρ. Αργυρού, το 1494 θεωρείται ως το έτος ολοκλήρωσης της αγιογράφησης του ναού και ως terminus ante quem για την ανέγερσή

1. Στην ίδια σειρά, που εκδίδεται με τη συνεργασία της μητροπόλεως Μόρφου και του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου, κυκλοφόρησαν και οδηγοί για τον ναό της Παναγίας της Ασίνου και τους ναούς της Παναγίας της Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα. Βλ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου - Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός της Παναγίας της Ασίνου* [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία 2002. – Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου - Δ. Μυριανθεύς, *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα*, [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία 2005. Ο οδηγός για την Παναγία της Ασίνου κυκλοφόρησε και στα Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά και Ρωσικά. Οι άλλοι δύο οδηγοί θα κυκλοφορήσουν στα Αγγλικά και τα Γερμανικά. Έναν ακόμη οδηγό για τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη ετοιμάζει ο αρχαιολόγος Α. Παπαγεωργίου.

2. Ο Χρ. Αργυρού δημοσίευσε και μια σημαντική εργασία για τις παραστάσεις μουσικών οργάνων στους βυζαντινούς ναούς της Κύπρου, που αποτελεί σύνοψη μέρους της ανέκδοτης μεταπτυχιακής του εργασίας στο Πανεπιστήμιο του Birmingham. Βλ. Χρ. Αργυρού, «Παραστάσεις μουσικών οργάνων στις τοιχογραφημένες εκκλησίες της Κύπρου (12ος-16ος αιώνας). Η βυζαντινή παράδοση και δυτικές επιδράσεις», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 (2001) 215-243.

του. Η μονή πιθανόν εγκαταλείφθηκε τον ΙΗ΄ αιώνα, αν και δεν υπάρχει βέβαιη μαρτυρία.

Κτίτορες της μονής ήταν ο ιερέας Πέτρος Περάτης και η συμβία του Πεπάνη και ζωγράφος ο γνωστός καλλιτέχνης Φίλιππος Γουλ, που ζωγράφισε και την εκκλησία του Αγίου Μάμα στον Λουβαρά. Οι πληροφορίες αυτές διασώζονται σε δύο πολύ σημαντικές επιγραφές: Την κτιτορική επιγραφή πάνω από τη βόρεια θύρα και την επιγραφή για την περάτωση της τοιχογράφησης πάνω από τη νότια είσοδο. Σημαντική είναι επίσης η παράσταση των κτιτόρων στην εξωτερική πλευρά του νοτίου τοίχου: Οι κτίτορες προσφέρουν με τη μεσιτεία της Θεοτόκου τον ναό στον Χριστό.

Όλος ο ναός εσωτερικά είναι καλυμμένος με εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες, που συνιστούν ένα από τα σημαντικότερα δείγματα της ζωγραφικής του ύστερου ΙΕ΄ αιώνα. Το πλούσιο φωτογραφικό υλικό και η εκτενής ανάλυση του Χρ. Αργυρού δίνουν στον αναγνώστη μια πλήρη εικόνα για τον εικονογραφικό διάκοσμο του ναού.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα καλύπτει τον χριστολογικό, τον θεομητορικό και τον δογματικό κύκλο, σκηνές και πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, πατέρες και αγίους της Εκκλησίας και τους αφηγηματικούς κύκλους του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και της Ανεύρεσης και Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού. Σημειώνουμε ενδεικτικά τις παραστάσεις της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (σ. 15), των Εισοδίων της Θεοτόκου και της Γέννησης στην άνω ζώνη του νοτίου τοίχου του κυρίως ναού (σ. 22, 23), της Άρνησης του Πέτρου και της Κοίμησης της Θεοτόκου στη άνω ζώνη του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού (σ. 27, 29) και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο νότιο τυφλό τόξο του κυρίως ναού (σ. 33).

Την έκδοση ολοκληρώνουν αρχιτεκτονικά σχέδια, που συνέταξε ο αρχιτέκτονας Δ. Μυριανθεύς. Έτσι δίνεται στον αναγνώστη μια πληρέστερη άποψη για την αρχιτεκτονική του ναού και τη σημερινή του κατάσταση.

Πρόκειται αναμφίβολα για μια πολύ αξιόλογη εργασία, την αρτιότητα της οποίας συμπληρώνουν η αισθητική του τόμου και η ποιοτική εργασία του επιμελητή της σειράς αρχαιολόγου Χρ. Χατζηχριστοδούλου.

Ευελπιστούμε στη συνέχιση της αξιόλογης αυτής προσπάθειας και την έκδοση οδηγών και για τα άλλα μνημεία του Τροόδους, που χωρίς υπερβολή μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συνιστούν μικρά μουσεία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και μνημειακής ζωγραφικής στην Κύπρο.

Σταύρος Γ. Γεωργίου

Φωτεινή Θ. Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός. Ο βίος και η πολιτεία του Βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα* [Βυζάντιο / Ιστορία], Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 200 + 3 χάρτες + 39 εικ.

Ο Λέων Σγουρός υπήρξε μια σημαντική μορφή της ταραγμένης περιόδου που ακολούθησε την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους τον Απρίλιο του 1204. Ήταν αναμφίβολα μια ισχυρή προσωπικότητα, που συνδέθηκε σε πολλά σημεία με τον θρύλο και άφησε στις επόμενες γενεές να πλανάται γι' αυτόν το ερώτημα αν υπήρξε ένας εθνικός ήρωας του αναγεννώμενου Ελληνισμού ή ένας τύραννος.

Την ενδιαφέρουσα αυτή μορφή έχει ως αντικείμενο η μελέτη της Φωτεινής Θ. Βλαχοπούλου, που έχει εγκριθεί ως μεταπτυχιακή εργασία στο πανεπιστήμιο Rand Afrikaans του Γιοχανέσμπουργκ το 2001[1].

Το έργο περιλαμβάνει τα εξής: Περιεχόμενα (σσ. 5-6), Περίληψη (σσ. 9-13), Ευχαριστίες (σσ. 15-16), Εισαγωγή (σσ. 17-25), Κεφάλαιο Ι: Ο οίκος των Σγουρών και οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της εποχής ανόδου του (τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα) (σσ. 27-35), Κεφάλαιο ΙΙ: Η επικράτηση του Λέοντος Σγουρού στη βορειοανατολική Πελοπόννησο (c. 1200 - c. 1202/1203) (σσ. 37-62), Κεφάλαιο ΙΙΙ: Η εισβολή του Λέοντος Σγουρού στην Αττικοβοιωτία και στην Εύβοια (1203-1204) (σσ. 63-78), Κεφάλαιο IV: Ο Λέων Σγουρός στην Κεντρική Ελλάδα (Θεσσαλία) και η υποχώρηση των Θερμοπυλών (1204) (σσ. 79-98), Κεφάλαιο V: Ο Λέων Σγουρός έγκλειστος στον Ακροκόρινθο - ο θρυλλούμενος θάνατός του και οι αμφιβολίες για την ιστορικότητά του (1204 - c. 1208) (σσ. 99-124), Κεφάλαιο VI: Η αποτίμηση της προσωπικότητας του Λέοντος Σγουρού και η κληρονομιά του στην Πελοπόννησο (c. 1208 - c. 1212) (σσ. 125-137), Παράρτημα: Κατάλογος των Σγουρών και των κλάδων τους (11ος-15ος αιώνες)

1. Για τον Λέοντα Σγουρό βλ. και A. G. C. Savvides, «A Note on the Death of Leo Sgurus in A.D. 1208», *BMGS* 12 (1988) 289-295 (= *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1992, αρ. Χ, σ. 153-159). – Του ίδιου, «Ο Λέων Σγουρός στη Λάρισα το 1204», εν *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών - 1991*, Λάρισα 1992, σ. 55-72 (= *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994* [Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1994, αρ. ΙΙΙ, σ. 31-48).

(σσ. 139-142), Βραχυγραφίες (σσ. 143-144), Πηγές (σσ. 145-146), Βοηθήματα (ελληνόγλωσσα) (σσ. 147-153), Βοηθήματα (ξενόγλωσσα) (σσ. 154-160), Summary in English (σσ. 161-163), Χάρτες - εικόνες (σσ. 165-193).

Στην εισαγωγή η συγγραφέας αναφέρεται στην επίδραση που άσκησε στους μεταγενεστέρους η μορφή του Λέοντος Σγουρού (*Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη, *Ο αυθέντης του Μορέως* του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Μαρία Δοξαπατρή* του Δημητρίου Βερναρδάκη) και στο φαινόμενο των στασιαστικών κινημάτων επί Αγγέλων και επί των πρώτων χρόνων της δυναστείας των Λασκαριδών. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουν τη συγγραφέα τα κινήματα στην Πελοπόννησο: Του Λέοντος Σγουρού στο Ναύπλιο, του Λέοντος Χαμαρέτου στη Λακωνία, του Ιωάννη Καντακουζηνού στη Μεθώνη, του Δοξαπατρή Βουτσαρά στη Γορτυνία. Γίνεται επίσης σύντομη αναφορά στη βιβλιογραφία για τον Λέοντα Σγουρό.

Στο Κεφάλαιο Ι η συγγραφέας ασχολείται με τον οίκο των Σγουρών, την ερμηνεία του επωνύμου και τις πληροφορίες που διασώζονται για τα μέλη της οικογένειας και των διαφόρων κλάδων της.

Τα κεφάλαια II-V είναι αφιερωμένα στη δράση του Λέοντος Σγουρού από το 1200 περίπου έως τον θάνατό του το 1208 περίπου με την πτώση του από τον Ακροκόρινθο, ενώ στο Κεφάλαιο VI γίνεται αποτίμηση της προσωπικότητάς του και της "κληρονομιάς" του στην Πελοπόννησο έως το 1212.

Πρόκειται αναμφίβολα για μια πολύ ενδιαφέρουσα εργασία, που προσφέρει στον αναγνώστη ολοκληρωμένη εικόνα για τον Λέοντα Σγουρό και την εποχή του, αν και σε ορισμένα σημεία θα χρειαζόταν περαιτέρω έρευνα και επεξεργασία του υλικού που προσφέρουν οι πηγές.

Ιδιαίτερα στέκομαι στο ζήτημα της τιτλοφορίας του Λέοντος Σγουρού. Η συγγραφέας απορρίπτει την άποψη ότι είχε απονεμηθεί στον Λέοντα Σγουρό ο τίτλος του *δεσπότη* από τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο (1195-1203) στη Λάρισα το 1204 και υιοθετεί την άποψη ότι ο Λέων Σγουρός δέχθηκε τότε τον τίτλο του *σεβαστοϋπερτάτου*, με τον οποίον απαντά σε μια σφραγίδα του. Το πρόβλημα αυτό, που χαρακτηρίζεται από τη συγγραφέα ως δισεπίλυτο, μπορεί να λυθεί με βάση τις γνώσεις μας για την αυλική ιεραρχία επί Κομνηνών και Αγγέλων. Ο Λέων Σγουρός πρέπει να έλαβε τον τίτλο του *σεβαστοϋπερτάτου* πριν από την άλωση, ενώ από τον πενθερό του Αλέξιο Γ΄ Άγγελο έλαβε τον τίτλο του *δεσπότη*[2].

2. Για το ζήτημα αυτό προτίθεμαι να δημοσιεύσω ειδική εργασία.

ο τελευταίος, όπως υποστήριξε τελευταία η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, χολωμένος από τη στάση του γαμβρού του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι (1204-1222) έστεψε τον νέο γαμβρό του Λέοντα Σγουρό ως *δεσπότη*[3].

Έλλειψη για το έργο συνιστά η απουσία ενός ευρετηρίου ονομάτων και όρων. Επισημαίνουμε επίσης κάποιες ελλείψεις στη βιβλιογραφία, όπως η εργασία του Μ. Κορδώση για τη δράση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους[4]. Πολύ σημαντική είναι επίσης η προαναφερθείσα εργασία της Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα για τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου, όπου εξετάζονται πολύ σημαντικές πτυχές της περιόδου που ακολούθησε την άλωση του 1204.

Χωρίς αμφιβολία η μονογραφία αυτή της Φωτεινής Θ. Βλαχοπούλου για τον Λέοντα Σγουρό αξίζει να μελετηθεί από τους ειδικούς της σημαντικής εκείνης περιόδου της εθνικής μας ιστορίας αλλά και από κάθε φιλίστορα αναγνώστη. Το γλαφυρό ύφος της συγγραφέως βοηθεί πολύ σε αυτό.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

3. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Το αξίωμα του "Δεσπότη" και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου», εν Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα μεσαιωνικών σπουδών, Σειρά συμποσίων, 1], Ιωάννινα 2001, σ. 73-97, ειδικότερα σ. 81-82.

4. Μ. Σ. Κορδώσης, «Ο έκπτωτος Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος στη Μακεδονία και Θεσσαλία», εν *Διεθνές Συμπόσιο "Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ.", Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 82], Θεσσαλονίκη 1995, σ. 165-169.

Γ. Α. Λεβενιώτης, *Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (1073-1076)* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 19], Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 234.

Η δεκαετία 1071-1081, το διάστημα δηλαδή που μεσολάβησε μεταξύ της ήττας των Βυζαντινών στο Μαντζικίερτ (26 Αυγούστου 1071) και της ανόδου των Κομνηνών στον θρόνο (1 Απριλίου 1081), αποτελεί μια από τις κρισιμότερες περιόδους της Βυζαντινής Ιστορίας. Η αναστάτωση που ακολούθησε την πτώση του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) και η ανίκανη διακυβέρνηση των διαδόχων του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) και Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) είχαν ως αποτέλεσμα την κατάρρευση της οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος του κράτους, ενώ ιδιαίτερα ολέθρια για την Αυτοκρατορία υπήρξε η απώλεια της Μικράς Ασίας και η οριστική εδραίωση των Σελτζούκων. Η τελευταία εξέλιξη συνδέεται χρονικά με την πτώση του Μπάρι στους Νορμανδούς (16 Απριλίου 1071) και την οριστική απώλεια της βυζαντινής Ιταλίας.

Η εργασία του Γ. Α. Λεβενιώτη έχει ως θέμα μια από τις σημαντικότερες πτυχές της κρίσιμης εκείνης δεκαετίας για το Βυζάντιο: Την προσωπικότητα και τη δράση του Νορμανδού τυχοδιώκτη Ουρσελίου ντε Μπαγιέ (Ursel de Bailleul), ο οποίος περί το 1073-1076 ως αρχηγός των Νορμανδών μισθοφόρων είχε στασιάσει στη Μικρά Ασία κατά του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα.

Εκτός από τον πρόλογο (Αντί προλόγου, σσ. 7-8), τα Περιεχόμενα (σσ. 9-10), τις Βραχυγραφίες (σσ. 11-13) και τη Βιβλιογραφία (σσ. 14-36), η εργασία χωρίζεται στο Εισαγωγικό μέρος (σσ. 37-51) και σε τέσσερα ακόμη μέρη: Μέρος πρώτο: Οι Νορμανδοί και ο Ουρσέλιος στην αυτοκρατορική υπηρεσία (αρχές 11ου αι.-1072) (σσ. 53-102), Μέρος δεύτερο: Η έναρξη της στάσης του Ουρσελίου και οι πρώτες επιτυχίες του Νορμανδού (1073-1074) (σσ. 103-142), Μέρος τρίτο: Η εμπλοκή του τουρκικού παράγοντα, η κατάπνιξη της στάσης και το τέλος του Ουρσελίου (1074-1078) (σσ. 143-192) και Μέρος τέταρτο: Η παρουσίαση της στάσης από τις πηγές. Η σημασία, τα χαρακτηριστικά και οι συνέπειές της (σσ. 193-222). Επισυνάπτεται επίσης ένα πολύ χρήσιμο Ευρετήριο (σσ. 223-234).

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα περιεχόμενα του βιβλίου, ο συγγραφέας εξετάζει λεπτομερώς τα γεγονότα της περιόδου από την έναρξη της στάσης του Ουρσελίου το 1073 έως την ήττα του το 1076, αφού πρώτα δίνει χρήσιμες πληροφορίες για την παρουσία των Νορμανδών στον βυζαντινό στρατό τον ΙΑ΄ αιώνα. Παράλληλα εξετάζονται πολλά άλλα επιμέρους ζητήματα: Η στάση του Ουρσελίου στη μάχη του Μαντζικίερτ, η Μικρά Ασία μετά το 1071, η διπλωματική πολιτική του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, η παρουσία των Τούρκων στη βυζαντινή υπηρεσία κ.ά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του συγγραφέα για τον τίτλο του *βέστη* που έφερε ο Ουρσέλιος[1]. Η σφραγίδα, που παλαιότερα δημοσίευσε ο G. Schlumberger, πρέπει κατά τον συγγραφέα να αναγνωσθεί διαφορετικά και η γραφή *ΦΡΑΓ* να αποκατασταθεί ως Φράγγῳ και όχι Φραγγοπώλῳ[2].

Στις αρετές του έργου πρέπει να καταγραφεί η συστηματική αξιοποίηση της βιβλιογραφίας και ο πλούσιος υπομνηματισμός στις υποσημειώσεις. Ο κριτικός έλεγχος των πηγών για τη στάση του Ουρσελίου, που επιχειρεί ο συγγραφέας στο τελευταίο μέρος της εργασίας, είναι ιδιαίτερα εύστοχος και προσθέτει πολλά νέα χρήσιμα συμπεράσματα στην έρευνα.

Αναμφίβολα η εργασία του Γ. Α. Λεβενιώτη, που κατατέθηκε σε μια πρώτη μορφή και εγκρίθηκε ως μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία της καθηγήτριας Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, συνιστά μια πολύ αξιόλογη συμβολή στη βιβλιογραφία της περιόδου πριν από την άνοδο στον θρόνο των Κομνηνών και αποδεικνύει την υψηλή ποιότητα των μεταπτυχιακών σπουδών στην Ελλάδα.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

1. Για την αυλική ιεραρχία τον ΙΑ΄ αιώνα, πριν από την άνοδο των Κομνηνών στον θρόνο, βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185). Συμβολή στη μελέτη των διοικητικών θεσμών του βυζαντινού κράτους*, Θεσσαλονίκη 2005 [υπό έκδοση στη σειρά: Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών], σ. 19-34. Βλ. ακόμη J.-Cl. Cheynet, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byzantion* 53 (1983) 453-477.

2. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884 (ανατ. Torino 1963), σ. 660.

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (2006/7)

Η παρουσίαση του υλικού, το οποίο περιλαμβάνει κυρίως δημοσιεύματα από τον Μάιο 2006 μέχρι και τον Φεβρουάριο 2007, γίνεται με βάση τις ίδιες αρχές που εφαρμόστηκαν και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών.

Α΄. Τιμητικοί, συλλογικοί κ.λπ. τόμοι

Από τους τόμους που έχουν αφιερωθεί στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη, στο *Κλητόριον*, που εκδόθηκε με επιστημονική επιμέλεια των Φλωρεντίας Ευαγγελάτου-Νοταρά και Τριανταφυλλίτσας Μανιάτη-Κοκκίνη (Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, κυκλοφ. 2006, [ISBN 960-6608-48-4], 470 σελ.), συγκεντρώνονται οι συμβολές των μελών ελληνικών και ξένων Φιλοσοφικών Σχολών. Από τα φιλολογικο-ιστορικού ενδιαφέροντος περιεχόμενα επισημαίνω δύο συμβολές, στις οποίες, λόγω του οικονομικού χαρακτήρα των εξεταζόμενων θεμάτων, θίγονται και ζητήματα έννομων σχέσεων. Πρόκειται για τις μελέτες του ΜΙΧΑΛΗ ΚΟΡΔΩΣΗ, «Το εμπόριο στα βυζαντινά Γιάννενα» (σ. 253-260), όπου γίνεται μνεία αφενός μεν δημοσιονομικών μέτρων, αφετέρου δε του αντικειμένου της τοπικής δικαιοπρακτικής δραστηριότητας, και της ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Γυναίκα και "ανδρικά" οικονομικά προνόμια» (σ. 403-470), όπου αναλύονται οι οιονεί εμπράγματες επιπτώσεις της λόγω προνοίας παραχωρήσεως κτημάτων, όταν, συνήθως εξαιτίας κληρονομικής διαδοχής, εμπλέκονται γυναίκες.

Προς τιμήν του επίτιμου καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ακαδημαϊκού Απόστολου Γεωργιάδη εκδόθηκαν δύο τόμοι, ο ένας υπό τον τίτλο *Festschrift für Apostolos Georgiades zum 70. Geburtstag* (München-Athen-Bern, C.H.Beck / Ant.N.Sakkoulas / Stämpfli, 2006 [ISBN 3-406-54495-9 / 3-7272-2949-7 / 960-15-1516-X]) περιέλαβε τις ξενόγλωσσες συμβολές, στον άλλο, *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη*, Ι-ΙΙ (Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας 2006 [ISBN 960-15-1566-6] XVII, 2744 σελ.) δημοσιεύθηκαν όσες συμβολές είχαν γραφεί σε ελληνική γλώσσα. Από την ξενόγλωσση έκδοση ενδιαφέρει την επισκόπηση μόνον η μελέτη του CONSTANTIN G. PITSAKIS, «*Οἰκονομεῖν*: Droit rigide et droit flexible dans l'ordre juridique byzantin. (Une esquisse d'introduction)» (σ. 1035-1051). Οι τρείς πρώτες υποδιαιρέσεις της μελέτης (I. Les sources. L'ordre juridique byzantin. II. La jurisprudence. III. L'empereur, «loi incarnée»: *princeps legibus solutus*?) αποτελούν μία σύντομη μεν αλλά πλήρη ει-

σαγωγή στο σύστημα πηγών του βυζαντινού δικαίου. Στην τέταρτη (IV. *Οἰκονομεῖν*: droit strict et droit flexible) επισημαίνει ο σ. τον συχνά ιδιόρρυθμο τρόπο, με τον οποίο οι βυζαντινοί νομικοί αντιμετώπιζαν το θετικό δίκαιο. Από τις συμβολές σε ελληνική γλώσσα πρέπει να μνημονευθούν οι ακόλουθες: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, «Ο κανόνας 53 της Πενθέκτης και το κώλυμα γάμου από την πνευματική συγγένεια» (σ. 2467-2484). Το προϋπάρχον της Πενθέκτης συνόδου κώλυμα εκ του βαπτίσματος επεκτάθηκε με τον καν. 53. Η σ. αναλύει τις επιπτώσεις της επεκτάσεως στην κοσμική νομοθεσία των επόμενων αιώνων. – ΚΑΛΛΙΟΠΗ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Νομική θεώρηση των Βίων των Αγίων της εποχής του Ρωμανού του Λακαπηνού (920-944)» (σ. 2511-2522). Η σ. πραγματεύεται ζητήματα ποινικού, κληρονομικού και εκκλησιαστικού δικαίου με βάση τους βίους επτά αγίων που έζησαν κατά το πρώτο μισό του 10ου αιώνα. – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «*Τὰ ἐλευθέρως καὶ ἀενάως ῥέοντα ὕδατα* στὰ βυζαντινὰ ἀθωνιτικὰ ἔγγραφα» (σ. 2543-2558). Η σ. με βάση διοικητικές πράξεις ή δικαστικές αποφάσεις περιεχόμενες σε έγγραφα που φυλάσσονται στα αρχεία των μονών του Άθω ερευνά περιπτώσεις, στις οποίες τα ρέοντα ύδατα αποτελούν κατ' εξαίρεση (πρβλ. Inst. 2.1 προοίμ./1) αντικείμενο έννομων σχέσεων (πρβλ. D. 43.20.1 επ. = Β. 58.20.1 επ.). – ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΟΥΛΗΣ, «Οι κανόνες της Εκκλησίας. Γιατί ισχύουν ως νόμοι του κράτους και τι σημαίνει η συνταγματική τους κατοχύρωση» (σ. 2559-2579). Γίνεται εδώ μνεία της μελέτης μόνο στο μέτρο που ο σ. αναφέρεται στη γένεση και το κείμενο των ιερών κανόνων. – ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η λειτουργία του επιλόγου στις ιουστινιάνειες Νεαρές» (σ. 2605-2631). Επιχειρείται συστηματοποίηση των ορισμών τόσο ουσιαστικού όσο και δικονομικού δικαίου που εκτός από τις συνήθεις διατάξεις (δημοσιεύσεως κ.λπ.) περιέχουν οι επίλογοι των Νεαρών του Ιουστινιανού.

Ο *Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη*, τ. I-III (Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα 2006 [ISBN 978-960-301-972-0], XXXII, 457/XXVIII, 1313/XXVI, 1029) περιλαμβάνει τις εξής μελέτες ιστορίας βυζαντινού δικαίου: ΜΑΡΙΑ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ, «Η νόμιμη έκθεση των βρεφών: Η εκδοχή της ρωμαϊκής expositio» (τ. II σ. 1261-1273). Εξαίρεται η διάταξη του Βαλεντινιανού (C. 8.52.2), με την οποία καταργήθηκε ουσιαστικώς το επιτρεπτό της εκθέσεως. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Σχετικά με το έγκλημα της κτηνοβασίας στο βυζαντινό δίκαιο: Τρία ερμηνευτικά σημειώματα στις πηγές» (τ. II σ. 1275-1298). Αντιμετωπίζοντας τη δυσκολία εναρμονίσεως των κανόνων 16 και 17 της Συνόδου της Αγκύρας καταλήγει ο σ. στο συμπέρασμα, ότι ο δεύτερος κανόνας εισάγει απλώς επιεικέστερη μεταχείριση για τους λεπρούς κτηνοβάτες, καθιερώνοντας τη νόσο ως ελαφρυντική περίπτωση. Την παρασιώπηση από την Collatio legum mosaicarum et romanarum πολλών διατάξεων του εβραϊκού δικαίου, στις οποίες ρητώς απειλείται η κτηνοβασία με θάνατο ερμηνεύει, ορθώς, ο σ. με τη σκέψη, ότι ο συντάκτης αυτής της συλλογής απέβλεπε στο να προβάλει τις αντιστοιχίες μεταξύ εβραϊκού και ρωμαϊκού δικαίου και όχι τις διαφορές, λαμβανομένου υπόψη ότι η κτηνοβασία για πρώτη φορά «ποινικοποιήθηκε» με την Εκλογή. Τέλος φρονεί ότι η απειλούμενη στις βυζαντινές πηγές κατά των κτηνοβατών ποινή της «καυλοτομής» αποτελούσε κατ' ουσίαν θανατική ποινή με εξιδιασμένο τρόπο εκτέλεσης. – ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οφθαλμόν αντί οφθαλμού;» (τ. II σ. 1299-1306). Αντικείμενο της μελέτης αυτής αποτελεί η ανάλυση της Νεαράς 92 Λέοντος του Σοφού που τιμωρεί την εκ προθέσεως τύφλωση. Προτάσσεται η παράθεση του περιεχομένου της Νεαράς σε νεοελληνική απόδοση συνοδευόμενη από την έμμεση παράδοση και τα testimonia του κειμένου στις δικαϊκές πηγές της ύστερης περιόδου, ακολουθεί δε η έκθεση των συνθηκών εκδόσεως του νόμου και της προβλεπόμενης ποινικής μεταχειρίσεως του δράστη. Κατά τον σχολιασμό των κυρώσεων επισημαίνει ο σ. τις απόψεις του Λέοντος ως προς τον σκοπό της ποινής και τη στάση του απέναντι στην ταυτοπάθεια και στις «ποινές-κάτοπτρο». – ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Όψεις της εμπράγματης ασφάλειας στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο» (III σ. 65-83). Επισημαίνοντας εισαγωγικώς η σ. την εννοιολογική ταύτιση ενεχύρου και υποθήκης στο ρωμαϊκό δίκαιο, παρακολουθεί τις εξελικτικές φάσεις των σχετικών ρυθμίσεων στη νομοθεσία και των αποκλίσεων στην πρακτική για να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι στη μεν νομοθεσία επικρατεί το εξασφαλιστικό ενέχυρο, ενώ η πρακτική κάνει παραχωρήσεις και προς την πλευρά του αποτιμητικού ενεχύρου.

Το τετράτομο *Αντίδωρον τῷ Μητροπολίτῃ Μεσσηνίας Χρυσοστόμῳ Θέμελῃ* ολοκληρώθηκε, ευτυχώς πριν από τον αιφνίδιο θάνατο (28.02.07) του σεπτού Ιεράρχη, στην Καλαμάτα 2006 (343+371+361+372 σελ. [ISBN 960-86659-2-2]). Στο βυζαντινό ή στο μεταβυζαντινό δίκαιο αφορούν, αμέσως ή εμμέσως, μόνον οι ακόλουθες συμβολές: ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ (Παρασκευαΐδης), «Η Εκκλησία Πελοποννήσου υπό Ενετοκρατίαν. Περίπτωσις Νικοδήμου Βαβατενή επισκόπου Έλους» (Α΄ σ. 165-178). Ο σ. πραγματεύεται και θέματα κανονικού δικαίου, όπως μία διαδικασία επισκοπικής εκλογής περί τα τέλη του 17ου αιώνα. – ΣΠΥΡΙΔΩΝ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η γένεση της Νεαράς 92 Λέοντος του Σοφού» (Α΄ σ. 227-234). Ο σ. παραθέτει

το κείμενο της Νεαράς, καθώς και τη νεοελληνική του απόδοση από την έκδοση που ο ίδιος ετοιμάζει και υποστηρίζει την άποψη, ότι η Νεαρά εκδόθηκε ύστερα από αίτημα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Στεφάνου, νεώτερου αδελφού του Λέοντος, και όχι του μαγίστρου των θείων οφφικίων Στυλιανού, όπως δέχονται όλοι οι μέχρι τώρα μεταφραστές του κειμένου. – Π(ΑΝΤΕΛΗΣ) Β. ΠΑΣΧΟΣ, «Ο Ματθαίος Βλάσταρης 'Περί της θείας Χάριτος ή περί του θείου Φωτός'» (Β΄ σ. 291-326). Εκδίδεται το στην επικεφαλίδα αναφερόμενο έργο του γνωστού κανονολόγου του 14ου αιώνα. – ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ ΒΥΡΩΝΟΣ ΚΑΙ ΥΜΗΤΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ, «Ο δεύτερος γάμος των κληρικών εις το εν Κωνσταντινουπόλει Πανορθόδοξον Συνέδριον (10 Μαΐου-8 Ιουνίου 1923)» (Γ΄ σ. 13-35). Παρά το ότι η συμβολή αναφέρεται στο σημερινό πρόβλημα, ενδιαφέρει την επισκόπηση λόγω των πηγών που ο σ. παραθέτει. – ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΠΟΥΜΗΣ, «Η προσφορά των ιερών κανόνων εις την συγκρότησιν του κανόνος της Αγίας Γραφής και εις την ενότητα της Εκκλησίας» (Γ΄ σ. 37-55). – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Οι ιεροί κανόνες Τιμοθέου Αλεξανδρείας» (Γ΄ σ. 271-292). Ο σ. παραθέτει το κείμενο των ερωταποκρίσεων του Τιμοθέου με νεοελληνική απόδοση και το σχολιάζει, περιοριζόμενος κυρίως στο ερμηνευτικό υπόμνημα του Θεοδώρου Βαλσαμώνος. Επειδή θίγονται στους κανόνες αυτούς καίρια θέματα του βυζαντινού, αλλά και του σύγχρονου κανονικού δικαίου, τα οποία έχουν τύχει εκτεταμένης επεξεργασίας από Έλληνες και αλλοδαπούς συγγραφείς, θα έπρεπε –νομίζω– να έχει προστεθεί μία στοιχειώδης, έστω, βιβλιογραφική ενημέρωση. – ΔΙΚΑΙΟΣ Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Αναφορά εις το λεξιλόγιον του μοναστικού βίου» (Δ΄ σ. 61-121). Η συμβολή είναι σημαντική για το κανονικό δίκαιο –όχι μόνο το σύγχρονο– ως προς την οργάνωση των μοναστικών ιδρυμάτων και τα αξιώματα των μοναχών.

Η *Ιστορία των Ελλήνων* (βλ. σχετικώς την επισκόπηση του έτους 2005/6) κυκλοφορήθηκε το 2006, μετά από αναδιάρθρωση της ύλης της, σε 2η έκδοση, τόσο σε έντυπη όσο και σε ηλεκτρονική μορφή. Στο Βυζάντιο είναι αφιερωμένοι υπό τη νέα διάρθρωση οι τόμοι 6 [ISBN 960-6669-16-5], 7 [ISBN 960-6669-17-3], 8 [ISBN 960-6669-18-1], 9 [ISBN 960-6669-19-X] και 22 [ISBN 960-6669-36-X]. Ο τ. 9 περιέλαβε την ύλη που αφορά στον «Πολιτισμό, κοινωνία, οικονομία και θεσμούς του Βυζαντίου». Οι «Δικαϊκοί θεσμοί» που είχε γράψει στους τόμους 5, 6 και 7 της 1ης εκδόσεως ο ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ καταλαμβάνουν τώρα ως κεφάλαια 3, 6 και 9 τις σελίδες 140-175, 290-333, 460-483 και 571 επ. (βιβλιογραφία). Όπως και στην προηγούμενη επισκόπηση είχα επισημάνει,

υπάρχουν επικαλύψεις χωρίς παραπομπή στα οικεία κεφάλαια του 9ου τόμου, όπου θίγονται ζητήματα ιστορίας δικαίου. Έτσι πραγματεύται ο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ την «Κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου» (τ. 6 σ. 319-323), ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ «Το νομοθετικό έργο του Λέοντα Γ΄» (τ. 7 σ. 73-75) και η ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ «Το νομοθετικό έργο του Βασιλείου Α΄» (τ. 7 σ. 279-282), «Επαρχικό Βιβλίο και οικονομικές συναλλαγές» (τ. 7 σ. 299-300), «Το νομοθετικό και συγγραφικό έργο του Λέοντα ΣΤ΄» (τ. 7 σ. 302-305) και τη «Νεαρά του 996» (τ. 7 σ. 423-424). Διάφορα θέματα δημόσιου δικαίου εξάλλου πραγματεύονται σποραδικά και οι ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΠΑΪΡΑΚΤΑΡΗΣ στο κεφάλαιο 1 του 9ου τομου «Πολιτεία /Κοινωνία-θεσμοί-Οικονομία Πρωτοβυζαντινής περιόδου» (σ. 18-69) και ΠΑΝΟΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ στο κεφάλαιο 7 του ίδιου τόμου με την ίδια επικεφαλίδα ως προς την Υστεροβυζαντινή όμως περίοδο (σ. 334-389). Πρόσφατα η *Ιστορία των Ελλήνων* συμπληρώθηκε και με τα *Πρόσωπα που σημάδεψαν την Ιστορία των Ελλήνων*, δηλαδή στην ουσία ένα συνοπτικό βιογραφικό λεξικό σε έντυπη [ISBN 978-960-6711-18-3] και ηλεκτρονική μορφή.

Η *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα* αποτελεί *μετάφραση στα ελληνικά του έργου The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* που είχα παρουσιάσει στην επισκόπηση του έτους 2002 (σ. 367 επ.). Τη σύνταξη του έργου επέβλεψε, όπως και στην αγγλική έκδοση, επιστημονική επιτροπή αποτελούμενη από τους CECILE MORRISSON, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΠΟΥΡΑ, ΝΙΚΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΠΙΤΣΑΚΗ υπό τη γενική εποπτεία της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ Ε. ΛΑΪΟΥ. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε σε τρεις τόμους από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης (Αθήνα 2006, 600+730+584 σελ. [ISBN 960-250-358-0]). Όπως και στο προ πενταετίας σημείωμά μου, περιορίζομαι να μνημονεύσω τις συμβολές των Ελλήνων νομικών: ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομικοί θεσμοί και πρακτική σε θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας» (Γ΄ σ. 253-266). – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Η βυζαντινή *προτίμησις*» (Γ΄ σ. 267-281). – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Βυζαντινή νομοθεσία και οικονομική δραστηριότητα κατά κοινωνικές τάξεις» (Γ΄ σ. 283-296). – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ, «Οι τόκοι στο βυζαντινό δίκαιο» (Γ΄ σ. 297-308). – ΟΛΓΑ ΜΑΡΙΔΑΚΗ-ΚΑΡΑΤΖΑ, «Νομικές όψεις της χρηματοδότησης του εμπορίου» (Γ΄ σ. 309-326). Εξυπακούεται ότι και σε άλλες μελέτες θίγονται θέματα που αφορούν στις συναλλαγές, επομένως αναφέρονται έμμεσα και στο δίκαιο που τις διείπε. Υπό την έννοια αυτή σκόπιμο είναι να γίνει μνεία της μελέτης του

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ, «Αρχιμάστορες, τεχνίτες και οικοδομικές δραστηριότητες» (Β΄ σ. 245-262), δύο μελετών της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ Ε. ΛΑΪΟΥ, «Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές» (Β΄ σ. 447-469) και «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα» (Β΄ σ. 471-559), καθώς και της ενσωματωμένης στο έργο πραγματείας του ΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία» (Γ΄ σ. 141-252).

Η έκδοση του *Lexikon ökonomischer Werke*, από τους Dietmar Herz και Veronika Weinberger (Stuttgart 2006), έχει ως στόχο την παρουσίαση σημαντικών έργων της οικονομικής επιστήμης. Στους Έλληνες συνεργάτες του λεξικού περιλαμβάνεται και ο ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ (Christos P. Baloglou), που έχει συντάξει τα ακόλουθα λήμματα: «Bessarion, Denkschrift an den Despoten Konstantin Palaiologos» (σ. 39)· «Gemistos Georgios (Plethon), Denkschrift an den Despoten Theodoros über die Peloponnes» (σ. 152-153) και «An den Kaiser Manuel über die Lage auf der Peloponnes» (σ. 153-154)· «Magistros Thomas (Theokaras), Über das Königtum» (σ. 298-299) και «Über den Staat» (σ. 299).

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων ή συμποσίων

Με ασυνήθιστα μεγάλη καθυστέρηση (ύστερα από δεκαοκτώ χρόνια!) εκτυπώθηκε ο τόμος *Concezioni della pace*. Atti dell'VIII Seminario internazionale di studi storici «Da Roma alla Terza Roma» (21-22 aprile 1988), a cura di P. Catalano e P. Siniscalco (Roma, Herder [2006]. XXX, 275 σελ. [ISBN 88-89670-08-8]), που περιέχει τις ακόλουθες ελληνικές συμβολές: CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Eirene et Koinonia. Les «Lettres de paix» : Quelques remarques sur leur fonction dans l'Église d'Orient avant et après la prise de Constantinople» (σ. 179-196). Ο σ. πραγματεύεται διαχρονικώς τις λεγόμενες «εἰρηνικές ἐπιστολές», ως πηγή του ανατολικού κανονικού δικαίου και ως μέσο για την εξασφάλιση της ενότητας της Εκκλησίας. – SPYROS N. TROIANOS, «La paix comme un bien légal protégé en droit romain oriental» (σ. 161-166). Στην επισκόπηση του έτους 1995 (σ. 415), κατά την αναγγελία δημοσιεύματός μου με το ίδιο περιεχόμενο, είχα σημειώσει τα εξής: Ο σ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, με εξαίρεση τον χώρο τον επηρεαζόμενο από την Εκκλησία, η ειρήνη δεν είχε κατ' αρχήν ενταχθεί στο σύστημα των προστατευόμενων έννομων αγαθών της βυζαντινής δικαιοταξίας, επειδή δεν συμβιβαζόταν με ουσιώδη στοιχεία της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών (λόγω της ιδέας του «δικαίου πολέμου»).

Πόλις συναντήσεως Ανατολής και Δύσεως. ΛΒ΄ Δημήτρια: Χριστιανική Θεσσαλονίκη, είναι ο τίτλος των Πρακτικών του ΙΑ΄ Διεθνούς επιστημονικού συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στην Ιερά Μονή Βλατάδων στις 12-18 Οκτωβρίου 1997. Η έκδοση των πρακτικών έγινε (με σημαντική καθυστέρηση) στη Θεσσαλονίκη (University Studio Press 2006. 368 σελ. [ISBN 960-12-1551-4]). Στο δίκαιο αφορούν οι εξής ανακοινώσεις: ΒΛΑΣΙΟΣ ΦΕΙΔΑΣ, «Η Collectio Thessalonicensis και το παπικό βικαριάτο του Ανατολικού Ιλλυρικού» (σ. 229-239). Κατά τη γνώμη του σ., με τις παπικές επιστολές που αποτελούν την γνωστή ως Collectio Thessalonicensis συλλογή απέβλεπε η Ρώμη όχι στην ίδρυση βικαριάτου στη Θεσσαλονίκη, αλλά στη στήριξη των αρχιεπισκόπων της πόλεως ως εξάρχων, σύμφωνα με τις αποφάσεις της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου. – ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ανατολή και Δύση στο κανονικό έργο του Ματθαίου Βλάσταρη» (σ. 241-252). Ο σ. συγκεντρώνει και προβάλλει τα χωρία από το *Σύνταγμα κατά στοιχείον* που αμέσως ή εμμέσως στρέφονται κατά των Λατίνων, ερευνώντας παράλληλα την εξάρτηση του Βλάσταρη από τα κατά περίπτωση αντίστοιχα σχόλια του Βαλσαμώνος. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Βασίλειος Αχριδηνός, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1145-post 1160): ένας βυζαντινός κανονολόγος σε διάλογο με την λατινική Δύση» (σ. 259-296). Ο σ. σχολιάζει εν πρώτοις το περιορισμένο κανονικό έργο του Βασιλείου, ειδικότερα μία «κανονική απόκριση» με πολλά νομικά ολισθήματα. Στη συνέχεια της μελέτης του ασχολείται με τις επαφές του Βασιλείου με τη Ρώμη, ειδικότερα τις συνομιλίες του με τον Άνσελμο του Havelberg και την αλληλογραφία του με τον πάπα Αδριανό Δ΄.

«Bilan des recherches sur le droit byzantin» υπήρξε το θέμα μίας συνεδριάσεως της ολομελείας του 20ού Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Παρίσι 2001). Τα πλήρη κείμενα των εισηγήσεων αυτής της συνεδρίας δημοσιεύθηκαν στους *Fontes Minores* XI [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 26.] Frankfurt am Main (Löwenklau-Gesellschaft) 2005. [ISBN 3-923615-21-3]. Ελληνική εισήγηση ήταν μόνο μία: ELEFTERIA PAPAGIANNI, «Un témoin de la réalité juridique byzantine: la jurisprudence patriarcale au XIVe siècle» (σ. 213-227). Τονίζοντας τη σημασία της εκκλησιαστικής νομολογίας ως πηγής του βυζαντινού δικαίου καθόλου, ιδιαίτερα δε κατά την ύστερη περίοδο, υποστηρίζει η σ. (επικαλούμενη αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου, κυρίως επί Ματθαίου Α΄, σε υποθέσεις εντόκου δανεισμού) ότι ο 14ος αιώνας υπήρξε η εποχή, κατά την οποία η χειραφέτηση του βυζαντινού δικαστή σε σχέση με το γραπτό δίκαιο έφθασε στο απόγειό της.

Το *Ζ΄ Πανελλήνιον Λειτουργικόν Συμπόσιον Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων* (19-22.09.05) είχε ως θέμα «Το μυστήριον της ιερωσύνης». Από τα πρακτικά που εξέδωσε η Ειδική Συνοδική Επιτροπή Λειτουργικής Αναγεννήσεως της Ιεράς Σύνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος [Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 12.] (Αθήνα 2006) ενδιαφέρον για το βυζαντινό κανονικό δίκαιο εμφανίζει η εισήγηση του π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο θεσμός των οφφικίων» (σ. 497-512), όπου ο σ. πραγματεύεται την προέλευση και την έννοια των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και υπηρεσιών.

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Από τις μελέτες που περιέχει ο τ. 26 (2006) των *Βυζαντινών* ενδιαφέρουν την επισκόπηση οι εξής τρεις: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ, «Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του Μεσαίωνα» (σ. 33-61). Με βάση την εικόνα που παρέχει η Β΄ συλλογή θαυμάτων του αγίου Δημητρίου καταλήγει ο σ. στο ότι η Θεσσαλονίκη φαίνεται να διέθετε σε όλο τον 7ο αιώνα, παράλληλα με την παρουσία στην πόλη Επάρχου και την ύπαρξη ισχυρής εκκλησιαστικής αρχής, ένα πλήρες και λειτουργικό σύστημα αστικής διοικήσεως. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, «Ζητήματα κοινωνικού φύλου στην *Απόκρυφη Ιστορία* του Προκοπίου Καισαρείας» (σ. 63-77). Κατά την ανάπτυξη του θέματος θίγει ο σ. και ζητήματα νομικά. – ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, «Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου» (σ. 79-99). Συγκρίνοντας τους δύο όρους με βάση τις διαθέσιμες πηγές συμπεραίνει ο σ. ότι αυτοί δεν ταυτίζονται. Ο μεν πρώτος αποδίδει μάλλον έναν χαρακτηρισμό, χωρίς να αποτελεί επίσημο τίτλο, ενώ ο δεύτερος φαίνεται να ήταν αυλικός τιμητικός τίτλος, οι φορείς του οποίου ασκούσαν και δικαστικά έργα ως μέλη πολυμελών δικαστηρίων, όχι όμως σε υποθέσεις στρατιωτών.

Ο τ. 77 (2006) του *Εκκλησιαστικού Φάρου* περιέχει δύο άρθρα που αφορούν στο κανονικό δίκαιο: ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, «Οι ‘επαρχιώται επίσκοποι’ κατά τους ιερούς κανόνες» (σ. 165-200). Αντικείμενο της μελέτης αποτελεί βασικώς η ερμηνεία του όρου «επαρχιώται επίσκοποι» στον κανόνα 2 της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Η σ., ερευνώντας τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου του εν λόγω κανόνα, διαπιστώνει ότι οι συντάκτες του «Πηδαλίου» έχουν ουσιαστικώς αναπαραγάγει το κείμενο των κανόνων, όπως είχε αυτό εκδοθεί από τον William Beveridge (Guilelmus Beveregius ή, κατά την εξελληνισμένη μορφή του ονόματος, Βευερήγιον) το 1672. Συγκρίνοντας δε την έννοια του επίμαχου όρου στον κανόνα 20 της Συνόδου της Αντιοχείας σε συνδυασμό και με άλλα κείμενα του κανονικού δικαίου καταλήγει ότι η ερμηνεία του «Πηδαλίου» είναι υπερβαλλόντως στενή και ότι κατά την ορθή έννοια ο όρος περιλαμβάνει το σύνολο των επισκόπων μιας επαρχίας. – ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Οικονομία στο βάπτισμα» (σ. 239-282). Η σ., πριν αντιμετωπίσει το θέμα, όπως αυτό διατυπώνεται στον τίτλο της μελέτης, ασχολείται με το περιεχόμενο του θεσμού της οικονομίας, όπου όμως περιορίζεται σε ό,τι προσφέρει η ελληνική θεολογική βιβλιογραφία. Θα μπορούσε να λάβει υπόψη και ειδικώς διατυπωμένες για την εκκλησιαστική οικονομία απόψεις από νομικούς συγγραφείς.

Το τεύχος 99 (Απριλίου-Ιουνίου 2006) του περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες* είχε ως γενικό θέμα «Αυτόχειρες στο Βυζάντιο». Το δίκαιο ενδιαφέρουν δύο άρθρα: ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, «Η αυτοκτονία στο Βυζάντιο» (σ. 8-14). Στόχος του σ. είναι να συστηματοποιήσει τις λίγες μαρτυρίες των ιστορικών πηγών ως προς τα κίνητρα της αυτοκτονίας και να τα εντάξει στο σύστημα αξιών των Βυζαντινών. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η αυτοκτονία στο δίκαιο της Εκκλησίας» (σ. 15-22). Ο σ. πραγματεύεται την αντιμετώπιση των αυτοχείρων στο ποινικό δίκαιο της βυζαντινής Εκκλησίας. Δοθέντος ότι η πράξη αξιολογείται από τους Πατέρες (βλ. προ πάντων τον καν. 14 του Τιμοθέου Αλεξανδρείας) ως εκκλησιαστικό αδίκημα, στον ικανό για καταλογισμό δράστη επιβάλλεται ως κύρωση η στέρηση της εκκλησιαστικής κηδεύσεως. Κατά των αυτοευνουχιζομένων, κληρικών ή λαϊκών, απειλείται, αντιστοίχως, καθαίρεση ή αφορισμός (κανόνες 22-24 των «Αποστόλων»).

Στις πιο πάνω μελέτες πρεπει να προστεθουν και οι εξής:

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, «Η σύνοδος της Καρθαγένης του έτους 419 και οι σχέσεις Εκκλησίας της Ρώμης - Θεσσαλονίκης - Πατριαρχείου Αλεξανδρείας», *Ανάλεκτα του Ινστιτούτου Ανατολικών Σπουδών της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας* 6 (2006) 207-228. Αναδημοσιεύεται αμετάβλητη η μελέτη που είχε δημοσιευθεί προ διετίας στο ίδιο περιοδικό (βλ. την επισκόπηση του έτους 2005/6).

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «Σχετικά με τα βυζαντινά πατριαρχικά έγγραφα της Πάτμου». *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* III s. 1 (2004) 79-91. Ενόψει της εκδόσεως των ιδιωτικών εγγράφων που φυλάσσονται στο αρχείο της μονής του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, η οποία προετοιμάζε-

ται από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, παρουσιάζει η σ. ένδεκα πατριαρχικά έγγραφα από το πρώτο μισό του 11ου αιώνα έως το έτος 1430, αποκείμενα στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφο στο πιο πάνω αρχείο.

MARIA GEROLYMATOU, «La gestion de l'eau dans les campagnes byzantines (8e-15e siècle)». *Revue des Études Byzantines* 63 (2005) 195-205. Η σ. πραγματεύεται τις έννομες σχέσεις που αφορούν στη χρήση του ύδατος με βάση ιδιωτικά έγγραφα των 8ου-15ου αιώνων, αποκείμενα στα αρχεία των μονών του Αγίου Όρους.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, «Η προίκα μετά τη λύση του γάμου λόγω μοιχείας της γυναίκας κατά το βυζαντινό δίκαιο (Νεαρές Ιουστινιανού – Εξάβιβλος – σχόλια στην απόφαση 25.23 της "Πείρας Ευσταθίου του Ρωμαίου")». *Αρμενόπουλος, επιστημονική επετηρίδα* 26 (2005) 49-66. Ο σ. προβαίνει σε υποδειγματική ανάλυση του αναφερόμενου στον τίτλο χωρίου της Πείρας, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των δικαϊκών πηγών της μέσης και ύστερης περιόδου.

ΝΙΚΟΣ Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, «Κάλλιστος Α΄ και Άγιον Όρος». *Θεολογία* 76 (2005) 721-729. Ο σ. απαριθμεί ενέργειες του Καλλίστου Α΄ (1350-1353, 1355-1363) που αντιστοιχούν σε πατριαρχικά έγγραφα (πρβλ. Darrouzès, *Regestes* αριθμ. 2388-9, 2396, 2405, 2447, 2459, 2472, 2505, 2536 και 2550).

SPYROS N. TROIANOS, «Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2004)», *Folia canonica* 8 (2005) 327- 332.

Δ΄. Αυτοτελή έργα

Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565. [Zyprisches Forschungszentrum. Quellen und Studien zur Geschichte Zyperns, LII.] bearbeitet von T. C. LOUNGHIS / B. BLYSIDU / ST. LAMPAKES. Nicosia 2005. 352 σελ. [ISBN 9963-0-8093-6]. Με τον τόμο αυτό συμπληρώνεται ένα κενό, το οποίο ήδη από τη σύλληψή του βάρυνε το γιγαντιαίο έργο, όπως είχε αυτό στις αρχές του 20ού αιώνα προγραμματιστεί από τη Διεθνή Ένωση Ακαδημιών: Εννοώ το κενό ως προς τα Regesten των ετών 476-565, το οποίο, όπως είχε τονίσει ο Franz Dölger στην εισαγωγή του πρώτου τόμου (σ. V σημ. 2), έπρεπε στο μέλλον να συμπληρωθεί. Απαιτήθηκαν πολλές δεκαετίες, αφότου είχε γραφεί η παρατήρηση του Franz Dölger, μέχρι τη συμπλήρωση του κενού. Αλλά η επιμέλεια του Τηλέμαχου Λουγγή, της Βασιλικής Βλυσίδου και του Στέλιου Λαμπάκη, αφού στο μεταξύ η πρωτοβουλία εκτελέσεως του έργου είχε περάσει από διάφορα στάδια και πρόσωπα, το κατέστησε τελικώς εφικτό, και μάλιστα μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Σε όσους παρακολουθήσαμε από κοντά τη μακρά περίοδο της κυήσεως και τις διάφορες φάσεις του τοκετού είναι γνωστό πόσες δυσκολίες αντιμετώπισαν οι εκδότες. Δεν έχω την παραμικρή αμφιβολία, ότι κατά την παρουσίαση του έργου στα ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά θα σπεύσουν πολλοί βιβλιοκριτές να προβάλουν τα ελαττώματά του. Ασφαλώς το έργο ενδέχεται να έχει κάποιες ελλείψεις – ίσως στις βιβλιογραφικές παραπομπές. Και πώς θα ήταν, άλλωστε, δυνατόν να μην έχει; *Ο μόνος αναμάρτητος*... Εγώ πάντως ανήκω σ' εκείνους τους βυζαντινολόγους που είναι ευτυχείς – και φρονώ ότι αυτοί είναι οι περισσότεροι – έχοντας, επιτέλους, αποκτήσει αυτό το πολύτιμο εργαλείο. Η δομή του έργου έχει ως εξής: Βραχυγραφίες αξιωμάτων, πηγών και βιβλιογραφίας (σ. 11-34), εισαγωγή (σ. 35-47) και 1478 Regesten, ειδικότερα 1-1457 από Ζήνωνος μέχρι Ιουστινιανού και 1458-1478 αχρονολόγητα (σ. 48-352).

Και στο παρελθόν (βλ. επισκόπηση έτους 1994 σ. 466) είχα την ευκαιρία να τονίσω πόσο σημαντικά είναι τα προτασσόμενα στους τόμους της *Ελληνικής Πατρολογίας* του J.-P. MIGNE προλεγόμενα κατά την ανατύπωσή τους που πραγματοποιείται στην Αθήνα από το Κέντρον Πατερικών Εκδόσεων υπό τη γενική επιμέλεια του π. ΙΩΑΝΝΗ Κ. ΔΙΩΤΗ. Προλεγόμενα στον τ. 119 (ανατύπωση 2006) που περιέχει σχεδόν αποκλειστικώς πηγές του κανονικού δικαίου αποτελούν τα εξής δύο κείμενα: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η κανονική συλλογή του *Jus graecoromanum* του J. Leunclavius εις τον τόμον 119 της *Ελληνικής Πατρολογίας* του Migne» (σ. ια΄-κς΄). – ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Κανονικαί αποκρίσεις και πραγματείαι της βυζαντινής περιόδου» (σ. κζ΄-μα΄). Το κείμενο αυτό αποτελεί ενοποιημένη απόδοση σε λόγια γλώσσα των δημοσιευμάτων που είχα αναγγείλει στις επισκοπήσεις των ετών 2001 (σ. 354) και 2004 (σ. 474).

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685). Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Μονογραφίες, 7.] Αθήνα 2006. 280 σελ. (με αγγλική περίληψη). [ISBN 960-371-033-4]. Η σ. προβάλλει με πολύ πειστικό τρόπο τις προσπάθειες του Κωνσταντίνου να συνεχίσει την πολιτική που είχε χαράξει ο Ιουστινιανός τόσο σε εσωτερικά όσο και σε εξωτερικά ζητήματα και να μην παρεκκλίνει από τις αρχές εκείνου σε θέματα πίστεως. Γι' αυτό τον λόγο τον χαρακτηρίζει στον υπό-

τιτλο του βιβλίου ως τον τελευταίο πρωτοβυζαντινό αυτοκράτορα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *Το χιλιαδιακοσιατέσσερα και η διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού*. Αθήνα (Εναλλακτικές εκδόσεις) 2006. 545 σελ. [ISBN 960-427-088-5]. Το βιβλίο αυτό αποτελεί μία πλήρη και προπάντων απαλλαγμένη από προκαταλήψεις ιστορία του πνευματικού και πολιτισμικού βίου του Βυζαντίου στους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση και σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατακτήσεως μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Όπως είναι φυσικό, υπεισέρχεται ο σ. και σε θέματα θεσμών, αναφερόμενος συχνά και σε πηγές του δικαίου.

ΛΑΜΠΡΟΣ Δ. ΣΚΟΥΖΑΚΗΣ, *Ο θεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης (με βάση δημοσιευμένα νοταριακά έγγραφα 1495-1650)*. Ταλώς. Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου 11 (2003, κυκλοφ. 2005) 9-391 [ISSN 1106-92 IX]. – Στηριζόμενος ο σ. σε πολλά ήδη δημοσιευμένα νοταριακά έγγραφα των 15ου-17ου αιώνων πραγματεύεται τη δομή της συμβάσεως αγοραπωλησίας στην Κρήτη ενόσω η νήσος τελούσε υπό ενετική κυριαρχία. Από τον πίνακα πηγών που παραθέτει στις σ. 366-391 καθίσταται εμφανής η επίδραση του βυζαντινού δικαίου.

Δ. ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

'Αθανάσιος Δ. Κομίνης

Πρόωρα ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας ἕνας ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους βυζαντινολόγους τῆς γενιᾶς του, ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀθανάσιος Δ. Κομίνης (1930 –2006). Ὁ Κομίνης σπούδασε φιλολογία στὴν Ἀθήνα, ὅπου εὐτύχησε νὰ ἔχει δασκάλους του ἐπιστήμονες τοῦ κύρους του Φ. Κουκουλέ, τοῦ Δ. Ζακυθηνοῦ, τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου καὶ τοῦ Ἰ. Δ. Σταματάκου. Ὡς φοιτητής, ὁ Κομίνης ἄφησε κυριολεκτικὰ ἐποχή. Ἦταν ἴσως ὁ μοναδικὸς ποὺ πῆρε ἄριστα στὶς ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεις στὸ ἐξαιρετικὰ δύσκολο μάθημα τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν τοῦ Σταματάκου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ νωρίς εἶχε διακρίνει τὸ φιλολογικὸ τάλαντο τοῦ νεαροῦ σπουδαστῆ. Ὁ Κομίνης τὸ θυμόταν αὐτὸ μὲ περηφάνεια μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Δὲν ξεχνοῦσε ἐπίσης ποτὲ ὅτι ἔχασε τὸ ἄριστα στὰ Λατινικά, ἐπειδὴ ὁ Σκάσσης θεώρησε τὸ ὕφος τοῦ ἀντιστρόφου, ποὺ εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ νεαρὸς φοιτητής, πολὺ σκληρὸ γιὰ Κικέρωνα. Ἀργότερα διεύρυνε τὶς σπουδές του στὴν Ἰταλία, ὅπου ἀναδείχθηκε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς λεγόμενης σχολῆς τῆς λεπτομερείας τῶν Mercati-Giannelli. Ἡ ἀνακήρυξή του σὲ διδάκτορα καὶ ὑφηγητὴ καὶ ἀργότερα ἡ ἐκλογή του ὡς καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν ἦρθαν γρήγορα ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο.

Δὲν χρειάζεται νὰ μιλήσω γιὰ τὰ βιβλία του. Τὸ *Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα* ἔχει καθιερωθεῖ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ instrumenta studiorum τῆς ἐπιστήμης μας. Ἡ διατριβή του γιὰ τὸν Γρηγόριο Πάρδο ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα μεθόδου γιὰ ὅποιον θέλει νὰ καταπιασθεῖ μὲ ζητήματα Βυζαντινῆς προσωπογραφίας, ἐνῶ οἱ ἄψογες ἐκδόσεις τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων καὶ ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Πάτμου ἀποτελοῦν πάντα ἀδιάψευστες μαρτυρίες τῆς φιλολογικῆς του *δεινότητος*. Δυὸ λόγια ταπεινὰ θέλω νὰ πῶ γιὰ τὸν δάσκαλο. Ὁ Κομίνης ἦταν κειμενοκεντρικός. Ἡ διδασκαλία του ξεκινοῦσε ἀπὸ τὰ κείμενα, προχωροῦσε διὰ τῶν κειμένων καὶ κατέληγε στὰ κείμενα. Ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔτος ὑποχρέωνε τὸν φοιτητὴ νὰ κολυμπήσει σὲ βαθιὰ νερά. Δίδασκε μέτρο καὶ μᾶς βομβάρδιζε μὲ χωρία ποιημάτων χρῄζοντα διορθώσεως, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσε νὰ τὰ ἐπεξεργασθοῦμε φιλολογικά, μιλοῦσε γιὰ τὴν ὀρθὴ μέθοδο σύνταξης ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν, γιὰ τὴν διάρθωση ἑνὸς τόμου τῆς BZ καὶ γιὰ τὸν τρόπο χρήσεως τῆς Bibliotheca hagiographica graeca τοῦ Halkin καὶ τῶν Initia hymnorum ecclesiae graecae τῆς φίλης του τῆς Follieri. Λίγοι ἄντεχαν αὐτὴν τὴν μορφὴ ἐκπαίδευσης, ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε σχεδὸν χρόνια, ὅταν τὰ πανεπιστημιακὰ ἀκροατήρια ἦταν κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ σημερινά. Ποιὸς θὰ τολμοῦσε σήμερα νὰ θέσει ὡς θέμα στὶς ἐξετάσεις τοῦ πρώτου ἔτους τὸ ἐρώτημα: Πῶς θὰ συγκεντρώνατε τὴν παλαιὰ καὶ τὴν σύγχρονη βιβλιογραφία, ἂν σᾶς ἀνέ-

θεταν νὰ συντάξετε ἐργασία γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο; Τόνιζε ὅτι κανένα πρόβλημα δὲν εἶναι ἄλυτο, ἂν ξέρομε νὰ ἐφαρμόζομε γιὰ τὴν προσέγγισή του τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες. Ἐπέμενε ὅτι ἡ ποίηση εἶναι πιὸ εὔκολη ἀπὸ τὴν πεζογραφία, ἀναφερόμενος φυσικὰ στὴν ἐκδοτικὴ ἐργασία, μὲ τὴν ὁποία φιλοδοξοῦσε νὰ μᾶς καταστήσει ἐξοικειώσει ἀπὸ νωρίς, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους συναδέλφους του, ποὺ ἀπέφευγαν, δικαιολογημένα βέβαια ἀπὸ τὴν πλευρά τους, νὰ μοιρασθοῦν τόσο πρόωρα μὲ τοὺς φοιτητὲς τὶς ἐρευνητικὲς ἐμπειρίες τους. Ἀργότερα μιλοῦσε καὶ γιὰ τὸν ἰδεολογικὸ κόσμο τῶν κειμένων, γοητεύοντάς μας, ὅταν μᾶς ἔδειχνε πῶς ἀλλάζουν τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ σημασία τῶν λέξεων στὸ διάβα τῆς ἱστορίας. Μᾶς ἔπαιρνε μαζί του στὴν Πάτμο, πρὶν πάρομε πτυχίο, γιὰ νὰ μᾶς ἐξασκήσει στὴν παλαιογραφία. Ἁπλόχερα μᾶς ὑποδείκνυε θέματα ἐργασιῶν, ποὺ πολλὲς φορὲς τὰ εἶχε ἐπισημάνει ὁ ἴδιος. Στὰ καφενεῖα καὶ τὰ μικρὰ ἑστιατόρια τῆς Σκάλας ἢ τῆς Χώρας τῆς Πάτμου οἱ συζητήσεις τοῦ Κομίνη μὲ τοὺς φοιτητές, τότε ποὺ ἦταν ἀκόμη νέος, ἀκμαῖος καὶ ὑγιής, ἐξελίσσονταν σὲ πραγματικὴ μυσταγωγία. Ἀκόμη καὶ θέματα βιβλίων προτείνονταν διὰ τοὺς ἔχοντας ὦτα ἀκούειν, μέσα σὲ ἕνα κλίμα εὐφρόσυνο καὶ χαλαρό.

Ὁ δάσκαλος ἀγαποῦσε τὴν παράδοση, χωρὶς νὰ τὸ δείχνει μὲ τρόπο κραυγαλέο. Ἀπέφευγε τὴν δημαγωγία καὶ τὴν εὔκολη ἐκδήλωση τῶν συναισθημάτων. Δὲν ἔκανε φθηνὴ προπαγάνδα γιὰ τὴν αὐτονόητη οὕτως ἢ ἄλλως ἀξία τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ ἀνάλωσε τὴν ζωή του στὴν διδασκαλία τῆς γραμματείας του μὲ τρόπο αὐστηρὰ ἐπιστημονικό, ὁ ὁποῖος δὲν προσλαμβάνεται πάντοτε εὐχάριστα ἀπὸ τοὺς πολλούς. Ἦταν ὅμως, στὴν πραγματικότητα, ἄνθρωπος εὐαίσθητος ποὺ δὲν μποροῦσε εὔκολα νὰ ἀνεχθεῖ τὴν ἀγνωμοσύνη καὶ τὶς ἄδικες ἐπιθέσεις, γι᾽ αὐτὸ φαινόταν συχνὰ κάπως κλειστὸς καὶ μοναχικός, καὶ αὐτὸ τοῦ στοίχιζε. Πολλὲς φορές, στὸν εὐρύτερο ἀκαδημαϊκὸ χῶρο, ἀκόμη καὶ *οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον, ὅσοι δὲ ἔλαβον αὐτόν, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν γενέσθαι... φιλολόγους*. Ὁ Κομίνης δὲν εἶναι πιὰ μαζί μας, σὲ ὅσους ὅμως στάθηκαν δίπλα του ἀδιάλειπτα ἄφησε κληρονομιὰ μία πολύτιμη παρακαταθήκη ἐπιστημονικοῦ ἤθους καὶ σοφίας φιλολογικῆς, ποὺ σπανίζουν στὶς μέρες μας, ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὸν διεθνῆ χῶρο.

Ἰωάννης Δ. Πολέμης